Bill Bryson

ACASĂ

O istorie a vieții private

POLIROM

Bill Bryson

Acasă

O istorie a vieţii private

Traducere de Ciprian Şiulea

POLIROM
2012

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

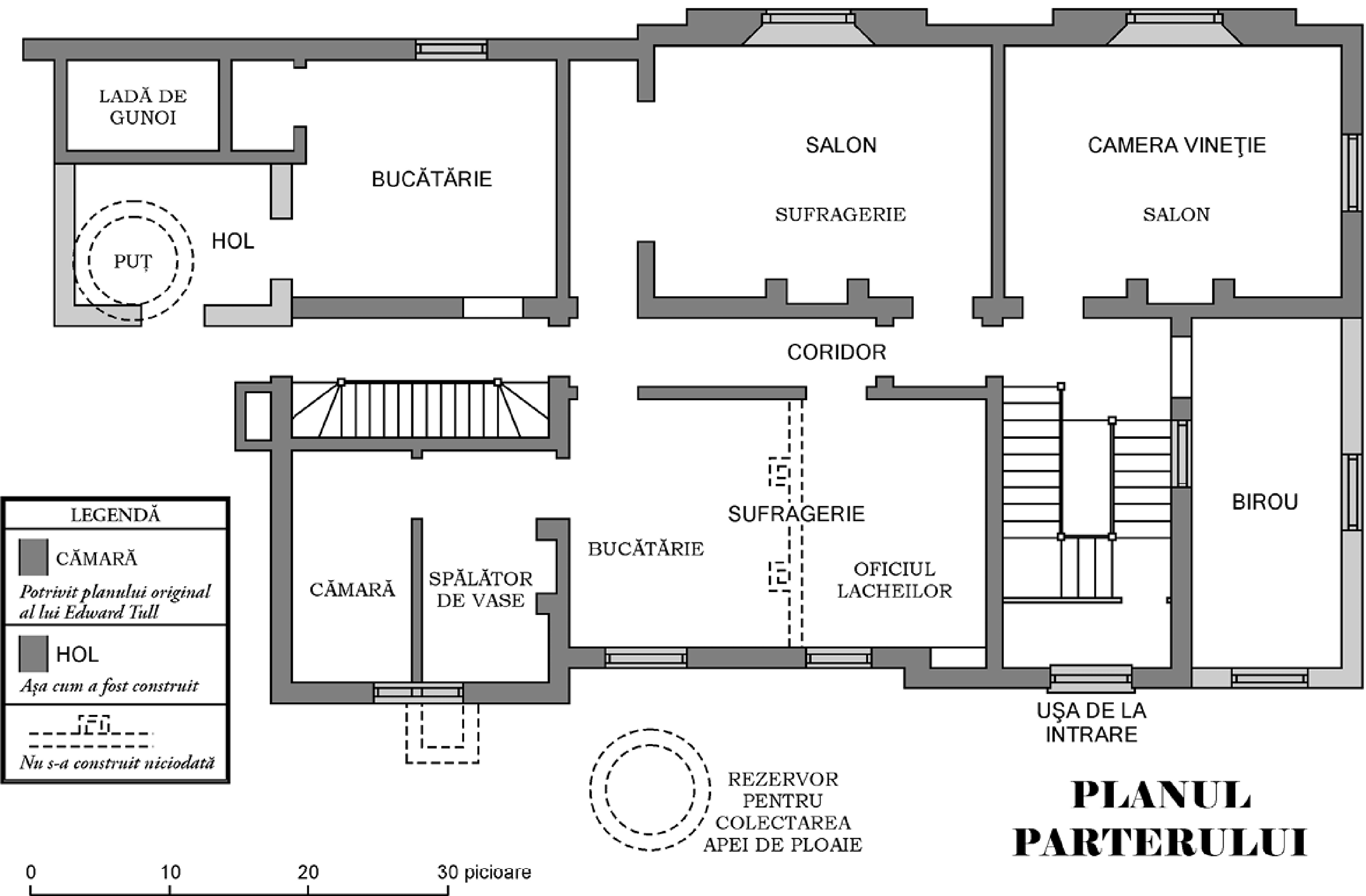
ISBN ePub: 978-973-46-3160-5
ISBN PDF: 978-973-46-3161-2
ISBN print: 978-973-46-2583-3

Coperta: Laurenţiu Midvichi
Foto copertă: © Glenda Powers/Dreamstime.com

elefant.ro

BILL BRYSON, născut în SUA, locuieşte de mult timp în Marea Britanie. A lucrat ca jurnalist şi a fost rector al Universităţii Durham. Este autorul mai multor jurnale de călătorie, ca şi al unui bestseller de ştiinţă popularizată, *A Short History of Nearly Everything*, care a fost distins cu Aventis Prize şi Descartes Science Communication Prize.

Lui Jesse şi Wyatt

PLANUL PARTERULUI

LEGENDĂ

SERVITORI
Potrivit planului original al lui Edward Tull

DORMITOR
Aşa cum a fost construit

- - - - - - - - - -
Nu s-a construit niciodată

DORMITOR
DORMITORUL PRINCIPAL

CAMERĂ DE TOALETĂ

DORMITORUL PRINCIPAL

CORIDOR

SERVITORI
DORMITOR

SERVITOARE
DORMITOR

BAIE
DORMITORUL SERVITOARELOR

CLOSET

CAMERA COPIILOR

0 10 20 30 picioare

Introducere

La ceva timp după ce ne-am mutat într-o fostă casă parohială anglicană dintr-un sat liniştit şi neînsemnat din Norfolk, am fost nevoit să urc în pod să caut sursa unui picurat lent, dar misterios. Cum în casa noastră nu există trepte spre pod, pentru a verifica am fost nevoit să urc o scară mobilă înaltă şi să mă răsucesc dizgraţios printr-un chepeng din tavan, acesta fiind şi motivul pentru care nu urcasem acolo pînă atunci (şi nici nu am revenit apoi cu entuziasm).

După ce, în sfîrşit, m-am prăbuşit pe podea în semiîntuneric şi praf şi m-am ridicat cu greu în picioare, am fost surprins să descopăr o uşă secretă, care nu se vedea de nicăieri din afara casei, pe un perete exterior. Uşa s-a deschis uşor spre un spaţiu îngust din pod, cam cît tăblia unei mese, între frontoanele din faţa şi din spatele casei. Casele victoriene oferă adesea surprize arhitecturale, dar aceasta era cu totul de neînţeles: era imposibil de explicat de ce se străduise un arhitect să pună o uşă către un spaţiu lipsit de o utilitate sau un scop evident, însă acest spaţiu avea efectul magic şi neaşteptat de a oferi cea mai minunată privelişte.

Te cuprinde întotdeauna emoţia cînd priveşti un colţ de lume pe care îl cunoşti bine, dar pe care nu l-ai mai văzut pînă atunci din acel unghi. Mă aflam la cincizeci de picioare, probabil, deasupra solului, ceea ce în centrul Norfolkului înseamnă că te poţi bucura de o panoramă. În faţă am văzut imediat vechea biserică de cremene căreia casa noastră îi fusese

odată anexă. Dincolo de ea, pe o pantă lină şi separat de biserică şi de casa parohială, era satul de care aparţineau amîndouă. În depărtare, în cealaltă direcţie, se ridica Wymondham Abbey, o splendoare medievală dominînd linia orizontului la sud. Pe un cîmp aflat la jumătatea distanţei, un tractor duduia, trăgînd linii drepte pe sol. Toate celelalte privelişti, în fiecare direcţie, alcătuiau un peisaj rural englezesc, liniştit, plăcut şi etern.

Ceea ce dădea o anumită nemijlocire tuturor acestora era faptul că, doar cu o zi înainte, parcursesem pe jos o bună parte din toată această zonă împreună cu un prieten pe nume Brian Ayers. Brian tocmai se pensionase din postul de arheolog-şef al comitatului şi probabil că nimeni altcineva în viaţă nu ştie mai multe decît el despre istoria şi peisajul Norfolkului. Nu fusese niciodată la biserica din satul nostru şi era nerăbdător să arunce o privire. E o clădire impunătoare şi veche, mai bătrînă decît Notre Dame din Paris, şi datează cam din aceeaşi perioadă cu catedralele din Chartres şi Salisbury. Dar Norfolkul e plin de biserici medievale – are 659 de astfel de biserici, mai multe pe kilometru pătrat decît oriunde altundeva în lume –, aşa că e uşor să treci cu vederea pe oricare dintre ele.

— Ai observat vreodată, m-a întrebat Brian în timp ce intram în curtea bisericii, că bisericile de ţară par aproape întotdeauna că se scufundă în pămînt?

Mi-a arătat că această biserică se înălţa într-o uşoară adîncitură, ca o greutate aşezată pe o pernă. Fundaţia bisericii era cam la trei picioare sub nivelul curţii.

— Ştii de ce e aşa?

Am recunoscut, cum o fac adesea în timp ce îl însoţesc pe Bill, că nu aveam habar.

— Ei bine, nu e din cauză că biserica se scufundă, a spus Brian zîmbind. Ci pentru că s-a înălţat curtea bisericii. Cam cîţi oameni crezi că sînt îngropaţi aici?

Am aruncat o privire, încercînd să îmi dau seama, la lespezile de mormînt şi am spus:

— Nu ştiu. Optzeci? O sută?

— Cred că s-ar putea să subestimezi *puţin*, a răspuns Brian cu o seninătate binevoitoare. Gîndeşte-te. O parohie de ţară ca asta are în medie 250 de enoriaşi, ceea ce înseamnă aproximativ o mie de adulţi morţi pe secol, plus cîteva mii de alte suflete sărmane care nu au reuşit să ajungă la maturitate. Înmulţeşte asta cu numărul secolelor de cînd e biserica acolo şi vei vedea că aici avem nu optzeci sau o sută de morminte, ci probabil, să zicem, cam douăzeci de mii.

Asta era, nu uitaţi, la doar cîţiva paşi de uşa mea de la intrare.

— Douăzeci *de mii*? am spus eu.

Brian a dat din cap cu detaşare.

— Se înţelege de la sine, asta înseamnă o masă foarte mare. De asta s-a înălţat pămîntul cu trei picioare.

M-a lăsat o clipă să asimilez informaţia, apoi a continuat:

— Există o mie de parohii în Norfolk. Înmulţeşte toate secolele de activitate umană cu o mie de parohii şi obţii o imensă cultură materială.

Brian a privit la cele cîteva clopotniţe din zare.

— De aici se văd zece-douăsprezece alte parohii, deci probabil că e vorba de aproximativ un sfert de milion de morminte chiar aici, în vecinătate – totul într-un loc care n-a fost niciodată altfel decît liniştit şi rural, unde nu s-a întîmplat niciodată mare lucru.

Acesta era felul lui Brian de a explica de ce un ţinut bucolic şi slab populat ca Norfolkul putea produce 27.000 de descoperiri arheologice pe

an, mai mult decît oricare alt comitat din Anglia.

— Oamenii lasă obiecte pe aici de foarte mult timp – dinainte ca Anglia să fie Anglia.

Mi-a arătat o hartă a tuturor descoperirilor arheologice cunoscute din parohia noastră. Aproape fiecare cîmp dăduse cîte ceva – unelte neolitice, ceramică şi monede romane, broşe saxone, morminte din Epoca Bronzului, gospodării vikinge. Chiar lîngă proprietatea noastră, un fermier care traversa un cîmp a găsit în 1985 un pandantiv roman falic, rar şi imposibil de confundat.

Pentru mine, această descoperire a fost şi rămîne uimitoare: imaginea unui bărbat în togă care stă pe ceea ce acum este marginea proprietăţii mele şi se pipăie peste tot, dîndu-şi seama consternat că şi-a pierdut suvenirul preţuit, care apoi zace în pămînt timp de şaptesprezece sau optsprezece secole, de-a lungul a nesfîrşite generaţii de activitate umană, pe parcursul trecerilor saxonilor, vikingilor şi normanzilor, în timpul formării limbii engleze, naşterii naţiunii engleze, dezvoltării continue a monarhiei şi tuturor celorlalte, iar în cele din urmă e ridicat de jos de un fermier de la sfîrşitul secolului XX, probabil la fel de consternat.

Cum stăteam pe acoperişul casei mele, absorbit de această privelişte neaşteptată, mi-am dat seama ce grozav era că, în două mii de ani de activitate umană, singurul lucru care atrăsese atenţia lumii exterioare fie şi pentru scurt timp fusese descoperirea unui pandantiv falic roman. Restul erau doar secole şi secole de oameni văzîndu-şi în linişte de treburile lor zilnice – mîncînd, dormind, făcînd sex, încercînd să se distreze – şi mi-am dat seama că, de fapt, asta e în principal istoria: mase de oameni care fac lucruri obişnuite. Pînă şi Einstein va fi petrecut mari perioade din viaţa sa gîndindu-se la vacanţe sau la noul lui hamac sau la cît de gingaşă era glezna tinerei care cobora din tramvai pe trotuarul celălalt. Acestea sînt

tipurile de lucruri care ne umplu viaţa şi gîndurile, şi totuşi noi le tratăm drept neesenţiale şi nedemne a fi luate în serios. Nu ştiu cîte ore din anii de şcoală le-am petrecut studiind Compromisul Missouri sau Războiul Rozelor, dar numărul lor l-a depăşit cu mult pe cel pe care am fost încurajat sau lăsat să-l acord istoriei mîncatului, dormitului, sexului sau încercării de a ne distra.

Aşadar, m-am gîndit că ar putea fi interesant ca, într-o carte, să iau în considerare lucrurile obişnuite din viaţă, să le acord atenţie măcar o dată şi să le tratez ca şi cum şi ele ar fi importante. Privind prin casă, am fost uimit şi puţin înfricoşat cînd mi-am dat seama cît de puţin ştiam despre lumea domestică din jurul meu. Într-o după-amiază, în timp ce stăteam la masa din bucătărie jucîndu-mă cu solniţa şi piperniţa, mi-am dat seama că nu aveam habar de ce, dintre toate condimentele din lume, sîntem atît de ataşaţi de sare şi piper. De ce nu piper şi cardamon, să zicem, sau sare şi scorţişoară? Şi de ce furculiţele au patru dinţi şi nu trei sau cinci? Trebuie să existe motive pentru toate acestea.

Îmbrăcîndu-mă, m-am întrebat de ce toate sacourile mele au un şir de nasturi inutili la fiecare mînecă. Am auzit la radio o referire la cineva care plătea pentru *room and board* şi mi-am dat seama că nu ştiu despre ce este vorba[1]. Dintr-odată casa mi s-a părut un loc misterios.

Aşa că mi-a venit ideea să călătoresc prin ea, să mă plimb din cameră în cameră şi să analizez modul în care fiecare dintre ele a avut un rol în evoluţia vieţii private. Baia va fi o istorie a igienei, bucătăria – a gătitului, dormitorul – a sexului, morţii şi dormitului şi aşa mai departe. Mi-am propus să scriu o istorie a lumii fără să ies din casă.

Trebuie să mărturisesc că ideea era destul de tentantă. Terminasem de curînd o carte prin care am încercat să înţeleg universul şi cum este el alcătuit, ceea ce a însemnat un demers destul de ambiţios, după cum veţi

putea aprecia. Aşa că ideea de a mă ocupa de ceva atît de bine delimitat şi de agreabil de finit precum o veche casă parohială dintr-un sat englez mă atrăgea în mod evident. Iată o carte pe care o puteam scrie în papuci de casă.

De fapt nu a fost deloc aşa. Casele sînt magazii uimitor de complexe. Ceea ce am aflat, spre marea mea surpriză, este că orice s-ar întîmpla în lume – orice este descoperit, creat sau disputat cu înverşunare – ajunge în cele din urmă, într-un mod sau altul, în casele noastre. Războaiele, perioadele de foamete, Revoluţia Industrială, Iluminismul – toate sînt acolo, în canapelele, cuferele şi sertarele noastre, ascunse în faldurile perdelelor noastre, în moliciunea şi puful pernelor, în vopseaua de pe pereţi şi în apa din ţevile noastre. Aşa că istoria vieţii într-o gospodărie nu este doar o istorie a paturilor, canapelelor şi aragazurilor, după cum presupusesem eu vag că ar fi, ci a scorbutului, guanoului, Turnului Eiffel, ploşniţelor, furtului de cadavre şi cam a tot ce s-a întîmplat vreodată. Casele nu sînt refugii din calea istoriei, ci locul în care sfîrşeşte istoria.

Nu cred că e nevoie să amintesc că istoria de orice tip are tendinţa să se lungească. Pentru a cuprinde povestea vieţii private într-un singur volum, a fost evident de la început că va trebui să fiu chinuitor de selectiv. Aşadar, deşi din cînd în cînd mă aventurez în trecutul îndepărtat (nu poţi vorbi despre băi fără să vorbeşti despre romani, spre exemplu), ceea ce urmează se concentrează în principal asupra evenimentelor din ultimii aproximativ 150 de ani, cînd lumea modernă s-a născut cu adevărat – întîmplător, exact de cînd există casa prin care sîntem pe punctul de a ne plimba.

Sîntem atît de obişnuiţi să avem foarte mult confort în viaţa noastră – să fim curaţi, încălziţi şi bine hrăniţi –, încît uităm cît de recente sînt cele mai multe dintre lucrurile din jur. De fapt, ne-a luat o veşnicie să realizăm

aceste lucruri, iar cele mai multe au venit apoi dintr-odată. Cum s-au întîmplat toate acestea şi de ce a durat atît de mult să le obţinem constituie subiectul paginilor următoare.

Deşi nu am numit satul în care se află vechea casă parohială, trebuie să menţionez că această casă este reală, aşa cum sînt (sau au fost) şi oamenii pomeniţi în legătură cu ea. Trebuie, de asemenea, să precizez că pasajul referitor la reverendul Thomas Bayes din capitolul 1 apare într-o formă uşor diferită într-o introducere pe care am scris-o pentru *Seeing Further: The Story of Science and the Royal Society.*

1. Vezi *infra*, p. 51 (n. trad.).

Capitolul 1

Anul

I

În toamna anului 1850, în Hyde Park din Londra a fost înălţată o structură cît se poate de extraordinară: o seră uriaşă din fier şi sticlă, care acoperea o suprafaţă de 19 acri şi cuprindea în imensitatea ei eterică suficient spaţiu pentru patru catedrale St Paul. În scurta ei existenţă, a fost cea mai mare clădire din lume. Cunoscută oficial drept Palatul Marii Expoziţii a Produselor Industriale ale Tuturor Naţiunilor, era incontestabil magnifică, cu atît mai mult cu cît apăruse *acolo* atît de brusc, atît de uimitor de sticloasă, atît de triumfătoare şi pe neaşteptate. Douglas Jerrold, editorialist la revista săptămînală *Punch*, a poreclit-o Palatul de Cristal – şi aşa i-a rămas numele.

Construirea ei durase doar cinci luni. Era un miracol simplul fapt că fusese construită. Cu mai puţin de un an în urmă nu existase nici măcar ca idee. Expoziţia pentru care fusese concepută era visul unui funcţionar pe nume Henry Cole, celebru în istorie şi pentru că a inventat felicitările de Crăciun de tip carte poştală (ca modalitate de a-i încuraja pe oameni să folosească noul serviciu poştal de un penny). În 1849, Cole a vizitat Expoziţia din Paris – o afacere provincială prin comparaţie, limitată la fabricanţii francezi – şi şi-a dorit să facă ceva similar în Anglia, dar la o

scară mai mare. A convins multe personalităţi, inclusiv pe prinţul Albert, să îmbrăţişeze ideea unei Mari Expoziţii, iar pe 11 ianuarie 1850 au organizat prima lor întîlnire în acest sens, propunîndu-şi să o inaugureze pe 1 mai în anul următor. Astfel, au avut la dispoziţie ceva mai puţin de şaisprezece luni să planifice şi să ridice cea mai mare clădire imaginată vreodată, să atragă şi să instaleze zeci de mii de standuri din fiecare colţ al globului, să doteze restaurante şi toalete, să angajeze personal, să facă aranjamente privitoare la asigurări şi protecţia poliţiei, să tipărească broşuri şi un milion de alte lucruri, într-o ţară care nu era deloc convinsă că doreşte un eveniment atît de costisitor şi perturbator. Era o ambiţie vădit irealizabilă, iar în următoarele cîteva luni nu au reuşit, în mod evident, să o realizeze. S-au prezentat 245 de planuri pentru sala de expoziţie, în cadrul unei competiţii deschise. Toate au fost respinse ca nepractice.

Confruntîndu-se cu posibilitatea unui dezastru, comitetul a făcut ceea ce fac uneori comitetele aflate în circumstanţe disperate: a inventat un comitet cu un titlu mai bun. Comitetul pentru Construcţii al Comisiei Regale pentru Marea Expoziţie a Produselor Industriale ale Tuturor Naţiunilor era format din patru oameni – Matthew Digby Wyatt, Owen Jones, Charles Wild şi marele inginer Isambard Kingdom Brunel – şi avea o singură sarcină, să vină cu un plan demn de cea mai mare expoziţie din istorie, care să înceapă în zece luni, cu un buget foarte limitat. Dintre cei patru membri ai comitetului, doar tînărul Wyatt era arhitect de meserie şi, de fapt, încă nu construise nimic; în această etapă a carierei sale îşi cîştiga existenţa ca scriitor. Wild era un inginer cu o experienţă legată aproape exclusiv de nave şi poduri. Jones era decorator de interioare. Doar Brunel avea experienţa proiectelor la scară mare. Era neîndoielnic un geniu, dar unul enervant, deoarece aproape întotdeauna îi lua enorm de mult timp şi

de mulţi bani pentru a găsi un punct de intersecţie între viziunile lui grandioase şi o realitate ce putea fi înfăptuită.

Structura propusă de cei patru era o minune neinspirată. O clădire ca un hambar imens, scund şi întunecos, dominată de o atmosferă sumbră, însufleţită şi voioasă ca un abator, părînd ceva conceput în grabă de patru oameni care au lucrat separat. Costul ei putea fi cu greu calculat, dar, oricum, era aproape sigur imposibil de construit. Construcţia ar fi presupus treizeci de milioane de cărămizi şi nu exista nici o garanţie că se puteau achiziţiona atît de multe la timp, şi cu atît mai puţin zidi. Întregul avea să fie încununat de contribuţia lui Brunel: o cupolă de fier avînd un diametru de 200 de picioare – o caracteristică izbitoare, fără îndoială, dar stranie pentru o clădire cu un singur nivel. Nimeni nu mai construise vreodată un obiect din fier atît de masiv, iar Brunel, bineînţeles, nu putea începe să ciocănească şi să ridice elementele decît după ce exista o clădire dedesubt – şi toate acestea de început şi de terminat în zece luni, pentru un proiect menit să existe mai puţin de jumătate de an. Cine avea să o demoleze după aceea şi ce avea să se întîmple cu măreaţa ei cupolă şi cu milioanele de cărămizi erau întrebări prea incomode ca să fie luate în considerare.

În această criză în plină desfăşurare a apărut calm Joseph Paxton, grădinar-şef la Chatsworth House, reşedinţa principală a ducelui de Devonshire (dar situată, tipic englezesc, în Derbyshire). Paxton era un miracol. Născut în 1803 într-o familie săracă din Bedfordshire, fusese trimis să lucreze ca ucenic de grădinar la vîrsta de 14 ani, dar se remarcase atît de mult, încît, după şase ani, conducea un parc dendrologic experimental pentru noua şi prestigioasa Societate Horticolă (care avea să devină curînd Societatea Horticolă Regală) în vestul Londrei – o poziţie cu foarte multă responsabilitate pentru un adolescent, de fapt. Acolo a

intrat, într-o bună zi, în discuţie cu ducele de Devonshire, care deţinea Chiswick House din vecinătate şi o parte destul de mare din restul Insulelor Britanice – vreo două sute de mii de acri de teren fertil răspîndit între şapte reşedinţe mari şi impunătoare. Ducele l-a plăcut imediat pe Paxton, nu atît, se pare, pentru că acesta ar fi dat dovadă de vreun geniu anume, cît pentru că avea o voce puternică şi clară. Ducele era tare de urechi şi punea preţ pe claritatea vorbirii. I-a propus lui Paxton, dintr-un impuls de moment, să fie grădinar-şef la Chatsworth. Paxton a acceptat. Avea 22 de ani.

A fost probabil cea mai înţeleaptă decizie pe care a luat-o vreodată un aristocrat. Paxton s-a apucat de treabă cu o energie şi o dăruire de sine pur şi simplu uluitoare. A conceput şi instalat faimoasa Emperor Fountain, cu un jet de apă de 290 de picioare înălţime – o realizare de inginerie hidraulică depăşită doar o singură dată în Europa; a construit cea mai mare grădină alpină din ţară; a conceput un domeniu rezidenţial nou; a devenit cel mai mare specialist mondial în dalii; a cîştigat premii pentru producerea celor mai bune smochine, piersici, nectarine şi pepeni din ţară; şi a creat o seră tropicală imensă, cunoscută drept Great Stove, întinsă pe un acru, şi care era atît de spaţioasă, încît regina Victoria, în 1843, a vizitat-o într-o caleaşcă trasă de cai. Printr-o administrare mai bună a domeniului, a eliminat un milion de lire din datoriile ducelui. Cu acceptul acestuia, a lansat şi condus două reviste de grădinărit şi un cotidian naţional, *Daily News*, care a fost editat pentru scurtă vreme de Charles Dickens. A scris cărţi de grădinărit, a investit atît de înţelept în acţiunile companiilor de căi ferate încît a fost invitat să intre în consiliile de administraţie a trei dintre ele, iar la Birkenhead, lîngă Liverpool, a conceput şi construit primul parc public din lume. Acesta l-a fascinat în asemenea măsură pe americanul Frederick Law Olmsted, încît a construit

Central Park din New York după modelul britanic. În 1849, botanistul-şef al Grădinii Botanice Regale i-a trimis lui Paxton un crin rar şi bolnav, întrebîndu-l dacă putea să-l salveze. Paxton a conceput o seră specială şi – nu veţi fi surprinşi să aflaţi – în trei luni l-a făcut să înflorească.

Cînd a aflat că membrii comitetului pentru Marea Expoziţie făceau eforturi să găsească un plan pentru construcţia lor, s-a gîndit că ceva asemănător cu serele lui ar putea fi o soluţie. În timp ce prezida o şedinţă a unei comisii a Midland Railway, a mîzgălit un plan sumar pe o bucată de sugativă, iar în două săptămîni avea schiţe complete gata să fie prezentate. De fapt, planul încălca toate regulile competiţiei. A fost înscris după termenul final şi, cu toată sticla şi fierul lui, încorpora multe materiale combustibile – acri de podea de lemn, de exemplu – care erau strict interzise. Arhitecţii consultanţi au atras atenţia, pe bună dreptate, că Paxton nu avea pregătire de arhitect şi nu făcuse nimic la acea scară pînă atunci. Dar desigur că nici ceilalţi nu făcuseră. Din acest motiv, nimeni nu putea declara cu deplină certitudine că planul lui avea să funcţioneze. Mulţi îşi făceau griji că temperatura va deveni insuportabilă în clădire din cauza soarelui şi a oamenilor înghesuiţi. Alţii se temeau că barele metalice ale acoperişului se vor dilata de la căldura verii, iar panourile uriaşe de sticlă vor cădea pe neaşteptate, prăbuşindu-se peste mulţimile de dedesubt. Cea mai profundă îngrijorare era că întregul edificiu cu aspect fragil va fi pur şi simplu spulberat de o furtună.

Astfel, riscurile erau considerabile şi apreciate ca atare, însă după doar cîteva zile de ezitări membrii comitetului au aprobat planul lui Paxton. Nimic – într-adevăr, absolut nimic – nu spune mai mult despre Marea Britanie victoriană şi capacitatea ei de a străluci decît faptul că cea mai îndrăzneaţă şi reprezentativă construcţie a secolului a fost încredinţată unui grădinar. Palatul de Cristal al lui Paxton nu necesita nici un fel de

cărămizi – nici mortar, nici ciment, nici fundaţii. A fost pur şi simplu asamblat cu bolţuri şi stătea pe sol ca un cort. Aceasta nu a reprezentat numai o soluţie ingenioasă la o provocare monumentală, ci şi o îndepărtare radicală de tot ceea ce se făcuse pînă atunci.

Principala calitate a palatului spaţios al lui Paxton era că putea fi prefabricat din componente standard. În centrul lui se afla o singură componentă – o grindă din fontă de 3 picioare lăţime şi 23 de picioare şi 3 inch lungime – pe care se puteau asambla grinzi potrivite pentru a alcătui un cadru de care să fie prinsă sticlăria clădirii – aproape un milion de picioare pătrate sau o treime din toată sticla produsă în mod normal în Marea Britanie într-un an. S-a creat o platformă mobilă specială care se mişca de-a lungul suporturilor acoperişului, dîndu-le muncitorilor posibilitatea să instaleze 18.000 de panouri de sticlă pe săptămînă – o rată a productivităţii care era, şi încă este, o minune a eficienţei. Pentru a face faţă cantităţii enorme de jgheaburi de scurgere necesare – vreo 30 de kilometri cu totul –, Paxton a conceput un dispozitiv deservit de o mică echipă care putea instala 1.000 de picioare de jgheaburi pe zi – cantitate care, anterior, ar fi reprezentat munca de o zi a trei sute de oameni. Proiectul era o minune din toate punctele de vedere.

Paxton a fost foarte norocos din punctul de vedere al sincronizării, deoarece exact la vremea Marii Expoziţii sticla a devenit mai accesibilă datorită unei metode inexistente pînă atunci. Sticla fusese întotdeauna un material complicat de fabricat. Era foarte greu de făcut şi încă şi mai dificil de făcut bine, acesta fiind şi motivul pentru care, o mare parte din istoria sa, a fost un articol de lux. Din fericire, două progrese tehnologice recente schimbaseră situaţia. În primul rînd, francezii inventaseră plăcile de sticlă – procedeu prin care sticla topită era întinsă pe nişte suprafeţe numite plăci. Pentru prima oară s-au putut crea panouri de sticlă cu

adevărat mari, apărînd astfel vitrinele magazinelor. Însă sticla trebuia să fie răcită timp de zece zile înainte de a fi scoasă de pe placă, ceea ce însemna că fiecare placă de răcire era inutilizabilă majoritatea timpului, apoi fiecare placă de sticlă necesita şlefuire şi lustruire îndelungată. În mod firesc, asta o făcea costisitoare. În 1838 a apărut o îmbunătăţire mai ieftină – foaia de sticlă. Aceasta avea majoritatea calităţilor plăcilor de sticlă, dar se răcea mai repede şi necesita mai puţină lustruire, astfel încît se putea fabrica mult mai ieftin. Dintr-odată, sticla de mari dimensiuni putea fi produsă economic în cantităţi nelimitate.

Aceste progrese au fost însoţite de eliminarea oportună a două impozite foarte vechi: impozitul pe fereastră şi impozitul pe sticlă (care, strict vorbind, era o acciză). Impozitul pe fereastră data din 1696 şi era suficient de împovărător pentru ca oamenii să evite pe cît posibil să prevadă clădirile cu ferestre. Deschiderile pentru ferestre zidite, caracteristice pentru multe clădiri de epocă din Marea Britanie de astăzi, erau de obicei zugrăvite odinioară să arate ca nişte ferestre. (Uneori e păcat că nu mai sînt zugrăvite şi acum.) Impozitul era nepopular, fiind considerat un „impozit pe aer şi lumină”, ceea ce însemna că mulţi servitori şi alţi oameni cu mijloace de trai limitate erau condamnaţi să trăiască în camere care nu puteau fi aerisite.

Al doilea impozit, introdus în 1746, se baza nu pe numărul ferestrelor, ci pe greutatea sticlei din ele, astfel încît de-a lungul întregii epoci georgiene sticla fabricată era subţire şi fragilă, iar tocurile ferestrelor trebuiau să compenseze prin soliditate. Bine-cunoscutele ferestre cu ochiuri de geam bombat au devenit de asemenea răspîndite în această perioadă. Ele sînt o consecinţă a metodei de fabricaţie prin care se producea aşa-numita sticlă crown (numită astfel deoarece e uşor convexă sau în formă de coroană). Partea mai groasă a sticlei marca locul unde

fusese ataşată ţeava de suflat. Deoarece acea parte a sticlei era defectă, nu se supunea impozitării şi astfel a devenit preferată de cei economi. Acest tip de ferestre rotunde a devenit popular în hanurile şi magazinele ieftine şi în spatele caselor particulare, unde calitatea nu era importantă. Acciza pe sticlă a fost eliminată în 1845, cu puţin timp înaintea aniversării centenarului ei, iar eliminarea impozitului pe fereastră a urmat, în mod convenabil şi fericit, în 1851. Exact în momentul în care Paxton voia mai multă sticlă decît dorise cineva vreodată, preţul a scăzut la mai puţin de jumătate din cel iniţial. Acest fapt, împreună cu schimbările tehnologice care au stimulat în mod independent producţia, a fost impulsul care a făcut posibilă construirea Palatului de Cristal.

Clădirea finalizată avea exact 1.851 de picioare lungime (în cinstea anului), 408 picioare lăţime şi 110 picioare înălţime de-a lungul axei centrale – suficient de spaţioasă pentru a cuprinde o mult admirată alee a ulmilor care altfel ar fi trebuit doborîţi. Din cauza mărimii sale, structura a necesitat multe materiale: 293.655 de panouri de sticlă, 33.000 de grinzi de fontă şi mii de picioare de podea de lemn, însă mulţumită metodelor lui Paxton, costul final a ajuns la un cuantum cît se poate de acceptabil de 80.000 de lire. De la început pînă la sfîrşit, munca a durat aproape treizeci şi cinci de săptămîni. Construcţia catedralei St Paul durase treizeci şi cinci de ani.

La trei kilometri distanţă, noile sedii ale Camerelor Parlamentului erau în construcţie de un deceniu şi erau încă departe de finalizare. Un colaborator al revistei *Punch* a sugerat, mai în glumă, mai în serios, ca guvernul să-l însărcineze pe Paxton să proiecteze un Parlament de Cristal. A apărut o expresie celebră pentru orice problemă care se dovedea de nerezolvat: „Întreabă-l pe Paxton”.

Palatul de Cristal era în acelaşi timp cea mai mare clădire din lume şi cea mai uşoară, cea mai eterică. Astăzi sîntem obişnuiţi să vedem sticlă în cantităţi mari, dar pentru cineva care trăia în 1851 ideea de a te plimba prin acri cubi de spaţiu şi lumină *în interiorul* unei clădiri era uimitoare – chiar ameţitoare. Prima privelişte din depărtare ce li se oferea vizitatorilor care se apropiau de Sala de Expoziţie, sclipitoare şi transparentă, ne depăşeşte puterea imaginaţiei. Trebuie să fi părut delicată şi evanescentă, la fel de miraculoasă şi neverosimilă ca un balon de săpun. Pentru oricine sosea în Hyde Park, prima privelişte a Palatului de Cristal, plutind deasupra copacilor, sclipind în soare, trebuie să fi fost un moment de splendoare care îţi înmuia genunchii.

II

În timp ce la Londra se înălţa Palatul de Cristal, la 180 de kilometri spre nord-est, lîngă o biserică de ţară, sub cerul întins al Norfolkului, un edificiu mai modest s-a ridicat în 1851, într-un sat de lîngă tîrgul Wymondham: o casă parohială într-un stil arhitectural vag şi incoerent, sub un acoperiş neregulat, cu frontoane din lemnărie sculptată şi coşuri de fum elegante într-un stil gotic moderat – „o casă încăpătoare şi suficient de confortabilă în felul ei solid, urît şi respectabil”, după cum descria Margaret Oliphant, o romancieră victoriană foarte populară şi prolifică, acest tip de case în romanul ei *The Curate in Charge*.

Aceasta e clădirea de care vom fi legaţi de-a lungul următoarelor trei sute cincizeci de pagini. A fost proiectată de un anume Edward Tull din Aylsham, un arhitect fascinant de lipsit de talent convenţional, după cum vom vedea, pentru un tînăr cleric de familie bună pe nume Thomas J.G.

Marsham. În vîrstă de 29 de ani, Marsham era beneficiarul unui sistem care le oferea lui şi altora ca el un trai extrem de confortabil fără să le ceară aproape nimic în schimb.

În 1851, cînd începe povestea noastră, existau 17.621 de clerici anglicani, iar un paroh de ţară cu doar 250 de suflete în grijă se bucura de un venit mediu de 500 de lire – la fel ca un funcţionar superior precum Henry Cole, omul din spatele Marii Expoziţii. Trecerea în rîndul preoţimii devenise una dintre cele două activităţi preferate ale fiilor mai mici ai aristocraţilor şi micilor nobili (cealaltă era cariera militară), astfel că ei adăugau adesea acestei poziţii averea familiei. Multe reşedinţe generau, de asemenea, venituri substanţiale din arenda domeniilor parohiale care veneau odată cu numirea. Chiar şi cei mai puţin privilegiaţi parohi aveau în general o situaţie bună. Jane Austen a crescut în ceea ce ea considera a fi o parohie stînjenitor de săracă din Steventon, în Hampshire, dar care avea salon, bucătărie, cabinet, birou şi bibliotecă şi şapte dormitoare – situaţie în nici un caz nefericită. Cea mai bogată parohie dintre toate era cea din Doddington, în Cambridgeshire, care avea 38.000 de acri de pămînt şi producea un venit anual de 7.300 de lire – să zicem 5 milioane la valoarea de azi – pentru norocosul pastor, pînă cînd domeniul a fost divizat, în 1865[1*].

Clericii din Biserica Anglicană erau de două tipuri: vicari şi parohi. Diferenţa era mică din punct de vedere ecleziastic, dar mare din punct de vedere economic. În mod tradiţional, vicarii erau locţiitori de parohi (cuvîntul provine din latinescul *vicarius*, care indică un rol de înlocuitor), dar pe vremea domnului Marsham această distincţie se estompase deja în mare măsură, iar un pastor era numit vicar sau paroh în funcţie de tradiţia locală. Exista totuşi o diferenţă de venit.

Veniturile unui cleric nu proveneau de la Biserică, ci din rente şi dări. Dările erau de două tipuri: dările mari, care veneau din recoltele principale, precum grîul şi orzul, şi dările mici, din grădinile de legume, ghindă şi alte nutreţuri ocazionale. Parohii primeau dările mari şi vicarii pe cele mici, ceea ce însemna că parohii erau în general mai bogaţi decît vicarii, diferenţa fiind uneori considerabilă. Dările erau o sursă cronică de tensiuni între Biserică şi fermieri, iar în 1836, cu un an înaintea încoronării reginei Victoria, s-a decis simplificarea lucrurilor. Pe viitor, în loc să dea clericului local o anumită parte din recolta sa, fermierul avea să îi plătească o sumă anuală fixă, în funcţie de valoarea totală a pămîntului său. Asta însemna că clericii aveau dreptul la partea lor chiar şi în ani proşti pentru agricultură, adică clericii nu aveau decît ani buni.

Rolul clericilor din comitate era extraordinar de lax. Pietatea nu era neapărat o cerinţă şi nici măcar o aşteptare. Hirotonisirea în Biserica Anglicană necesita absolvirea unei universităţi, dar majoritatea pastorilor citeau clasici şi nu studiau deloc divinitatea, astfel încît nu aveau nici o pregătire pentru a şti cum să predice, să ofere inspiraţie şi consolare sau sprijin creştin în alt mod. Mulţi nici măcar nu se sinchiseau să compună predici, ci doar cumpărau o carte mare de predici gata făcute şi citeau cîte una în fiecare săptămînă.

Deşi nimeni nu avusese această intenţie, efectul a fost crearea unei clase de oameni bine educaţi şi bogaţi care aveau enorm de mult timp la dispoziţie. În consecinţă, mulţi dintre ei au început, în mod spontan, să facă lucruri remarcabile. Niciodată în istorie nu a mai existat un grup de oameni implicaţi în mai multe activităţi meritorii pentru care nu erau de fapt angajaţi.

Să ne gîndim la cîţiva:

George Bayldon, un vicar dintr-un colţ îndepărtat din Yorkshire, avea un public atît de restrîns la slujbe încît a transformat jumătate din biserică în coteţ de păsări, dar a devenit o autoritate autodidactă în lingvistică şi a alcătuit primul dicţionar în islandeză. Nu foarte departe, Laurence Sterne, vicarul unei parohii de lîngă York, a scris romane populare, dintre care *Viaţa şi opiniile lui Tristram Shandy, gentleman* este cel mai cunoscut. Edmund Cartwright, un paroh din Leicestershire, a inventat războiul de ţesut mecanic, care a făcut de fapt ca Revoluţia Industrială să fie cu adevărat industrială; la momentul Marii Expoziţii, peste 250.000 de astfel de războaie erau deja în funcţiune numai în Anglia.

În Devon, reverendul Jack Russell a creat rasa de terier care îi poartă numele, în timp ce în Oxford reverendul William Buckland a realizat prima descriere ştiinţifică a dinozaurilor şi, nu întîmplător, a devenit cea mai mare autoritate mondială în materie de coproliţi – excremente fosilizate. Thomas Robert Malthus, din Surrey, a scris *Eseu asupra principiului populaţiei* (care, după cum vă amintiţi din şcoală, sugera că creşterea rezervelor de hrană nu poate să ţină pasul niciodată cu creşterea populaţiei, din motive matematice) şi astfel a pus bazele disciplinei economiei politice. Reverendul William Greenwell din Durham a fost părintele fondator al arheologiei moderne, deşi este mai cunoscut printre pescari ca inventator al „Greenwell’s glory”, cea mai populară muscă de păstrăvi.

În Dorset, purtătorul pretenţiosului nume Octavius Pickard-Cambridge a devenit cea mai mare autoritate mondială în păianjeni, în timp ce contemporanul său, reverendul William Shepherd, a scris o istorie a bancurilor obscene. John Clayton din Yorkshire a făcut prima demonstraţie practică a iluminatului cu gaz. Reverendul George Garrett, din Manchester, a inventat submarinul[2]*. Adam Buddle, un vicar botanist

din Essex, a fost inspiraţia eponimă pentru *Buddleia Davidii*. Reverendul John Mackenzie Bacon din Berkshire a fost un pionier al balonului cu aer cald şi părintele fotografiei aeriene. Sabine Baring-Gould a scris imnul „Înainte, soldaţi creştini” şi, mai surprinzător, primul roman în care apărea un vîrcolac. Reverendul Robert Stephen Hawker din Cornwall a scris poezii remarcabile şi a fost foarte admirat de Longfellow şi Tennyson, deşi îşi îngrijora puţin enoriaşii întrucît purta un fes roz şi îşi petrecea mare parte din viaţă sub influenţa puternică şi senină a opiului.

Gilbert White, din Western Weald din Hampshire, a devenit cel mai respectat naturalist al epocii şi a scris strălucita şi încă mult îndrăgita *Natural History of Selborne*. În Northamptonshire, reverendul M.J. Berkeley a devenit principala autoritate în fungi şi boli de plante; în mod mai puţin fericit, se pare că el fost responsabil pentru răspîndirea multor boli grave, inclusiv cea mai dăunătoare dintre molimele horticole, mana viţei-de-vie. John Michell, un paroh din Derbyshire, l-a învăţat pe William Herschel cum să construiască un telescop, cu ajutorul căruia Herschel a descoperit apoi planeta Uranus. Michell a inventat, de asemenea, o metodă de a cîntări Pămîntul, probabil cel mai ingenios experiment ştiinţific practic din secolul al XVIII-lea. A murit înainte să îl poată termina, iar experimentul a fost în cele din urmă dus la capăt în Londra de către Henry Cavendish, o rudă strălucită a angajatorului lui Paxton, ducele de Devonshire.

Poate că cel mai extraordinar cleric dintre toţi a fost reverendul Thomas Bayes, din Tunbridge Wells din Kent, care a trăit aproximativ între 1701 şi 1761. Era, după cîte se spune, un predicator timid şi lipsit de har, dar un matematician deosebit de înzestrat. A inventat o ecuaţie matematică ce a devenit cunoscută drept teorema lui Bayes şi care arată aşa:

$$p(\theta|y) = \frac{p(\theta)p(y|\theta)}{\int p(\eta)p(y|\eta)d\eta}$$

Cine înţelege teorema lui Bayes o poate folosi pentru a rezolva probleme complexe care implică distribuţii de probabilitate – sau probabilităţi inverse, cum li se spune uneori. Este o modalitate de a ajunge la probabilităţi cu grad ridicat de încredere din punct de vedere statistic, pe baza unor informaţii parţiale. Cea mai remarcabilă caracteristică a teoremei lui Bayes este că nu are nici o utilitate practică în lipsa calculatoarelor care să execute calculele necesare, astfel că în epoca lui era un exerciţiu interesant, dar complet inutil. În mod evident, Bayes dădea atît de puţină importanţă teoremei sale, încît nici măcar nu s-a deranjat să o facă publică. Un prieten a trimis-o la Societatea Regală din Londra în 1763, la doi ani după moartea lui Bayes, unde a fost publicată în revista *Philosophical Transactions* a societăţii, cu titlul modest de „O încercare de rezolvare a unei probleme de doctrina şanselor”. De fapt, a fost un reper în istoria matematicii. Astăzi, teoria lui Bayes este folosită în modelarea schimbărilor climatice, prevederea comportamentului burselor de schimb, stabilirea datărilor cu carbon radioactiv, interpretarea evenimentelor cosmice şi în multe alte domenii în care intervine interpretarea probabilităţilor – şi toate acestea datorită însemnărilor contemplative ale unui cleric englez din secolul al XVIII-lea.

Mulţi alţi clerici nu au produs opere măreţe, ci copii remarcabili. John Dryden, Christopher Wren, Robert Hooke, Thomas Hobbes, Oliver Goldsmith, Jane Austen, Joshua Reynolds, Samuel Taylor Coleridge, Horatio Nelson, surorile Brontë, lordul Alfred Tennyson, Cecil Rhodes şi Lewis Carroll (care a fost el însuşi hirotonisit, deşi nu a practicat niciodată) au fost cu toţii copii de parohi. Ne putem face o imagine asupra influenţei disproporţionate a clericilor căutînd după anumite cuvinte în

versiunea electronică a *Dictionary of National Biography*. Tastaţi „paroh” şi veţi obţine aproape 4.600 de rezultate; „vicar” produce încă 3.300. Asta în comparaţie cu rezultatele mai modeste 338 – pentru „fizician”, 492 – pentru „economist”, 639 – pentru „inventator” şi 741 – pentru „om de ştiinţă”. (În mod interesant, acestea nu sînt mult mai mari decît numărul de intrări obţinut prin tastarea cuvintelor „donjuan”, „asasin” sau „nebun”, şi sînt cu mult depăşite de „excentric”, care are 1.010 intrări.)

Existau atît de mulţi clerici remarcabili, încît e uşor să uităm că astfel de oameni erau de fapt neobişnuiţi şi că cei mai mulţi semănau mai mult cu domnul Marsham al nostru care, dacă a avut vreo realizare sau măcar vreo ambiţie, n-a lăsat nici o urmă în acest sens. Cea mai apropiată legătură a sa cu celebritatea era că străbunicul său, Robert Marsham, inventase fenologia, ştiinţa (dacă nu e prea mult să îi spunem astfel) care urmăreşte schimbările sezoniere – primii muguri ai copacilor, primul cîntat al cucului primăvara şi aşa mai departe. Aţi putea crede că asta e ceva ce oamenii fac oricum în mod spontan, dar de fapt nimeni nu o făcuse, cel puţin nu sistematic, iar sub influenţa lui Marsham această ştiinţă a devenit o activitate extrem de populară şi de respectabilă în întreaga lume. În America, Thomas Jefferson era un susţinător devotat. Chiar şi ca preşedinte, a găsit timp să noteze prima şi ultima apariţie a treizeci şi şapte de tipuri de fructe şi legume în pieţele din Washington şi l-a pus pe reprezentantul său din Monticello să facă observaţii similare pentru a vedea dacă datele arată vreo variaţie semnificativă între cele două locuri. Cînd climatologii moderni spun că merii înmuguresc primăvara cu trei săptămîni mai devreme decît înainte şi alte lucruri asemănătoare, ei folosesc adeseori ca sursă observaţiile lui Robert Marsham. Acest Marsham a fost şi unul dintre cei mai bogaţi proprietari

de teren din estul Angliei, avînd un domeniu mare în satul Stratton Strawless, lîngă Norwich, unde Thomas John Gordon Marsham s-a născut în 1821 şi şi-a petrecut mare parte din viaţă pînă să parcurgă cei aproximativ 20 de kilometri pînă în satul nostru, pentru a prelua postul de paroh.

Nu ştim aproape nimic despre viaţa lui Thomas Marsham în parohie, dar întîmplător ştim multe despre viaţa cotidiană a parohilor de ţară în timpul marii epoci a parohilor de ţară, graţie scrierilor cuiva care a trăit în parohia învecinată din Weston Longville, la opt kilometri peste cîmpuri, spre nord (şi abia vizibilă de pe acoperişul casei noastre parohiale). Numele lui era reverendul James Woodforde şi ocupase poziţia lui Marsham cu cincizeci de ani înainte, dar cu siguranţă că viaţa nu se schimbase cu mult. Woodforde nu s-a remarcat prin devoţiune, învăţătură sau talent, dar i-a plăcut viaţa şi a ţinut un jurnal plin de culoare timp de patruzeci şi cinci de ani, care oferă perspective neobişnuit de detaliate asupra vieţii unui cleric de ţară. Uitat timp de peste o sută de ani, jurnalul a fost redescoperit şi publicat într-o formă condensată, în 1924, cu titlul *The Diary of a Country Parson*. A devenit un bestseller internaţional, chiar dacă, aşa cum a remarcat un critic, „nu era altceva decît o cronică a lăcomiei”.

Cantitatea de mîncare pusă pe mesele din secolul al XVIII-lea era uluitoare, iar Woodforde nu lua aproape nici o masă fără să o consemneze cu afecţiune şi în detaliu. Iată felurile pe care le-a servit la o cină obişnuită din 1784: calcan de Dover în sos de homar, coquelet, limbă de bou, friptură de vită, file de viţel cu zbîrciogi şi trufe, plăcintă de porumbel, momiţe de viţel, boboc de gîscă cu mazăre, gem de caise, tartă cu brînză, tocăniţă de ciuperci şi tartă cu fructe. La altă masă, putea alege dintr-un platou cu lin, şuncă, trei găini, două raţe la proţap, o ceafă de

porc, budincă cu prune şi tartă cu prune, tartă cu mere, precum şi diverse fructe şi nuci, toate însoţite de vinuri roşii şi albe, bere şi cidru. Nimic nu era mai important ca o masă îndestulătoare. Cînd sora lui Woodforde a murit, el şi-a consemnat în jurnal durerea sinceră, dar a găsit loc să noteze şi: „Cină astăzi un frumos curcan la proţap”. Nimic altceva din afară nu-i afecta obiceiurile. Războiul de Independenţă american abia dacă e pomenit. Cînd a căzut Bastilia, în 1789, Woodforde a notat evenimentul, dar a acordat mai mult spaţiu pentru ce mîncase la micul dejun. Fireşte, ultima însemnare din jurnalul său a consemnat o masă.

Woodforde a fost un om destul de cumsecade – trimitea din cînd în cînd mîncare săracilor şi ducea o viaţă fără vicii condamnabile –, dar în toţi anii consemnaţi în jurnale nu există nici o indicaţie că s-ar fi gîndit vreo clipă la compunerea unei predici sau că a simţit vreun ataşament deosebit faţă de enoriaşii săi, în afara bucuriei de a li se alătura la cină de fiecare dată cînd apărea o invitaţie. Dacă Woodforde nu reprezenta ceea ce era tipic, cu siguranţă reprezenta ceea ce era posibil.

În ceea ce priveşte legătura dintre toate acestea şi domnul Marsham, pur şi simplu nu se poate şti. Dacă scopul său în viaţă a fost să lase cît mai puţine urme în istorie, atunci şi l-a realizat glorios. În 1851 avea 29 de ani şi era necăsătorit – şi aşa a rămas pentru tot restul vieţii. Chelăreasa lui, o femeie cu numele interesant şi neobişnuit Elizabeth Worm[3], a rămas cu el timp de vreo cincizeci de ani, pînă la moartea ei în 1899, aşa că măcar ea a părut să-l considere un companion suficient de agreabil, dar e imposibil de ştiut dacă şi altcineva a fost sau nu de aceeaşi părere.

Există însă un mic indiciu încurajator. În ultima duminică din martie 1851, Biserica Anglicană a efectuat un sondaj naţional pentru a afla cîţi oameni au participat de fapt la slujbă în acea zi. Rezultatele au fost şocante. Mai mult de jumătate din oamenii din Anglia şi Ţara Galilor nu

fuseseră la biserică deloc, şi doar 20% fuseseră la o slujbă anglicană. Oricît de ingenioşi ar fi fost la crearea de teoreme matematice şi la alcătuirea de dicţionare islandeze, era evident că clericii nu mai erau la fel de importanţi pentru comunităţile lor pe cît fuseseră odinioară. Din fericire, în parohia domnului Marsham nu părea să se vadă nici un semn al acestei situaţii. Documentele cercetării arată că 79 de credincioşi au participat la slujba de dimineaţă din acea zi, iar 86 au venit după-amiaza. Asta însemna aproape 70% din enoriaşii aflaţi în grija sa – un rezultat mult, mult mai bun decît media naţională. Presupunînd că aceasta era o participare obişnuită pentru el, s-ar părea că domnul Marsham era un om bine privit.

III

În aceeaşi lună în care Biserica Anglicană a efectuat cercetarea asupra participării la slujbă, în Marea Britanie s-a desfăşurat şi recensămîntul decenal, în urma căruia a rezultat totalul exact al populaţiei de 20.959.477 de locuitori. Acesta reprezenta doar 1,6% din populaţia globului, dar putem spune cu certitudine că nu exista altundeva un segment de populaţie mai bogat şi mai productiv. Britanicii produceau jumătate din cărbunele şi fierul lumii, controlau aproape două treimi din transportul maritim şi erau implicaţi într-o treime din comerţul total. Întreaga producţie de bumbac din lume provenea din fabricile britanice dotate cu maşini inventate şi construite în Marea Britanie. În băncile Londrei existau mai mulţi bani decît în toate celelalte centre financiare ale lumii luate împreună. Londra era în centrul unui imperiu imens şi aflat în creştere care, la apogeul său, avea să acopere 30 de milioane de kilometri

pătraţi şi să facă din „God Save the Queen” imnul unui sfert din populaţia lumii. Marea Britanie era în fruntea clasamentului mondial la orice categorie cuantificabilă. Era cea mai bogată, cea mai inovatoare, cea mai împlinită naţiune a epocii – o naţiune unde pînă şi grădinarii ajungeau să strălucească.

Dintr-odată, pentru prima oară în istorie, majoritatea oamenilor aveau mult din toate. Karl Marx, pe cînd trăia în Londra, nota cu uimire şi o vagă nuanţă de admiraţie inevitabilă că în Marea Britanie puteai să cumperi cinci sute de tipuri de ciocane. Peste tot era activitate. Londonezii contemporani trăiesc într-un mare oraş victorian; victorienii trăiau prin şi pentru acesta, ca să spunem aşa. În decurs de doisprezece ani, în Londra s-au deschis opt terminale de căi ferate. Scara perturbărilor – şanţurile, tunelele, excavările în terenuri noroioase, aglomerarea trăsurilor şi a altor vehicule, fumul, zarva, dezordinea – produse de umplerea oraşului de căi ferate, poduri, canalizări, staţii de pompare a apei, centrale electrice, linii de metrou şi toate celelalte însemna că Londra victoriană era nu numai cel mai mare oraş din lume, dar şi cel mai zgomotos, murdar, noroios, aglomerat, sufocat şi excavat loc pe care îl văzuse lumea vreodată.

Recensămîntul din 1851 a arătat şi că populaţia urbană din Marea Britanie era acum mai mare decît cea rurală – pentru prima oară în lume –, iar cea mai vizibilă consecinţă a acestui fapt erau mulţimile de oameni la o scară nemaiîntîlnită vreodată. Oamenii lucrau acum în masă, călătoreau în masă, erau şcolarizaţi, încarceraţi şi spitalizaţi în masă. Cînd ieşeau în oraş să se distreze, mergeau în masă, şi nicăieri nu mergeau cu mai mult entuziasm şi fascinaţie decît la Palatul de Cristal.

Dacă clădirea însăşi era o minune, minunăţiile dinăuntru nu erau mai prejos. Aproape 100.000 de obiecte erau expuse, răspîndite în aproximativ

14.000 de standuri. Printre noutăţi erau un cuţit cu 1.851 de lame, mobilă sculptată din blocuri de cărbune de mărime corespunzătoare (fără vreun alt motiv decît pentru a arăta că e posibil), un pian cu patru laturi pentru cvartete familiale, un pat care devenea barcă de salvare şi un altul care îl arunca automat pe uluitul său ocupant într-o cadă asamblată instantaneu, dispozitive de zburat de orice tip (mai puţin cel funcţional), instrumente de luat sînge, cea mai mare oglindă din lume, un bulgăre enorm de guano din Peru, celebrele diamante Hope şi Koh-i-Noor[4]*, macheta unui pod suspendat între Marea Britanie şi Franţa şi nesfîrşite standuri cu maşini, textile şi manufacturi de orice tip din întreaga lume. *The Times* a calculat că era nevoie de două sute de ore ca să le vezi pe toate.

Nu toate standurile erau la fel de sclipitoare. Newfoundland îşi dedicase întreaga expoziţie istoriei şi producerii uleiului de ficat de cod, devenind astfel o oază de linişte mult apreciată de cei care căutau un refugiu din faţa mulţimilor înghesuite. Sectorul Statelor Unite aproape că nu a fost ocupat. Din zgîrcenie, Congresul a refuzat să aloce fonduri, aşa încît a fost nevoie de colecte private. Din nefericire, cînd produsele americane au ajuns la Londra, s-a descoperit că organizatorii plătiseră doar cît să ajungă bunurile la docuri, şi nu pînă în Hyde Park. Şi, evident, nici nu prevăzuseră bani pentru ridicarea standurilor şi angajarea de personal pentru cinci luni. Din fericire, filantropul american George Peabody, care trăia la Londra, a intervenit şi a oferit 15.000 de dolari ca fonduri de urgenţă, salvînd delegaţia americană din criza produsă de ea însăşi. Toate acestea au întărit convingerea mai mult sau mai puţin universală că americanii nu erau altceva decît nişte provinciali amabili, încă nepregătiţi pentru ieşiri nesupravegheate pe scena lumii.

Aşa că a fost o surpriză destul de mare cînd, după ridicarea standurilor, s-a descoperit că sectorul american era un avanpost al magiei

şi minunăţiilor. Aproape toate maşinile americane făceau lucruri pe care lumea dorea cu adevărat ca maşinile să le facă – să scoată cuie, să taie piatră, să toarne lumînări –, dar cu o precizie, rapiditate şi fiabilitate neobosită, care au lăsat celelalte naţiuni cu gura căscată. Maşina de cusut a lui Elias Howe le-a uimit pe doamne şi a îndeplinit imposibila promisiune potrivit căreia una dintre cele mai chinuitoare activităţi ale vieţii domestice putea fi făcută cu adevărat incitantă şi amuzantă. Cyrus McCormick a expus o secerătoare care putea face munca a patruzeci de bărbaţi – o pretenţie atît de îndrăzneaţă şi neverosimilă, încît aproape nimeni nu i-a dat crezare pînă cînd secerătoarea nu a fost dusă la o fermă din Home Counties, unde s-a dovedit că performanţele ei erau reale. Cel mai incitant dintre toate era revolverul cu repetiţie al lui Samuel Colt, care nu era numai uimitor de mortal, ci şi făcut din părţi interşanjabile, o metodă de producţie atît de aparte, încît a devenit cunoscută drept „sistemul american”. O singură creaţie autohtonă putea egala aceste calităţi măiestre ale noutăţii, utilităţii şi preciziei epocii maşinilor – însăşi marea sală a lui Paxton, iar aceasta avea să dispară după încheierea spectacolului. Pentru mulţi europeni, acesta a fost primul indiciu neliniştitor că ţăranii care mestecau tutun de dincolo de ocean creau pe nesimţite următorul colos industrial – o transformare atît de neverosimilă, încît majoritatea refuzau să-i dea crezare chiar şi în timp ce se întîmpla deja.

Cel mai popular element al Marii Expoziţii nu a fost nicidecum o expoziţie, ci elegantele cabine de toaletă, unde vizitatorii se puteau uşura în condiţii confortabile, ofertă de care au profitat cu recunoştinţă şi entuziasm 827.000 de oameni – 11.000 într-o singură zi. În 1851, toaletele publice lipseau cu desăvîrşire din Londra. La British Museum, pînă la 30.000 de vizitatori zilnici trebuiau să împartă doar două toalete

exterioare. La Palatul de Cristal, la toalete se putea chiar trage apa, ceea ce i-a încîntat pe vizitatori atît de mult, încît a declanşat moda instalării toaletelor cu apă curentă acasă – o schimbare ce va avea curînd consecinţe catastrofale pentru Londra, după cum vom vedea.

Marea Expoziţie a constituit un progres atît din punct de vedere sanitar, cît şi din punct de vedere social, deoarece era prima oară cînd oameni din toate clasele sociale erau laolaltă, amestecîndu-se şi stînd aproape unii de alţii. Mulţi s-au temut că oamenii simpli – „Marii Nespălaţi”, după cum îi poreclise William Makepeace Thackeray cu un an înainte, în romanul *Istoria lui Pendennis* – se vor dovedi nedemni de această încredere şi le vor crea neplăceri celor care le erau superiori. Puteau apărea chiar sabotaje. La urma urmei, evenimentul se petrecea la doar trei ani de la revoltele populare din 1848 care tulburaseră Europa şi răsturnaseră guvernele din Paris, Berlin, Cracovia, Budapesta, Viena, Napoli, Bucureşti şi Zagreb.

Teama cea mai mare era că expoziţia avea să atragă cartişti şi susţinători ai acestora. Cartismul era o mişcare populară numită astfel după Carta Poporului din 1837, care urmărea o serie de reforme politice – toate destul de modeste, privite retrospectiv –, de la desfiinţarea aşa-numitelor „burguri putrede” şi „goale” la acordarea sufragiului masculin universal[5*]. În decurs de aproximativ un deceniu, cartiştii au înaintat Parlamentului o serie de petiţii, una dintre ele de aproximativ 10 kilometri lungime, despre care se spunea că fusese semnată de 5,7 milioane de oameni. Parlamentul a fost impresionat, dar le-a respins oricum pe toate, pentru binele poporului. Se considera că votul universal este o idee periculoasă – „cu totul incompatibilă cu existenţa civilizaţiei”, potrivit istoricului şi parlamentarului Thomas Babington Macaulay.

În Londra, situaţia s-a agravat în 1848, cînd cartiştii au anunţat o manifestaţie de masă în Kennington Common, la sud de Tamisa. Exista temerea că aceştia, cuprinşi de indignare, vor năvăli peste Westminster Bridge şi vor ocupa Parlamentul. Clădirile guvernamentale din întregul oraş au fost fortificate. La Ministerul de Externe, lordul Palmerston, ministrul de Externe, a blocat ferestrele cu volume legate din *The Times*. La British Museum au fost plasaţi pe acoperiş bărbaţi care să arunce cu cărămizi asupra celor care ar fi încercat să ocupe clădirea. În faţa Bank of England au fost instalate tunuri, iar angajaţilor de la o serie de instituţii de stat li s-au distribuit săbii şi muschete vechi, prost întreţinute, dintre care multe erau cel puţin la fel de periculoase pentru utilizatori ca şi pentru cei suficient de îndrăzneţi încît să vină în faţa lor. 170.000 de agenţi de poliţie speciali – cei mai mulţi dintre ei oameni bogaţi şi servitorii lor – erau în alertă, aflîndu-se sub comanda senilului duce de Wellington, acum în vîrstă de 82 de ani şi surd la orice era mai puţin zgomotos decît un ţipăt zdravăn.

În cele din urmă, manifestaţia a eşuat, în parte fiindcă liderul cartiştilor, Feargus O'Connor, a început să se comporte ciudat din cauza demenţei sifilitice încă nediagnosticate de care suferea (şi pentru care avea să fie internat într-un azil în anul următor), în parte întrucît cei mai mulţi participanţi nu erau de fapt revoluţionari autentici şi nu doreau să producă sau să ia parte la o mare vărsare de sînge, şi în parte deoarece o ploaie torenţială oportună a făcut ca retragerea într-o cîrciumă să pară o variantă mult mai atrăgătoare decît asedierea Parlamentului. *The Times* a scris că „mulţimea londoneză, deşi nici eroică, nici poetică, nici patriotică, nici iluminată, nici curată, e un organism relativ blajin”, ceea ce, oricît ar fi fost de condescendent, era destul de corect.

În ciuda acestei amînări, în 1851, sentimentele din unele cartiere erau în continuare puternice. Henry Mayhew a notat în influentul său volum *London Labor and the London Poor*, publicat în acelaşi an, că, „aproape pînă la unul”, muncitorii sînt „socialişti înflăcăraţi, avînd opinii violente”.

Dar şi cei mai aprinşi socialişti, se pare, iubeau Marea Expoziţie. Aceasta s-a deschis pe 1 mai 1851 fără nici un incident – un „spectacol minunat, impunător şi emoţionant”, în cuvintele unei regine Victoria strălucitoare, care a numit ziua inaugurării „cea mai măreaţă zi a istoriei noastre” şi a spus-o chiar sincer. Veneau oameni din toate colţurile ţării. O femeie pe nume Mary Callinack, de 85 de ani, a mers pe jos peste 400 de kilometri din Cornwall, devenind astfel celebră. În total, şase milioane de oameni au participat în cele cinci luni şi jumătate cît Marea Expoziţie a fost deschisă. În cea mai aglomerată zi, 7 octombrie, au venit aproape 110.000 de vizitatori. La un moment dat, 92.000 de oameni erau în clădire în acelaşi timp – cel mai mare număr de oameni care fuseseră vreodată în interiorul unei singure clădiri.

Nu toţi vizitatorii au fost încîntaţi. William Morris, viitorul designer şi estet, atunci în vîrstă de 17 ani, a fost atît de îngrozit de ceea ce considera a fi lipsă de gust şi venerare a excesului, încît a ieşit din clădire clătinîndu-se şi a vomat în tufişuri. Dar majoritatea oamenilor o adorau şi aproape toţi s-au comportat decent. Pe parcursul desfăşurării Marii Expoziţii, doar 25 de oameni au fost acuzaţi de încălcări ale legii – 15 pentru furt din buzunare şi 10 pentru alte furturi minore. Absenţa infracţiunilor grave a fost chiar mai remarcabilă decît pare, deoarece în anii 1850 Hyde Park devenise un loc periculos notoriu, mai ales după căderea serii, cînd riscul de a fi jefuit era atît de mare încît apăruse obiceiul de a traversa parcul doar după formarea unui convoi. Datorită

mulţimilor, timp de aproape jumătate de an a fost cel mai sigur loc din Londra.

Marea Expoziţie a adunat un profit de 186.000 de lire, suficient pentru cumpărarea a treizeci de acri la sud de Hyde Park, într-o zonă numită neoficial Albertopolis, unde au fost construite marile muzee şi instituţii care încă domină împrejurimile – printre altele, Royal Albert Hall, Victoria & Albert Museum, Natural History Museum, Royal College of Art şi Royal College of Music.

Măreţul Palat de Cristal al lui Paxton a rămas în picioare în Hyde Park pînă în vara anului 1852, cînd i s-a hotărît soarta. Aproape nimeni nu voia să dispară cu totul, dar părerile erau împărţite cu privire la noua lui utilizare. O propunere cam înflăcărată era transformarea lui într-un turn de sticlă de 1.000 picioare înălţime. În cele din urmă s-a căzut de acord să fie mutat într-un parc nou – care să fie numit Parcul Palatului de Cristal –, în Sydenham, în sudul Londrei. Pe parcurs, nu se ştie cum, a devenit şi mai mare; noul Palat de Cristal era o dată şi jumătate mai mare şi folosea de două ori mai multă sticlă. Deoarece era situat pe o pantă, reconstruirea lui a fost mult mai dificilă. De patru ori s-a prăbuşit. Pentru înălţarea clădirii a fost nevoie de 6.400 de muncitori, care au terminat treaba în doi ani. Şaptesprezece dintre ei şi-au pierdut viaţa. Aura de magie şi binefacerile Palatului de Cristal dispăruseră în mod ciudat, iar acesta nu şi-a mai recîştigat niciodată locul central în inima naţiunii. În 1936, întreaga clădire a fost mistuită de flăcări.

La zece ani de la Marea Expoziţie, prinţul Albert a murit, iar marea navă spaţială gotică cunoscută drept Albert Memorial a fost construită la vest de locul pe care se înălţase Palatul de Cristal, cu un cost enorm de 120.000 de lire, adică o dată şi jumătate faţă de cît costase Palatul de Cristal. Acolo stă astăzi Albert pe tron, sub un enorm baldachin aurit. În

poală ţine o carte: catalogul Marii Expoziţii. Tot ce a mai rămas din Palatul de Cristal original sînt două porţi mari decorative din fier forjat, care străjuiau altădată locul unde se verificau biletele la intrarea în sala de expoziţie a lui Paxton, iar acum, neobservate, marchează o mică porţiune a graniţei dintre Hyde Park şi Kensington Gardens.

Epoca de aur a clericilor de ţară s-a sfîrşit şi ea brusc. În anii 1870 a început o gravă depresiune agricolă, care i-a lovit pe proprietarii de pămînt şi pe toţi cei a căror prosperitate depindea de aceştia. În decurs de şase ani, o sută de mii de fermieri şi muncitori agricoli şi-au părăsit pămînturile. În parohia noastră populaţia a scăzut cu aproape jumătate în cincisprezece ani. La mijlocul anilor 1880, valoarea de impozitare a întregii parohii era de doar 1.713 lire – cu doar 100 de lire mai mult decît îl costase pe Thomas Marsham să construiască această casă parohială, cu trei decenii mai înainte.

Spre sfîrşitul secolului, venitul mediu al unui cleric englez scăzuse la mai puţin de jumătate decît fusese cu cincizeci de ani înainte. Ajustat la puterea de cumpărare, însemna un venit şi mai derizoriu. O parohie de ţară a încetat să mai reprezinte o sinecură atractivă. Mulţi clerici nu-şi mai puteau permite să se căsătorească. Cei înzestraţi cu inteligenţă şi posibilităţi şi-au exercitat talentele în alte direcţii. La sfîrşitul secolului, scrie David Cannadine, „cele mai strălucite minţi ale generaţiei se aflau în afara Bisericii, şi nu în interiorul ei”.

În 1899, domeniul familiei Marsham a fost împărţit şi vîndut, ceea ce a pus capăt relaţiei benigne de dominaţie a acestei familii cu comitatul. În mod curios, un eveniment neaşteptat ce a avut loc în bucătărie a fost în mare parte responsabil pentru depresiunea agricolă devastatoare din anii 1870 şi din următorii. Vom ajunge imediat la această poveste – dar înainte de a intra în casă şi a începe vizita noastră, am putea să dedicăm cîteva

pagini răspunsului la întrebarea neaşteptat de pertinentă privitoare la motivul pentru care oamenii locuiesc de fapt în case.

1* A compara valorile din 1851 cu cele de astăzi nu este simplu, deoarece ele pot fi calculate folosind multe criterii diferite, iar lucruri care acum pot fi scumpe (terenul agricol, servitorii) erau adesea ieftine, comparativ, la acea vreme şi invers. Îi sînt îndatorat profesorului Ranald Michie de la Durham University pentru sugestia că cea mai precisă măsură ar fi o comparare a indicilor preţurilor cu amănuntul din 1851 şi din prezent. Privite în acest mod, cele 500 de lire ale domnului Marsham ar valora astăzi cam 400.000 de lire (sau 630.000 de dolari). În 1851, venitul pe cap de locuitor în Marea Britanie era ceva mai mult de 20 de lire.

2* Nava se numea „Resurgam”, însemnînd „Mă voi înălţa iar”, ceea ce s-a dovedit a fi un nume cam nefericit, întrucît s-a scufundat în Marea Irlandei în timpul unei furtuni, la trei luni de la lansarea sa din 1878, şi nu s-a mai înălţat niciodată. Şi nici Garrett, de altfel. Descurajat de experienţele sale, a renunţat la predici şi invenţii şi s-a mutat în Florida, unde s-a apucat de agricultură. Şi asta s-a dovedit a fi un dezastru, iar el şi-a încheiat viaţa dezamăgitoare şi aflată într-o spirală descendentă ca simplu infanterist în armata americană, în timpul Războiului Americano-Spaniol, murind apoi de tuberculoză, sărac şi uitat, în New York, în 1902.

3. „Vierme”, în limba engleză (n. trad.).

4* Koh-i-Noor devenise una dintre Bijuteriile Coroanei cu doi ani înainte, după ce fusese eliberat (sau prădat, depinde de perspectivă) de armata britanică în timpul cuceririi Punjabului indian. Majoritatea oamenilor au considerat diamantul Koh-i-Noor o dezamăgire. Deşi uriaş, la cele

200 de carate ale sale, fusese tăiat prost şi nu strălucea satisfăcător. După expoziţie, a fost prelucrat considerabil pînă la o variantă mai sclipitoare de 109 carate şi montat în coroana regală.

5* În „burgurile putrede”, un membru al Parlamentului putea fi ales de un număr mic de oameni, precum în Bute (Scoţia), unde un singur locuitor din 14.000 avea drept de vot şi astfel, evident, se putea alege pe el însuşi. „Burgurile goale” erau circumscripţii care nu aveau nici un locuitor, dar păstrau un loc în Parlament, ce putea fi vîndut sau oferit (unui fiu imposibil de angajat, de pildă) de persoana care îl controla. Cel mai renumit „burg gol” era Dunwich, un oraş de coastă din Suffolk care fusese cîndva un mare port – al treilea ca mărime din Anglia –, dar care fusese înghiţit de mare în timpul unei furtuni din 1286. În ciuda văditei sale inexistenţe, a fost reprezentat în Parlament, pînă în 1832, de o serie de nulităţi privilegiate.

Capitolul 2

Cadrul

I

Dacă ar fi să îl readucem cumva la viaţă pe reverendul Thomas Marsham şi să îl reinstalăm în casa lui parohială, ceea ce l-ar surprinde cel mai mult, probabil – în afară de faptul că s-ar afla aici, desigur –, ar fi să descopere că această casă a devenit, ca să spunem aşa, invizibilă. Astăzi casa se înalţă într-o pădurice privată deasă care îi dă un aer foarte izolat, dar în 1851, cînd era nou-nouţă, trebuie să se fi înălţat semeaţă, chiar impresionantă, într-un cîmp deschis, un morman de cărămizi roşii pe un cîmp gol.

În majoritatea celorlalte privinţe însă, şi trecînd cu vederea o uşoară îmbătrînire şi introducerea unor cabluri electrice şi a unei antene de televiziune, ea a rămas în mare neschimbată din 1851. Şi acum, ca şi atunci, este în mod evident o casă. Arată aşa cum trebuie să arate o casă. Are un aer casnic.

Aşa încît este poate puţin surprinzător să medităm la faptul că nimic din ce aparţine acestei case (sau oricărei alte case) nu este inevitabil. Totul trebuia să fie gîndit – uşi, ferestre, coşuri de fum, scări –, iar pentru o mare parte dintre acestea, după cum vom vedea, a fost nevoie de mult mai mult timp şi experimente decît aţi fi putut crede vreodată.

Casele sînt de fapt nişte lucruri destul de ciudate. Nu au aproape nici o trăsătură caracteristică universală: pot avea, practic, orice formă, pot încorpora cam orice material, pot fi de aproape orice mărime. Şi totuşi, oriunde am merge în lume, recunoaştem casele şi caracterul domestic imediat ce le vedem. Această aură de confort casnic este, după cum se dovedeşte, extraordinar de veche, iar primul indiciu al acestui fapt remarcabil a fost descoperit din întîmplare exact în vremea în care s-a construit vechea casă parohială, în iarna anului 1850, cînd o furtună puternică s-a abătut asupra Marii Britanii.

A fost una dintre cele mai teribile furtuni ce au avut loc timp de decenii şi a produs distrugeri considerabile. La Goodwin Sands, în largul coastei Kentului, cinci corăbii au fost sfărîmate în bucăţi, murind întregul echipaj. În apele de lîngă Worthing, în Sussex, unsprezece oameni dintr-o barcă de salvare care pornise în ajutorul unei corăbii aflate în dificultate s-au înecat atunci cînd barca lor a fost răsturnată de un val gigantic. Într-un loc numit Kilkee, unui velier irlandez pe nume *Edmund*, aflat în drum spre America, i s-a defectat cîrma, iar pasagerii şi echipajul au privit neputincioşi cum vasul a fost purtat spre stînci şi zdrobit în bucăţi. Nouăzeci şi şase de oameni s-au înecat, deşi cîţiva au reuşit să ajungă cu greu la ţărm, inclusiv o doamnă în vîrstă care s-a agăţat de spatele bravului căpitan, al cărui nume era Wilson şi care, după cum nota cu satisfacţie *Illustrated London News*, era englez. În total, peste două sute de oameni şi-au pierdut viaţa în apele din jurul Insulelor Britanice în acea noapte.

În Londra, la Palatul de Cristal pe jumătate construit care se înălţa în Hyde Park, panourile de sticlă tocmai instalate s-au mişcat şi au zăngănit, dar au rămas pe loc, iar clădirea a rezistat vînturilor puternice cu preţul a doar cîteva gemete, spre uşurarea lui Joseph Paxton, care promisese că

rezistă la furtună, dar era bucuros să afle că avea dreptate. La 1.100 de kilometri spre nord, în Insulele Orkney din Scoţia, furtuna a bătut cu furie timp de două zile. Într-un loc numit Bay o' Skaill, vijelia a smuls iarba de pe un dîmb mare şi neregulat, denumit *howie* de localnici, pentru care fusese dintotdeauna un reper.

Cînd în sfîrşit furtuna a trecut şi locuitorii insulei au ajuns pe plaja lor proaspăt reconfigurată, au fost uimiţi să descopere că acolo unde se înălţase dîmbul fuseseră scoase la lumină vestigiile unui sat din piatră compact şi străvechi, fără acoperişuri, dar surprinzător de intact. Satul, care consta din nouă case, toate păstrînd încă mare parte din conţinutul lor iniţial, datează de acum cinci mii de ani. Este mai vechi decît Stonehenge şi piramidele din Giza, mai vechi decît orice structură construită de pe Pămînt cu cîteva excepţii. Este extraordinar de rar şi de important şi este cunoscut sub numele de Skara Brae.

Pentru că este intact şi foarte bine conservat, Skara Brae oferă decorul unei atmosfere casnice intime aproape bizare. Nici un alt loc nu ne poate oferi un sentiment mai puternic al vieţii domestice în Epoca Pietrei. După cum observă toată lumea, este ca şi cum locuitorii tocmai au plecat. Ceea ce uimeşte întotdeauna la Skara Brae este complexitatea. Acestea erau locuinţele unei populaţii neolitice, dar casele au uşi cu zăvor, un sistem de canale colectoare şi chiar, se pare, o canalizare primitivă, cu jgheaburi în perete pentru scurgerea reziduurilor. Interioarele erau spaţioase. Pereţii, încă verticali, aveau pînă la zece picioare înălţime, astfel că se putea sta în picioare, iar podelele erau pavate. Fiecare casă are dulapuri făcute în piatră, firide de depozitare, spaţii delimitate despre care se crede că ar fi fost paturi, rezervoare de apă şi izolaţie care păstra interioarele uscate şi plăcute. Casele sînt toate de aceeaşi mărime şi construite după acelaşi plan, ceea ce sugerează un tip de comună bazată pe cordialitate, şi nu o

ierarhie tribală convenţională. Între case există coridoare acoperite care duc la o zonă deschisă pavată – numită „piaţa” de primii arheologi – unde se puteau desfăşura activităţi într-un cadru social.

Locuitorii din Skara Brae par să fi trăit în bunăstare. Aveau bijuterii şi ceramică. Cultivau grîu şi orz şi se bucurau de capturi abundente de peşte şi crustacee, inclusiv un cod care cîntărea 35 de kilograme. Ţineau vite, oi, porci şi cîini. Singurul lucru care le lipsea era lemnul. Ardeau alge ca să se încălzească, iar algele nu sînt un combustibil eficient – dar ceea ce pentru ei era o provocare continuă pentru noi este un lucru bun. Dacă ar fi avut posibilitatea de a-şi construi casele din lemn, nu ar mai fi rămas nimic din ele şi Skara Brae ar fi fost imposibil de imaginat vreodată.

Cu greu am putea supraestima raritatea şi valoarea aşezării Skara Brae. Europa preistorică era, în mare parte, un spaţiu gol. Este posibil ca, acum 15.000 de ani, numărul oamenilor din Insulele Britanice să nu fi fost mai mare de două mii. Pe cînd exista Skara Brae, numărul ajunsese, probabil, la douăzeci de mii, dar asta înseamnă doar o persoană la trei mii de acri, astfel că a descoperi orice semn al vieţii din neolitic este întotdeauna palpitant. Probabil că era destul de palpitant şi atunci.

Skara Brae prezintă şi ciudăţenii. Una dintre locuinţe, situată la oarecare distanţă de celelalte, putea fi zăvorîtă doar din exterior, indicînd faptul că cei dinăuntru erau închişi, ceea ce schimbă impresia de societate a bunei înţelegeri universale. De ce era necesară încarcerarea cuiva într-o comunitate atît de mică este, evident, o întrebare la care nu se poate răspunde acum, după ce a trecut atît de mult timp. De asemenea, greu de înţeles sînt şi recipientele etanşe de depozitare găsite în fiecare locuinţă. Explicaţia vehiculată este că acestea se foloseau pentru a ţine melci turtiţi, o moluscă cu cochilie dură care abundă în zonă, dar de ce ar vrea cineva să aibă la îndemînă o rezervă de melci turtiţi proaspeţi este o întrebare la

care e greu de răspuns chiar şi ipotetic, deoarece melcii turtiţi sînt un aliment îngrozitor, furnizînd doar aproximativ o calorie fiecare, şi atît de elastici, încît sînt practic necomestibili; de fapt, energia necesară pentru a-i mesteca e mai mare decît cea pe care o dau sub formă de substanţe nutritive.

Nu ştim absolut nimic despre aceşti oameni – de unde au venit, ce limbă vorbeau, ce i-a făcut să se stabilească într-un loc atît de izolat de la marginea lipsită de păduri a Europei –, dar dovezile par să indice că Skara Brae s-a bucurat de 600 de ani de confort şi linişte neîntrerupte. Apoi, într-o bună zi, cam în 2500 î.e.n., ocupanţii lui au dispărut – chiar brusc, se pare. Într-un coridor aflat lîngă una dintre locuinţe s-au găsit mărgele ornamentale împrăştiate, aproape sigur preţioase pentru proprietarul lor, ceea ce sugerează că un colier s-a rupt şi că proprietarul lui a fost prea panicat sau preocupat ca să le recupereze. De ce a luat sfîrşit brusc comunitatea idilică de la Skara Brae este o enigmă, ca multe altele, imposibil de descifrat.

În mod remarcabil, după descoperirea aşezării Skara Brae au trecut mai bine de trei sferturi de secol pînă cînd a venit cineva să o cerceteze în mod adecvat. William Watt, de la Skaill House, din apropiere, a salvat cîteva obiecte şi, din nefericire, alţi locuitori din Skaill House au venit ulterior, la un sfîrşit de săptămînă din anul 1913, înarmaţi cu cazmale şi alte unelte şi au jefuit situl în voia cea bună, luînd Dumnezeu ştie ce drept suveniruri – şi asta a fost cam toată atenţia de care s-a bucurat Skara Brae. Apoi, în 1924, o altă furtună a dus în mare o bucată dintr-o casă, aşa încît s-a decis că era necesar ca situl să fie cercetat oficial şi securizat. Sarcina a căzut pe umerii unui profesor marxist de origine australiană, ciudat, dar strălucit, de la University of Edinburgh, care ura munca de teren şi căruia

nu îi plăcea deloc să iasă din casă dacă nu era forţat de împrejurări. Se numea Vere Gordon Childe.

Childe nu era arheolog de meserie. Puţini oameni de la începutul anilor 1920 aveau această pregătire. Studiase filologia şi clasicii la University of Sydney, unde îşi formase şi un ataşament profund şi durabil faţă de comunism, o pasiune care l-a făcut orb la excesele lui Iosif Stalin, dar care i-a nuanţat arheologia în moduri surprinzător de productive. În 1914, Childe a venit la University of Oxford ca absolvent şi a început lecturile şi meditaţiile care aveau să facă din el principala autoritate în viaţa şi migraţiile populaţiilor primitive. În 1927, a fost numit pe nou-înfiinţatul post de Profesor Abercrombie de Arheologie Preistorică la University of Edinburgh. Astfel a devenit singurul arheolog universitar din Scoţia – prin urmare, cînd era nevoie de investigarea a ceva asemănător cu Skara Brae, solicitarea se îndrepta spre el. Aşa se face că în vara anului 1927 a călătorit spre nord cu trenul şi cu vaporul pînă la Orkney.

Aproape toate descrierile lui Childe se opresc aproape afectuos asupra comportamentului său bizar şi aspectului său aparte. Colegul său Max Mallowan (pomenit în zilele noastre cel mult ca al doilea soţ al Agathei Christie) spunea că avea o faţă „atît de urîtă, încît era chinuitor să o priveşti”. Un alt coleg şi-l aminteşte pe Childe ca fiind „înalt, dizgraţios şi urît, excentric în vestimentaţie şi adesea abrupt în comportament, [cu o] personalitate bizară şi adesea îngrijorătoare”. Puţinele fotografii ale lui Childe care se păstrează confirmă, fără îndoială, că nu era vreo frumuseţe – era slab şi fără bărbie, cu ochii mijiţi în spatele unor ochelari de cucuvea, o mustaţă care arăta de parcă ar fi putut în orice moment să se trezească la viaţă şi să fugă –, dar oricîte lucruri neplăcute s-ar spune despre înfăţişarea sa, în interior era luminos şi admirabil. Childe avea o

minte magnifică, o memorie bună şi o excepţională înzestrare pentru limbile străine. Ştia să citească în cel puţin o duzină de limbi vii sau moarte, ceea ce îi permitea să cerceteze texte atît vechi, cît şi moderne despre orice subiect îl interesa – şi aproape că nu exista subiect care să nu-l intereseze. Combinaţia de aspect ciudat, rezervă morocănoasă, stîngăcie fizică şi intelect impresionant era greu de suportat pentru mulţi. Un student îşi aminteşte că la o serată de presupusă socializare Childe li s-a adresat celor prezenţi în şase limbi, a demonstrat cum se fac împărţiri lungi cu numeralele romane, a ţinut un expozeu critic despre bazele datării chimice a Epocii Bronzului şi a dat citate lungi din memorie şi în limbile originale dintr-o serie de autori de literatură clasică. Cei mai mulţi îl considerau pur şi simplu epuizant.

Nu era un săpător înnăscut, ca să nu spunem mai mult. Un coleg, Stuart Piggott, observa aproape cu groază „incapacitatea [lui Childe] de a evalua natura probelor arheologice de pe teren şi procesul implicat de recuperarea, recunoaşterea şi interpretarea lor”. Aproape toate cărţile lui, multe la număr, se bazau pe lecturi, şi nu pe experienţă personală. Pînă şi stăpînirea limbilor străine era doar parţială. Deşi putea citi la perfecţie, folosea pronunţii inventate de el, pe care nimeni dintre cei care vorbeau limbile respective nu le putea înţelege. În Norvegia, sperînd să-şi impresioneze colegii, a încercat odată să comande un fel de mîncare cu zmeură şi i-au fost aduse douăsprezece beri.

Oricare ar fi fost neajunsurile lui fizice şi comportamentale, Childe a fost fără îndoială o forţă a binelui în arheologie. Pe parcursul a trei decenii şi jumătate, el a produs şase sute de articole şi cărţi, populare şi academice, inclusiv bestsellerurile *Man Makes Himself* (*Omul se creează pe sine însuşi*, 1936) şi *Făurirea civilizaţiei* (1942), despre care mulţi arheologi au spus mai tîrziu că i-au inspirat să îmbrăţişeze această

profesie. Mai presus de orice, era un gînditor original şi, exact în perioada în care făcea săpături la Skara Brae, a avut ceea ce a constituit, probabil, cea mai măreaţă şi originală idee din arheologia secolului XX.

Trecutul omenirii este de obicei împărţit în trei epoci inegale – paleoliticul (sau „epoca veche a pietrei”), care se întinde de acum 2,5 milioane de ani pînă acum 10.000 de ani; mezoliticul („epoca medie a pietrei”), care acoperă perioada de tranziţie de la stilul de viaţă al vînătorilor-culegători la răspîndirea agriculturii, de acum 10.000 de ani pînă acum 6.000 de ani; şi neoliticul („epoca nouă a pietrei”), care acoperă ultimii, dar extrem de productivii aproximativ două mii de ani de preistorie, pînă la Epoca Bronzului. În cadrul fiecăreia dintre aceste trei perioade există multe alte subperioade – oldowayan, musterian, gravetian şi aşa mai departe – care constituie preocuparea specialiştilor şi nu e cazul să ne distragă aici pe noi.

Ideea importantă care merită să fie reţinută este că în primele 99 de procente ale istoriei noastre ca fiinţe umane nu am făcut mai nimic în afară de a procrea şi a supravieţui, apoi oamenii din întreaga lume au descoperit agricultura, irigaţiile, scrierea, arhitectura, guvernarea şi alte rafinamente ale existenţei care împreună alcătuiesc ceea ce noi numim cu afecţiune civilizaţie. Acest lucru a fost descris de multe ori drept cel mai spectaculos eveniment din istoria omenirii, iar prima persoană care a recunoscut şi conceptualizat întregul proces complex a fost Vere Gordon Childe. L-a numit Revoluţia Neolitică.

Acesta rămîne unul dintre marile mistere ale evoluţiei umane. Chiar şi în prezent, oamenii de ştiinţă ne pot spune unde şi cînd s-a întîmplat, dar nu şi de ce. Aproape sigur (în fine, credem că aproape sigur) a avut legătură cu anumite schimbări importante ale climei. Cu aproximativ

12.000 de ani în urmă, Pămîntul a început să se încălzească destul de rapid, apoi, din motive necunoscute, a fost din nou cuprins de frig pentru aproximativ o mie de ani – un fel de ultimă suflare a epocii glaciare. Această perioadă este numită de oamenii de ştiinţă Dryas-ul Recent. (A fost numită după o plantă arctică, *Dryas octopetala*, una dintre primele plante care cresc după retragerea gheţii. A existat şi un Dryas Tîrziu, dar nu a fost important pentru evoluţia omului.) După alte zece secole de frig, clima s-a încălzit rapid din nou şi de atunci încoace a rămas relativ caldă. Aproape toate realizările noastre ca fiinţe avansate s-au făcut în acest scurt interval de triumf climatologic.

Interesant la Revoluţia Neolitică este că s-a întîmplat peste tot în lume, la populaţii care nu puteau şti că alte populaţii, aflate în locuri îndepărtate, făceau exact acelaşi lucru. Agricultura a fost inventată în mod independent de cel puţin şapte ori – în China, Orientul Mijlociu, Noua Guinee, Anzi, bazinul amazonian, Mexic şi în vestul Africii. La fel, oraşele au apărut în şase locuri – China, Egipt, India, Mesopotamia, America Centrală şi în Anzi. Faptul că toate aceste evoluţii au avut loc pretutindeni, adesea fără nici o posibilitate de contact între populaţii, este la prima vedere cu adevărat straniu. După cum s-a exprimat un istoric: „Atunci cînd Cortés a debarcat în Mexic a găsit drumuri, canale, oraşe, palate, şcoli, tribunale, pieţe, lucrări de irigaţie, regi, preoţi, temple, ţărani, meşteşugari, armate, astronomi, neguţători, sporturi, teatre, artă, muzică şi cărţi” – toate inventate independent de alte evoluţii similare de pe alte continente. Iar unele dintre aceste lucruri sînt, fără îndoială, uşor stranii. Cîinii, de exemplu, au fost domesticiţi cam în aceeaşi perioadă în locuri aflate la mare depărtare unele de altele, precum Anglia, Siberia şi America de Nord.

Este tentant să gîndim acest fapt ca pe un fel de moment de iluminare mondială, dar asta ar însemna să forţăm într-adevăr lucrurile. Majoritatea acestor evoluţii au implicat de fapt perioade îndelungate de încercări, erori şi ajustări, adesea pe parcursul a mii de ani. Agricultura a început acum 11.500 de ani în Levant, însă doar acum 8.000 de ani în China şi cu puţin mai mult de 5.000 de ani în urmă în cea mai mare parte din cele două Americi. Oamenii au domesticit animale timp de 4.000 de ani pînă să-i vină cuiva ideea să le pună pe cele mai mari dintre ele să tragă plugul; vesticii au folosit un plug cu lamă dreaptă greoi şi extrem de ineficient încă 2.000 de ani, pînă să descopere cineva plugul cu brăzdar curbat simplu pe care chinezii îl foloseau din timpuri imemoriale. Mesopotamienii au inventat şi au folosit roata, dar Egiptul învecinat a aşteptat 2.000 de ani pînă să o adopte. În America Centrală, populaţia maya a inventat – de asemenea independent – roata, dar, negăsindu-i-se o aplicaţie practică, a fost folosită exclusiv pentru jucăriile copiilor. Incaşii nu aveau roţi deloc, nici bani, fier sau scriere. Pe scurt, marşul progresului nu a fost în nici un caz previzibil şi nu a avut acelaşi ritm.

Multă vreme s-a crezut că aşezarea populaţiilor – sedentarismul, cum i se spune – şi agricultura au mers mînă în mînă. Oamenii, se presupunea, au abandonat nomadismul şi s-au apucat de agricultură pentru a-şi asigura rezervele de hrană. Uciderea animalelor sălbatice era dificilă şi riscantă, iar vînătorii se întorceau de multe ori acasă cu mîna goală. E mult mai bine să-ţi controlezi sursele de hrană şi să le ai permanent şi convenabil la îndemînă. De fapt, cercetătorii şi-au dat seama încă de timpuriu că sedentarismul nu era nici pe departe atît de simplu. Cam în aceeaşi perioadă în care Childe făcea săpături la Skara Brae, o arheologă de la Cambridge University pe nume Dorothy Garrod, care lucra în Palestina într-un loc numit Shuqba, a descoperit o cultură străveche pe care a

numit-o Natufian, după un *wadi*, sau curs de apă secat, din apropiere. Natufienii au construit primele sate şi au întemeiat Ierihonul, care a devenit primul oraş veritabil din lume. Aşadar erau oameni foarte bine aşezaţi. Dar nu făceau agricultură. Asta a fost cît se poate de neaşteptat. Oricum, alte săpături din Orientul Mijlociu au arătat că nu era ceva neobişnuit ca oamenii să se stabilească în comunităţi permanente cu mult înainte de a se apuca de agricultură – uneori cu nu mai puţin de 8.000 de ani.

Aşadar, dacă oamenii nu se stabileau într-un loc ca să se apuce de agricultură, atunci de ce au adoptat acest mod de viaţă cu totul nou? Nu avem nici o idee – sau, de fapt, avem o grămadă de idei, dar nu ştim dacă vreuna dintre ele este corectă. Potrivit lui Felipe Fernández-Armesto, cel puţin treizeci şi opt de teorii au fost avansate pentru a explica de ce oamenii s-au apucat să trăiască în comunităţi: că au fost îndemnaţi să o facă din cauza schimbărilor climatice, sau a dorinţei de a rămîne lîngă morţii lor, sau a dorinţei puternice de a fabrica şi a bea bere, care nu putea fi satisfăcută decît rămînînd într-un loc. Una dintre teorii, în mod evident sugerată cu seriozitate (Jane Jacobs o citează în lucrarea ei fundamentală din 1969, *The Economy of Cities*), era că „averse întîmplătoare” de radiaţii cosmice au provocat mutaţii plantelor, făcîndu-le dintr-odată atractive ca sursă de hrană. Pe scurt, răspunsul este că nimeni nu ştie de ce agricultura a evoluat aşa cum a făcut-o.

A produce hrană din plante este o muncă grea. Transformarea grîului, orezului, porumbului, orzului, meiului şi a altor plante în materii prime alimentare este una dintre cele mai mari realizări din istoria omenirii, dar şi una dintre cele mai neaşteptate. Trebuie doar să privim gazonul de sub fereastră ca să ne dăm seama că ierburile, în starea lor naturală, nu sînt alimente evidente pentru fiinţe nerumegătoare ca noi. Pentru noi, a face

ierburile să fie comestibile este o provocare ce poate fi rezolvată doar cu ajutorul multor procesări atente şi al ingeniozităţii prelungite. De pildă, grîul. Grîul este inutil ca hrană înainte de a-l transforma în ceva mult mai complex şi ambiţios precum pîinea, iar asta necesită foarte mult efort. Cineva trebuie să separe mai întîi boabele şi să le macine pentru a obţine măcinătură, pe care să o transforme în făină, apoi să o amestece pe aceasta cu alte ingrediente precum drojdia şi sarea şi să facă aluatul. Apoi aluatul trebuie frămîntat pînă la o anumită consistenţă şi, în sfîrşit, masa obţinută trebuie coaptă cu precizie şi atenţie. Posibilitatea de eşec în această ultimă etapă este atît de mare, încît în fiecare societate în care a apărut pîinea coacerea ei a fost încredinţată încă din primele etape unor specialişti.

Şi nici nu e ca şi cum agricultura ar fi adus vreo ameliorare semnificativă a nivelului de trai. Un vînător-culegător obişnuit se bucura de o alimentaţie mai variată şi consuma mai multe proteine şi calorii decît oamenii sedentari, şi de cinci ori mai multă vitamina C decît o persoană obişnuită de astăzi. Acum ştim că pînă şi în cele mai aspre condiţii din epoca glaciară oamenii nomazi mîncau surprinzător de bine – şi surprinzător de sănătos. Oamenii sedentari, în schimb, au devenit dependenţi de o gamă de alimente mult mai limitată, care aproape că ducea la carenţe alimentare. Cele trei mari culturi aclimatizate ale preistoriei erau orezul, grîul şi porumbul, dar toate aveau dezavantaje semnificative ca materii prime. După cum explică John Lanchester: „Orezul inhibă activitatea vitaminei A; grîul conţine o substanţă chimică ce împiedică acţiunea zincului şi poate duce la oprirea creşterii; porumbul este sărac în aminoacizi şi conţine fitaţi, care împiedică asimilarea fierului”. De fapt, înălţimea medie a oamenilor a scăzut cu aproape cincisprezece centimetri la începuturile agriculturii din Orientul Apropiat.

Pînă şi în Orkney, unde viaţa preistorică era, probabil, cît se putea de bună, analizarea a 340 de schelete străvechi a demonstrat că aproape nici un om nu trăia mai mult de treizeci de ani.

Ceea ce i-a ucis pe locuitorii din Orkney nu au fost carenţele alimentare, ci bolile. Oamenii care locuiesc împreună sînt semnificativ mai predispuşi la răspîndirea bolilor de la o gospodărie la alta, iar expunerea la animale datorată domesticirii lor însemna că gripa (de la porci sau păsări), variola şi pojarul (de la vaci şi oi) şi antraxul (de la cai şi capre, printre altele) puteau deveni, de asemenea, parte a condiţiei umane. Din cîte ne putem da seama, aproape toate bolile infecţioase au devenit endemice numai după ce oamenii au început să locuiască împreună. Sedentarizarea a adus şi o extraordinară răspîndire a „comensualilor oamenilor” – şoareci, şobolani şi alte fiinţe care trăiesc împreună cu noi şi de pe urma noastră –, care acţionau adeseori şi ca vectori ai bolilor.

Aşadar, sedentarismul a însemnat o alimentaţie mai săracă, mai multe boli, multe dureri de dinţi şi boli ale gingiilor şi moarte timpurie. Cu adevărat extraordinar este faptul că toţi aceşti factori încă fac parte din viaţa noastră. Din cele treizeci de mii de tipuri de plante comestibile despre care se crede că există pe pămînt, doar unsprezece – porumbul, orezul, grîul, cartofii, maniocul, sorgul, meiul, fasolea, orzul, secara şi ovăzul – reprezintă 93% din tot ceea ce consumă oamenii şi fiecare dintre ele a fost cultivată pentru prima oară de strămoşii noştri neolitici. Exact aceeaşi afirmaţie este valabilă pentru creşterea animalelor. Animalele pe care le creştem astăzi pentru hrană nu sînt consumate pentru că sînt deosebit de savuroase sau nutritive sau pentru că e o plăcere să le ai în preajmă, ci pentru că ele au fost primele domesticite în Epoca Pietrei.

Sîntem, într-un sens cît se poate de propriu, oameni ai Epocii Pietrei. Din punctul de vedere al alimentaţiei, neoliticul este încă în noi. Chiar dacă ne presărăm mîncărurile cu frunze de dafin şi fenicul tocat, alimentele de bază sînt din Epoca Pietrei. Iar cînd ne îmbolnăvim, suferim tot de boli din vremea aceea.

II

Dacă ţi s-ar fi cerut, acum 10.000 de ani, să ghiceşti care va fi centrul celor mai mari civilizaţii viitoare, probabil că te-ai fi oprit asupra vreunei părţi din America Centrală sau de Sud, în baza lucrurilor uimitoare care se făceau în ceea ce priveşte mîncarea acolo. Specialiştii numesc această porţiune a Lumii Noi Mezoamerica, un termen vag şi convenabil care ar putea fi definit în mod acceptabil drept America Centrală plus cît e nevoie din America de Sud şi de Nord pentru a susţine o ipoteză.

Mezoamericanii au fost cei mai mari cultivatori din istorie, dar dintre multele lor inovaţii horticole nici una nu a fost mai neprevăzută şi nu a avut o importanţă mai durabilă decît crearea porumbului. Încă nu avem habar cum au reuşit. Dacă analizăm formele primitive de orz, orez sau grîu, în comparaţie cu variantele lor moderne, putem vedea imediat asemănările. Dar nimic din sălbăticie nu seamănă nici pe departe cu porumbul modern. Din punct de vedere genetic, cea mai apropiată rudă a lui este o plantă subţire numită *teosinte*, dar dincolo de nivelul cromozomilor nu există nici o înrudire identificabilă. Porumbul creşte pe un cocean solid, pe o singură tulpină, iar boabele lui sînt învelite în frunze protectoare tari. Un spic de *teosinte*, prin comparaţie, are o lungime de aproximativ doi centimetri, este lipsit de înveliş şi creşte pe mai multe

tulpini. Nu are aproape nici o valoare nutritivă; o boabă de porumb este mai nutritivă decît un spic întreg de *teosinte*.

Ne este imposibil să ghicim cum ar fi putut un popor să creeze coceni de porumb dintr-o plantă atît de subţire şi lipsită de calităţi – sau măcar să-i vină ideea să încerce. Sperînd să soluţioneze o dată pentru totdeauna această problemă, specialiştii în nutriţie din întreaga lume s-au strîns în 1969 la o „Conferinţă asupra originii porumbului" la University of Illinois, dar dezbaterile au devenit atît de vehemente şi înverşunate, şi uneori personale, încît conferinţa s-a terminat în confuzie şi nici o lucrare din cadrul ei nu a fost publicată vreodată. De atunci nu s-a mai încercat ceva similar. Însă oamenii de ştiinţă sînt acum destul de siguri că porumbul a fost prima oară aclimatizat pe cîmpiile din vestul Mexicului şi nu au nici o îndoială că, graţie convingătoarelor minuni ale geneticii, el a fost păcălit cumva să apară din *teosinte* – dar cum s-a făcut asta rămîne un mister la fel de mare ca altădată.

Oricum ar fi făcut-o, au creat prima plantă manipulată genetic – în asemenea măsură încît supravieţuirea ei depinde acum în întregime de noi. Boabele de porumb nu se desprind în mod spontan de cocean, astfel că, dacă nu sînt scoase şi plantate în mod deliberat, nici un porumb nu creşte. Dacă oamenii nu ar fi avut grijă de el în mod continuu în aceste mii de ani, porumbul ar fi o specie dispărută. Inventatorii porumbului au creat nu numai un nou tip de plantă, ci şi – conceput practic din nimic – un nou tip de ecosistem care nu exista nicăieri în lumea lor. În Mesopotamia, pajiştile naturale creşteau deja peste tot, astfel încît cultivarea era în mare parte o chestiune de transformare a cîmpurilor naturale cu grîne în culturi controlate. Însă în zonele aride cu tufe din America Centrală, cîmpurile erau necunoscute. Ele trebuiau create din

nimic de oameni care nu mai văzuseră niciodată aşa ceva. Era ca şi cum cineva din deşert şi-ar fi imaginat gazonul.

Astăzi, porumbul este mai indispensabil decît îşi dau seama majoritatea oamenilor. Amidonul din porumb este folosit la fabricarea băuturilor acidulate, gumei de mestecat, îngheţatei, untului de arahide, ketchupului, vopselelor auto, fluidului de îmbălsămare, prafului de puşcă, insecticidelor, deodorantelor, săpunului, chipsurilor din cartofi, pansamentelor chirurgicale, lacului de unghii, pudrei de talc, sosurilor pentru salate şi altor sute de lucruri. Parafrazîndu-l pe Michael Pollan, nu am domesticit noi porumbul, ci el ne-a domesticit pe noi.

Există îngrijorarea că, deoarece culturile sînt manipulate pentru a atinge o perfecţiune genetică uniformă, ele îşi vor pierde diversitatea protectoare. Astăzi, cînd treci pe lîngă un cîmp de porumb, fiecare tulpină este identică cu toate celelalte – nu doar extrem de similară, ci identică în mod bizar, molecular. Exemplarele trăiesc în perfectă armonie, de vreme ce nici unul nu poate să le depăşească pe celelalte. Dar au şi vulnerabilităţi pe măsură. În 1970, lumea porumbului a tras o spaimă groaznică atunci cînd o boală produsă de o ciupercă numită *Helminthosporium maydis* a început să ucidă porumbul din întreaga Americă şi oamenii şi-au dat seama că, practic, toată cultura naţională fusese plantată cu seminţe cu citoplasmă identică genetic. Dacă citoplasma ar fi fost direct afectată sau dacă boala ar fi fost mai virulentă, poate că acum specialiştii în nutriţie din întreaga lume ar fi contemplat nedumeriţi spice de *teosinte*, iar noi am fi mîncat chipsuri de cartofi şi îngheţate care n-ar mai fi avut acelaşi gust.

Cartofii, cealaltă mare cultură a Lumii Noi, prezintă o serie de mistere aproape la fel de contrariante. Cartofii fac parte din familia Solanum, care este, desigur, renumită pentru toxicitate, iar în stare sălbatică aceştia sînt

plini de glicoalcaloizi otrăvitori – aceeaşi substanţă care, în doze mai mici, dă tărie cafeinei şi nicotinei. A face cartofii sălbatici buni de mîncat necesită reducerea conţinutului de glicoalcaloizi pînă la a cincisprezecea sau a douăzecea parte din nivelul obişnuit. Aceasta ridică multe întrebări, începînd cu cea mai evidentă: cum au făcut-o? Şi, în timp ce o făceau, *cum* au ştiut că fac asta? Cum îţi dai seama că nivelul de substanţe otrăvitoare a fost redus cu, să zicem, 20% sau 35% sau un alt procent intermediar? Cum evaluezi progresul într-un astfel de proces? Şi, mai presus de orice, cum şi-au dat seama că tot acest exerciţiu merită efortul şi că în final vor obţine un aliment sigur şi nutritiv?

Desigur, este posibil ca un cartof netoxic să fi apărut printr-o mutaţie spontană, scutindu-i pe oameni de cultivarea selectivă experimentală a cîtorva generaţii de plante. Dar dacă s-a întîmplat aşa, atunci cum au ştiut că mutaţia s-a produs şi că, dintre toţi cartofii otrăvitori din jurul lor, apăruse în sfîrşit unul bun de mîncat?

În realitate, oamenii din lumea veche făceau adesea lucruri care sînt nu doar surprinzătoare, ci de nepătruns.

III

În timp ce mezoamericanii recoltau porumb şi cartofi (şi avocado, roşii, fasole şi încă vreo sută de plante a căror lipsă acum ne-ar face nefericiţi), oamenii din cealaltă parte a planetei construiau primele oraşe. Acestea sînt la fel de misterioase şi surprinzătoare.

Cît de surprinzătoare pot fi ele s-a văzut după o descoperire din Turcia, în 1958. Într-o zi de la sfîrşitul acelui an, un tînăr arheolog britanic pe nume James Mellaart mergea cu maşina printr-un colţ pustiu al

Anatoliei centrale, împreună cu doi colegi, cînd a observat un val de pămînt cu aspect nefiresc – o „cocoaşă plină de scaieţi” – înălţîndu-se pe cîmpia aridă. Avea cam 50-60 de picioare înălţime şi 2.000 de picioare lungime. În total, acoperea cam treizeci şi trei de acri – o suprafaţă enormă şi misterioasă. Mellaart s-a întors în anul următor, a făcut săpături experimentale şi, spre uluirea sa, a descoperit că valul conţinea vestigiile unui oraş străvechi.

Aşa ceva nu ar fi trebuit să se întîmple. Oraşele străvechi, după cum ştie orice nespecialist, au fost fenomene ale Mesopotamiei şi ale Levantului. Nu ar fi trebuit să existe în Anatolia. Şi totuşi, iată cum unul dintre cele mai vechi – poate *cel* mai vechi – apare brusc în mijlocul Turciei, de o mărime uimitoare, fără precedent. Çatalhöyük (numele înseamnă „val de pămînt înspicat”) avea nouă mii de ani vechime. Fusese locuit neîntrerupt timp de mai bine de o mie de ani şi, la apogeul său, avusese o populaţie de opt mii de locuitori.

Mellaart a numit Çatalhöyük primul oraş al lumii, o concluzie căreia Janet Jacobs i-a dat mai multă greutate şi notorietate prin influenta lucrare *The Economy of Cities*, dar care este incorectă din două motive. În primul rînd, nu era un oraş, ci de fapt un sat foarte mare. (Pentru arheologi, distincţia constă în faptul că oraşele nu au doar mărime, ci şi o structură administrativă perceptibilă.) Şi mai la obiect, despre alte comunităţi – Ierihonul din Palestina, Mallaha din Israel, Abu Hureyra din Siria – se ştie acum că sînt semnificativ mai vechi. Însă nici una nu se dovedeşte a fi atît de stranie ca Çatalhöyük.

Vere Gordon Childe, tatăl Revoluţiei Neolitice, nu a trăit suficient pentru a afla despre Çatalhöyük. Cu puţin timp înainte de descoperirea oraşului s-a întors acasă, în Australia, pentru prima oară în treizeci şi cinci de ani. Fusese plecat pentru mai bine de jumătate din viaţa sa. În timp ce

se plimba prin Munţii Albaştri, fie a căzut şi a murit, fie a sărit intenţionat. În orice caz, a fost găsit la poalele unei coline numite Govett's Leap. La o mie de picioare mai sus, un trecător i-a găsit haina împăturită cu grijă, cu ochelarii, busola şi pipa aranjate frumos.

Cu siguranţă că ar fi fost fascinat de Çatalhöyük, deoarece cam tot ce era legat de acesta era inexplicabil. Oraşul fusese construit fără străzi sau alei. Casele se înghesuiau una într-alta, într-o masă mai mult sau mai puţin compactă. Locuitorii puteau ajunge la casele din mijloc doar căţărîndu-se pe acoperişurile multor altor case, de înălţimi diferite, şi intrînd prin chepenguri din acoperiş – o dispunere extraordinar de incomodă. Nu existau pieţe sau scuaruri, nici clădiri municipale sau administrative – nici un fel de semn de organizare socială. Fiecare constructor ridica patru pereţi noi, chiar şi atunci cînd clădea lîngă pereţi deja existenţi. Era ca şi cum încă nu căpătaseră deprinderea locuirii în colectivitate, şi e posibil să fi fost aşa. Cu siguranţă însă, asta ne aminteşte că natura comunităţilor şi a clădirilor din cadrul lor nu este prestabilită. Poate că nouă ni se pare firesc să avem uşi la nivelul solului şi case separate una de alta prin străzi şi alei, dar e evident că oamenii din Çatalhöyük vedeau lucurile într-un mod complet diferit.

De asemenea, nici un drum sau făgaş nu pornea dinspre şi nu ducea spre această comunitate. Era construită pe teren mlăştinos, pe o cîmpie inundabilă. Cale de mulţi kilometri în jur nu era decît teren gol, totuşi oamenii se înghesuiau, ca şi cum ar fi fost împinşi de valuri din toate părţile. Nimic nu indică ce motiv ar fi putut avea acei oameni să se strîngă acolo cu miile, cînd s-ar fi putut răspîndi foarte bine pe terenul din jur.

Oamenii făceau agricultură – dar la ferme aflate la cel puţin 11 kilometri distanţă. Pămîntul din jurul satului era prea sărăcăcios pentru păşunat şi nu oferea nimic de genul fructelor, seminţelor sau altor surse

naturale de hrană. De asemenea, nu exista nici un fel de combustibil. Pe scurt, nu exista nici un motiv evident pentru care oamenii să se stabilească acolo, dar e clar că au făcut-o în masă.

Çatalhöyük nu era în nici un caz o localitate primitivă. Era uluitor de avansată şi complexă pentru vremea respectivă – plină de ţesătoare, împletitori de coşuri, tîmplari, dulgheri, fabricanţi de mărgele, arcuri şi mulţi alţi oameni cu abilităţi specializate. Locuitorii practicau meşteşuguri de un nivel avansat şi aveau nu doar materiale, ci şi o diversitate de ţesături elegante. Puteau să producă pînă şi materiale în dungi – evident, un lucru nu uşor de realizat. A arăta bine era important pentru ei. E extraordinar că oamenii s-au gîndit la materiale în dungi înainte de a se gîndi la uşi şi ferestre.

Toate acestea ne amintesc din nou cît de puţin ştim – sau măcar putem bănui – despre stilurile de viaţă şi obiceiurile oamenilor din trecutul străvechi. Şi cu acest gînd în minte, haideţi să intrăm în sfîrşit în casă şi să începem să vedem cît de puţin ştim şi despre ea.

Capitolul 3

Holul

I

Nici o cameră nu a decăzut mai mult de-a lungul istoriei decît holul. Acum doar un loc de şters picioarele şi agăţat pălăria, pe vremuri era cea mai importantă încăpere din casă. Într-adevăr, multă vreme a fost *însăşi* casa. Cum s-a produs această transformare curioasă este o poveste care datează încă de la începuturile Angliei, dintr-o epocă de acum 1.600 de ani în care dinspre Europa continentală au sosit bărci pline cu oameni ce au început, într-un mod cu totul misterios, să preia controlul. Ştim foarte puţin despre originile acestor oameni, iar puţinul pe care îl ştim adesea nu explică nimic – dar cu ei începe istoria Angliei şi a caselor moderne.

După cum se relatează de obicei, evenimentele au fost simple: în 410 e.n., în timp ce imperiul lor se prăbuşea, romanii s-au retras din Britania în grabă şi confuzie, iar triburile germanice – anglii, saxonii şi iuţii care apar într-o mie de manuale – au venit în număr mare să le ia locul. Se pare însă că lucrurile nu au stat chiar aşa.

În primul rînd, invadatorii n-au venit neapărat în număr mare. Conform unei estimări, probabil că nu mai mult de zece mii de intruşi s-au mutat în Britania în primul secol scurs de la plecarea romanilor – o medie de doar o sută de oameni pe an. Cei mai mulţi istorici cred că e o

cifră mult prea mică, deşi nici unul nu propune una mai sigură. Şi nici nu poate spune cineva cîţi britoni nativi i-au primit sau respins pe invadatori. Există diferite estimări cu privire la numărul lor, de la 1,5 milioane la 5 milioane – o dovadă elocventă a cît de vagi sînt informaţiile despre perioada de care ne ocupăm aici –, dar ceea ce pare aproape sigur este că invadatorii erau depăşiţi numeric în mod semnificativ de cei pe care i-au cucerit.

De ce nu au putut găsi britonii cuceriţi mijloacele sau energia necesară pentru a rezista mai eficient este un mare mister. La urma urmei, ei renunţau la foarte multe. Timp de aproape patru secole fuseseră parte a celei mai mari civilizaţii de pe pămînt şi se bucuraseră de beneficii – apă curentă, încălzire centrală, comunicaţii bune, conducere ordonată, băi termale – pe care cuceritorii lor neciopliţi nu le cunoşteau sau nu le agreau. Este dificil de imaginat sentimentul de umilinţă pe care autohtonii trebuie să-l fi avut văzîndu-se cotropiţi de păgîni analfabeţi şi nespălaţi de la marginile împădurite ale Europei. Sub noul regim, ei vor renunţa la aproape toate avantajele lor materiale, şi de multe dintre ele nu se vor mai bucura decît peste o mie de ani.

Aceasta a fost o perioadă de *Völkerwanderung*, „migraţie a popoarelor”, cînd grupuri din întreaga lume veche – huni, vandali, goţi, vizigoţi, ostrogoţi, maghiari, franci, angli, saxoni, dani, alamani şi mulţi alţii – au început să fie cuprinse de un neastîmpăr straniu, aparent de nestins, iar invadatorii Britaniei l-au avut în mod evident. Singura prezentare în scris pe care o avem despre ce s-a întîmplat este cea lăsată de un călugăr cunoscut drept Beda Venerabilul, care a scris la trei secole după evenimente. Beda ne spune că forţa invadatoare era alcătuită din angli, saxoni şi iuţi, dar nu se ştie cine erau mai exact aceştia şi care erau relaţiile dintre ei.

Iuţii sînt complet misterioşi. De obicei se presupune că veneau din Danemarca, deoarece acolo există o peninsulă numită Iutlanda. Dar o problemă semnalată de istoricul F.M. Stenton este că Iutlanda şi-a primit numele la mult timp după plecarea tuturor iuţilor, iar numirea unui teritoriu după o populaţie care nu se mai află acolo ar fi un act extrem de neobişnuit, dacă nu chiar unic. În orice caz, nu e neapărat nevoie (şi nici măcar plauzibil) ca *Jótar*, cuvîntul scandinav din care derivă Iutlanda, să aibă legătură cu vreun grup sau vreo rasă. Referinţa lui Beda este, de fapt, singura menţionare a iuţilor, şi nici el nu îi aminteşte a doua oară. Unii specialişti cred oricum că această referinţă este o intercalare ulterioară şi că nu are nici o legătură cu Beda.

Despre angli avem doar ceva mai multe informaţii. Sînt menţionaţi din cînd în cînd în textele europene, astfel că măcar putem fi siguri că au existat cu adevărat, dar nimic legat de ei nu sugerează că ar fi fost importanţi. Dacă au fost temuţi sau admiraţi, acest lucru s-a întîmplat în cercuri foarte restrînse. Aşa că e destul de ironic faptul că numele lor a fost cel care, mai mult sau mai puţin accidental, a ajuns să fie legat de o ţară la a cărei formare este posibil ca ei să fi contribuit doar colateral.

Au rămas doar saxonii, care erau fără îndoială o prezenţă semnificativă pe continent – existenţa în Germania modernă a diverse Saxonii, a casei Saxa-Coburg şi aşa mai departe atestă acest fapt –, deşi nici ea una deosebit de puternică, se pare. Tot ce poate să spună Stenton despre ei e că erau „cel mai puţin obscur” dintre cele trei grupuri. În comparaţie cu goţii care jefuiseră Roma sau vandalii care măturaseră Spania, saxonii erau destul de marginali. Se pare că Britania a fost cucerită de fermieri, nu de războinici.

Nu au adus aproape nimic nou – doar o limbă şi propriul lor ADN. Nici un aspect al tehnologiei sau al modului lor de viaţă nu oferea nici

măcar o îmbunătăţire modestă a ceea ce exista deja. Probabil că nu prea au fost plăcuţi de ceilalţi. Nu par să fi fost foarte impresionanţi. Şi totuşi, cumva, au avut un impact atît de profund, încît cultura lor ni s-a transmis nouă, peste o mie cinci sute de ani, pe căi extraordinare şi fundamentale. Chiar dacă nu ştim nimic despre credinţele lor, încă îi omagiem pe trei dintre zeii lor – Tyr, Odin şi Thor – prin denumirile zilelor de la mijlocul săptămînii şi o comemorăm pentru totdeauna pe soţia lui Odin, Frigg, în fiecare vineri[1]. Ăsta da ataşament!

Anglii au ras pur şi simplu cultura existentă. Romanii fuseseră în Britania timp de 367 de ani, iar celţii cel puţin o mie, şi totuşi acum era ca şi cum nu existaseră niciodată. Nicăieri nu s-a mai întîmplat ceva asemănător. Cînd romanii au părăsit Galia şi Spania, viaţa a continuat, în mare, ca înainte. Locuitorii au vorbit în continuare propria lor versiune a latinei, care deja se transforma în franceza şi spaniola moderne. Guvernarea a continuat. Afacerile au înflorit. Monedele au circulat. Structurile societăţii au fost menţinute. În Britania însă, romanii abia dacă au lăsat cinci cuvinte, iar celţii nu mai mult de douăzeci, majoritatea termeni care descriu trăsături specifice peisajului britanic. *Crag*[2], de exemplu, este un cuvînt celtic, la fel şi *tor*, care înseamnă afloriment stîncos.

După retragerea romanilor, unii celţi au fugit în Franţa şi au întemeiat Bretania. Fără îndoială, unii au luptat şi au fost omorîţi sau luaţi sclavi. Dar cei mai mulţi par să fi acceptat pur şi simplu invazia ca pe un fapt nefericit şi să-şi fi adaptat vieţile în consecinţă. „Nu e neapărat nevoie să fi fost vorba de măcel şi vărsare de sînge”, mi-a spus odată Brian Ayers, prietenul meu fost arheolog-şef al Norfolkului, în timp ce priveam cîmpul de dincolo de casa mea. „Probabil că, într-o bună zi, în timp ce te uitai pur şi simplu la cîmpul tău, vedeai că douăzeci de oameni şi-au făcut tabără

acolo, şi treptat îţi dădeai seama că nu au de gînd să plece, că îţi iau pămîntul. Fără îndoială că au existat unele încleştări sîngeroase ici şi colo, dar, în ansamblu, cred că vechii locuitori au învăţat să se adapteze unor condiţii profund schimbate.”

Există diverse descrieri ale luptelor – despre cea de la Crecgan Ford (a cărei localizare este incertă) se spune că ar fi lăsat în urmă patru mii de britoni morţi – şi există, desigur, povestiri despre vitejia şi rezistenţa regelui Arthur şi ale oamenilor lui, dar în afară de legendă nu există nimic. Nimic din probele arheologice nu indică vreun măcel în masă sau populaţii care să fi fugit ca din calea furtunii. Şi nici invadatorii nu au fost războinici puternici, şi nici măcar vînători buni, din cîte se poate afla. Toate probele arheologice arată că, din momentul sosirii, aceştia au trăit de pe urma animalelor domesticite şi, practic, nu au vînat deloc. Agricultura pare să fi continuat şi ea fără întrerupere. Din cîte arată datele, tranziţia pare să fi fost la fel de lină ca schimbarea turei la o fabrică. Cu siguranţă că nu a fost aşa, dar probabil că nu vom şti niciodată ce s-a întîmplat cu adevărat. Aceasta a devenit o epocă fără istorie. Britania nu mai era doar la capătul lumii cunoscute; acum era dincolo de ea.

Chiar şi ceea ce putem şti, din arheologie, este adesea greu de pătruns. De exemplu, nou-veniţii au refuzat să locuiască în casele romane, chiar dacă acestea erau foarte solide, superioare faţă de orice avuseseră ei pînă atunci, şi disponibile. În schimb, au înălţat construcţii mult mai simple, adesea chiar lîngă vilele romane abandonate. Nu au folosit nici oraşele romane. Timp de trei sute de ani, Londra a rămas în mare parte goală.

Pe continent, populaţiile germanice locuiseră de regulă în case lungi – locuinţa ţărănească „clasică” în care oamenii trăiau la un capăt şi animalele la celălalt –, dar nou-veniţii le-au abandonat şi pe acestea pentru următorii şase sute de ani. Nimeni nu ştie de ce. În schimb, au

presărat peisajul cu construcţii mici şi stranii cunoscute drept *grubenhäuser* – literal, case în gropi –, deşi există motive solide să ne îndoim că acestea chiar erau case. O *grubenhaus* constă pur şi simplu dintr-o groapă în pantă, cam de un picior şi jumătate adîncime, peste care era ridicată o construcţie mică. De-a lungul primelor două secole de ocupaţie anglo-saxonă, acestea au fost cele mai numeroase şi aparent importante construcţii noi din ţară. Mulţi arheologi cred că deasupra gropii era instalată o podea, transformînd-o într-o pivniţă puţin adîncă, dar e greu de spus în ce scop. Cele mai răspîndite două teorii sînt că gropile erau pentru depozitare, deoarece aerul rece de dedesubt păstra mai bine produsele perisabile, sau că erau concepute pentru a îmbunătăţi circulaţia aerului şi a împiedica scîndurile podelei să putrezească. Dar efortul de a săpa gropile – unele au fost scobite direct în piatră – pare evident disproporţionat faţă de orice beneficii posibile ale circulaţiei aerului şi, oricum, se consideră a fi foarte improbabil ca o mai bună circulaţie să fi dus la vreunul din rezultatele presupuse.

Prima *grubenhaus* a fost găsită abia în 1921 – foarte tîrziu, avînd în vedere cît de numeroase se ştie acum că sînt aceste construcţii –, în timpul unor săpături din Sutton Courtney (acum în Oxfordshire, pe atunci în Berkshire). Descoperitorul a fost Edward Thurlow Leeds, de la Ashmolean Museum din Oxford, căruia nu i-a plăcut deloc ce a văzut. Oamenii care trăiau în ele duceau o „existenţă semi-troglodită”, atît de respingătoare, încît „inspiră neîncredere minţilor moderne”, a răbufnit profesorul Leeds într-o monografie din 1936. Ocupanţii acestora, a continuat el, trăiau „în mijlocul unui gunoi imund de oase sparte, mîncare şi ceramică sfărîmată… în condiţii cît se poate de primitive. Nu aveau nici un respect pentru curăţenie şi se mulţumeau să arunce rămăşiţele unei

mese în cel mai îndepărtat colţ al colibei şi să le lase acolo”. Leeds a considerat *grubenhäuser* drept o trădare a civilizaţiei.

Timp de aproape treizeci de ani, această perspectivă a fost dominantă, dar treptat autorităţile în materie au început să se întrebe dacă în aceste construcţii mici şi ciudate chiar locuiau oameni. Printre altele, erau îngrozitor de mici – doar şapte picioare pe zece, de obicei –, ceea ce ar fi însemnat o casă foarte înghesuită chiar şi pentru ultimii ţărani, mai ales cu un foc arzînd. Una dintre aceste *grubenhäuser* avea o podea de nouă picioare de la un capăt la celălalt, din care şapte erau ocupate de vatră, nelăsînd nici un pic de loc oamenilor. Aşadar, poate că nici nu erau locuinţe, ci şoproane sau hambare, deşi motivul pentru care erau subterane s-ar putea să rămînă pentru totdeauna un mister.

Din fericire, nou-veniţii – englezii, aşa cum le vom spune de acum înainte – au adus cu ei şi un al doilea tip de clădire, mult mai puţin numeros, dar, în ultimă instanţă, mult mai important. Aceste clădiri erau mult mai mari decît *grubenhäuser*, dar asta e cam tot ce se poate spune despre ele. Erau pur şi simplu clădiri mari, spaţii asemănătoare unui hambar, cu o vatră deschisă în mijloc. Cuvîntul lor pentru acest tip de construcţie era deja vechi în 410, iar acum a devenit unul dintre primele cuvinte în engleză. Le spuneau *holuri*[3].

Practic, zi sau noapte, întreaga viaţă se desfăşura în această încăpere unică mare, aproape goală şi întotdeauna plină de fum. Servitorii şi familia mîncau, se îmbrăcau şi dormeau împreună – „un obicei care nu contribuia nici la confort, nici la respectarea regulilor de comportament”, după cum nota J. Alfred Gotch, cu un evident disconfort, în clasica sa lucrare *The Growth of the English House* din 1909. De-a lungul întregii perioade medievale, pînă tîrziu în secolul al XV-lea, holul *era* efectiv

casa, în asemenea măsură încît a devenit o convenţie de a da numele lui întregii locuinţe, ca în Hardwick Hall sau Toad Hall.

Fiecare membru al gospodăriei, inclusiv servitorii, argaţii, văduvele moştenitoare şi oricine avea o legătură permanentă, era considerat ca făcînd parte din familie – erau literalmente „familiari”, ca să folosim cuvîntul în sensul său originar. În poziţia dominantă (şi de obicei mai puţin expusă la curent) din hol era o platformă înălţată numită *dais*, unde proprietarul şi familia sa luau masa – o practică amintită de mesele înălţate ce se mai găsesc în colegiile şi şcolile-internat care au (sau uneori doar doresc să transmită) un sentiment al tradiţiei îndelungate. Capul gospodăriei era soţul – numit în engleză cu un termen compus care literal însemna „deţinător” sau „proprietar” al casei. Rolul său ca administrator şi întreţinător era atît de central, încît practica administrării pămîntului a primit numele său[4]. Abia mult mai tîrziu acest cuvînt a ajuns să însemne partener într-o căsnicie.

Pînă şi cele mai grandioase case aveau doar trei sau patru spaţii interioare – holul însuşi, bucătăria şi poate una sau două camere secundare, denumite variat şi unde capul gospodăriei se putea retrage pentru a se ocupa de treburile sale private. În secolul al IX-lea sau al X-lea exista deja adesea şi o capelă, deşi se manifesta tendinţa ca aceasta să fie folosită atît pentru rugăciune, cît şi pentru afaceri. Uneori aceste camere private erau construite pe două etaje, la cel de sus – numit „solar” – ajungîndu-se cu ajutorul unei scări mobile sau al unei foarte simple case a scărilor. „Solar” sună însorit şi luminos, dar de fapt numele era o simplă adaptare a lui *solive*, cuvîntul francez pentru grindă de podea. Solarele erau camere simple sprijinite pe grinzi, iar pentru o lungă vreme ele au fost singurele camere de la etaj pe care şi le-au permis cele mai multe case. Adesea erau doar ceva mai mult decît nişte magazii. Oamenii

aveau atît de puţină consideraţie pentru camere în sensul lor modern, încît cuvîntul „cameră” cu înţelesul de cameră închisă sau spaţiu distinct este înregistrat în limba engleză abia începînd cu epoca Tudorilor.

Societatea consta în principal din oameni liberi, iobagi şi sclavi. La moartea unui iobag, stăpînul era îndreptăţit să ia un mic bun personal al acestuia, cum ar fi un articol vestimentar, ca un fel de taxă pe moarte. Ţăranii posedau adesea un singur articol principal de îmbrăcăminte, un fel de mantie largă cunoscută drept *cotta* (care în cele din urmă a evoluat în modernul *coat*[5]). Faptul că acesta era cel mai bun lucru pe care un ţăran îl putea oferi şi că stăpînul conacului şi-l dorea spune cam tot ce trebuie să ştim despre calitatea vieţii medievale, la mai multe niveluri. Iobăgia era o formă de servitute permanentă faţă de un anumit stăpîn şi era oferită adesea ca un fel de declaraţie religioasă – un act care trebuie să fi descurajat multe progenituri, căci iobăgia, odată declarată, se prelungea pentru totdeauna la toţi descendenţii celui care o declara. Principalul efect al iobăgiei era anularea libertăţii iobagului de a se muta altundeva sau de a se căsători în afara domeniului. Dar iobagii se puteau îmbogăţi. În perioada medievală tîrzie, unul din douăzeci deţinea cincizeci de acri de pămînt sau mai mult – o proprietate substanţială pentru vremea respectivă. În schimb, oamenii liberi, numiţi *ceorls*, aveau libertate în principiu, dar adesea erau prea săraci pentru a o exercita.

Sclavii, adesea rivali capturaţi în vreme de război, au fost destul de numeroşi între secolele al IX-lea şi al XI-lea – un domeniu menţionat în Domesday Book avea peste şaptezeci –, dar nu era vorba de tipul de robie dezumanizantă la care ne gîndim astăzi, cu referire la timpuri mai moderne, cum ar fi cel din sudul Americii, de exemplu. Deşi sclavii constituiau o proprietate şi puteau fi vînduţi – şi încă destul de scump: un bărbat sănătos valora opt boi –, ei aveau dreptul să deţină proprietăţi, să se

căsătorească şi să se mute după plac în interiorul comunităţii. Cuvîntul din engleza veche pentru sclav este *thrall*, acesta fiind motivul pentru care, atunci cînd sîntem dominaţi de emoţie, sîntem subjugaţi[6].

Domeniile medievale erau adesea foarte fragmentate. Un şef de clan din secolul al XI-lea pe nume Wulfric avea şaptezeci şi două de proprietăţi în întreaga Anglie, şi chiar şi domeniile mai mici aveau tendinţa de a fi dispersate. În consecinţă, gospodăriile medievale erau permanent în mişcare. De asemenea, erau adesea foarte mari. Casele regale puteau să aibă cel puţin cinci sute de servitori şi argaţi, iar nobilii şi prelaţii importanţi aveau rareori mai puţin de o sută. La cifre atît de mari, era la fel de uşor să duci oamenii din gospodărie la masă pe cît era să duci masa la ei, aşa încît mişcarea era mai mult sau mai puţin permanentă şi totul era conceput să fie mobil (acesta fiind şi motivul pentru care, nu întîmplător, cuvintele francez şi italian pentru mobilă sînt *meubles* şi *mobili*). Astfel, de obicei mobila era minimală, portabilă şi foarte utilitară, „tratată mai mult ca echipament decît ca bunuri personale de preţ", ca să-l citām pe Witold Rybczynski.

Portabilitatea explică şi de ce multe cufere şi scrinuri aveau capace boltite – pentru a îndepărta apa în timpul călătoriei. Marele dezavantaj al cuferelor, desigur, este că trebuie să scoţi tot ca să ajungi la lucrurile de la fund. A fost nevoie de foarte mult timp – pînă la începutul secolului al XVII-lea – ca să-i vină cuiva ideea să pună sertare şi să transforme astfel cuferele în scrinuri cu sertare.

Chiar şi în cele mai bune case, podelele erau în general doar pămînt gol acoperit cu papură, care adăpostea „scuipat, vomă şi urina cîinilor şi a oamenilor, bere aruncată, resturi de peşti şi alte murdării de nerostit", după cum rezuma destul de succint teologul şi călătorul olandez Desiderius Erasmus în 1524. De obicei, noile straturi de papură erau

aşternute de două ori pe an, dar vechile depuneri erau îndepărtate rareori, astfel că, adaugă Erasmus posac, „substratul poate să nu fie deranjat timp de douăzeci de ani”. Podeaua era de fapt un cuib enorm, foarte agreat de insecte şi rozătoare, şi un incubator perfect pentru ciumă. Cu toate acestea, o podea înaltă era în general un semn de prestigiu. La francezi se obişnuia să se spună despre un om bogat că stătea „în paie pînă la brîu”.

Podelele de pămînt gol au rămas regula în mare parte din Britania şi Irlanda rurale pînă în secolul XX. „«Parterul»[7] era numit astfel pe bună dreptate”, după cum scria istoricul James Ayres. Chiar şi după ce podelele de lemn sau piatră au început să devină obişnuite în casele claselor superioare, cam pe vremea lui William Shakespeare, covoarele erau prea preţioase pentru a fi puse sub picioare. Erau atîrnate pe pereţi sau întinse pe mese. Adesea însă erau ţinute în cufere şi scoase doar pentru a-i impresiona pe musafirii deosebiţi.

Suprafeţele pentru servit masa erau doar scînduri întinse pe capre, iar dulapurile de bucătărie erau exact ceea ce spune numele[8] – scînduri simple pe care puteau fi aranjate cănile şi alte vase. Dar nu existau prea multe. Vasele de sticlă erau rare şi fiecare se aştepta ca mesenii să împartă vesela cu un vecin. În cele din urmă, scîndurile din bucătărie au fost încorporate în dulapuri[9] întru cîtva mai ornamentate, care nu aveau nimic de-a face cu hainele, ci cu prepararea mîncării.

În locuinţele umile, lucrurile erau în general cît se poate de simple. Masa pe care se mînca era o scîndură simplă, numită ca atare. Era atîrnată de perete cînd nu era folosită şi era sprijinită pe genunchii mesenilor atunci cînd se servea mîncarea. În timp, „scîndură” (*board*) a ajuns să însemne nu doar suprafaţa pe care se mînca, ci şi mîncarea însăşi, astfel explicîndu-se existenţa lui *board* în expresia *room and board*, desemnînd cazare şi pensiune.

De şezut se şedea pe bănci simple – în franceză, *bancs*, de la care vine „banchet”. Pînă la începutul secolului al XVII-lea, scaunele erau foarte rare – cuvîntul însuşi datează doar din jurul anului 1300 – şi erau concepute nu să fie confortabile, ci să confere autoritate. Desigur, chiar şi astăzi cel care conduce o şedinţă o „prezidează”[10], iar persoana care conduce o companie este preşedintele[11] consiliului de administraţie – un termen care, în plus şi într-un mod puţin ciudat, aminteşte de obiceiurile culinare ale ţăranilor medievali.

Banchetele medievale arată că oamenii mîncau tot felul de mîncăruri exotice care nu se mai consumă în prezent. Păsările, mai ales, aveau un loc central. Vulturi, bîtlani, păuni, vrăbii, ciocîrlii, cinteze, lebede şi multe alte zburătoare erau consumate pe scară largă. Asta nu se datora faptului că lebedele şi celelalte păsări exotice erau nemaipomenit de delicioase – dimpotrivă; de aceea nu le mîncăm astăzi –, ci pentru că alte mîncăruri, mai bune, nu erau disponibile. Carnea de vită, oaie şi miel aproape că nu a fost consumată deloc timp de o mie de ani, deoarece de animalele de la care provenea era nevoie pentru lînă, bălegar sau pentru tracţiune, ele fiind astfel mult prea valoroase pentru a fi ucise. O bună parte din perioada medievală, cea mai importantă sursă de proteine animale pentru majoritatea oamenilor a fost heringul afumat.

Chiar şi în cazul în care carnea ar fi fost uşor accesibilă, ea era interzisă adesea. Mesenii medievali trebuiau să accepte trei zile de peşte pe săptămînă, plus patruzeci de zile ale postului Paştelui şi multe alte zile religioase în care carnea animalelor terestre era interzisă. Numărul total al zilelor de restricţie alimentară a variat de-a lungul timpului, dar la momentul de vîrf aproape jumătate din zilele anului erau zile „slabe”, cum li se spunea. Aproape că nu exista peşte sau altă vietate înotătoare care să nu fie consumate. Registrele bucătăriei episcopului de Hereford

arată că în gospodăria lui se mîncau hering, cod, eglefin, somon, ştiucă, plătică, macrou, mihalţ, merluciu, babuşcă, ţipar, mreană, batog, lin, păstrăv, amar, porcuşor, rîndunică-de-mare şi încă vreo cîteva soiuri – peste două duzini în total. De asemenea, se mîncau multă viză, clean şi chiar delfin. Pînă în epoca lui Henric al VIII-lea, nerespectarea zilelor de peşte se pedepsea cu moartea, cel puţin teoretic. Zilele de peşte au fost abandonate după despărţirea de Roma, dar au fost reintroduse de Elisabeta, pentru a sprijini flota britanică de pescuit. Biserica era şi ea doritoare să păstreze zilele de peşte, nu atît datorită vreunei convingeri religioase, cît din cauză că îşi crease o activitate secundară lucrativă din vînzarea dezlegărilor.

Exista tendinţa ca aranjamentele pentru somn să fie informale. Astăzi „facem patul” deoarece în Evul Mediu exact asta făceam – derulam o saltea din materiale textile sau adunam un morman de paie, găseam o manta sau o pătură şi ne improvizam confortul. Se pare că aranjamentele pentru somn au rămas relaxate timp îndelungat. Intriga uneia dintre *Povestirile din Canterbury* este centrată pe faptul că nevasta morarului intră în alt pat decît al ei, în propria casă, ceea ce cu greu ar fi putut să facă dacă ar fi dormit în acelaşi loc în fiecare noapte. Pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, „pat” însemna doar salteaua şi umplutura acesteia, nu şi cadrul şi conţinutul lui. Pentru acesta exista un alt cuvînt, „scheletul patului”.

Inventarele gospodăreşti din perioada elisabetană arată că oamenii erau foarte ataşaţi de pat şi de aşternuturi, pe locul doi fiind echipamentele de bucătărie. Abia atunci a ajuns mobila obişnuită a gospodăriei în registre de inventar, şi chiar şi atunci în termeni în general vagi, precum „cîteva mese şi nişte bănci”. Se pare că oamenii pur şi simplu nu erau atît de ataşaţi de mobila lor, aşa cum noi nu sîntem ataşaţi

emoţional de aparatele electrocasnice. Nu am vrea să ne lipsească, desigur, dar nu sînt o moştenire de familie preţuită. Un alt lucru pe care oamenii îl consemnau cu grijă erau, oarecum surprinzător, geamurile. În afara bisericilor şi a cîtorva case înstărite, geamurile au fost o raritate pînă tîrziu în secolul al XVII-lea. Eleanor Godfrey notează în istoria ei privind fabricarea sticlei că în anul 1590 un prefect din Doncaster i-a lăsat casa soţiei, dar geamurile i le-a lăsat fiului său. Proprietarii castelului Alnwick din aceeaşi perioadă puneau întotdeauna să se scoată şi să se depoziteze ferestrele cît timp erau ei plecaţi, pentru a reduce riscul de spargere.

Chiar şi în cele mai mari case, în general doar ferestrele celor mai importante camere aveau geamuri. Toate celelalte erau acoperite cu obloane. Mai jos în ierarhia economică, sticla a rămas rară pînă destul de tîrziu. Pînă şi sticlarii aveau rareori geamuri la casele lor cînd s-a născut Shakespeare, în 1564; la momentul morţii sale, jumătate de secol mai tîrziu, situaţia se schimbase întru cîtva, dar nu complet. Cele mai multe case ale membrilor clasei mijlocii aveau deja geamuri în aproximativ jumătate din camere.

Singurul lucru cert e că nu exista mult confort nici măcar în cele mai bune case. E cu adevărat extraordinar cît de mult timp le-a luat oamenilor să atingă pînă şi cel mai elementar nivel de confort. Exista un motiv solid pentru asta: viaţa era dură. De-a lungul întregului Ev Mediu, o mare parte din viaţă era dedicată simplei supravieţuiri. Foametea era ceva obişnuit. În lumea medievală lipseau rezervele, iar cînd recoltele erau slabe, cum se întîmpla cam o dată la patru ani, oamenii ajungeau să sufere de foame imediat. Cînd nu existau recolte deloc, urma inevitabil foametea. În Anglia au fost recolte catastrofale în anii 1272, 1277, 1283, 1292 şi 1311, apoi un interval necruţător din 1315 pînă în 1319. Iar asta, desigur, în afară de ciumă şi alte boli care au decimat milioane de oameni. Oamenii

condamnaţi la vieţi scurte şi greutăţi împovărătoare sînt probabil mai puţin predispuşi să-şi facă griji din cauza decorului. Dar, chiar şi dacă acceptăm acest lucru, a existat o mare şi bizară încetineală în strădaniile pentru atingerea unor niveluri fie şi modeste de confort. Nişte găuri în acoperiş, de exemplu, lăsau fumul să iasă, dar lăsau şi ploaia şi curenţii de aer să intre, pînă cînd în sfîrşit, foarte tîrziu, cineva a inventat o structură asemănătoare lanternei, cu fante orizontale care permiteau fumului să iasă, dar prin care nu intrau ploaia, păsările şi vîntul. Era o invenţie minunată, dar la momentul la care a fost creată, în secolul al XIV-lea, deja apăreau coşurile de fum şi acest tip de ventilaţie nu a mai fost necesar.

Dincolo de asta, nu ştim practic nimic despre interioarele gospodăriilor de dinainte de mijlocul Evului Mediu. De fapt, potrivit istoricului mobilei Edward Lucie-Smith, ştim mai multe despre cum stăteau întinşi sau în capul oaselor romanii şi grecii vechi decît despre englezii de acum opt secole. Aproape nici o mobilă de dinainte de 1300 nu a supravieţuit, iar ilustraţiile din manuscrise sau picturi sînt puţine şi contradictorii. Istoricii mobilei au atît de puţine informaţii, încît trebuie să caute indicii pînă şi în cîntecele de leagăn. Apare adesea în texte menţiunea că un tip de scăunel pentru picioare medieval se numea *tuffet* – o presupunere bazată exclusiv pe venerabilul vers „Little Miss Muffet sat on a tuffet" („Domnişorica Muffet stătea pe un scăunel"). De fapt, singurul loc în care apare cuvîntul în engleza veche este acest cîntec de leagăn. Dacă *tuffet* a existat cu adevărat vreodată, nu a fost consemnat în vreun alt fel.

Toate aceste afirmaţii sînt valabile pentru casele celor relativ înstăriţi – dar să nu uităm două aspecte: casele superioare nu erau neapărat superioare şi casele inferioare nu erau neapărat chiar aşa de rele. Casele

mai mari, în ansamblu, nu erau construcţii mai complexe, ci aveau doar *holuri* mai mari.

Despre casele propriu-zise ştim şi mai puţin, deoarece aproape nimic construit pe pămînt nu a supravieţuit din perioadele timpurii ale colonizării. Anglo-saxonii preferau cheresteaua ca material de construcţie în asemenea măsură, încît *timbran*[12] era termenul lor generic pentru o clădire – dar, din păcate, este în natura lemnului să putrezească şi să nu mai rămînă aproape nimic din el. În întreaga Britanie, din cîte se ştie, o singură uşă din perioada anglo-saxonă a supravieţuit – o uşă de stejar uzată de la un vestibul al Westminster Abbey, care a fost trecută cu vederea pînă în vara anului 2005, cînd s-a observat că are 950 de ani şi este, astfel, cea mai veche uşă cunoscută din ţară.

O întrebare care merită să fie luată în considerare este cum îţi poţi da seama, de fapt, cît de veche este o uşă. Răspunsul constă în dendrocronologie – numărarea ştiinţifică a inelelor copacilor. Acestea oferă un ghid foarte precis, deoarece fiecare marchează un an şi astfel toate împreună formează un fel de amprentă a lemnului. Dacă avem o bucată de cherestea a cărei vîrstă e sigură, putem folosi tiparul inelelor de pe ea pentru a data alte bucăţi de lemn din aceeaşi perioadă. Ca să dăm secolele în urmă trebuie doar să găsim tipare suprapuse. Dacă avem un copac care a trăit din 1850 pînă în 1910 şi altul care a trăit din 1890 pînă în 1970, să zicem, ei ar trebui să prezinte tipare suprapuse din 1890 pînă în 1910, perioada în care ambii erau vii. Prin alcătuirea unei biblioteci de secvenţe ale inelelor, ne putem întoarce mult în trecut.

În Britania este un noroc că s-a construit atît de mult din stejar, deoarece acesta este singurul copac britanic care oferă dovezi clare şi utilizabile. Dar chiar şi cele mai bune materii lemnoase prezintă probleme. Nu există doi copaci care să aibă exact acelaşi tipar. Unul poate

să aibă inele mai înguste decît altul deoarece a crescut la umbră sau a avut mai multă concurenţă la nivelul solului sau o mai proastă alimentare cu apă. În practică avem nevoie de o rezervă semnificativă de secvenţe de inele ale copacilor pentru a avea o bază de date de încredere şi trebuie să facem multe ajustări statistice ingenioase ca să obţinem o interpretare corectă – iar pentru asta avem nevoie de teorema magică a reverendului Thomas Bayes, pe care l-am menţionat în primul capitol.

Luînd o mostră de lemn de grosimea unui creion şi aplicînd toate testele menţionate mai sus, oamenii de ştiinţă au stabilit că uşa de la Westminster Abbey este făcută din lemnul unui copac tăiat între 1032 şi 1064, cu puţin înainte de Cucerirea Normandă, deci chiar la sfîrşitul perioadei anglo-saxone. Iar acea uşă solitară este aproape tot ce a rămas[13]*.

Cu atît de puţine date la îndemînă, există suficient loc pentru argumente. În lucrarea ei savantă de referinţă *Medieval Housing*, Jane Grenville oferă două imagini captivante ce arată modul în care două echipe arheologice care foloseau aceleaşi informaţii şi-au imaginat aspectul unei case lungi de la Wharram Percy, un sat medieval părăsit din Yorkshire. Una dintre imagini prezintă o locuinţă izbitor de simplă şi primitivă, cu pereţi făcuţi din noroi sau lut (un amestec de noroi şi bălegar) şi acoperiş din iarbă ori din brazde de iarbă. Cealaltă înfăţişează o construcţie mult mai solidă şi complexă, cu căpriori arcuiţi, în care grinzile robuste sînt prinse cu îndemînare şi grijă. Adevărul simplu este că dovezile arheologice arată de regulă amprenta construcţiilor la sol, nu şi aspectul lor.

Despre casele ţărăneşti medievale s-a crezut foarte mult timp că erau abia ceva mai mult decît nişte colibe primitive – genul de construcţii fragile din crengi pe care, în basme, lupii le spulberă dintr-o suflare.

Există sentimentul că, probabil, nu rezistau mai mult de o generaţie. Grenville citează un specialist suficient de încrezător pentru a declara că, înainte de perioada Tudorilor, casele oamenilor obişnuiţi erau „de aceeaşi proastă calitate în întreaga Anglie” – o declaraţie destul de exhaustivă şi, se pare, eronată. Dovezile indică acum din ce în ce mai mult faptul că oamenii obişnuiţi din Evul Mediu, şi probabil chiar mult înainte, puteau avea case bune dacă doreau. Un indiciu este dezvoltarea meşteşugurilor specializate, cum ar fi construirea de acoperişuri, tîmplăria, zugrăvitul şi aşa mai departe, în Evul Mediu tîrziu. Iar uşile aveau şi ele tot mai des zăvoare – un indiciu clar că clădirile şi conţinutul lor erau preţuite. Mai presus de orice, casele evoluau într-o multitudine de tipuri – „Wealden integral”, „semi-Wealden”, „pe două şiruri”, „cu intrare în spate”, „în formă de H”, „hol deschis”, „cu coridor central şi grajd”, „cu coridor central şi fără grajd” şi aşa mai departe. Aceste distincţii sînt neimportante, dar, pentru oamenii care locuiau în aceste case, ele dădeau casei caracter şi distincţie. Aproape cu siguranţă, încă de timpuriu a apărut mîndria de a deţine case, fie şi unele destul de simple.

Un lucru care nu a rămas neobservat în perioada medievală este că aproape tot spaţiul de deasupra capului era de nefolosit, deoarece era aproape întotdeauna plin de fum. O vatră deschisă prezenta avantaje clare – radia căldură în toate direcţiile şi le permitea oamenilor să se adune în jurul ei din toate părţile –, dar era, de asemenea, ca şi cum ai avea un foc de tabără permanent în mijlocul camerei de zi. Fumul şi scînteile se duceau oriunde le îndreptau curenţii de aer – iar cu atîţia oameni care veneau şi plecau şi cu ferestrele fără geam, fiecare pală de vînt trebuie să îi fi dat cuiva fumul în faţă –, sau altfel fumul urca spre tavan şi plutea acolo, gros, pînă cînd ieşea printr-o gaură din acoperiş.

La prima vedere, era nevoie de un lucru simplu şi evident: un coş de fum practic. Însă a trebuit mult timp ca să se întîmple asta, nu din cauza lipsei de voinţă, ci din cauza dificultăţilor tehnice. Un foc puternic dintr-un cămin mare generează multă căldură şi are nevoie de un coş de fum şi un perete solide, şi nimeni nu ştia cum să le facă înainte de aproximativ 1330 (cînd „coş de fum" este consemnat pentru prima oară în limba engleză). Căminurile existau deja – fuseseră aduse în Anglia de normanzi –, dar nu erau impresionante. Erau făcute pur şi simplu prin scobirea pereţilor groşi ai castelelor normande şi găurirea zidului exterior, pentru a lăsa fumul să iasă. Trăgeau insuficient aer, aşa încît nu făceau un foc bun şi nu produceau multă căldură, astfel că nu erau folosite des în afara castelelor. Nu puteau fi folosite deloc în siguranţă în casele din cherestea, iar cele mai multe dintre ele aşa erau.

Ceea ce a schimbat situaţia pînă la urmă a fost apariţia cărămizilor de calitate, care fac faţă pe termen lung căldurii mai bine decît aproape orice tip de piatră. Coşurile de fum au permis, de asemenea, trecerea la cărbune drept combustil – ceea ce a avut loc la momentul oportun, deoarece rezervele de lemn ale Britaniei se diminuau rapid. Din cauză că fumul de cărbune era înţepător şi toxic, trebuia izolat în interiorul unui cămin, sau vatră cu coş, cum s-a numit la început (pentru a o distinge de vatra deschisă), unde vaporii şi fumul puteau fi direcţionate în sus printr-un canal. În acest mod, casele au devenit mai curate, iar lumea de afară mai murdară – ceea ce, după cum vom vedea, a avut consecinţe foarte semnificative pentru aspectul şi proiectarea caselor.

Între timp, nu toată lumea era mulţumită de dispariţia vetrelor deschise. Multor oameni le lipseau curenţii de fum şi erau convinşi că fuseseră mai sănătoşi cînd erau „bine conservaţi cu fum de lemn", după cum se exprima un comentator. Chiar şi în 1577, un oarecare William

Harrison încă mai insista că pe vremea focului deschis „nu ne durea niciodată capul”. Fumul din spaţiul de sub acoperiş descuraja cuibărirea păsărilor şi se considera că întăreşte lemnăria. Mai presus de orice, oamenii se plîngeau că le era mult mai frig ca înainte, ceea ce era adevărat. Deoarece căminurile erau atît de ineficiente, erau mărite continuu. Unele au devenit atît de mari, încît erau construite cu bănci înăuntru, permiţîndu-le oamenilor să stea în interiorul căminului, cam singurul loc din casă în care se puteau încălzi cu adevărat.

Oricare ar fi fost dezavantajele referitoare la căldură şi confort, avantajele în termeni de spaţiu s-au dovedit irezistibile. Astfel că apariţia căminului a devenit unul dintre momentele de progres din istoria vieţii private. Dintr-odată, era posibil să pui scînduri peste grinzi şi să creezi o lume cu totul nouă la etaj.

II

Extinderea pe verticală a caselor a schimbat totul. Numărul camerelor a început să crească, pe măsură ce proprietarii bogaţi de case descopereau plăcerea de a avea propriul lor spaţiu. Primul pas a fost, în general, construirea unei noi încăperi la etaj, numită camera mare, unde stăpînul şi familia lui făceau toate lucrurile pe care înainte le făcuseră în *hol* – mîncau, dormeau, se relaxau şi se jucau –, dar fără atît de mulţi oameni în jur, revenind în marele *hol* de la parter pentru banchete şi alte ocazii speciale. Servitorii nu au mai fost consideraţi parte a familiei şi au devenit, ei bine, servitori.

Ideea de spaţiu personal, care nouă ni se pare atît de firească, a fost o revelaţie. Oamenii nu se mai săturau. În curînd nu le-a mai fost suficient

să trăiască separat doar de subordonaţi – a devenit necesar să poată trăi separat şi faţă de egalii lor.

Pe măsură ce casele au început să aibă aripi şi s-au extins, iar aranjamentele domestice au devenit mai complexe, au fost create sau adaptate cuvinte care să descrie toate tipurile noi de camere: cabinet, dormitor, toaletă, separeu, oratoriu (pentru un loc de rugăciune), salon, cameră personală şi bibliotecă (în sens domestic, nu instituţional), toate datează din secolul al XIV-lea sau puţin mai devreme. Imediat au urmat şi altele: galerie, galerie lungă, cameră de primire, cameră de îmbrăcat, apartament şi camere de închiriat. „Cît de diferite sînt toate acestea de vechiul obicei ca întreaga gospodărie să trăiască zi şi noapte în marele hol!”, scria Gotch într-un moment de rară exuberanţă. Un nou tip nemenţionat de Gotch era budoarul, literal „cameră în care să stai îmbufnat”, care încă de la început a fost asociat cu intrigile sexuale.

Chiar şi după creşterea relativă a intimităţii, traiul a rămas unul în comun şi expus mai mult decît este în prezent. Toaletele aveau adesea mai multe locuri, pentru facilitarea conversaţiei, iar tablourile înfăţişează în mod regulat cupluri aflate în pat sau în baie, într-o familiaritate nonşalantă, în timp ce slujitorii îi servesc, iar prietenii stau în apropiere, jucînd cărţi sau conversînd, însă plasaţi confortabil în raza vizuală şi auditivă.

Pentru o lungă perioadă de timp, scopurile în care erau folosite toate aceste camere noi nu erau atît de riguros delimitate ca acum. Toate încăperile erau într-un anumit sens camere de zi. Planurile italiene de pe vremea Renaşterii şi de după aceea nici nu denumeau camerele, deoarece ele nu aveau utilizări prestabilite. Oamenii se deplasau prin casă în căutare de umbră sau lumină şi adesea îşi luau mobila cu ei, astfel încît camerele, în puţinele ocazii în care erau denumite, erau de regulă marcate

cu *mattina* (de folosit dimineaţa) şi *sera* (pentru după-amiază). La o lipsă de formalitate foarte asemănătoare s-a ajuns şi în Anglia. O cameră de dormit era folosită nu doar pentru somn, ci şi pentru mese private şi primirea vizitatorilor favoriţi. De fapt, dormitorul a devenit în asemenea măsură un loc de uz general, încît a fost necesară crearea unor spaţii şi mai private în afara lui. (Cuvîntul „dormitor" a fost folosit pentru prima oară de Shakespeare în *Visul unei nopţi de vară*, în jurul anului 1590, deşi doar cu sensul de spaţiul unui pat. Acest cuvînt a devenit comun, în sensul de cameră specială de dormit, abia în secolul următor.)

Încăperile mici de lîngă camera de dormit erau folosite pentru tot felul de scopuri private, de la facerea nevoilor la întîlniri de taină, astfel încît denumirile acestor camere au ajuns la noi cu sensuri curios de parţiale. *Closet* („debara"), ne spune Mark Girouard, a avut „o lungă şi onorabilă istorie înainte de a decădea în cele din urmă la statutul infam de dulap mare sau oficiu pentru găleata şi măturile servitoarei". Iniţial, era mai mult un fel de birou decît o cameră de depozitare. „Cabinet", o formă diminutivală a „cabinei", ajunsese la mijlocul secolului al XVI-lea să însemne o ladă în care erau ţinute lucrurile de preţ. La foarte puţin timp după aceea – în doar aproximativ un deceniu – ajunsese să însemne încăperea însăşi. Ca de obicei, francezii au rafinat conceptul iniţial care a ajuns astfel să desemneze diverse tipuri de camere, iar în secolul al XVIII-lea un castel francez mare putea avea un *cabinet de compagnie*, un *cabinet d'assemblée*, un *cabinet de propriété* şi un *cabinet de toilette*, în plus faţă de un simplu *cabinet*.

În limba engleză, cabinetul a devenit cea mai exclusivă şi privată cameră dintre toate – un loc retras şi tainic, în care puteau avea loc cele mai private întîlniri. Apoi a făcut unul din salturile bizare pe care le fac uneori cuvintele şi a ajuns să însemne (pînă în 1605) nu numai locul în

care regele se întîlnea cu miniştrii săi, ci şi termenul colectiv pentru miniştrii înşişi. Aşa se explică de ce acest cuvînt descrie acum atît cel mai intim şi respectat grup de consilieri ai guvernării, cît şi nişa cu rafturi din baie în care ţinem laxativele şi altele asemenea.

Această cameră privată avea adesea o mică firidă sau alcov alături, în general numită privată, dar şi latrină, hazna, closet, loc de uşurare, printre alte nume, care conţinea o bancă cu o gaură în ea, poziţionată strategic la înălţime deasupra unui şanţ sau puţ adînc. Se presupune adesea, şi uneori se susţine şi în scris, că „privată" a dat numele aparatului auxiliar al guvernării din Anglia, mai ales Sigiliului Regal şi Consiliului Coroanei[14]. De fapt, aceşti termeni au ajuns în Anglia odată cu normanzii, cu aproape două secole înainte ca „privată" să capete sensul de toaletă. Este adevărat însă că persoana însărcinată cu privata regală era denumită valet al scaunului şi de-a lungul timpului a evoluat de la poziţia de curăţător al toaletelor la cea de consilier de încredere al monarhului.

Acelaşi proces a avut loc şi cu multe alte cuvinte. „Wardrobe" („garderob") desemna la început o cameră pentru depozitarea hainelor. Apoi a devenit, succesiv, cameră de îmbrăcat, cameră de dormit, privată şi, în cele din urmă, piesă de mobilier. Între timp, a adunat şi sensul de totalitate a hainelor unei persoane.

Pentru a face loc tuturor noilor tipuri de camere, casele s-au extins atît pe orizontală, cît şi pe verticală. Un tip de casă cu totul nou, cunoscut drept casa-minune, a început să se răspîndească în toată ţara. Casele de acest tip nu aveau aproape niciodată mai puţin de trei niveluri, iar uneori aveau patru, şi erau adesea uluitor de mari. Cea mai mare dintre toate era Knole din Kent, care a tot crescut pînă cînd a acoperit aproape patru acri şi a inclus şapte curţi (una pentru fiecare zi a săptămînii), cincizeci şi două

de case ale scărilor (una pentru fiecare săptămînă a anului) şi trei sute şaizeci şi cinci de camere (una pentru fiecare zi a anului), sau cel puţin aşa s-a tot spus de-a lungul timpului.

Dacă ne uităm acum la aceste case, putem vedea uneori, cu uimire, cum învăţau constructorii din mers. Un exemplu izbitor este Hardwick Hall din Derbyshire, care a fost construită pentru contesa de Shrewsbury – Bess de Hardwick, cum este numită întotdeauna – în 1591. Hardwick Hall a fost minunea epocii sale şi a devenit imediat faimoasă pentru suprafaţa mare a ferestrelor, inspirînd ades citata epigramă „Hardwick Hall, mai mult geam decît perete gol". Pentru ochiul contemporan, ferestrele au o mărime şi o amplasare destul de apropiate de normal, dar în 1591 ele erau o noutate atît de uluitoare, încît arhitectul (bănuit a fi Robert Smythson) nici nu a ştiut, de fapt, unde să le pună pe toate. Unele ferestre sînt în realitate ferestre oarbe care maschează coşuri de fum. Altele sînt împărţite între camere situate la etaje diferite. Unele camere mari nu au suficiente ferestre, iar alte camere minuscule aproape că nu au altceva. Ferestrele şi spaţiile pe care le luminează se potrivesc doar pe alocuri.

Bess a umplut casa cu o colecţie de argintărie, tapiţerii, tablouri şi alte obiecte întîlnite în orice locuinţă din Anglia, şi totuşi cel mai izbitor lucru pentru ochiul contemporan este efectul general sărăcăcios. Podelele erau acoperite cu rogojini simple din papură. Marea galerie lungă avea 166 de picioare lungime, dar conţinea doar trei mese, cîteva scaune cu spătar drept, cîteva bănci şi două oglinzi (care în Anglia elisabetană erau comori extrem de preţioase, mai valoroase decît orice tablou).

Oamenii nu doar construiau case enorme, ci construiau foarte multe case enorme. Parte din ceea ce face Hardwick Hall atît de remarcabilă este faptul că exista deja o Hardwick Hall în perfectă stare (cunoscută acum drept Hardwick *Old* Hall) de cealaltă parte a curţii. Astăzi e o ruină,

dar pe vremea lui Bess, şi încă o sută şi cincizeci de ani după aceea, era în uz.

În mod tradiţional, cei care construiau case mari (şi cei care le acumulau) erau monarhii. La momentul morţii sale, Henric al VIII-lea avea nu mai puţin de patruzeci şi două de palate. Dar fiica lui, Elisabeta, a înţeles, şireată, că era mult mai ieftin să îi viziteze pe alţii şi să îi lase să suporte cheltuielile călătoriilor ei, aşa încît a readus în mod spectaculos la viaţă vechiul obicei al turneelor regale anuale. În realitate, regina nu călătorea foarte mult – nu a părăsit niciodată Anglia şi nici măcar nu s-a aventurat prea departe pe teritoriul ei –, dar era un vizitator înveterat. Turneele sale anuale durau între opt şi douăsprezece săptămîni şi cuprindeau vreo două duzini de case.

Turneele regale erau aproape întotdeauna întîmpinate cu un amestec de bucurie şi teamă de cei pe care monarhul îi vizita. Pe de o parte, acestea ofereau posibilităţi fără egal de favoruri şi avansare pe scara socială, dar pe de altă parte, erau năucitor de scumpe. Casa regală număra pînă la o mie cinci sute de oameni, iar mulţi dintre aceştia – aproximativ o sută cincizeci în cazul Elisabetei I – însoţeau augusta persoană în turneul ei anual. Gazdele nu suportau numai cheltuielile împovărătoare pentru a hrăni, caza şi distra o armată de oameni răsfăţaţi şi privilegiaţi, dar se puteau aştepta la destule furtişaguri şi stricăciuni, ca şi la alte surprize mai puţin salubre. După ce curtea lui Carol al II-lea a plecat de la Oxford, în jurul anului 1660, unul dintre cei rămaşi în urmă a remarcat pe un ton pe bună dreptate îngrozit că musafirii regali îşi lăsaseră „excrementele în fiecare colţ, în căminuri, cabinete, magazii, pivniţe”.

De vreme ce o vizită regală de succes putea aduce mari cîştiguri, majoritatea gazdelor se străduiau în cele mai inventive şi laborioase moduri să-i încînte pe oaspeţii regali. Proprietarii au învăţat să ofere cel

puţin mari reprezentaţii cu caracter istoric sau alegoric, dar mulţi construiau lacuri artificiale, adăugau caselor aripi noi şi redecorau grădinile în speranţa de a smulge un mic strigăt de încîntare de pe buzele regale. Se împărţeau nenumărate cadouri. Un curtean nefericit pe nume sir John Puckering i-a oferit Elisabetei un evantai de mătase tivit cu diamante, cîteva pietre preţioase, o rochie de o rară splendoare şi două clavecinuri extraordinar de frumoase, după care a privit cum la prima lor cină Maiestatea Sa a admirat tacîmurile şi o solniţă de argint şi, fără un cuvînt, le-a lăsat să cadă în poşeta ei regală.

Pînă şi cei mai longevivi miniştri ai ei au învăţat să fie hipersensibili la plăcerile reginei. Cînd Elisabeta s-a plîns de distanţa pînă la casa de la ţară din Lincolnshire a lordului Burghley, acesta a cumpărat şi extins o altă casă la Waltham Cross, aflată acum în suburbiile din nord-estul Londrei, deoarece era mai aproape. Christopher Hatton, lordul cancelar al Elisabetei, a construit un edificiu măreţ numit Holdenby House anume pentru primirea reginei. Pînă la urmă ea n-a mai venit niciodată, iar el a murit cu 18.000 de lire datorie – o povară copleşitoare, echivalentul a 9 milioane de lire astăzi.

Uneori, cei care construiau aceste case nu prea aveau de ales. Iacob I i-a ordonat loialului, dar neînsemnatului sir Francis Fane să reconstruiască Apethorpe Hall din Northamptonshire la o scară colosală, astfel încît el şi ducele de Buckingham, amantul său, să aibă camere de o splendoare adecvată prin care să treacă în drum spre dormitor.

Cea mai nefericită obligaţie dintre toate a fost ordinul de a prelua una dintre responsabilităţile costisitoare şi de lungă durată ale coroanei. Aceasta a fost soarta soţului lui Bess de Hardwick, al şaselea lord Shrewsbury. Timp de şaisprezece ani, i s-a cerut să fie gardianul Mariei Stuart, ceea ce de fapt însemna să ţină în propria casă curtea unui stat mic

şi extraordinar de neloial. Putem doar să ne imaginăm deprimarea sa cînd a văzut un şir de optzeci de trăsuri – suficient cît să alcătuiască o procesiune lungă de jumătate de kilometru – apropiindu-se pe aleea castelului său, cu regina scoţiană, cincizeci de servitori şi secretari şi toate bunurile lor. În plus faţă de găzduirea şi întreţinerea acestui grup, Shrewsbury trebuia să ţină o armată privată care să le ofere protecţie. Costurile şi tensiunea emoţională au făcut în aşa fel încît căsnicia lui cu Bess să nu fie niciodată fericită – deşi probabil că oricum nu ar fi fost niciodată astfel. Bess era mai degrabă o devoratoare de bărbaţi; Shrewsbury era cel de-al patrulea soţ al ei, iar căsătoria cu el a fost mai degrabă o fuziune de afaceri şi nu însoţirea a două suflete. În cele din urmă, ea l-a acuzat că are o aventură cu regina scoţiană – o acuzaţie periculoasă, indiferent că era sau nu adevărată – şi s-au despărţit. Atunci a început Bess să construiască una dintre marile case din epocă.

Pe măsură ce viaţa se retrăgea tot mai adînc în case din ce în ce mai mari, holul şi-a pierdut utilitatea iniţială şi a devenit un simplu vestibul, cu o casă a scărilor – o cameră în care eşti întîmpinat şi prin care eşti condus spre alte spaţii mai importante. Acesta a fost cazul şi la Hardwick Hall, în ciuda numelui său. Acolo toate camerele importante erau la etaj. Niciodată holul nu avea să mai fie o încăpere cu adevărat importantă. Încă din 1663, acest cuvînt a fost folosit pentru a descrie orice spaţiu modest, mai ales o intrare sau coridor legat de aceasta. În mod ironic, în acelaşi timp sensul său originar a fost păstrat şi chiar extins pentru a descrie spaţii mari, importante, mai ales publice: Carnegie Hall, Royal Albert Hall, dar şi primărie sau galerie a celebrităţilor[15], printre altele.

În spaţiul domestic însă, a devenit şi rămîne camera cea mai retrogradată din punct de vedere semantic din întreaga casă. La vechea casă parohială, ca în majoritatea caselor de astăzi, este un vestibul

restrîns, un mic pătrat utilitar cu dulapuri şi cuiere, în care ne scoatem ghetele şi ne atîrnăm hainele – un spaţiu evident preliminar pentru casa însăşi. Cei mai mulţi dintre noi recunoaştem inconştient acest fapt atunci cînd ne invităm musafirii să intre în casă de două ori: o dată la uşă, cînd sînt primiţi înăuntru de afară, şi încă o dată după ce li s-au luat hainele şi pălăriile, în casa propriu-zisă, cu un dublu strigăt însufleţit şi mai energic: „Intraţi! Intraţi!”.

Pe această notă, să ne lăsăm aici hainele de exterior şi să păşim în sfîrşit în camera cu care începe într-adevăr casa.

1. „Friday”, în limba engleză (n. trad.).

2. „Pisc”, în limba engleză (n. trad.).

3. În engleză „hall”, avînd mai multe sensuri: „vestibul”, „coridor”, „sală”, „clădire” (n. trad.).

4. „Husbandry”, termenul care desemnează atît creşterea animalelor, cît şi cultivarea plantelor, este derivat din „husband”, care înseamnă soţ în limba engleză (n. trad.).

5. Haină, în limba engleză (n. trad.).

6. „Enthrall”, în limba engleză (n. trad.).

7. „Ground floor” înseamnă podea de pămînt, în limba engleză (n. trad.).

8. „Cupboard”, în limba engleză, este compus din „cup” (cupă, cană) şi „board” (scîndură) (n. trad.).

9. „Dresser”, derivat în limba engleză de la „to dress”, a pregăti, a aranja, a (se) îmbrăca (n. trad.).

10. „To chair”, în limba engleză (n. trad.).

11. „Chairman of the Board”, în limba engleză (n. trad.).

12. Cuvînt înrudit în limba engleză cu „timber”, însemnînd cherestea (n. trad.).

13* Uşile joase ale atît de multor case europene vechi, de care aceia dintre noi care sînt neatenţi riscă să-şi spargă capul, sînt joase nu pentru că pe vremuri oamenii erau mai scunzi şi aveau nevoie de mai puţin loc, după cum se presupune de obicei. De fapt, oamenii din trecutul îndepărtat nu erau chiar atît de scunzi. Uşile erau mai mici din acelaşi motiv pentru care şi ferestrele erau mai mici: erau scumpe.

14. „Privy Seal" şi „Privy Council", în limba engleză (n. trad.).

15. „Town hall" şi „hall of fame", în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 4

Bucătăria

I

În vara anului 1662, Samuel Pepys, pe atunci un tînăr în afirmare din Administraţia Marinei Britanice, l-a invitat la cină pe şeful său, comisarul naval Peter Pett, în casa lui din Seething Lane, lîngă Turnul Londrei. Pepys avea 29 de ani şi, probabil, spera să-şi impresioneze superiorul. În schimb, spre groaza şi dezamăgirea sa, cînd i s-a pus în faţă felul de mîncare cu sturion, a descoperit că în acesta „colcăiau mulţi viermi mici”.

A descoperi că mîncarea e într-o stare avansată de însufleţire nu era ceva obişnuit nici chiar pe vremea lui Pepys – care s-a simţit extrem de umilit –, dar a fi măcar puţin nesigur în ce priveşte prospeţimea şi integritatea ei se întîmpla destul de des. Dacă nu se descompunea rapid din cauza păstrării neadecvate, atunci existau toate şansele să fie colorată sau umflată din cauza unor substanţe periculoase şi neapetisante.

Aproape nimic, se pare, nu scăpa trucurilor celor care manipulau alimente. Zahărul şi alte ingrediente scumpe erau adesea înmulţite cu ipsos, ghips, nisip, praf şi alte soiuri de „trăsnăi”, cum erau cunoscuţi în general astfel de aditivi. Se spune că untul era umflat cu seu şi slănină. Potrivit diferitelor autorităţi în domeniu, un consumator de ceai putea ingurgita, fără să-şi dea seama, orice, de la praf pînă la bălegar de oaie

măcinat. Judith Flanders relatează că un transport atent examinat s-a dovedit a fi ceai doar puţin peste jumătate; restul era completat cu nisip şi pămînt. În oţet se adăuga acid sulfuric ca să-i sporească tăria, în lapte – var şi în gin – terebentină. Arsenitul de cupru era folosit pentru a face legumele mai verzi şi pentru a face jeleurile să sclipească. Cromatul de plumb dădea produselor de panificaţie o strălucire aurie şi făcea muştarul să lucească. Acetatul de plumb era adăugat în băuturi ca îndulcitor, iar miniul de plumb făcea oarecum ca brînza de Gloucester să fie mai plăcută privirii, chiar dacă nu şi mai sigură pentru consum.

Aproape că nu exista aliment, se pare, care să nu poată fi îmbunătăţit sau făcut mai economic pentru vînzător cu ajutorul unei mici manipulări înşelătoare. Pînă şi cireşele, relata Tobias Smollett, puteau fi făcute să sclipească de prospeţime prin înmuierea uşoară în gura vînzătorului, înainte de a fi expuse. Oare cît de multe doamne de calitate, se întreba el, nu se bucuraseră de un platou cu cireşe delicioase fără să ştie că fuseseră „plimbate şi umezite între fălcile mizerabile şi probabil ulceroase ale vreunui negustor din St Giles”?

Pîinea pare să fi fost în mod special vizată. În romanul său popular *Călătoriile lui Humphry Clinker* (1771), Smollett descrie pîinea londoneză drept un compus toxic din „var, alaun şi cenuşă de oase, insipid şi distrugător pentru sănătate”, dar astfel de acuzaţii erau, de fapt, deja un loc comun la acea vreme, şi probabil că erau astfel de foarte mult timp, după cum o dovedeşte replica din povestea lui Jack şi a vrejului de fasole: „O să-i sfărîm oasele şi-o să-mi fac din ele pîine”. Prima alegaţie formală de contrafacere pe scară largă a pîinii, găsită pînă acum, provine dintr-o carte intitulată *Poison Detected: Or Frightful Truths*, scrisă anonim în 1757 de „Un prieten de-al meu, doctor”, care dezvăluia „din surse foarte credibile” că „unii brutari folosesc adesea saci de oase vechi” şi că

„osuarele morţilor sînt scormonite pentru a adăuga murdării în hrana celor vii”. Aproape în acelaşi timp a apărut o carte foarte asemănătoare: *The Nature of Bread, Honestly and Dishonestly Made*, scrisă de Joseph Manning, doctor, care relata că era ceva obişnuit ca brutarii să adauge în fiecare pîine pe care o făceau făină de fasole, calcar, alb de plumb, var stins şi cenuşă de oase.

Pînă şi azi se susţine adesea că aceste aserţiuni sînt adevărate, chiar dacă s-a demonstrat destul de concludent, cu peste şaptezeci de ani în urmă, de către Frederick A. Filby, în clasica sa lucrare *Food Adulteration*, că ele nu puteau fi adevărate. Filby a recurs la acţiunea interesantă şi evidentă de a coace pîini folosind ingredientele contrafăcute invocate, în maniera şi proporţiile descrise. În toate cazurile, în afară de unul, pîinea fie era tare precum cimentul, fie nu se lega, şi aproape toate pîinile aveau un gust şi un miros îngrozitoare. Unele dintre ele aveau nevoie de mai mult timp de coacere decît pîinile normale, fiind astfel mai scumpe de produs. Nici măcar una dintre pîinile contrafăcute nu era comestibilă.

De fapt, pîinea are o compoziţie sensibilă, iar dacă pui în ea produse străine, în aproape orice cantitate, se va vedea cu siguranţă. Dar asta se poate spune despre majoritatea alimentelor. E greu de crezut că cineva putea să bea o ceaşcă de ceai şi să nu observe că e 50% pilitură de fier. Deşi anumite falsificări au avut loc fără îndoială, mai ales cele care intensificau culoarea sau dădeau un aspect de prospeţime, majoritatea cazurilor de contrafacere reclamate au fost, probabil, fie ieşite din comun, fie neadevărate, acesta fiind cu siguranţă şi cazul tuturor lucrurilor despre care se spunea că sînt puse în pîine (cu singura excepţie notabilă a alaunului, despre care urmează mai multe imediat).

E greu de exagerat importanţa pîinii în dieta englezească din întregul secol al XIX-lea. Pentru mulţi oameni pîinea nu era doar un important

însoţitor al mîncării, ci *însăşi mîncarea*. Potrivit lui Christian Petersen, istoric al pîinii, pînă la 80% din cheltuielile totale ale gospodăriilor se duceau pe mîncare, iar pînă la 80% din acestea se duceau pe pîine. Chiar şi oamenii din clasa de mijloc cheltuiau pînă la două treimi din venitul lor pe mîncare (comparativ cu aproximativ un sfert astăzi), din care o proporţie destul de semnificativă era pîinea. Aproape orice poveste ne spune că, pentru o familie mai săracă, alimentaţia zilnică era alcătuită probabil din puţin ceai cu zahăr, cîteva legume, o felie sau două de brînză şi, doar ocazional, foarte puţină carne. Restul era pîine.

Deoarece pîinea era atît de importantă, legile care reglementau puritatea ei erau stricte, iar pedepsele aspre. Un brutar care îşi înşela clienţii putea fi amendat cu 10 lire pentru fiecare pîine vîndută sau obligat să execute o lună de muncă silnică în închisoare. Pentru o vreme, s-a luat serios în considerare deportarea în Australia a brutarilor contravenienţi. Acesta era un motiv de reală îngrijorare pentru brutari, întrucît fiecare pîine pierde din greutate la coacere, prin evaporare, astfel că este uşor să faci erori accidental. Din acest motiv, brutarii ofereau uneori ceva în plus – celebra „duzină a brutarului”[1].

Alaunul însă este altă chestiune. Alaunul este un compus chimic – tehnic vorbind, un sulfat dublu – folosit ca fixator pentru vopsele. (Cu un termen formal, este un mordant.) Era folosit şi ca agent de decantare în toate tipurile de procese industriale şi pentru tratarea pieilor. Este un excelent înălbitor pentru făină, dar asta nu e neapărat ceva rău. De altfel, o cantitate foarte mică de alaun poate avea un efect foarte important. Doar trei sau patru linguri pot înălbi un sac de făină de 127 de kilograme, iar o cantitate atît de diluată nu face rău nimănui. De fapt, chiar şi astăzi alaunul este adăugat în alimente şi medicamente. Este un ingredient obişnuit al prafului de copt şi al vaccinurilor, iar uneori este adăugat în

apa potabilă, pentru proprietăţile sale de decantare. Alaunul chiar a transformat făină de calitate inferioară – făină foarte bună din punct de vedere nutriţional, doar că nu foarte atrăgătoare – în făină acceptabilă pentru mase şi astfel le-a permis brutarilor să folosească grîul într-un mod mai eficient. Era de asemenea adăugat în făină din motive perfect justificate, ca agent de uscare.

Substanţele străine nu erau întotdeauna introduse cu scopul de a creşte cantitatea. Uneori ele pur şi simplu cădeau înăuntru. O anchetă parlamentară din anul 1862 referitoare la brutării a descoperit că multe dintre acestea erau pline de „mase de pînze de păianjen care, sub greutatea făinii acumulate pe ele, atîrnau în fîşii”, gata să cadă în orice vas sau tavă aflată în trecere. Insectele şi dăunătorii fojgăiau pe pereţi şi tejghele. Potrivit lui Adam Hart-Davis, o mostră de îngheţată vîndută în Londra în 1881 s-a dovedit a conţine păr uman, păr de pisică, insecte, fibre de bumbac şi alte elemente insalubre, dar probabil că asta reflecta o lipsă de igienă, şi nu adăugarea frauduloasă de substanţe care să crească cantitatea. În aceeaşi perioadă, un cofetar londonez a fost amendat pentru „colorarea dulciurilor sale în galben cu un surplus de coloranţi rămaşi de la vopsirea căruciorului său”. Însă tocmai faptul că aceste lucruri atrăgeau interesul ziarelor arată că ele erau mai degrabă evenimente excepţionale, şi nu obişnuite.

Humphry Clinker, un roman-fluviu scris sub forma unei serii de scrisori, zugrăveşte o imagine atît de vie a vieţii din Anglia secolului al XVIII-lea, încît chiar şi acum este citat adesea şi, prin urmare, aproape sigur multe se pot pune în seama lui. Într-unul din cele mai colorate pasaje, Smollett descrie cum laptele era transportat pe străzile Londrei în găleţi neacoperite, în care cădeau „scuipaţi, muci şi cocoloaşe de tutun mestecat de la trecători, scurgeri din căruţele cu noroi, stropi din

urma trăsurilor, pămînt şi gunoaie aruncate înăuntru de băieţi ştrengari doar pentru amuzament, voma bebeluşilor… şi, în cele din urmă, paraziţii care cad din zdrenţele hoaştei era şi care vinde acest preţios amestec…”. Se trece uşor cu vederea faptul că romanul a fost gîndit ca satiră, nu ca documentar. Smollett nici măcar nu era în Anglia cînd l-a scris, ci era pe moarte în Italia. (A murit la trei luni de la publicarea cărţii.)

Asta nu înseamnă că nu era şi mîncare proastă. Cu siguranţă exista. Mai ales carnea infectată şi putrezită era o problemă. Murdăria pieţei London’s Smithfield, principalul tîrg de carne al oraşului, era renumită. Un martor dintr-o anchetă parlamentară din 1828 spunea că a văzut „carcasa unei vite care era atît de stricată, încît grăsimea devenise o mîzgă galbenă picurînd”. Animalele aduse pe picioare din locuri îndepărtate soseau adesea epuizate şi bolnave, iar cît stăteau acolo nu deveneau mai sănătoase. Se spune că oile erau uneori jupuite de vii. Multe animale erau pline de răni. În Smithfield se vindea atît de multă carne stricată, încît exista un termen specific pentru aceasta: *cag-mag*, o abreviere a două cuvinte din argou însemnînd literal „mizerie ieftină”.

Chiar şi atunci cînd intenţiile producătorilor erau bune, alimentele nu erau întotdeauna la fel. Transportarea lor în pieţe îndepărtate în stare comestibilă era o provocare permanentă. Oamenii visau să poată mînca alimente aduse de departe sau în afara sezonului. În ianuarie 1859, o mare parte din America a urmărit cu pasiune cum o corabie încărcată cu trei sute de mii de portocale zemoase a călătorit cu toate pînzele sus din Puerto Rico pînă în New England, pentru a arăta că era posibil. La momentul la care a ajuns însă, peste două treimi din încărcătură putreziseră, transformîndu-se într-un terci parfumat. Producătorii din zone şi mai depărtate nu puteau spera să realizeze nici măcar atît. Argentinienii creşteau turme mari de vite în pampasul lor nesfîrşit şi primitor, dar nu

aveau nici o modalitate de a transporta carnea, astfel încît majoritatea vacilor erau fierte pentru oase şi seu, iar carnea pur şi simplu se irosea. Căutînd o modalitate de a-i ajuta, chimistul german Justus Liebig a conceput o formulă pentru un extract de carne, care a ajuns să fie cunoscut drept Oxo, dar în mod evident acesta nu putea să aibă decît un efect marginal.

Era o nevoie disperată de o modalitate de a păstra alimentele în bună stare şi proaspete pentru perioade de timp mai mari decît permitea natura. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, un francez pe nume François Appert (sau poate Nicolas Appert – sursele diferă foarte mult) a scris o carte intitulată *L'Art de conserver plusieurs années toutes les substances animales et végétales,* care a reprezentat o adevărată revelaţie. Sistemul lui Appert consta, în principal, în închiderea ermetică a alimentelor în borcane de sticlă şi apoi încălzirea lor lentă. Metoda funcţiona, în general, destul de bine, dar capacele nu erau cu totul ermetice şi uneori înăuntru intrau aer sau agenţi contaminanţi, spre disconfortul gastro-intestinal al celor care gustau conţinutul. De vreme ce nu era posibil să ai încredere totală în borcanele lui Appert, nimeni nu avea.

Pe scurt, o grămadă de accidente se puteau produce cu alimentele în drumul lor spre masă. Astfel că, atunci cînd a apărut un produs miraculos care promitea să schimbe lucrurile la începutul anilor 1840, a stîrnit multă încîntare. Produsul era neaşteptat de familiar: gheaţa.

II

În vara anului 1844, Wenham Lake Ice Company – firmă numită după un lac din Massachusetts – a deschis un magazin pe Strand, în Londra, în

vitrina căruia era pus, în fiecare zi, un bloc proaspăt de gheaţă. Nimeni din Anglia nu mai văzuse un bloc de gheaţă atît de mare – cu siguranţă nu vara şi nu în mijlocul Londrei – sau unul care să fie atît de minunat de sticlos şi clar. Puteai chiar să citeşti ziarul prin el: de obicei se fixa un ziar în spatele blocului, pentru ca trecătorii să se convingă ei înşişi de acest fapt uimitor. Vitrina magazinului a devenit o senzaţie, fiind în mod regulat asaltată de gură-cască.

Thackeray pomeneşte numele gheţii Wenham într-un roman. Regina Victoria şi prinţul Albert insistau ca aceasta să fie utilizată la palatul Buckingham şi au acordat companiei statutul de furnizor regal. Mulţi presupuneau că Wenham este o întindere enormă de apă, de dimensiunea unuia dintre Marile Lacuri. Charles Lyell, geologul englez, a fost atît de intrigat încît a făcut o călătorie specială la lac, din Boston – un lucru nu uşor de făcut –, în timpul unui turneu de conferinţe. A fost fascinat de cît de încet se topea gheaţa Wenham şi a presupus că asta avea de-a face cu renumita ei puritate. De fapt, gheaţa Wenham se topea cu aceeaşi viteză ca orice altă gheaţă. Cu excepţia faptului că fusese transportată la mare distanţă, nu era specială în nici un fel.

Gheaţa din lac era un produs minunat. Se crea singură fără nici un cost pentru producător, era curată, regenerabilă şi în stocuri infinite. Singurele dezavantaje erau că nu exista nici un fel de infrastructură pentru producerea şi depozitarea ei, şi nici o piaţă de desfacere. Pentru a crea o industrie a gheţii, era necesară găsirea unor procedee de tăiere şi scoatere a ei la scară mare, construirea de magazii, obţinerea drepturilor de comercializare, angajarea unui lanţ fiabil de transportatori şi agenţi şi, mai presus de orice, crearea unei cereri pentru gheaţă în locuri în care gheaţa nu fusese văzută niciodată sau rareori – şi, cu siguranţă, nu era ceva pentru care oricine ar fi fost dispus să plătească. Omul care a făcut toate

acestea a fost un bostonian de familie bună şi cu caracter bătăios pe nume Frederic Tudor. A devenit obsedat de ideea de a face din gheaţă un produs comercial.

Ideea de a transporta gheaţă din New England în porturi îndepărtate a fost considerată pur şi simplu nebunească – „capriciul unei minţi tulburate”, potrivit unuia dintre contemporanii săi. Primul transport de gheaţă spre Marea Britanie i-a nedumerit în asemenea măsură pe vameşi în privinţa clasificării lui, încît toate cele 300 de tone s-au topit înainte să poată fi scoase din port. Armatorii erau foarte reticenţi în a o accepta ca încărcătură. Nu doreau să se supună umilinţei de a ajunge într-un port cu cala plină de apă inutilă, dar erau de asemenea prudenţi faţă de pericolul real ca tonele de gheaţă şi apă rezultată în urma topirii, deplasîndu-se în cală, să le afecteze stabilitatea navelor. La urma urmei, instinctele nautice ale acestor oameni se bazau în întregime pe ideea de a ţine apa *în afara* navei, astfel că detestau să îşi asume un astfel de risc excentric cînd la capătul drumului nici măcar nu exista o piaţă sigură.

Tudor era un bărbat ciudat şi dificil – „dominator, orgolios, dispreţuitor faţă de concurenţi şi implacabil faţă de adversari”, potrivit descrierii lui Daniel J. Boorstin. Şi-a îndepărtat toţi prietenii apropiaţi şi a trădat încrederea colegilor, ca şi cum asta ar fi fost ambiţia vieţii lui. Aproape toate inovaţiile tehnologice care au făcut posibil comerţul cu gheaţă erau de fapt creaţia asociatului său retras, supus şi îndelung nedreptăţit, Nathaniel Wyeth. Tudor a avut nevoie de ani de străduinţe frustrante şi de întreaga avere a familiei sale pentru a pune pe picioare afacerea cu gheaţă, dar treptat aceasta a prins şi, în cele din urmă, l-a îmbogăţit pe el şi pe mulţi alţii. Timp de cîteva decenii, gheaţa a fost a doua cea mai importantă „recoltă” a Americii, măsurată după greutate. Dacă era bine izolată, gheaţa putea să reziste surprinzător de mult timp.

Putea să supravieţuiască pînă şi călătoriei de 25.000 de kilometri şi 130 de zile din Boston la Bombay – sau cel puţin două treimi din ea, suficient pentru a face îndelungata călătorie profitabilă. Gheaţa a ajuns în cele mai îndepărtate colţuri ale Americii de Sud, şi din New England în California, via Capul Horn. Rumeguşul, un produs pînă atunci lipsit de orice valoare, s-a dovedit a fi un izolator excelent, oferind un venit suplimentar util fabricilor de cherestea din Maine.

Lacul Wenham a fost, de fapt, complet neimportant pentru afacerea cu gheaţă din America. Nu a produs niciodată mai mult de zece mii de tone de gheaţă pe an, în comparaţie cu aproape un milion de tone scoase anual numai din rîul Kennebec din Maine. În Anglia, gheaţa Wenham era mai mult discutată decît folosită. Cîteva companii preluau cantităţi regulate, dar foarte puţini consumatori individuali (în afara celor regali) făceau acest lucru. În jurul anilor 1850, mare parte a gheţii vîndute în Marea Britanie nu numai că nu era din Wenham, dar nu era deloc din America. Norvegienii – un popor care nu este asociat de obicei cu practici îndrăzneţe – au schimbat numele lacului Oppegaard, de lîngă Oslo, în Wenham, ca să poată intra pe această piaţă lucrativă. În jurul anilor 1850, mai toată gheaţa vîndută în Marea Britanie era de fapt norvegiană, deşi trebuie spus că gheaţa nu a prins niciodată cu adevărat la britanici. Chiar şi acum, este adesea distribuită în Marea Britanie de parcă ar fi pe reţetă. Adevărata piaţă s-a dovedit a fi însăşi America.

După cum consemnează Gavin Weightman în istoria pe care o face acestei afaceri, *The Frozen Water Trade*, americanii apreciau gheaţa cum nici un alt popor nu o mai făcuse vreodată. O foloseau pentru a răci berea şi vinul, pentru a face savuroase cocteiluri cu gheaţă, pentru a reduce febra şi a crea o mare diversitate de delicatese îngheţate. Îngheţata a devenit populară – şi, de asemenea, producătorii ei s-au dovedit uimitor

de inventivi. La Delmonico, renumitul restaurant din New York, clienţii puteau comanda îngheţată cu pîine de secară şi îngheţată cu sparanghel, printre multe alte arome neaşteptate. Numai la New York se consumau aproape un milion de tone de gheaţă pe an. Brooklynul consuma 334.000 de tone, Bostonul – 380.000, Philadelphia – 377.000. Americanii au devenit extraordinar de mîndri de avantajele civilizatoare ale gheţii. „De fiecare dată cînd auzi o jignire la adresa Americii", i-a spus un american lui Sarah Maury, o britanică aflată în vizită, „aminteşte-ţi de gheaţă".

Rolul în care gheaţa şi-a dovedit cu adevărat importanţa a fost cel de refrigerare a vagoanelor de tren, ceea ce a permis transportarea cărnii şi a altor produse perisabile de pe o coastă pe cealaltă a Americii. Chicago a devenit epicentrul industriei feroviare în parte deoarece putea produce şi păstra cantităţi enorme de gheaţă. Gheţăriile individuale din Chicago puteau păstra pînă la 250.000 de tone de gheaţă. Înaintea gheţii, în timpul verii laptele (care, desigur, era cald cînd era muls) putea fi ţinut doar o oră sau două înainte să înceapă să se strice. Puii trebuiau mîncaţi în ziua în care erau jumuliţi. Rareori carnea proaspătă rămînea în stare bună mai mult de o zi. Acum alimentele puteau fi păstrate mai mult pe plan local, dar puteau fi de asemenea vîndute pe pieţe îndepărtate. Chicago a văzut primul homar în 1842, adus de pe coasta de est într-un vagon de tren frigorifer. Locuitorii din Chicago au venit să se holbeze la el de parcă sosise de pe o planetă îndepărtată. Pentru prima oară în istorie alimentele nu trebuiau să fie consumate în apropierea locului în care erau produse. Fermierii de pe cîmpiile nesfîrşite din Midwestul american puteau nu numai să producă alimente mai ieftine şi în cantităţi mai mari decît oriunde altundeva, ci şi să le vîndă aproape oriunde.

Între timp, alte evoluţii au lărgit enorm spectrul posibilităţilor de păstrare a alimentelor. În 1859, un american pe nume John Landis Mason

a rezolvat provocarea la care francezul François (sau Nicolas) Appert nu reuşise să găsească o soluţie o bună parte a secolului anterior. Mason a patentat borcanul cu filet şi capac metalic. Acesta era perfect ermetic şi făcea posibilă păstrarea tuturor tipurilor de alimente care înainte s-ar fi stricat. Borcanul Mason a avut un imens succes pretutindeni, deşi Mason însuşi nu a beneficiat aproape deloc de pe urma acestuia. Şi-a vîndut drepturile de autor pe o sumă modestă, apoi şi-a îndreptat atenţia către alte invenţii – o barcă de salvare pliantă, o cutie care păstra trabucurile proaspete, o savonieră cu scurgere – despre care credea că îl vor îmbogăţi; însă aceste invenţii nu numai că nu au avut succes, dar nici măcar nu erau foarte bune. Pe măsură ce acestea au eşuat rînd pe rînd, Mason s-a izolat în sărăcie şi semidemenţă. A murit singur şi uitat într-o locuinţă mizeră din New York, în 1902.

O metodă alternativă şi, în cele din urmă, de şi mai mare succes de păstrare a alimentelor, şi anume conserva, a fost perfectată în Anglia de un bărbat pe nume Bryan Donkin, care a lucrat la ea între 1810 şi 1820. Invenţia lui Donkin păstra alimentele extraordinar de bine, deşi primele conserve, făcute din fier forjat, erau grele şi practic imposibil de deschis. Una dintre mărci avea instrucţiuni de deschidere cu ciocanul şi dalta. Soldaţii le atacau de obicei cu baioneta sau trăgeau în ele cu gloanţe. Adevăratul progres a trebuit să aştepte crearea unor materiale mai uşoare, care, la rîndul lor, au făcut posibilă producţia în masă. La începutul anilor 1800, un om care lucra din greu putea să producă aproximativ şaizeci de conserve pe zi. În 1880, maşinile puteau deja să producă o mie cinci sute pe zi. În mod surprinzător, deschiderea lor a rămas un real impediment mult mai mult timp. Diverse dispozitive de tăiat au fost patentate, dar toate erau dificil de folosit şi aproape mortale dacă alunecau.

Deschizătorul manual modern şi sigur – tipul cu două rotiţe şi o cheie de întors – datează doar din 1925.

Evoluţiile legate de păstrarea alimentelor au făcut parte dintr-o revoluţie mult mai amplă în producţia de alimente, care a schimbat dinamica agriculturii pretutindeni. Secerătoarea McCormick a permis producţia de grîne în masă, care la rîndul ei a dat Americii posibilitatea de a creşte animale la scară industrială. Aceasta, la rîndul ei, a dus la crearea de centre mari de ambalare a cărnii şi a îmbunătăţit metodele de refrigerare – iar gheaţa a rămas în centrul acestora pînă tîrziu în epoca modernă. În 1930, în America mai existau încă 181.000 de vagoane de tren frigorifere, toate răcite cu gheaţă.

Capacitatea subită de a transporta alimentele pe distanţe mari şi de a le menţine suficient de proaspete pentru a ajunge pe pieţe îndepărtate a transformat agricultura din zone izolate. Grîul din Kansas, carnea de vită argentiniană, mielul neozeelandez şi alte alimente din jurul lumii au început să apară pe mese aflate la mii de kilometri distanţă. Repercusiunile asupra zonelor de agricultură tradiţionale au fost enorme. Nu trebuie să te aventurezi prea mult în pădurile din New England ca să descoperi fundaţii de casă fantomatice şi vechi ziduri de hotar care indică o fermă abandonată în secolul al XIX-lea. Fermierii din întreaga regiune şi-au părăsit fermele în masă, fie pentru a lucra în fabrici, fie ca să-şi încerce norocul în agricultură pe pămînturi mai bune din vest. Într-o singură generaţie, Vermont a pierdut aproape jumătate din populaţie. Europa a avut la fel de mult de suferit. „Agricultura britanică s-a prăbuşit practic în ultima generaţie a secolului al XIX-lea”, spune Felipe Fernández-Armesto, şi odată cu ea tot ceea ce o susţinuse înainte – lucrătorii agricoli, satele, bisericile şi casele parohiale de ţară, aristocraţia

funciară. În cele din urmă, casa noastră parohială şi alte mii de case similiare au ajuns pe mîini private.

În toamna anului 2007, în timpul unei vizite în New England, am mers cu maşina din Boston la Wenham, pentru a vedea acest lac care a fost odată, pentru scurtă vreme, cel mai renumit din lume. Astăzi, Wenham se află lîngă o autostradă liniştită dintr-o zonă de ţară atrăgătoare, la vreo 25 de kilometri nord de Boston, şi oferă o privelişte acvatică pitorească pentru oricine merge cu maşina între oraşele Wenham şi Ipswich. Lacul Wenham serveşte acum ca rezervor pentru Boston, astfel că e înconjurat de garduri înalte de plasă şi este închis pentru public. O placă comemorativă de lîngă drum marchează tricentenarul din 1935 al oraşului Wenham, dar nu aminteşte deloc de comerţul cu gheaţă care l-a făcut cîndva celebru.

III

Dacă ar fi să intrăm în bucătăria casei parohiale în 1851, mai multe diferenţe ne-ar surprinde imediat. Printre altele, nu ar exista o chiuvetă. Bucătăriile de la mijlocul secolului al XIX-lea erau exclusiv pentru gătit (cel puţin în casele din clasa de mijloc); vasele se curăţau într-un spălător separat – încăpere pe care o vom vizita imediat –, ceea ce însemna că fiecare farfurie şi oală trebuiau cărate într-o cameră de dincolo de coridor pentru a fi frecate, uscate şi depozitate, apoi aduse înapoi în bucătărie cînd era din nou nevoie de ele. Asta putea implica multe drumuri, deoarece victorienii găteau mult şi consumau extraordinar de multe feluri de mîncare. O carte populară din 1851 scrisă de o anumită doamnă Maria Clutterbuck (care era de fapt doamna Charles Dickens) oferă o imagine

grăitoare asupra gătitului din epocă. Un meniu propus – pentru o cină pentru şase persoane – conţine „supă de morcovi, calcan cu sos de crevete, pateuri cu homar, rinichi înăbuşiţi, spate de miel la cuptor, curcan fiert, ciolan de porc, piure de cartofi şi chiftele de cartofi, ceapă înăbuşită, budincă de pîine, blancmange cu frişcă şi macaroane”. O astfel de masă, s-a calculat, putea produce 450 de articole de spălat. Uşa batantă care ducea din bucătărie în spălător trebuie să se fi învîrtit serios.

Dacă ne-am fi dus în vizită într-un moment în care menajera, domnişoara Worm, şi asistenta ei, o fată de la ţară de 19 ani pe nume Martha Seely, coceau sau găteau, e posibil să le fi găsit făcînd ceea ce nu se făcuse deloc pînă cu puţin timp în urmă – măsurînd cu atenţie ingredientele. Pînă aproape la jumătatea secolului, instrucţiunile din cărţile de bucate erau întotdeauna imprecise, indicînd doar „nişte făină” şi „suficient lapte”. Ceea ce a schimbat toate acestea a fost o carte revoluţionară scrisă de o poetă din Kent timidă şi, după cîte se spune, cu o fire plăcută, pe nume Eliza Acton. Deoarece poeziile ei nu se vindeau, editorul i-a sugerat delicat că ar putea încerca ceva mai comercial, iar în 1845 domnişoara Acton a produs *Modern Cookery for Private Families*. A fost prima carte care a precizat măsuri şi timpi de gătit exacţi şi a devenit lucrarea după modelul căreia au fost concepute toate cărţile de bucate de atunci încoace, aproape întotdeauna fără ca acest lucru să fie ştiut.

Cartea s-a bucurat de un succes considerabil, apoi a fost dată brusc la o parte de o lucrare mai temerară – *Book of Household Management*, cu o influenţă amplă, durabilă, puternică şi uimitoare, scrisă de Isabella Beeton. Nu mai existase niciodată o astfel de carte, atît în privinţa influenţei, cît şi a conţinutului. A devenit imediat un succes şi a rămas aşa mult timp după începutul secolului XX.

Doamna Beeton explica limpede încă de la primele rînduri că a conduce o gospodărie este o treabă cît se poate de serioasă. „Aşa cum este cu un comandant de armată sau cu şeful oricărei întreprinderi, aşa şi cu stăpîna unei case”, declara ea. Cu doar o clipă mai devreme, îşi salutase propriul eroism altruist: „Trebuie să recunosc deschis că, dacă aş fi ştiut dinainte că această carte mă va costa atîta muncă cît a fost necesară, nu aş fi avut niciodată curajul de a o începe”, declara ea, lăsîndu-l pe cititor cu sentimentul de uşoară mîhnire şi vinovată îndatorare.

În ciuda titlului, *Book of Household Management* trece rapid, în doar 23 de pagini, prin subiectul ei declarat, apoi se apleacă asupra gătitului pentru aproape tot restul celor nouă sute de pagini. Însă cu toată această privilegiere a bucătăriei, doamnei Beeton nu îi plăcea de fapt să gătească şi nu se apropia de propria bucătărie decît dacă nu avea de ales. Nu trebuie să citim prea multe reţete ca să începem să bănuim asta – de exemplu, cînd sugerează fierberea pastelor timp de o oră şi trei sferturi înainte de servire. Asemenea unei bune părţi din naţiunea şi generaţia ei, avea o suspiciune înnăscută faţă de tot ce era exotic. Fructele de mango, spunea ea, le plac doar „celor care nu au prejudecăţi împotriva terebentinei”. Găsea homarii „mai degrabă indigeşti” şi „nu atît de nutritivi pe cît se presupune că ar fi”. Usturoiul era „respingător”. Cartofii erau „suspecţi; mulţi dintre ei au efecte narcotice şi mulţi sînt dăunători”. Considera că brînza e potrivită numai pentru oamenii sedentari – nu spunea de ce –, şi atunci „doar în cantităţi foarte mici”. În mod special trebuiau evitate brînzeturile cu vinişoare, deoarece acestea erau culturi de fungi. „În general vorbind”, adăuga ea uşor ambiguu, „organismele care se descompun nu constituie o hrană sănătoasă, iar undeva trebuie trasă o linie”. Cea mai rea dintre toate era roşia: „Întreaga plantă are un miros

dezagreabil, iar sucul ei, atunci cînd e supus acţiunii focului, emite un abur atît de puternic, încît poate produce ameţeală şi vomă”.

Doamna Beeton pare să nu fi cunoscut gheaţa drept conservant, dar putem presupune fără probleme că nu i-ar fi plăcut, deoarece în general nu îi plăceau lucrurile reci. „Cei în vîrstă, cei delicaţi şi copiii ar trebui să se abţină de la băuturile reci şi tot ce are gheaţă”, scria ea. „Este de asemenea necesară abţinerea de la acestea atunci cînd persoanele sînt foarte încălzite sau imediat după un efort susţinut, deoarece în unele cazuri au produs boli cu sfîrşit tragic.” În cartea doamnei Beeton, foarte multe mîncăruri şi activităţi aveau consecinţe fatale.

Cu toate aerele ei de matroană, doamna Beeton avea doar 23 de ani atunci cînd a început cartea. A scris-o pentru editura soţului ei, unde a fost publicată în foileton, în treizeci şi trei de episoade lunare începînd cu 1859 (anul în care a apărut şi *Originea speciilor* a lui Darwin), şi în volum în 1861. Samuel Beeton făcuse deja destul de mulţi bani din publicarea *Colibei unchiului Tom*, care a produs aceeaşi senzaţie în Marea Britanie ca şi în America. A lansat şi cîteva reviste populare, inclusiv *Englishwoman’s Domestic Magazine* (1852), care cuprindea multe inovaţii – o pagină cu probleme, rubrică medicală, tipare de rochii – ce se găsesc încă în revistele pentru femei de astăzi.

În *Book of Household Management*, aproape totul sugerează că a fost făcută neglijent şi în grabă. Reţetele erau în majoritate primite de la cititori, iar aproape tot restul plagiat. Doamna Beeton a furat cu neobrăzare din cele mai evidente şi depistabile surse. Pasaje întregi sînt extrase cuvînt cu cuvînt din autobiografia lui Florence Nightingale. Altele sînt luate direct de la Eliza Acton. În mod remarcabil, doamna Beeton nici măcar nu s-a obosit să adapteze genul, astfel că una sau două din povestirile ei sînt relatate pe o voce care, în mod deconcertant şi uimitor,

nu poate fi decît masculină. Din punctul de vedere al organizării, ansamblul este un dezastru. Autoarea alocă mai mult spaţiu gătirii supei de broască-ţestoasă decît micului dejun, prînzului şi cinei împreună, şi nu pomeneşte deloc ceaiul de după-amiază. Incoerenţele sînt de-a dreptul spectaculoase. Exact pe pagina pe care explică în detaliu periculoasele neajunsuri ale roşiei („s-a descoperit că aceasta conţine un anumit acid, un ulei volatil, o substanţă maro, foarte aromată, de esenţă răşinoasă, o substanţă vegetalo-minerală, muco-zaharină, unele săruri şi, foarte probabil, un alcaloid"), oferă o reţetă de roşii înăbuşite, pe care le numeşte „o garnitură delicioasă", şi notează că „este un fruct sănătos, care se digeră uşor. Parfumul lui stimulează apetitul şi este aproape universal acceptat".

În ciuda numeroaselor ei ciudăţenii, cartea doamnei Beeton a avut un succes enorm şi durabil. Cele două calităţi imposibil de negat sînt tonul convingător şi caracterul comprehensiv. Epoca victoriană a fost una a anxietăţii, iar tomul gros al doamnei Beeton promitea să le ghideze pe gospodinele îngrijorate printre valurile înspumate ale vieţii. Răsfoind paginile, gospodina putea afla cum să împăturească şervete, să concedieze un servitor, să elimine pistruii, să compună un meniu, să pună lipitori, să facă o prăjitură Battenberg şi să readucă la viaţă o persoană lovită de fulger. Doamna Beeton descria, în etape precise, cum se face pîinea prăjită cu unt. Oferea leacuri pentru bîlbîială şi afte, discuta despre istoria sacrificării mieilor, furniza o listă exhaustivă a tipurilor de perii (perie de sobă, de cornişă, de balustradă, pămătuf, mătură de covor, perie pentru fărîmiţe – vreo patruzeci de toate) de care era nevoie în toate casele care aspirau la respectabilitate igienică, discuta despre pericolele împrietenirii în grabă şi despre precauţiile necesare înaintea intrării în camera unui bolnav. Era un manual de instrucţiuni care putea fi urmat cu religiozitate,

şi exact asta doreau oamenii. Doamna Beeton era fermă pe orice tip de subiect – echivalentul domestic al unui sergent de instrucţie.

Avea doar 28 de ani cînd a murit, de febră puerperală, la opt zile după ce a născut pentru a patra oară, dar cartea ei a trăit mai departe. Peste două milioane de exemplare s-au vîndut doar în primul deceniu, şi a continuat să se vîndă constant mult după începutul secolului XX.

Privind în urmă, este aproape imposibil să obţinem o descriere exactă a victorienilor şi a dietei lor. Pentru început, diversitatea alimentelor era uluitoare. Se pare că oamenii mîncau orice mişca în tufişuri sau putea fi scos din apă. Potîrniche, sturion, privighetoare, iepure, sitar, rîndunică-de-mare, viză, capelin, ciovică, becaţă, porcuşor, clean, ţipar, lin, şprot, pui de curcan şi multe alte delicatese în mare parte uitate apăreau în multe reţete ale doamnei Beeton. Aparent, tipurile de fructe şi legume nu se mai terminau. Aproape incredibil, numai merele aveau peste 2.000 de varietăţi din care se putea alege – lunguieţul de Worcester, Frumosul de Bath, dolofanul de Cox şi aşa mai departe, cu o nesfîrşită inspiraţie poetică. La începutul secolului al XIX-lea, Thomas Jefferson cultiva la Monticello 23 de tipuri diferite de mazăre şi peste 250 de tipuri de fructe şi legume. (În mod neobişnuit pentru vremea sa, Jefferson era practic vegetarian, mîncînd doar bucăţele mici de carne ca pe un fel de „condiment".) Pe lîngă agrişe, căpşuni, prune, smochine şi alte produse bine-cunoscute şi astăzi, Jefferson şi contemporanii săi savurau de asemenea calapăr, agurijoară, goldane, moşmoane, varză-de-mare, pandanus, sisaro (un fel de rădăcină dulce), anghinare sălbatică (un scaiete), barba-caprei, leuştean, broajbe şi multe altele care astăzi sînt rar sau deloc întîlnite. Întîmplător, Jefferson a fost şi un mare aventurier în ale mîncării. Printre multele sale realizări, a fost primul american care a tăiat cartofii pe

lungime şi i-a prăjit. Astfel că, pe lîngă faptul că a fost autorul Declaraţiei de Independenţă, a fost şi tatăl cartofilor prăjiţi americani.

În parte, motivul pentru care oamenii puteau să mănînce atît de bine era că multe alimente pe care noi astăzi le considerăm delicatese existau din belşug pe atunci. Homarii se înmulţeau atît de rapid în jurul ţărmului britanic, încît li se dădeau deţinuţilor sau orfanilor sau erau măcinaţi şi folosiţi ca îngrăşămînt; servitorii încercau să obţină acorduri scrise de la angajatori că nu li se va servi homar mai mult de două ori pe săptămînă. Americanii se bucurau de o abundenţă şi mai mare. În portul din New York se găseau jumătate din stridiile din lume şi exista atît de mult sturion, încît caviarul era oferit ca gustare la baruri. (Ideea era că mîncarea sărată îi face pe oameni să bea mai multă bere.) Mărimea porţiilor şi varietatea felurilor de mîncare şi a condimentelor disponibile erau aproape ameţitoare. O carte de bucate americană populară din 1853, *Home Cookery*, recomandă în treacăt adăugarea a o sută de stridii la o oală de supă de bame, pentru a o „potenţa”. Doamna Beeton oferea nu mai puţin de 135 de reţete doar pentru sosuri.

În mod remarcabil, apetitul victorian a fost de fapt reţinut, comparativ vorbind. Epoca de aur a lăcomiei pîntecului a fost în realitate secolul al XVIII-lea. Aceasta a fost epoca lui John Bull, simbolul cel mai roşu la faţă, mai supraalimentat şi mai pregătit pentru infarct creat vreodată de o naţiune în speranţa de a impresiona alte naţiuni. Probabil că întîmplător, doi dintre cei mai graşi monarhi din istoria britanică s-au ocupat cu mîncatul mai ales în anii 1700. Primul a fost regina Anne. Deşi tablourile cu Anne, pline de tact, o fac aproape întotdeauna să arate doar puţin cărnoasă, ca una dintre frumuseţile dolofane ale lui Rubens, de fapt era gigantică – „extrem de mare şi de corpolentă”, în cuvintele sincere ale ducesei de Marlborough, fostă cea mai bună prietenă. În cele din urmă,

Anne a ajuns atît de trupeşă, că nu mai putea urca sau coborî scările. A fost nevoie să se decupeze o trapă în podelele camerelor ei din castelul Windsor, prin care era coborîtă, smucit şi deloc elegant, cu ajutorul unor scripeţi şi macarale, în sala de recepţie de dedesubt. Trebuie să fi fost o privelişte cît se poate de remarcabilă. Cînd a murit, a fost îngropată într-un sicriu „aproape cubic”. Şi mai celebre au fost dimensiunile prinţului regent, viitorul George al IV-lea, al cărui abdomen se spune că îi ajungea pînă la genunchi atunci cînd era eliberat din corset. La vîrsta de 40 de ani avea deja peste patru picioare în talie.

Chiar şi oamenii mai zvelţi mîncau în mod obişnuit cantităţi de mîncare ce par incredibil de generoase, dacă nu de-a dreptul destabilizatoare. Un mic dejun consemnat de ducele de Wellington consta din „doi porumbei şi trei fripturi de vită, trei sferturi dintr-o sticlă de Mosela, un pahar de şampanie, două pahare de porto şi un pahar de brandy” – şi asta cînd nu se simţea în apele lui. Reverendul Sydney Smith, deşi om la Bisericii, a surprins spiritul epocii cînd a refuzat să spună rugăciunea la masă. „Cînd eşti asediat de orgasmul lăcomiei, pare o neobrăzare să interpui un sentiment religios”, a explicat el. „Să murmuri rugăciuni cu o gură care salivează înseamnă să amesteci scopurile.”

La mijlocul secolului al XIX-lea, porţiile gargantueşti deveniseră deja instituţionalizate şi obişnuite. Doamna Beeton oferă ca meniu pentru o mică cină următoarele: falsă supă de broască-ţestoasă, file de calcan cu smîntînă, limbă-de-mare prăjită cu sos de anşoa, iepuri, viţel, spate de vacă înăbuşit, păsări la proţap, şuncă fiartă, un platou de porumbei şi privighetori fripte şi, la sfîrşit, tarte cu rabarbură, bezele, dulceaţă, frişcă, budincă de orez şi sufleu. Asta era, după doamna Beeton, mîncare pentru şase persoane.

Este ironic că victorienii, cu cît dedicau mai multă atenţie mîncării, cu atît păreau a fi mai îngrijoraţi de aceasta. De fapt, se pare că doamnei Beeton nu-i plăcea deloc mîncarea şi o trata, cum trata majoritatea lucrurilor, ca pe un fel de necesitate sumbră ce trebuia rezolvată rapid şi ferm. Era suspicioasă mai ales faţă de orice dădea gust mîncării. Detesta usturoiul. Ardeii iuţi aproape că nu meritau amintiţi. Pînă şi piperul negru era doar pentru cei nesăbuiţi. „Nu trebuie uitat niciodată”, îi avertiza ea pe cititori, „că, pînă şi în cantităţi mici, produce efecte dăunătoare asupra constituţiilor inflamatoare”. Aceste păreri alarmate erau reproduse la nesfîrşit în cărţile şi revistele din întreaga perioadă.

În cele din urmă, multe gospodării victoriene au renunţat de tot la condimente şi s-au concentrat doar asupra încercării de a aduce mîncarea fierbinte la masă. În casele mai mari, această idee era de-a dreptul ambiţioasă, deoarece bucătăriile puteau fi la o distanţă uimitoare de sufragerie. Audley End din Essex a stabilit un fel de record în acest domeniu, deoarece bucătăria şi sufrageria se găseau la peste o sută optzeci de metri distanţă una de alta. La Tatton Park, în Cheshire, pentru a grăbi lucrurile a fost creat un soi de linie ferată internă, astfel încît cărucioarele să poată fi expediate rapid de la bucătărie la un lift îndepărtat, iar de acolo trimise repede mai departe. Sir Arthur Middleton de la Belsay Hall, de lîngă Newcastle, a devenit atît de obsedat de temperatura mîncării aduse la masă, încît înfigea un termometru în fiecare fel de mîncare sosit şi le trimitea înapoi pentru a fi reîncălzite, uneori în mod repetat, pe cele care nu reuşeau să se ridice la standardele sale, astfel că servea multe cine foarte tîrziu şi într-o stare mai mult sau mai puţin carbonizată. Auguste Escoffier, marele bucătar francez de la Savoy Hotel din Londra, a cîştigat stima mesenilor britanici nu doar gătind mîncare foarte bună, ci şi folosind un sistem de tip brigadă în bucătării, cu bucătari diferiţi care se

ocupau de alimente diferite – unul pentru cărnuri, unul pentru legume şi aşa mai departe –, astfel încît totul putea fi pus pe farfurie şi adus la masă într-o neobişnuită splendoare aburindă.

Desigur, toate acestea diferă izbitor de cele afirmate mai devreme despre dieta sărăcăcioasă a unei persoane obişnuite din secolul al XIX-lea. Adevărul este că dovezile sînt atît de amestecate, încît este imposibil de ştiut cît de bine sau de prost mîncau oamenii.

Dacă ne luăm după consumul *mediu*, atunci oamenii consumau destul de multă mîncare sănătoasă: trei kilograme şi jumătate de pere pe persoană în 1851, în comparaţie cu mai puţin de un kilogram şi jumătate astăzi; aproape patru kilograme de struguri şi alte fructe moi, aproximativ dublu faţă de cantitatea consumată în prezent; şi opt kilograme de fructe uscate, comparativ cu puţin peste un kilogram şi jumătate acum. Pentru legume cifrele sînt şi mai surprinzătoare. Un londonez mediu din 1851 mînca cincisprezece kilograme de ceapă, faţă de şase kilograme astăzi; consuma douăzeci de kilograme de nap şi nap suedez, în comparaţie cu un kilogram astăzi; şi înfuleca treizeci de kilograme de varză pe an, faţă de mai puţin de zece acum. Consumul de zahăr era de aproximativ paisprezece kilograme pe persoană – mai puţin de o treime din cantitatea consumată astăzi. Astfel că, pe ansamblu, pare că oamenii mîncau destul de sănătos.

Totuşi, majoritatea relatărilor anecdotice, scrise atunci şi ulterior, indică exact opusul. În clasica sa lucrare *London Labour and the London Poor*, publicată în anul construirii casei noastre parohiale, Henry Mayhew sugerează că o bucată de pîine şi o ceapă constituiau o cină obişnuită pentru un muncitor, în timp ce o istorie mai recentă (şi pe bună dreptate lăudată), *Consuming Passions*, scrisă de Judith Flanders, declară că „dieta

de bază a clasei muncitoare şi a unei bune părţi din clasa mijlocie de la jumătatea secolului al XIX-lea consta din pîine şi cartofi, puţin unt, brînză sau şuncă, ceai cu zahăr”.

Este adevărat însă că oamenii care nu aveau nici un control asupra dietei lor mîncau adesea foarte prost. Un raport din 1810 al unui magistrat asupra condiţiilor dintr-o fabrică din nordul Angliei dezvăluia faptul că ucenicii erau ţinuţi la maşinile lor de la 5.50 dimineaţa pînă seara la 9.10 sau 9.15, cu o singură pauză scurtă pentru prînz. „Mănîncă budincă simplă la micul dejun şi la cină” – la maşinile lor – „şi în general turte de ovăz şi melasă sau turte de ovăz cu supă chioară la prînz”, scria el. Aceasta era, aproape sigur, hrana tipică pentru oricine ajungea într-o fabrică, închisoare, orfelinat sau în alte situaţii în care era lipsit de putere.

Este de asemenea adevărat că, pentru mulţi oameni mai săraci, alimentaţia era extrem de nediversificată. În Scoţia, munictorii agricoli de la începutul anilor 1800 primeau o raţie medie de opt kilograme de terci de ovăz pe săptămînă, plus puţin lapte, şi aproape nimic altceva, deşi în general ei se considerau norocoşi pentru că cel puţin nu erau nevoiţi să mănînce cartofi. Aceştia au fost desconsideraţi timp de aproximativ o sută cincizeci de ani după introducerea lor în Europa. Mulţi oameni considerau cartofii o legumă nesănătoasă, deoarece părţile sale comestibile creşteau sub pămînt, în loc să se înalţe nobil spre soare. Clericii dădeau uneori recomandări împotriva cartofilor pe motiv că nu apăreau nicăieri în Biblie.

Numai irlandezii nu îşi permiteau să fie atît de mofturoşi. Pentru ei, cartoful era un dar divin, datorită productivităţii sale foarte mari. Un singur acru de pămînt pietros putea întreţine o familie cu şase membri, dacă aceştia erau dispuşi să mănînce mulţi cartofi – iar irlandezii, de nevoie, erau. În 1780, supravieţuirea a 90% dintre irlandezi depindea deja

exclusiv sau aproape exclusiv de cartofi. Din păcate, cartoful este şi una dintre cele mai vulnerabile legume, putînd fi afectat de peste 260 de tipuri de mană sau infestări. Din momentul introducerii cartofului în Europa, se întîmpla cu regularitate ca recoltele să fie distruse. În cei 120 de ani dinaintea marii foamete, recolta de cartofi a fost compromisă de nu mai puţin de douăzeci şi patru de ori. Trei sute de mii de oameni au murit din cauza unei singure astfel de distrugeri din 1739. Dar acest dezastru îngrozitor a părut nesemnificativ faţă de nivelul pe care l-au atins moartea şi suferinţa în 1845-1846.

S-a întîmplat foarte rapid. Recoltele au părut a fi în bună stare pînă în august, cînd dintr-odată s-au ofilit şi s-au scofîlcit. Tuberculii scoşi din pămînt erau spongioşi şi deja în putrefacţie. În acel an s-a pierdut jumătate din recolta irlandeză. În anul următor, practic toată recolta a fost distrusă. Vinovată era o ciupercă numită *Phytophthora infestans*, dar oamenii nu ştiau asta. În schimb, au dat vina pe aproape orice le trecea prin cap – aburul trenurilor cu aburi, electricitatea semnalelor de telegraf, noile îngrăşăminte cu guano care tocmai deveneau populare. Recoltele au fost compromise nu numai în Irlanda, ci şi în întreaga Europă. Doar că irlandezii erau în mod special dependenţi de ele.

Ajutorul a venit extraordinar de lent. La luni de zile după declanşarea foametei, sir Robert Peel, prim-ministrul britanic, încă îndemna la precauţie. „Există în rapoartele irlandeze o asemenea tendinţă de exagerare şi imprecizie, încît este întotdeauna dezirabil a amîna acţiunea pe baza lor”, scria el. În cel mai rău an al Marii Foamete, Billingsgate, piaţa de peşte a Londrei, a vîndut 500 milioane de scoici, un miliard de heringi proaspeţi, aproape 100 milioane de calcani, 498 milioane de crevete, 304 milioane de melci, 33 milioane de cambule, 23 milioane de

macrouri şi alte asemenea cantităţi enorme – şi nici măcar o bucată din ele nu a ajuns în Irlanda, pentru a-i ajuta pe oamenii înfometaţi de acolo.

Cel mai tragic este că, de fapt, exista suficientă mîncare în Irlanda. Această ţară producea mari cantităţi de ouă, cereale şi cărnuri de toate tipurile şi pescuia în cantităţi considerabile, dar aproape toate mergeau la export. Astfel că 1,5 milioane de oameni ar fi putut să nu moară de foame. A fost cea mai mare pierdere de vieţi omeneşti din Europa de la Moartea Neagră.

1. „Baker's dozen”, în limba engleză, desemnînd un grup de 13 (n. trad.).

Capitolul 5

Spălătorul de vase şi cămara

Printre multele mici enigme ale vechii case parohiale, aşa cum trebuie să fi fost ea la început, este faptul că nu prea exista cine ştie ce loc în care servitorii să se aşeze atunci cînd nu lucrau. Bucătăria abia dacă era suficient de mare pentru o masă şi cîteva scaune, iar spălătorul de vase şi cămara de alături, unde v-am adus acum, erau şi mai mici[1]*.

Ca şi în cazul bucătăriei, acestea erau camere în care, aproape cu siguranţă, domnul Marsham intra cu sfială, sau poate deloc, deoarece constituiau în foarte mare măsură teritoriul servitorilor – deşi nu era cine ştie ce teritoriu. După standardele vremii, zona servitorilor era ciudat de restrînsă pentru o casă parohială. La casa parohială Barham din Kent, construită în aproximativ aceeaşi perioadă, arhitectul le-a alocat servitorilor nu numai o bucătărie, un spălător de vase şi o cămară, ci şi un oficiu, o magazie, un depozit de cărbune şi, esenţial, camera menajerei, în mod evident menită pentru retragere şi relaxare.

Ceea ce face ca toate acestea să fie destul de greu de înţeles este faptul că această casă, aşa cum a fost ea construită, nu se potriveşte întotdeauna cu casa concepută de Edward Tull. Este evident că domnul Marsham a sugerat (sau poate chiar a insistat în această privinţă) unele modificări substanţiale, ceea ce nu este cu totul surprinzător, deoarece casa concepută de Tull pentru el conţinea o serie de ciudăţenii frapante. Tull a plasat intrarea principală pe o latură a casei, fără nici un motiv logic sau

care să poată fi dedus. A pus un closet pe palierul scării principale – un loc cu adevărat ciudat şi neobişnuit –, lăsînd scările fără ferestre, astfel încît ele urmau să fie la fel de întunecoase ca o pivniţă chiar şi în timpul zilei. A conceput o cameră de toaletă care să însoţească dormitorul principal, dar nu a reuşit să includă şi o uşă de legătură. A construit un pod la care nu duce nici o scară, dar care are o excelentă uşă spre nicăieri.

Cele mai multe dintre ideile lui mai capricioase au fost revizuite şi eliminate din planuri la un moment necunoscut dinaintea sau din timpul construcţiei. În cele din urmă, intrarea principală a fost plasată convenţional în faţa casei, nu lateral. Closetul nu a mai fost construit. Casa scării a primit o fereastră mare care încă revarsă în mod plăcut lumina soarelui, atunci cînd este soare, şi oferă o privelişte minunată spre biserica din depărtare. Au fost adăugate două camere suplimentare – un birou la parter şi încă un dormitor sau cameră a copiilor la etaj. Una peste alta, casa, aşa cum a fost construită, este destul de diferită de casa concepută de Tull.

Dintre toate aceste modificări, una este în mod special contrariantă. În planurile originale ale lui Tull, zona ocupată acum de sufragerie era mult mai mică şi includea un spaţiu pentru un „oficiu al lacheilor” – ceea ce, în mod evident, ar fi fost o cameră în care servitorii să mănînce şi să se odihnească. Aceasta nu a fost construită niciodată. În schimb, suprafaţa sufrageriei a fost aproximativ dublată, pentru a ocupa întregul spaţiu. De ce a decis parohul necăsătorit să îi lipsească pe angajaţii săi de un loc în care să stea şi, în schimb, să îşi ofere lui însuşi o sufragerie mare este desigur imposibil de spus la o asemenea distanţă în timp. În consecinţă, servitorii nu aveau nici un loc confortabil în care să stea atunci cînd nu lucrau. Este posibil ca ei să nu fi stat aproape deloc. Li se întîmpla adesea.

Domnul Marsham ţinea trei servitori: menajera, domnişoara Worm, fata din sat, Martha Seely, care lucra ca servitor de rang inferior, şi un rîndaş şi grădinar pe nume James Baker. Ca şi stăpînul lor, toţi erau necăsătoriţi. Nouă ar putea să ni se pară prea mulţi trei servitori care să aibă grijă de un cleric necăsătorit, dar nu şi cuiva de pe vremea domnului Marsham. Cei mai mulţi parohi ţineau cel puţin patru servitori, iar unii aveau zece sau mai mulţi. Era o epocă a servitorilor. Gospodăriile aveau servitori aşa cum oamenii moderni au aparate electrocasnice. Muncitorii obişnuiţi aveau servitori, uneori şi servitorii aveau servitori.

Servitorii însemnau mai mult decît ajutor şi confort – erau un indicator vital al statutului social. Oaspeţii la cină puteau descoperi că fuseseră aşezaţi în funcţie de numărul de servitori pe care îi aveau. Oamenii se agăţau de servitorii lor aproape cu preţul vieţii. Chiar şi la frontiera americană şi după ce pierduse aproape totul într-o întreprindere comercială condamnată la eşec, Frances Trollope, mama romancierului Anthony Trollope, ţinea un valet cu livrea. Karl Marx, trăind veşnic îndatorat în Soho şi adesea abia avînd ce să pună pe masă, avea o menajeră *şi* un secretar personal. Gospodăria era atît de aglomerată, încît secretarul – un bărbat pe nume Pieper – trebuia să împartă patul cu Marx. (Chiar şi aşa, Marx a reuşit cumva să creeze suficiente momente private pentru a o seduce şi lăsa gravidă pe menajeră, care i-a născut un fiu în anul Marii Expoziţii.)

Astfel că servitutea era o parte importantă a vieţii pentru foarte mulţi oameni. În 1851, o treime din toate femeile tinere din Londra – cele avînd între 15 şi 25 de ani – erau servitoare. O alta din trei era prostituată. Pentru multe, cam acestea erau toate opţiunile existente. Numărul total de servitori din Londra, bărbaţi şi femei, era mai mare decît populaţia totală a tuturor oraşelor englezeşti, în afara primelor şase ca mărime. Era în mare

măsură o lume a femeilor. Servitoarele de la 1851 erau de zece ori mai multe decît servitorii. Pentru femei însă, era rareori o slujbă pe viaţă. Majoritatea abandonau această profesiune pînă la vîrsta de 35 de ani, de regulă pentru a se mărita, şi foarte puţine rămîneau la acelaşi loc de muncă mai mult de un an. După cum vom vedea, nu e de mirare. A fi servitor era, în general, o muncă grea şi ingrată.

După cum e de aşteptat, numărul angajaţilor varia enorm, dar în partea superioară a ierarhiei acesta era de regulă substanţial. O casă mare de ţară avea în mod obişnuit patruzeci de servitori de interior. Contele de Lonsdale, burlac, trăia singur, dar avea patruzeci şi nouă de oameni care aveau grijă de el. Lordul Derby avea două duzini doar pentru servirea mesei. Primul duce de Chandos ţinea o orchestră privată pentru a cînta în timpul meselor, dar reuşea să obţină mai mult de la unii dintre muzicieni obligîndu-i să facă şi munci de servitor: unui violonist, de exemplu, i se cerea să-l bărbierească zilnic pe fiul ducelui.

Servitorii de exterior îngroşau şi mai mult rîndurile, mai ales dacă proprietarii călăreau mult şi vînau mult. La Elveden, domeniul familiei Guinness din Suffolk, gospodăria cuprindea 16 pădurari, 9 ajutoare de pădurari, 28 de îngrijitori de iepuri (care adunau iepurii) şi două duzini de diverse ajutoare – 77 de oameni în total –, doar pentru ca proprietarii să fie siguri că ei şi oaspeţii lor aveau suficiente păsări speriate pe care să le facă bucăţele. Musafirii de la Elveden reuşeau să măcelărească peste o sută de mii de păsări în fiecare an. Al şaselea baron Walsingham a împuşcat odată, de unul singur, 1.070 de potîrnichi într-o zi, cifră care nu a fost depăşită – şi putem spera în mod rezonabil că nici nu va fi. (Walsingham trebuie să fi avut o echipă de încărcători care să îi furnizeze constant puşti încărcate, astfel că era uşor să tragă numărul necesar de gloanţe. Adevărata provocare trebuie să fi fost menţinerea unui flux

constant de ţinte. Aproape sigur, potîrnichile erau eliberate din cuşti, cîteva deodată. La cît era de mare provocarea sportivă, Walsingham ar fi putut la fel de bine să tragă direct în cuşti şi să-şi ofere mai mult timp pentru ceai.)

Oaspeţii îşi aduceau propriii servitori, astfel că în weekenduri nu era neobişnuit ca numărul de oameni dintr-o casă de ţară să crească pînă la 150. Confuzia era inevitabilă printre atîtea trupuri. Odată, în anii 1890, lordul Charles Beresford, un bine-cunoscut crai, a intrat în ceea ce credea a fi dormitorul amantei sale şi, cu un strigăt lubric de cucurigu, a sărit în pat, descoperind însă că acesta era ocupat de episcopul de Chester şi soţia lui. Pentru a evita astfel de confuzii, oaspeţii de la Wentworth Woodhouse, un complex de clădiri impunătoare din Yorkshire, primeau cutii de argint cu confetti personalizate, pe care le puteau presăra pe coridoare pentru a găsi drumul înapoi spre cameră, sau între camere.

Exista tendinţa ca totul să fie la scară mare. Bucătăria de la Saltram, o casă din Devon, avea 600 de oale şi tigăi din aramă, iar asta era ceva destul de obişnuit. Într-o casă normală de ţară puteau să existe pînă la 600 de prosoape şi cantităţi la fel de mari de cearşafuri şi albituri. Doar simpla marcare, contabilizare şi depozitare corectă era o sarcină monumentală. Dar chiar şi la un nivel mai modest – al unei case parohiale, de exemplu –, o cină pentru zece persoane putea să presupună folosirea şi spălarea a peste 400 de farfurii, pahare, tacîmuri şi aşa mai departe.

Servitorii de la toate nivelurile munceau mult şi din greu. Un servitor pensionat, care scria în 1925, îşi amintea cît de devreme trebuise de-a lungul carierei să aprindă un foc, să lustruiască 20 de perechi de cizme şi să cureţe şi să taie mucurile de lumînare de la 35 de lămpi, totul înainte ca restul casei să înceapă să mişte. După cum scria romancierul George Moore din experienţă în memoriile sale, *Confessions of a Young Man*,

echipa de servitori trebuia să îşi petreacă şaptesprezece ore pe zi „trudind pe lîngă bucătărie, alergînd la etaj cu cărbuni şi mic dejunuri şi căni cu apă fierbinte, sau în genunchi în faţa unui grătar de sobă… Locatarii îţi aruncau uneori o vorbă bună, dar niciodată nu te recunoşteau drept unul de-al lor; doar mila ce ar putea fi arătată faţă de un cîine”.

Înaintea apariţiei instalaţiilor de interior, apa trebuia cărată în fiecare dormitor şi apoi luată înapoi, după ce fusese folosită. Ca regulă, fiecare dormitor ocupat trebuia vizitat şi deservit de cinci ori între micul dejun şi ora de culcare. Şi fiecare vizită presupunea o serie complicată de recipiente şi ştergare, astfel încît, de exemplu, apa curată nu venea niciodată în acelaşi recipient în care plecase apa folosită. Servitoarea trebuia să aibă trei ştergare – unul pentru ştergerea paharelor de băut, unul pentru comode şi unul pentru lavoar – şi să nu uite (sau să nu fie prea supărată pe stăpîna ei) să le folosească pe cele potrivite pentru fiecare obiect. Iar asta, bineînţeles, doar pentru spălatul obişnuit, superficial. Dacă un oaspete sau membru al familiei dorea să facă baie, cantitatea de muncă creştea spectaculos. O cadă obişnuită conţinea 200 de litri de apă, cantitate ce trebuia încălzită la bucătărie şi dusă la etaj în găleţi speciale – iar într-o seară puteau fi două duzini de căzi de umplut sau mai multe. De asemenea, gătitul necesita adesea putere şi rezerve de energie enorme. O oală de gătit plină putea cîntări pînă la treizeci de kilograme.

Mobila, grătarele de sobă, perdelele, oglinzile, ferestrele, marmura, alămurile, sticlăria şi argintăria – toate trebuiau curăţate şi lustruite regulat, de obicei cu propriul produs de lustruit, făcut în gospodăria respectivă. Pentru a face cuţitele şi furculiţele să strălucească nu erau suficiente spălarea şi lustruirea lor; trebuiau trase energic pe o curea pe care fusese întinsă o pastă din praf de şmirghel, cretă, pudră de cărămidă, roşu de Paris şi corn de cerb, amestecate din belşug cu untură. Înainte de a

fi depozitate, cuţitele erau unse cu seu de oaie (ca să nu ruginească) şi împachetate în hîrtie de ambalaj, astfel că înainte de a fi folosite din nou trebuiau despachetate, spălate şi uscate. Curăţarea cuţitelor era un proces atît de dificil şi greoi, încît o maşină de curăţat cuţite – practic o cutie cu un mîner care învîrtea o perie aspră – a devenit unul din primele aparate de economisit munca. Una dintre ele era vîndută drept „Prietenul servitorului”. Şi era, fără îndoială.

Nu era vorba numai de a face o muncă, ci adesea de a o face la standardele exigente la care în general se gîndesc doar cei care nu trebuie să muncească ei înşişi. La Manderston, o casă impunătoare din Northumberland, o echipă de muncitori trebuia să dedice trei zile pline, de două ori pe an, demontării, lustruirii şi apoi reasamblării unei scări de interior mari. O parte a muncii suplimentare era pe cît de umilitoare, pe atît de inutilă. Istoricul Elisabeth Garrett aminteşte de o gospodărie în care majordomului şi subordonaţilor săi li se cerea să pună carpete uzate pentru scări în jurul mesei înainte de a aduce cina, astfel încît să nu calce pe covorul bun. O servitoare din Londra se plîngea că angajatorii ei o puneau să îşi schimbe hainele de lucru şi să se îmbrace în ceva mai prezentabil înainte să o trimită în stradă să oprească o birjă pentru ei.

Aprovizionarea gospodăriilor era o mare preocupare. Alimentele erau aduse adesea de doar două sau trei ori pe an şi depozitate în cantităţi foarte mari. Ceaiul era cumpărat cu lada, făina cu butoiul. Zahărul venea în conuri mari numite căpăţîni. Servitorii au devenit experţi în păstrarea şi depozitarea alimentelor pentru perioade lungi. Autosuficienţa era atît o dorinţă, cît şi o necesitate. Nu era doar o chestiune de a face munca, ci de a produce materialele cu care munca respectivă să poată fi realizată. Dacă trebuia să apretezi un guler sau să lustruieşti pantofii, trebuia să îţi fabrici propriile soluţii. Crema comercială de lustruit pantofii a devenit

disponibilă abia în anii 1890. Înainte de asta trebuia să fierbi acasă o cantitate de produs de lustruit dintr-un amestec de ingrediente, proces care păta nu doar cizmele, ci şi oalele, lingurile cu care se mesteca, mîinile şi orice altceva atingea. Scrobeala trebuia să fie făcută, laborios, din orez sau cartofi. Nici măcar albiturile nu veneau în stare finisată. Se cumpărau cupoane de stofă, din care se făceau feţe de masă, cearşafuri, cămăşi, prosoape şi aşa mai departe.

Cele mai multe gospodării mari aveau o cameră specială pentru distilarea băuturilor alcoolice, unde se producea o amplă serie de articole – cerneluri, ierbicide, săpun, pastă de dinţi, lumînări, ceară, oţet şi saramură pentru murături, alifii şi cosmetice, otravă pentru şobolani, pudră împotriva puricilor, şampon, medicamente, soluţii pentru scoaterea petelor de pe marmură, pentru îndepărtarea luciului de pe pantaloni, pentru apretarea gulerelor, chiar şi pentru eliminarea pistruilor. (Se spunea că un amestec de borax, suc de lămîie şi zahăr reuşeşte să facă asta.) Aceste fierturi nepreţuite puteau cuprinde oricîte ingrediente – ceară de albine, bilă de tăuraş, alaun, oţet, terebentină şi altele încă şi mai uimitoare. Autorul unui manual de la mijlocul secolului al XIX-lea recomanda ca tablourile să fie curăţate anual cu un amestec de „sare şi urină stătută”, deşi lăsa în seama cititorului să stabilească a cui urină şi cît de stătută.

Multe case aveau atît de multe cămări, magazii şi alte zone de serviciu, încît cea mai mare parte a casei aparţinea de fapt servitorilor. În *The Gentleman’s House* din 1864, Robert Kerr afirmă că o casă mare obişnuită avea două sute de camere (inclusiv spaţiile de depozitare), din care aproape jumătate erau anexe ale gospodăriei – cu alte cuvinte, camere rezervate servitorilor şi sarcinilor acestora, sau dormitoarele lor.

Dacă erau socotite şi grajdurile şi alte anexe, proprietatea rămînea preponderent în mîna servitorilor.

Diviziunea muncii din spatele scenei putea fi extrem de complicată. Kerr împarte tipurile de oficii în nouă categorii: bucătărie, brutărie şi berărie, camera servitorilor superiori, camera servitorilor inferiori, pivniţe şi acareturi, spălătorie, camere private, „suplimentare” şi pasaje. Alte case foloseau împărţiri diferite. Florence Court din Irlanda avea peste şaizeci de departamente, în timp ce Eaton Hall, reşedinţa din Cheshire a ducelui de Westminster, se descurca cu doar şaisprezece – un număr destul de modest, dacă ne gîndim că avea peste trei sute de servitori. Totul depindea de predispoziţiile organizatorice ale stăpînului, stăpînei, majordomului şi chelăresei.

O casă mare de ţară avea armurerie, lampisterie, distilerie, cofetărie, o cămară a majordomului, pescărie, brutărie, depozit de cărbuni, cămară de vînat, berărie, o cameră a cuţitelor, o cameră a periilor, o cameră a pantofilor şi cel puţin încă o duzină de alte asemenea încăperi. Lanhydrock House din Cornwall avea o cameră exclusiv pentru oalele de noapte. Potrivit lui Juliet Gardiner, o altă casă din Ţara Galilor avea o cameră rezervată călcării ziarelor cu fierul de călcat. Casele cele mai mari sau mai vechi puteau avea de asemenea camere pentru sosuri, condimente, păsări, băuturi şi altele şi mai exotice, cum ar fi cea pentru păstrarea carafelor de apă, cea pentru păstrarea lumînărilor, cameră pentru vînat, cameră pentru albituri şi altele.

Unele denumiri ale camerelor de lucru nu sînt atît de directe cum ar putea părea. Camera pentru băuturi nu are nimic de-a face cu untul[2]. Se referă la butoaie, de exemplu butoaie de bere. (Este o formă coruptă pentru *boutellerie*, acelaşi cuvînt din care sînt derivate majordom şi sticlă[3]; a avea grijă de sticlele de vin era sarcina iniţială a majordomilor.)

În mod curios, singura cameră de serviciu care nu e numită după produsele pe care le conţine este cea în care se depozitau produsele lactate[4]. Numele derivă dintr-un termen francez vechi, *dey*, care însemna „fată”. Aşadar, în această cameră se puteau găsi lăptăresele, de unde putem deduce în mod rezonabil că francezii din vechime erau mai interesaţi să găsească fata decît laptele.

În toate casele, cu excepţia celor mai modeste, proprietarii puneau rareori piciorul în bucătărie sau în zona servitorilor şi, după cum spune Juliet Gardiner, „ştiau doar din povestiri condiţiile în care trăiau servitorii lor”. Nu era ceva neobişnuit pentru capul unei gospodării să nu ştie nimic despre servitorii lui, cu excepţia numelor lor. Majoritatea nu prea ar fi ştiut cum să se descurce prin colţurile mai retrase din zonele servitorilor.

Fiecare aspect al vieţii era riguros stratificat, iar aceste distincţii stricte existau nu numai pentru servitori, ci şi pentru oaspeţi şi pentru familie. Un protocol strict dicta în care părţi ale casei se putea aventura fiecare – ce coridoare şi scări putea folosi, ce uşi putea deschide –, în funcţie de calitatea pe care o avea: musafir sau rudă apropiată, guvernantă sau tutore, copil sau adult, aristocrat sau om de rînd, bărbat sau femeie, servitor în casă superior sau inferior. Mark Girouard observă că stricteţea era atît de aspră, încît într-o casă mare ceaiul de după-amiază era servit în unsprezece locuri diferite, pentru unsprezece caste diferite. În cartea ei despre istoria servitorilor din casele de ţară, Pamela Sambrook consemnează că două surori lucrau în aceeaşi casă, una ca fată în casă, cealaltă ca bonă, dar nu aveau voie să îşi vorbească sau să indice faptul că se cunosc atunci cînd se întîlneau, deoarece se situau pe poziţii sociale diferite.

Servitorilor li se lăsa puţin timp pentru îngrijire personală, apoi erau permanent acuzaţi că sînt murdari, ceea ce era cu siguranţă nedrept, de

vreme ce ziua de muncă obişnuită a unui servitor începea la 6.30 dimineaţa şi se întindea pînă la 10 seara – sau mai tîrziu, în cazul unui eveniment social. Autoarea unui manual pentru gospodărie nota cu melancolie că i-ar fi plăcut foarte mult să le ofere servitorilor camere frumoase, dar, din păcate, acestea erau în dezordine tot timpul. „Prin urmare, cu cît mai simplu mobilată este camera unui servitor, cu atît mai bine”, a decis ea. În perioada edwardiană, servitorii aveau deja o jumătate de zi liberă pe săptămînă şi o zi întreagă pe lună – deloc suficient, dacă ne gîndim că acesta era tot timpul pe care îl aveau la dispoziţie pentru a face cumpărături personale, a se tunde, a-şi vizita familia, a curta, a se relaxa sau a se bucura în alt mod de cele cîteva ore preţioase de libertate.

Poate că cea mai grea parte a acestei slujbe era pur şi simplu să fii legat şi dependent de oameni care aveau o părere proastă despre tine. Jurnalele Virginiei Woolf prezintă obsesia ei constantă pentru servitorii ei şi provocarea de a-şi păstra răbdarea cu ei. Despre o servitoare, ea scrie: „E într-o stare naturală: nepregătită, needucată… astfel că vezi o minte umană cum se zbate, dezbrăcată”. Ca grup social, servitorii erau la fel de enervanţi ca „muştele de bucătărie”. Contemporana Virginiei Woolf, Edna St Vincent Millay, era mai directă. „Singurii oameni pe care îi urăsc cu adevărat sînt servitorii”, scria ea. „Nu sînt deloc fiinţe umane adevărate.”

Era, fără îndoială, o lume ciudată. Servitorii constituiau o clasă de oameni a căror existenţă era fundamental dedicată eforturilor ca o altă clasă de oameni să aibă la îndemînă tot ceea ce îşi doreau, mai mult sau mai puţin în momentul în care le trecea prin cap să-şi dorească acel lucru. Beneficiarii acestei atenţii au devenit răsfăţaţi aproape dincolo de orice închipuire. În timp ce îşi vizita fiica în anii 1920, într-o casă prea mică pentru a-şi putea aduce servitorii cu el, al zecelea duce de Marlborough a ieşit din baie într-o stare de uluire neputincioasă, deoarece periuţa sa de

dinţi nu făcea spumă cum trebuie. S-a dovedit că valetul său punea întotdeauna pastă de dinţi pe periuţă pentru el, iar ducele nu ştia că periuţa de dinţi nu se reîncarcă automat.

Adeseori, răsplata servitorilor pentru toate acestea era un tratament îngrozitor. Era ceva obişnuit ca stăpînele să testeze onestitatea servitorilor lăsînd o ispită unde era sigur că aceştia o vor găsi – o monedă pe podea, să zicem – şi apoi să-i pedepsească dacă o luau. Efectul era de a le induce servitorilor un sentiment uşor paranoic că se aflau în prezenţa unei omniscienţe superioare. Servitorii erau, de asemenea, suspectaţi că îi ajută pe hoţi, oferindu-le informaţii din interior şi lăsînd uşile neîncuiate. Era formula perfectă a nefericirii pentru ambele părţi. Servitorii, mai ales cei din reşedinţele mai mici, aveau tendinţa de a-şi considera stăpînii nerezonabili şi exigenţi. Stăpînii îi vedeau pe servitori ca fiind leneşi şi nedemni de încredere.

Umilirea nonşalantă era un aspect constant al vieţii de servitor. Acestora li se cerea uneori, de exemplu, să adopte un nume nou, astfel încît al doilea lacheu al unei reşedinţe să se numească întotdeauna „Johnson”, să zicem, scutind astfel familia de efortul de a învăţa un nume nou de fiecare dată cînd un valet se pensiona sau cădea sub roţile unei trăsuri. Majordomii, în special, erau un subiect delicat. De la aceştia se aştepta să aibă înfăţişarea şi comportamentul unui gentleman şi să se îmbrace ca atare, dar adesea i se cerea majordomului o anumită stîngăcie vestimentară – să poarte pantaloni care nu se potriveau cu haina, de exemplu – pentru ca inferioritatea lui să fie imediat evidentă[5]*.

Un manual oferea chiar instrucţiuni – de fapt, furniza o variantă de scenariu – de umilire a unui servitor în faţa unui copil, atît pentru binele copilului, cît şi al servitorului. În acest scenariu-model, copilul este

chemat în birou, unde o găseşte pe mama sa împreună cu servitoarea ruşinată, care plînge încet.

— Bona Mary, începe mama, o să-ţi spună că nu există oameni negri care pîndesc în întuneric în camerele băieţeilor şi care îi fură dacă nu sînt cuminţi. Vreau s-o asculţi pe bona Mary în timp ce-ţi spune asta, pentru că azi pleacă şi probabil că n-o s-o mai vezi niciodată.

Bonei i se impută apoi fiecare dintre poveştile ei naive şi este obligată să le retracteze una cîte una.

Băiatul ascultă atent, apoi întinde mîna angajatei care pleacă.

— Mulţumesc, bonă, spune el scurt. Nu ar fi trebuit să-mi fie teamă, dar am avut încredere în tine, ştii.

Apoi se întoarce spre mama sa:

— Acum n-o să mă mai tem, mamă, o linişteşte el într-o manieră bărbătească.

Şi toţi se întorc la vieţile lor normale – mai puţin, desigur, bona, care probabil că nu îşi va mai găsi niciodată o slujbă respectabilă.

Concedierea, mai ales pentru femei, era cea mai temută calamitate, deoarece însemna pierderea locului de muncă, pierderea adăpostului, pierderea perspectivelor, pierderea a orice. Doamna Beeton se străduia în mod deosebit să îşi avertizeze cititorii să nu permită sentimentelor, milei creştine sau oricărui alt considerent legat de compasiune să îi facă să scrie o recomandare falsă sau înşelătoare pentru un angajat concediat. „Atunci cînd oferă o caracterizare, se înţelege de la sine că stăpîna trebuie să se conducă după un riguros simţ al dreptăţii. Nu este corect ca o doamnă să recomande alteia o servitoare pe care ea însăşi nu ar ţine-o”, scria doamna Beeton, şi nimeni nu simţea nevoia să reflecteze mai mult asupra acestei chestiuni.

Pe parcursul epocii victoriene, servitorilor li se cerea să fie nu doar cinstiţi, curaţi, muncitori, cumpătaţi, supuşi şi precauţi, ci, pe cît posibil, să devină şi invizibili. Într-o istorie a grădinăritului, Jenny Uglow pomeneşte un domeniu unde, atunci cînd familia era acasă, grădinarilor li se cerea să facă un ocol de un kilometru şi jumătate pentru a-şi goli roabele, astfel încît să nu devină o prezenţă supărătoare în cîmpul vizual al proprietarului. În acelaşi timp, la o casă din Suffolk servitorilor li se cerea să îşi lipească faţa de perete atunci cînd treceau membrii familiei.

Casele erau concepute cu scopul tot mai evident de a-i ţine pe angajaţi în afara cîmpului vizual şi separaţi de reşedinţă, cu excepţia cazurilor de absolută necesitate. Rafinamentul arhitectural care a sporit cel mai mult segregarea au fost scările din spate. „Nobilimea care urca scările nu se mai întîlnea cu excrementele ei de noaptea trecută coborînd spre ea”, după formula concisă a lui Mark Girouard. „Această intimitate este preţuită de ambele părţi”, scria Robert Kerr în *The Gentleman’s House* din 1864, deşi putem presupune fără teama de a greşi că domnului Kerr îi erau mai bine cunoscute sentimentele celor care umpleau oalele de noapte decît ale celor care le goleau.

La cel mai înalt nivel, nu doar servitorilor, ci şi oaspeţilor şi membrilor permanenţi ai reşedinţei li se cerea să fie cît mai puţin vizibili. Cînd regina Victoria îşi făcea plimbările de după-amiază pe domeniul de la Osborne House, de pe Insula Wight, absolut nimănui, de la nici un nivel al societăţii, nu îi era permis să o întîlnească. Se spunea că puteai determina locul în care se găsea ea, oriunde pe domeniu, doar văzîndu-i pe oamenii care fugeau panicaţi dinaintea ei. Odată, ministrul de Finanţe, sir William Harcourt, s-a trezit în cîmp deschis, fără alt loc în care să se ascundă cu excepţia unui tufiş pitic. Cum Harcourt avea peste 1,90 metri şi era foarte corpolent, ascunderea lui nu putea fi decît un gest simbolic.

Maiestatea Sa s-a prefăcut că nu îl vede, dar pe de altă parte ea se pricepea foarte bine să nu vadă diverse lucruri. În casă, unde întîlnirile pe coridoare erau inevitabile, avea obiceiul să privească fix înainte şi, cu o licărire dominatoare, să îi dematerializeze pe toţi cei cu care se întîlnea în drumul ei. Cu excepţia celor de foarte mare încredere, servitorilor nu li se permitea să o privească direct.

„Împărţirea în clase este cel mai periculos şi reprobabil lucru, neintenţionat vreodată de legea naturii şi pe care regina se străduieşte întotdeauna să îl schimbe”, scria o dată regina, ignorînd în mod convenabil faptul că singurul loc în care acest principiu nobil nu se aplica era în regala sa prezenţă.

Servitorul-şef al unei reşedinţe era majordomul. Echivalentul lui feminin era chelăreasa. După ei veneau responsabilul cu bucătăria şi bucătarul şi o serie de fete în casă, cameriste, valeţi, băieţi în casă şi lachei. Iniţial, lacheii erau doar bărbaţi care alergau pe jos în urma lecticilor sau trăsurilor stăpînului sau stăpînei, pentru a da măreţie şi a îndeplini orice servicii necesare pe drum. În secolul al XVII-lea, aceştia erau preţuiţi asemenea cailor de curse, iar uneori stăpînii lor îi puneau să concureze unii cu alţii pe mize mari. Lacheii făceau majoritatea treburilor publice ale casei – răspundeau la uşă, serveau la masă, duceau mesaje –, astfel că erau aleşi adesea pentru înălţimea, aspectul şi frumuseţea lor generală, spre marele dezgust al doamnei Beeton. „Atunci cînd o doamnă elegantă îşi alege lacheul fără alt criteriu decît înălţimea, aspectul şi conturul gambei, nu trebuie să ne surprindă dacă află în el un servitor care nu are nici un fel de ataşament faţă de familie”, răbufnea ea.

De regulă, se presupunea că legăturile dintre lachei şi stăpînele lor erau o caracteristică a reşedinţelor mai relaxate ale naţiunii. Într-un caz bine-cunoscut, vicontele Ligonier de Clonmell a descoperit că soţia sa îi

ţinuse companie unui nobil italian, contele Vittorio Amadeo Alfieri. Ligonier l-a provocat pe acesta, după cum cerea onoarea, iar cei doi bărbaţi au avut un fel de duel în Green Park, folosind spade împrumutate de la un magazin din apropiere. Cîteva minute şi-au încrucişat armele, dar fără prea mult chef, poate şi din cauză că ştiau că lady Ligonier nu merita vărsare de sînge, bănuială pe care ea a confirmat-o aproape imediat, fugind împreună cu lacheul ei. Această întîmplare a provocat nenumărate anecdote amuzante în întreaga naţiune şi versuri vesele, din care pot oferi acest cuplet:

Dar iată că Ligonier cea dulce
Îl vrea pe lacheu, şi nu pe al ei duce.

Viaţa servitorilor nu era neapărat cu totul rea. Casele mari de la ţară erau locuite doar două sau trei luni pe an, astfel că pentru unii servitori viaţa însemna lungi perioade de relativă lenevire, punctate de sezoane de muncă grea şi program de lucru foarte lung. De regulă, pentru servitorii de la oraş era invers.

Stăteau la căldură, erau bine hrăniţi şi decent îmbrăcaţi şi aveau un loc de dormit în fiecare noapte, într-o vreme în care lucrurile acestea însemnau foarte mult. S-a calculat că, dacă erau luate în considerare toate avantajele, un servitor superior se bucura de un salariu echivalent cu 50.000 de lire în banii de astăzi. Exista şi posibilitatea unor beneficii suplimentare pentru cei suficient de ingenioşi sau îndrăzneţi pentru a le dobîndi. La Chatsworth, de exemplu, berea era transportată de la berărie spre casă printr-o ţeavă care trecea prin sera lui Joseph Paxton. La un moment dat, în timpul lucrărilor regulate de întreţinere, s-a descoperit că

un membru întreprinzător al reşedinţei profitase de ea într-un mod la fel de regulat.

De asemenea, servitorii făceau adesea bani destul de frumoşi din bacşişuri. Era un lucru obişnuit ca, la plecarea de la o petrecere, să trebuiască să treci prin faţa unui şir de cinci sau şase lachei care îşi aşteptau fiecare şilingul, ceea ce făcea din invitaţia la o cină un lucru foarte costisitor pentru oricine, în afara servitorilor înşişi. De la oaspeţii de weekend se aştepta, de asemenea, să fie foarte darnici cu bacşişurile. Servitorii cîştigau bani şi din însoţirea oaspeţilor. În secolul al XVIII-lea a apărut obiceiul de a oferi un tur al casei vizitatorilor care erau îmbrăcaţi respectabil şi a devenit ceva obişnuit ca oamenii de clasă mijlocie să viziteze reşedinţele impunătoare într-un mod foarte asemănător cu cel de astăzi. În 1776, o vizitatoare la Wilton House observa că era vizitatorul cu numărul 3.025 din acel an, şi era abia august. Unele proprietăţi primeau atît de mulţi vizitatori, încît au trebuit create anumite aranjamente formale pentru a ţine situaţia sub control. Chatsworth era deschisă două zile anume pe săptămînă, iar Woburn, Blenheim, Castelul Howard, Hardwick Hall şi Hampton Court au introdus, la fel, ore de vizitare, pentru a limita mulţimea vizitatorilor. Horace Walpole era atît de copleşit de vizitatorii casei sale, Strawberry Hill din Twickenham, încît a emis bilete şi a tipărit o listă lungă şi destul de capricioasă de reguli referitoare la ce era permis şi ce nu. Dacă, de exemplu, cineva solicita patru bilete, apoi apăreau cinci oameni, nici unul nu era primit. Alte case erau mai primitoare. Rokeby Hall, din Yorkshire, a deschis o ceainărie.

Adesea, munca grea era în reşedinţele mai mici, unde un servitor trebuia să facă munca a doi sau trei servitori din alte case. În mod previzibil, doamna Beeton avea multe de spus despre cîţi servitori trebuia să ai, în funcţie de situaţia financiară şi socială. O persoană de familie

nobilă, decreta ea, ar fi avut nevoie de cel puţin douăzeci şi cinci de servitori. O persoană care cîştiga 1.000 de lire pe an avea nevoie de cinci – un bucătar, două fete în casă, o bonă şi un lacheu. Pentru o reşedinţă de oameni din clasa de mijloc, minimul era de trei: cameristă, fată în casă şi bucătar. Chiar şi cineva cu doar 150 de lire pe an era considerat suficient de bogat pentru a angaja o fată bună la toate (un nume de slujbă care spune într-adevăr totul). Doamna Beeton însăşi avea patru servitori. În practică însă, se pare că cei mai mulţi oameni nu angajau nici pe departe atît de mulţi servitori pe cît credea doamna Beeton că ar trebui.

O gospodărie mult mai tipică era cea a lui Thomas şi Jane Carlyle, istoricul şi soţia sa, care aveau o singură servitoare la Great Cheyne Row nr. 5 din Chelsea. Acest suflet nu îndeajuns de apreciat trebuia nu doar să gătească, să facă curat, să debaraseze vasele, să aibă grijă de foc, să se ocupe de vizitatori, să gestioneze proviziile şi toate celelalte, dar de fiecare dată cînd soţii Carlyle voiau să facă baie – şi voiau adesea – trebuia să scoată, să încălzească şi să urce trei rînduri de scări cu treizeci şi cinci sau patruzeci şi cinci de litri de apă fierbinte, iar după aceea să repete acest proces în sens invers.

În casa soţilor Carlyle, servitoarea nu avea o cameră a ei, ci trăia şi dormea în bucătărie – un aranjament surprinzător de obişnuit în gospodăriile mai mici, chiar şi în cele rafinate precum gospodăria soţilor Carlyle. Bucătăria din Great Cheyne Row se situa la subsol şi era caldă şi confortabilă, chiar dacă puţin întunecoasă, dar nici măcar acest spaţiu minimal nu era sub controlul ei. Şi lui Thomas Carlyle îi plăcea confortul, astfel că adesea prefera să citească seara acolo, surghiunind-o pe servitoare în „bucătăria din spate”, ceea ce nu sună prea groaznic, dar de fapt era doar o magazie neîncălzită. Servitoarea stătea acolo, printre saci de cartofi şi alte provizii, pînă cînd auzea scrîşnetul scaunului lui Carlyle,

sunetul pipei bătute de grătar şi sunetele plecării lui, care adesea avea loc foarte tîrziu, şi putea în sfîrşit să îşi recupereze patul ei spartan.

În treizeci şi doi de ani de locuit la Great Cheyne Row, soţii Carlyle au angajat treizeci şi patru de servitoare – iar cei doi erau oameni pentru care era relativ uşor să lucrezi, de vreme ce nu aveau copii şi erau destul de răbdători şi empatici din fire. Dar era aproape imposibil de găsit angajaţi care să le satisfacă standardele pretenţioase. Uneori servitoarele eşuau spectaculos, ca atunci cînd doamna Carlyle s-a întors acasă într-o după-amiază din 1843 ca să o găsească pe menajera ei moartă de beată pe podeaua din bucătărie, „cu un scaun răsturnat lîngă ea şi în mijlocul unui haos total de vase murdare şi fragmente de porţelan spart”. Cu altă ocazie, doamna Carlyle a aflat, spre groaza ei, că o servitoare născuse un copil ilegitim în salonul de la parter, în timp ce ea era plecată. Era îngrijorată mai ales de faptul că femeia folosise „toate şervetele mele fine”. Cele mai multe servitoare însă plecau sau li se cerea să plece deoarece refuzau să lucreze atît de mult pe cît se aşteptau soţii Carlyle.

Inevitabil, servitorii erau doar oameni şi rareori posedau agilitatea, abilităţile, rezistenţa şi răbdarea necesare pentru satisfacerea nesfîrşitelor capricii ale angajatorilor. Cine avea la dispoziţie multele talente necesare pentru a fi un servitor excepţional era puţin probabil să îşi dorească să fie servitor.

Cea mai mare vulnerabilitate a servitorilor era lipsa lor de putere. Puteau fi învinuiţi pentru aproape orice. Nu au existat niciodată ţapi ispăşitori mai convenabili, după cum au descoperit soţii Carlyle înşişi într-un incident celebru din 6 martie 1835. La acel moment, soţii Carlyle se mutaseră doar de puţin timp la Londra din Scoţia lor natală, în speranţa că Thomas îşi va face acolo o carieră de scriitor. Acesta avea 38 de ani şi îşi crease deja o mică reputaţie – una foarte mică, trebuie spus – cu o lucrare

de filosofie personală densă intitulată *Sartor Resartus*, dar încă nu îşi scrisese marea lui operă. Intenţiona să remedieze această lipsă printr-o istorie în mai multe volume a Revoluţiei Franceze. În iarna anului 1835, după multă muncă epuizantă, terminase primul volum şi dăduse manuscrisul prietenului şi mentorului său John Stuart Mill, pentru a avea preţioasa lui opinie.

Acesta era contextul în care Mill a apărut la uşa lui Carlyle în acea seară răcoroasă de martie, palid ca un mort. În spatele său, în trăsură, aştepta Harriet Taylor, amanta lui Mill. Taylor era soţia unui om de afaceri care avea un fel de a fi atît de relaxat, încît, practic, o împărţea pe Harriet cu Mill şi chiar le oferise o căsuţă în vestul Londrei, în Walton-on-Thames, unde cei doi se puteau întîlni. De la acest punct încolo îl voi lăsa pe Carlyle să continue povestirea:

> Se auzi ciocănitul lui Mill la uşă: intră palid, incapabil să vorbească; îi şopti soţiei mele să se ducă şi să vorbească cu doamna Taylor, şi înaintă (condus de mîna mea şi de privirea mea uimită) ca o imagine a disperării. După diferite încercări nearticulate şi articulate de a vorbi şi care spuneau practic acelaşi lucru, mă informă că Primul meu Volum (abandonat de el într-un mod foarte neglijent, după sau în timpul citirii) fusese, cu excepţia a patru sau cinci bucăţi de pagină, irevocabil DISTRUS! Îmi amintesc şi îmi pot în continuare aminti mai puţin din el decît din orice altceva am scris vreodată cu asemenea caznă: a dispărut, lumea întreagă şi eu însumi, cu tot sprijinul ei, nu îl mai putem aduce înapoi: nu, vechiul spirit a fugit şi el… A dispărut, şi nu se va mai întoarce.

Mill a explicat că o servitoare a văzut manuscrisul lîngă apărătoarea sobei şi l-a folosit pentru a aprinde focul. Nu e necesar să analizăm această chestiune prea atent ca să ne dăm seama că explicaţia are nişte neajunsuri. În primul rînd, un manuscris, oriunde ar fi, nu pare ceva neînsemnat; orice servitoare care lucra în gospodăria lui Mill trebuie să fi fost obişnuită să vadă manuscrise şi nu avea cum să nu fi reţinut importanţa şi valoarea acestora. Oricum, pentru aprinderea unui foc nu e nevoie nici pe departe de un întreg manuscris. Pentru a-l arde tot ar fi necesar să bagi răbdător în foc cîteva pagini pe rînd – o acţiune pe care ai întreprinde-o dacă ai vrea să scapi de manuscris, dar nu şi dacă vrei să obţii pur şi simplu o flacără. Pe scurt, e imposibil de conceput nişte circumstanţe în care o servitoare, oricît de zăpăcită şi neghioabă, ar fi putut distruge accidental, dar plauzibil, o astfel de lucrare în întregul ei.

O posibilitate alternativă e ca Mill însuşi să fi ars manuscrisul, într-un acces de invidie sau furie. Mill era o autoritate în Revoluţia Franceză şi îi spusese lui Carlyle că se gîndea să scrie o carte pe acest subiect el însuşi, astfel încît invidia era fără îndoială un motiv posibil. De asemenea, la acel moment Mill trecea printr-o criză personală: doamna Taylor tocmai îi spusese că nu îşi va părăsi soţul, insistînd în schimb pentru menţinerea ciudatului lor triunghi conjugal. Astfel că am putea accepta că echilibrul minţii sale era tulburat. Totuşi, un act atît de nesăbuit şi distructiv pur şi simplu nu se potrivea cu bunele intenţii anterioare ale lui Mill, şi nici cu groaza şi durerea lui aparent sincere în faţa pierderii. Singura posibilitate rămasă era ca doamna Taylor, pe care cumpătaţii soţi Carlyle nu o prea plăceau, să fi fost responsabilă într-un mod oarecare. Mill le spusese că îi citise doamnei Taylor fragmente ample din lucrare la Walton, astfel că s-a născut suspiciunea că avea în grijă manuscrisul la momentul dezastrului şi că se afla cumva la originile întunecate şi nefericite ale acestei chestiuni.

Singurul lucru pe care Carlyle nu îl putea face era să pună la îndoială toate acestea, fie şi într-un mod disperat şi retoric. Regulile etichetei impuneau ca Thomas Carlyle să accepte faptele prezentate de Mill şi nu îi era permis să adreseze nici o întrebare suplimentară despre modul în care se întîmplase această catastrofă groaznică, uluitoare şi inexplicabilă. O servitoare distrusese în întregime manuscrisul lui Carlyle şi asta era tot.

Carlyle nu a putut să facă altceva decît să se aşeze la masa de scris şi să recompună cartea cît putea de bine – o sarcină cu atît mai provocatoare cu cît nu mai avea notiţe la care să apeleze, deoarece Carlyle avea obiceiul bizar şi evident nechibzuit de a le arde la terminarea fiecărui capitol, ca un fel de sărbătorire a muncii terminate. Mill a insistat să îi dea lui Carlyle o compensaţie de 100 de lire, suficientă pentru a trăi din ea un an, în timp ce îşi refăcea cartea, dar, deloc surprinzător, prietenia lor nu şi-a mai revenit niciodată cu adevărat. Trei săptămîni mai tîrziu, într-o scrisoare către fratele său, Carlyle se plîngea că Mill nici măcar nu avusese politeţea de a-i lăsa să sufere în intimitate, ci a „rămas suficient de neînţelept pînă aproape de miezul nopţii, iar sărmana mea doamnă şi cu mine a trebuit să stăm şi să discutăm despre chestiuni neimportante, doar după aceea putîndu-ne exprima liber durerea”.

Este imposibil de ştiut cît de diferită este versiunea refăcută de cea originală. Ce se poate spune e că volumul pe care îl avem acum este una dintre cărţile cele mai ilizibile care au cucerit stima epocii lor. Este scrisă în întregime la timpul prezent, într-un limbaj straniu şi obositor aflat în permanenţă la limita incoerenţei. Iată cum discută Carlyle despre omul din spatele ghilotinei:

Şi vrednicul *Doctor Guillotin*, pe care speram să îl vedem altă dată? Dacă nu e aici, Doctorul ar trebui să fie aici, şi îl vedem cu ochiul

> profeţiei: căci, într-adevăr, deputaţii parizieni au venit cu toţii puţin cam tîrziu. Singur Guillotin, respectabilul doctor; condamnat de un destin satiric la cea mai ciudată glorie nemuritoare care i-a ferit vreodată pe muritorii obscuri de locul de odihnă, sînul uitării!… Nefericit doctor! Timp de douăzeci şi doi de ani, neghilotinat, nu va auzi altceva decît ghilotina; apoi va muri, va rătăci prin secole, o fantomă neconsolată, cum s-ar spune, de partea greşită a Styxului şi Lethei; numele lui supravieţuind poate celui al lui Cezar.

Cititorii nu mai întîlniseră niciodată o asemenea familiaritate vioaie într-o carte şi li se părea încîntătoare. Dickens a pretins că a citit cartea de cinci sute de ori şi îi atribuia meritul de a-i fi inspirat *Poveste despre două oraşe*. Oscar Wilde îl venera pe Carlyle. „A făcut din istorie un cîntec, pentru prima oară în limba noastră”, scria el. „El a fost Tacitul nostru englez.” Timp de jumătate de secol, Carlyle a fost, pentru oamenii de litere, un zeu.

A murit în 1881. Istoriile lui scrise abia dacă i-au supravieţuit, dar istoria sa personală merge mai departe, mulţumită în mare parte corespondenţei excepţional de voluminoase pe care el şi soţia sa au lăsat-o în urma lor – suficient pentru a umple treizeci de volume tipărite cu litere mici. Thomas Carlyle ar fi fără îndoială uluit şi dezamăgit să afle că astăzi istoriile lui sînt aproape necitite, dar că este cunoscut acum pentru detaliile neînsemnate ale vieţii sale zilnice, inclusiv deceniile de lamentări mărunte la adresa servitorilor. Desigur, ironia este că angajarea unei suite de servitori nerăsplătiţi este ceea ce le-a dat lui şi soţiei sale răgazul de a scrie toate acele scrisori.

Multe dintre aceste lucruri fuseseră dintotdeauna astfel. Ca şi soţii Carlyle, dar cu două secole mai devreme, Samuel Pepys şi soţia sa,

Elizabeth, au avut un şir aparent nesfîrşit de servitori de-a lungul celor nouă ani şi jumătate ai jurnalului său, ceea ce probabil că nu e de mirare, de vreme ce Samuel îşi petrecea o bună parte din timp pipăindu-le pe femei şi bătîndu-i pe băieţi – deşi, dacă tot veni vorba, le bătea destul de mult şi pe fete. Odată a pus mătura pe o servitoare pe nume Jane şi „a burduşit-o pînă cînd aceasta a ţipat foarte tare”. Greşeala ei fusese că era neîngrijită. Pepys ţinea un băiat a cărui principală funcţie pare să fi fost aceea de a-i oferi ceva convenabil de lovit – „cu un băţ, o nuia, un bici sau un capăt de funie, sau chiar cu un ţipar sărat”, după cum spune Liza Picard.

Pepys era de asemenea mare amator de concediat servitori. Unul a fost dat afară pentru rostirea „unor vorbe obraznice”, altul pentru că era bîrfitor. O servitoare a primit haine noi la sosire, dar a fugit în aceeaşi noapte; după ce a fost prinsă, Pepys a recuperat hainele şi a insistat să fie biciuită cu asprime. Altele au fost concediate pentru consum de alcool şi furt de alimente. Unele au plecat, fără îndoială, deoarece i-au respins avansurile. Un număr surprinzător de mare însă s-au supus. În timpul celor nouă ani şi jumătate ai jurnalului său, Pepys a făcut sex cu cel puţin zece femei altele decît soţia sa şi a avut experienţe sexuale cu alte patruzeci. Multe erau servitoare. Despre o servitoare, Hary Mecer, în *Dictionary of National Biography* se notează calm: „Samuel pare să-şi fi făcut un obicei din pipăirea sînilor lui Mercer, în timp ce îl îmbrăca dimineaţa”. (Este interesant că apare „Samuel” pentru desfrînatul nostru erou şi „Mercer” pentru servitoare.) Cînd nu îl îmbrăcau, nu îi suportau loviturile sau pipăielile, Pepys aştepta ca servitoarele să îi pieptene părul şi să-l spele în urechi. Asta în plus faţă de gătit, curăţat, cărat şi toate celelalte sarcini dintr-o zi obişnuită. Deloc surprinzător, soţii Pepys aveau mari dificultăţi în a găsi şi păstra servitori.

Experienţa lui Pepys demonstrează de asemenea că servitorii puteau trăda. În 1679, Pepys şi-a concediat majordomul pentru că se culca cu chelăreasa (care, în mod interesant, a rămas angajata lui). Majordomul a încercat să se răzbune pretinzînd în faţa duşmanilor politici ai lui Pepys că acesta era papistaş. Asta se întîmpla în timpul unei perioade de isterie religioasă şi Pepys a fost întemniţat în Turn. A fost eliberat doar pentru că majordomul a avut mustrări de conştiinţă şi a recunoscut că inventase întreaga poveste, dar a fost un memento dureros de viu că stăpînii pot fi la cheremul servitorilor la fel de mult ca servitorii la cheremul stăpînilor.

În ceea ce îi priveşte pe servitorii înşişi, în general nu ştim prea multe despre ei, deoarece, în mare parte, existenţele lor nu erau consemnate. O excepţie interesantă este Hannah Cullwick, care a ţinut un jurnal neobişnuit de amănunţit timp de aproape patruzeci de ani. Cullwick s-a născut în 1833 în Shropshire şi a intrat în serviciul domestic cu normă întreagă ca fată la bucătărie, la vîrsta de opt ani. Pe parcursul unei lungi cariere, a fost fată în casă, ajutor de bucătăreasă, bucătăreasă şi chelăreasă. În toate aceste funcţii, munca era grea şi programul lung. Şi-a început jurnalul în 1859, la vîrsta de 25 de ani, şi l-a ţinut pînă aproape de a şaizeci şi cincea aniversare. Datorită intervalului acoperit, jurnalul constituie cele mai complete însemnări ale unui servitor de rang inferior în timpul marii epoci a servituţii. Ca majoritatea servitorilor de casă, Cullwick lucra începînd înainte de şapte dimineaţa pînă la nouă sau zece seara, uneori şi mai tîrziu. Jurnalul este un catalog nesfîrşit, în mare parte lipsit de emoţie, al sarcinilor îndeplinite. Iată o intrare obişnuită, pentru 14 iulie 1860:

> Deschis obloanele şi aprins focul la bucătărie. Scuturat cenuşarul la groapa de gunoi şi golit cenuşa acolo. Măturat şi şters praful în camere şi în hol. Făcut focul în cămin şi pregătit micul dejun. Curăţat 2 perechi de cizme. Făcut paturile şi golit oalele de noapte. Curăţat şi spălat vasele de la micul dejun. Curăţat platoul; curăţat cuţitele şi pregătit prînzul. Debarasat. Curăţat bucătăria; despachetat un coş. Dus doi pui la doamna Brewer, adus înapoi un mesaj. Făcut o tartă şi curăţat şi fript două raţe. Curăţat scările şi lespezile în genunchi. Uns grătarul din faţa casei; curăţat şi lespezile de pe stradă în genunchi. Spălat vasele în spălător. Curăţat cămara în genunchi plus frecat mesele. Frecat lespezile din jurul casei plus curăţat pervazul de la ferestre. Dus ceaiul pentru dl şi dna Warwick… Curăţat podeaua din toaletă, Coridor şi spălător de vase în genunchi. Spălat cîinele, curăţat chiuvetele. Pregătit cina ca s-o ducă Ann sus, că eu eram prea murdară şi obosită ca să urc la etaj. M-am spălat într-o cadă şi la culcare.

Aceasta este o zi epuizant de obişnuită. Singurul lucru neobişnuit aici e că a reuşit să facă baie. În majoritatea zilelor îşi încheie consemnările cu un obosit şi fatalist: „M-am culcat murdară”.

În afară de descrierea succintă a sarcinilor sale, exista un detaliu şi mai extraordinar al vieţii lui Hannah Cullwick, deoarece ea şi-a petrecut treizeci şi şase de ani, din 1873 pînă la moartea sa în 1909, căsătorită în secret cu angajatorul ei, un funcţionar public şi poet neînsemnat pe nume Arthur Munby, care nu a dezvăluit niciodată această relaţie familiei şi prietenilor săi. Cînd erau singuri, trăiau ca soţ şi soţie, dar cînd aveau oaspeţi, Cullwick îşi relua rolul de servitoare. Dacă oaspeţii rămîneau peste noapte, Cullwick se retrăgea din dormitorul matrimonial şi dormea în bucătărie. Munby era un om cu o anumită poziţie socială. Printre

prietenii lui se numărau Ruskin, Rossetti şi Browning, care îl vizitau adesea acasă, dar nici unul dintre ei nu avea habar că femeia care îi spunea acestuia „domnule” era de fapt soţia lui. Chiar şi în intimitate, relaţia lor era oarecum neortodoxă, ca să nu spunem mai mult. La cererea lui, ea îi spunea „massa”[6] şi îşi ungea pielea în negru ca să arate ca o sclavă. Jurnalul, se pare, era ţinut în principal pentru ca el să poată citi despre cum se murdărea ea.

Abia în 1910, după ce el a murit şi testamentul lui a fost făcut public, s-a aflat acest lucru, ceea ce a creat o mică senzaţie. Căsătoria ei ciudată, şi nu jurnalul ei frapant, a făcut-o celebră pe Hannah Cullwick.

La baza ierarhiei servitorilor se aflau spălătoresele, avînd un statut atît de umil, încît adesea aproape că nu trebuiau să fie văzute. Mai degrabă le erau duse rufele decît să le adune ele. Sarcina de a spăla era atît de dispreţuită, încît în gospodăriile mai mari servitoarele erau uneori trimise la spălătorie ca pedeapsă. Era o muncă epuizantă. Într-o casă de la ţară de mărime potrivită, spălătoresele puteau avea de-a face uşor cu şase sau şapte sute de diferite articole vestimentare, prosoape şi albituri în fiecare săptămînă. Deoarece înainte de anii 1850 nu existau deloc detergenţi, majoritatea tranşelor de rufe trebuiau înmuiate în apă cu săpun sau leşie ore întregi, apoi bătute şi frecate energic, fierte cel puţin o oră, clătite de mai multe ori, stoarse cu mîna sau (după 1850) băgate într-o maşină cu cilindru, apoi duse afară şi întinse peste un gard viu sau pe iarbă la uscat. (Una dintre cele mai comune infracţiuni de la ţară era furtul de haine întinse la uscat, astfel că adesea cineva trebuia să stea lîngă ele pînă se uscau.) În total, potrivit lui Judith Flanders în *The Victorian House*, o tranşă de rufe simple – una care conţinea cearşafuri şi alte albituri, să zicem – putea presupune cel puţin opt procese separate. Dar multe tranşe

erau departe de a fi simple. Ţesăturile dificile sau delicate trebuiau tratate cu cea mai mare grijă, iar articolele de îmbrăcăminte făcute din tipuri diferite de ţesătură – din catifea şi dantelă, să spunem – trebuiau adesea desprinse cu grijă, spălate separat, apoi cusute din nou la loc.

Fiindcă cele mai multe vopsele nu erau permanente şi erau pretenţioase, era necesară adăugarea de doze exacte de compuşi chimici în apa fiecărei tranşe, fie pentru conservarea culorii, fie pentru împrospătarea ei: alaun şi oţet pentru nuanţele de verde, praf de copt pentru nuanţele de mov, ulei de vitriol pentru nuanţele de roşu. Fiecare spălătoreasă bună avea un catalog de reţete pentru îndepărtarea diferitelor tipuri de pete. Albiturile erau adesea înmuiate în urină stătută sau într-o soluţie diluată de găinaţ, dat fiind că acestea aveau un efect de înălbire, dar cum puţeau (deloc surprinzător), era nevoie de o clătire suplimentară energică, de regulă cu un anumit extract de plante, pentru a le îndulci mirosul.

Scrobeala era o sarcină atît de grea, încît era adesea lăsată pentru o altă zi. Călcatul era o altă sarcină enormă şi descurajant de separată. Fiarele de călcat se răceau repede, astfel că trebuiau folosite cu repeziciune, apoi schimbate cu altele proaspăt încălzite. În general, unul era în uz, iar două la încălzit. Fiarele erau ele însele grele şi trebuia să apeşi cu multă forţă pentru a obţine rezultatele dorite. Dar necesitau, de asemenea, delicateţe şi grijă, deoarece nu aveau butoane de control, astfel încît era uşor să arzi ţesăturile. În plus, încălzirea fiarelor de călcat la foc le umplea adesea de funingine, aşa încît trebuiau şterse încontinuu. Dacă se folosea scrobeală, aceasta se lipea de fundul fierului, care în acest caz trebuia frecat cu şmirghel sau o pilă cu emeri.

În ziua de spălat, cineva trebuia să se trezească încă de la ora 3, ca să pună apa la încălzit. În multe case cu un singur servitor era necesară

angajarea unei spălătorese din afară pentru o zi. Unele case îşi dădeau rufele la spălat, dar pînă la inventarea acidului carbolic şi a altor dezinfectante puternice, acest lucru era întotdeauna însoţit de teama că rufele se vor întoarce infectate cu cine ştie ce boală groaznică precum scarlatina. Exista, de asemenea, nesiguranţa neplăcută de a nu şti ale cui rufe sînt spălate împreună cu ale tale. Whiteley's, un mare magazin general din Londra, a oferit servicii de spălătorie începînd cu 1892, dar acestea nu au mers bine pînă cînd un director nu s-a gîndit să afişeze un anunţ mare care spunea că hainele servitorilor şi cele ale clienţilor erau spălate întotdeauna separat. O bună parte din secolul XX, mulţi dintre cei mai bogaţi locuitori ai Londrei preferau să trimită săptămînal rufele la domeniile lor de la ţară cu trenul, pentru a fi spălate de oameni în care simţeau că pot avea încredere.

În America, situaţia servitorilor era foarte diferită în aproape toate privinţele. După cum se scrie adesea, americanii nu aveau nici pe departe la fel de mulţi servitori ca europenii, dar această afirmaţie este adevărată numai pînă la un punct. Într-o anumită zonă, mai ales, unii americani aveau nenumăraţi servitori: sclavii. Thomas Jefferson avea peste două sute de sclavi, inclusiv douăzeci şi cinci numai pentru reşedinţa sa. După cum nota unul dintre biografii săi, „Cînd Jefferson scria că planta măslini şi rodii, trebuie să ne amintim că nu mînuia el însuşi nici o lopată, ci pur şi simplu le dădea instrucţiuni sclavilor".

Sclavia şi rasa nu se presupuneau reciproc la început. Unii negri erau trataţi ca servitori cu contract şi eliberaţi ca oricine altcineva atunci cînd se împlinea termenul. Un negru din secolul al XVII-lea din Virginia, pe nume Anthony Johnson, a cumpărat o plantaţie de tutun de 250 de acri şi a ajuns suficient de prosper pentru a deveni el însuşi stăpîn de sclavi. Şi

nici nu era, la început, o instituţie sudistă. Sclavia a fost legală în New York pînă în 1827. În Pennsylvania, William Penn era proprietar de sclavi. Cînd Benjamin Franklin s-a mutat la Londra în 1757, a adus cu el doi sclavi, pe nume King şi Peter.

Ceea ce America nu avea în număr mare erau servitorii liberi. Chiar şi la apogeu, mai puţin de jumătate din gospodăriile americane aveau un servitor, iar mulţi servitori nici nu se considerau deloc astfel. Majoritatea refuzau să poarte livrea şi mulţi se aşteptau să stea la masă cu familia – pe scurt, să fie trataţi aproape ca nişte egali.

După cum spune un istoric, decît să încerci să îi schimbi pe servitori, era mai uşor să schimbi casa – astfel că, încă de timpuriu, America s-a umplut de dispozitive utile de economisire a muncii, deşi aparatele secolului al XIX-lea presupuneau adesea aproape la fel de multă muncă pe cît economiseau. În 1899, Şcoala de Menaj din Boston a calculat că o sobă cu cărbune presupunea 54 de minute de întreţinere grea în fiecare zi – golirea cenuşii, încărcarea cu cărbune, ungere şi lustruire şi aşa mai departe – înainte ca hărţuita gospodină să fiarbă măcar o oală cu apă. Apariţia gazului a înrăutăţit, de fapt, situaţia. O carte intitulată *The Cost of Cleanness* calcula că o casă obişnuită cu opt camere cu instalaţie de gaz necesita 1.400 de ore de curăţat special şi dificil pe an, inclusiv zece ore pe lună de spălat ferestrele.

Oricum, multe dintre noile dispozitive au eliminat mai ales munca făcută înainte de bărbaţi – tăiatul lemnelor, de exemplu – şi astfel aveau o utilitate redusă pentru femei. De fapt, schimbarea stilului de viaţă şi îmbunătăţirea tehnologiilor mai degrabă au sporit cantitatea de muncă pentru femei, din cauza caselor mai mari, meniurilor mai complicate, spălatului în cantităţi mai mari şi mai frecvent şi aşteptărilor din ce în ce mai mari referitoare la curăţenie.

Dar o prezenţă puternică şi invizibilă era pe cale să schimbe toate acestea pentru toată lumea, iar pentru povestea acesteia trebuie să trecem nu la altă cameră, ci la o cutie mică ce atîrnă pe perete.

1* Spălătorul de vase („scullery”, în limba engleză – n. trad.), din *escullier*, cuvînt din franceza veche pentru vase, era camera în care vasele erau spălate şi depozitate, iar aici se găsea o chiuvetă mare şi adîncă. Cămara („larder”, în limba engleză – n. trad.) nu este, cum s-ar putea crede, legată direct de untură („lard”, în limba engleză – n. trad.); provine din francezul *lardon*, care înseamnă şuncă – locul în care era ţinută carnea. Termenii sînt cei folosiţi în planurile iniţiale, dar se poate ca servitorii să fi numit a doua cameră oficiu („pantry”, în limba engleză – n. trad.), din latinescul *panna* sau „cameră a pîinii”, care la mijlocul secolului al XIX-lea ajunsese să însemne loc pentru păstrarea alimentelor în general.

2. „Buttery” şi, respectiv, „butter”, în limba engleză (n. trad.).

3. „Butler” şi, respectiv, „bottle”, în limba engleză (n. trad.).

4. „Dairy”, în limba engleză (n. trad.).

5* Întîmplător, imaginea noastră standard despre servitori în uniforme negre, cu bonete cu volănaşe, şorţuri apretate şi aşa mai departe reflectă o realitate de scurtă durată. Uniformele servitorilor au devenit obişnuite după creşterea importurilor de bumbac, în anii 1850. Pînă atunci, calitatea hainelor purtate de clasele superioare era atît de vizibil mai bună decît calitatea hainelor purtate de clasele muncitoare, încît nu era necesară diferenţierea servitorilor prin uniforme.

6. Pronunţie stîlcită pentru „Mister” („domn”, în limba engleză), considerată specifică sclavilor de origine africană (n. trad.).

Capitolul 6

Tabloul electric

În toamna anului 1939, în timpul confuziei uşor isterice care vine odată cu izbucnirea războiului, Marea Britanie a introdus reglementări stricte privind camuflajul, pentru a zădărnici orice ambiţie criminală a Luftwaffe. Timp de trei luni, a fost practic ilegal să laşi să se vadă orice lumină noaptea, oricît de slabă. Contravenienţii puteau fi arestaţi pentru aprinderea unei ţigări în pragul uşii sau citirea unui semn de pe drum la lumina chibritului. Un bărbat a fost amendat pentru că nu a acoperit lumina slabă a becului de la încălzitorul pentru acvariul său cu peşti tropicali. Hotelurile şi birourile petreceau ore întregi în fiecare zi montînd şi scoţînd panouri speciale de camuflaj. Şoferii trebuiau să conducă fără să vadă aproape nimic – nici măcar luminile de bord nu erau permise –, astfel încît trebuiau să ghicească nu numai drumul, ci şi cu ce viteză se deplasau.

Marea Britanie nu mai fusese atît de întunecată din Evul Mediu, iar consecinţele erau frapante şi profunde. Pentru a nu lovi bordura sau orice era parcat lîngă ea, maşinile au început să meargă pe liniile albe din mijloc, ceea ce era în regulă pînă cînd întîlneau un alt vehicul care făcea acelaşi lucru din sens opus. Pietonii se găseau într-un pericol permanent, deoarece fiecare trotuar devenise o cursă cu obstacole reprezentate de felinare, copaci şi dotări stradale nevăzute. Tramvaiele, denumite respectuos „primejdia mută”, generau îngrijorări aparte. „În timpul

primelor patru luni de război”, relatează Judith Gardiner în *Wartime*, „un număr de 4.133 de oameni au fost ucişi pe drumurile britanice” – o creştere cu 100% faţă de anul anterior. Aproape trei sferturi din victime erau pietoni. Fără să arunce o singură bombă, Luftwaffe ucidea deja şase sute de oameni pe lună, după cum observa sec *British Medical Journal*.

Din fericire, situaţia s-a calmat curînd şi puţină lumină a fost permisă în viaţa oamenilor – doar atît cît să stopeze măcelul –, dar a fost un memento salutar pentru cît de mult se obişnuise lumea cu iluminatul din abundenţă.

Uităm cît de dureros de întunecoasă era lumea înainte de apariţia electricităţii. O lumînare – una bună – abia oferă a suta parte din lumina unui singur bec de 100 de waţi. Deschideţi frigiderul şi veţi obţine mai multă lumină decît cea de care se bucurau majoritatea gospodăriilor în secolul al XVIII-lea. În timpul nopţii, lumea a fost într-adevăr un loc foarte întunecat pentru o mare parte a istoriei.

Putem vedea uneori în întuneric, ca să spunem aşa, atunci cînd găsim descrieri a ceea ce era considerat somptuos, ca atunci cînd un oaspete pe o plantaţie din Virginia, Nomini Hall, se minuna în jurnalul său „cît de luminoasă şi splendidă” fusese sufrageria în timpul unui banchet, deoarece ardeau şapte lumînări – patru pe masă şi trei altundeva în cameră. Pentru el, asta era o explozie de lumină. Cam în aceeaşi perioadă, de cealaltă parte a oceanului, în Anglia, un artist amator talentat pe nume John Harden lăsa un fermecător set de desene înfăţişînd viaţa de familie din casa lui, Brathay Hall din Westmorland. E izbitor cît de puţin iluminat aştepta sau solicita familia. Un desen caracteristic înfăţişează patru membri ai familiei stînd amical la o masă, cosînd, citind şi conversînd la lumina unei singure lumînări, şi nu există nici o senzaţie de greutate sau privaţiune, şi cu siguranţă nici un semn de posturi disperate ale oamenilor

încercînd să prindă ceva mai multă lumină care să cadă mai productiv pe o pagină sau o broderie. Un desen al lui Rembrandt, *Student la masă, la lumînare*, e de fapt mult mai aproape de realitate. Acesta arată un tînăr care stă la masă, aproape pierdut în umbra şi întunericul adînci pe care o singură lumînare de pe peretele de lîngă el nu reuşeşte să le străpungă. Însă tînărul are un ziar. Adevărul este că oamenii se consolau cu serile întunecoase deoarece nu cunoşteau altele[1]*.

Credinţa larg răspîndită că oamenii lumii pre-electrificate se duceau la culcare la căderea serii pare să se bazeze în întregime pe prezumţia că frustrarea provocată de privarea de un iluminat viguros ar obliga pe oricine să se retragă. De fapt, se pare că majoritatea oamenilor nu se retrăgeau extraordinar de devreme – nouă sau zece seara pare să fi fost ora obişnuită pentru majoritatea oamenilor din vremurile dinaintea electricităţii, iar pentru unii, mai ales în oraşe, era chiar mai tîrziu. Pentru cei care aveau control asupra programului lor de lucru, ora de culcare şi ora de trezire erau cel puţin la fel de variabile ca acum, şi se pare că aveau prea puţin de-a face cu lumina disponibilă. În jurnalul său, Samuel Pepys consemnează într-un loc trezirea la patru dimineaţa, dar în altul menţionează culcarea la aceeaşi oră matinală. Samuel Johnson era celebru pentru faptul că stătea în pat pînă la amiază, dacă putea; şi în general putea. Scriitorul Joseph Addison se trezea în mod regulat la trei dimineaţa vara (şi uneori chiar mai devreme), dar nu înainte de unsprezece iarna. Fără îndoială, pare să nu fi existat nici o grabă de a încheia ziua. Vizitatorii Londrei secolului al XVIII-lea observau adesea că magazinele erau deschise pînă la zece seara – şi evident că magazinele nu puteau rămîne deschise fără cumpărători. Cînd se primeau musafiri, se obişnuia să se servească cina la ora zece şi mesenii să stea pînă pe la miezul nopţii. Incluzînd conversaţia de dinainte şi muzica de după, o cină dura şapte ore

sau mai mult. Balurile continuau adesea pînă la două sau trei noaptea, cînd se servea de obicei un supeu. Oamenii erau atît de doritori să iasă în oraş şi să stea pînă tîrziu, încît nu lăsau să le stea nimic în cale. În 1785, o oarecare Louisa Stewart îi scria surorii sale că ambasadorul francez suferise „un atac de paralizie ieri", dar că oaspeţii şi-au făcut oricum apariţia la el acasă în seara respectivă, „jucînd faro etc., ca şi cum el nu ar fi fost pe moarte în camera alăturată. Sîntem un popor ciudat".

Deplasarea era mult mai dificilă, deoarece afară era foarte întuneric. În nopţile cele mai întunecate, nu era ceva neobişnuit ca împiedicatul pieton „să ajungă cu capul într-un stîlp" sau să sufere vreo altă surpriză dureroasă. Oamenii trebuiau să-şi găsească drumul prin întuneric pe pipăite, deşi în unele cazuri doar pipăiau *în* întuneric. Iluminatul în Londra era încă atît de prost în 1763, încît James Boswell a putut să facă sex cu o prostituată pe Westminster Bridge – un loc de întîlnire în nici un caz privat. Întunericul însemna de asemenea pericol. Hoţii erau peste tot şi, după cum nota o autoritate londoneză în 1718, oamenii erau adesea reticenţi în a ieşi noaptea din casă, de teamă că „ar putea fi orbiţi, îmbrînciţi, tăiaţi sau înjunghiaţi". Pentru a nu se izbi de obstacole sau a nu fi acostaţi de tîlhari, oamenii apelau adesea la serviciile celor care purtau torţe făcute din bucăţi solide de funie înmuiată în răşină sau alt material combustibil, ca să îi conducă acasă. Din păcate, nici aceştia nu erau întotdeauna de încredere şi uneori îşi conduceau clienţii în fundături unde ei sau complicii lor îi uşurau de bani şi articole de mătase.

Chiar şi după ce iluminatul cu gaz a devenit foarte răspîndit la mijlocul secolului al XIX-lea, după standardele moderne era încă o lume destul de tulbure după căderea nopţii. Cele mai luminoase felinare stradale cu gaz ofereau mai puţină lumină decît un bec modern de 25 de waţi. Mai mult, erau amplasate la distanţă mare unele de altele. În general,

între ele erau cel puţin vreo treizeci de metri de întuneric, dar pe unele străzi – King's Road din cartierul Chelsea din Londra, de exemplu – felinarele erau la peste şaizeci de metri distanţă, astfel încît nu luminau drumul, ci ofereau puncte îndepărtate de lumină spre care să te îndrepţi. Totuşi, felinarele cu gaz au rezistat surprinzător de mult timp în unele cartiere. Chiar şi în anii 1930, aproape jumătate din străzile Londrei erau încă iluminate cu gaz.

Dacă era ceva ce îi împingea pe oameni în pat devreme în lumea pre-electrificată, aceasta nu era plictiseala, ci epuizarea. Mulţi oameni aveau un program de lucru enorm de lung. Un Statut al Artizanilor elisabetan din 1563 stabilea că toţi artizanii, meşteşugarii şi lucrătorii „trebuie să ajungă şi să fie la lucrul lor la ora cinci sau înainte de cinci dimineaţa, şi să fie la lucru şi să nu plece pînă la ora şapte sau opt seara" – ceea ce însemna o săptămînă de lucru de optzeci şi patru de ore. În acelaşi timp, merită să ne amintim că un teatru londonez tipic precum Globe al lui Shakespeare putea primi două mii de persoane – aproximativ 1% din populaţia Londrei –, din care o mare parte erau oameni care munceau, şi, în plus, că existau mai multe teatre în funcţiune la un moment dat, ca şi distracţii alternative cum ar fi luptele de cocoşi sau asmuţirea cîinilor asupra unui urs înlănţuit. Astfel, orice ar fi decretat statutele, se pare că în fiecare zi cîteva mii de muncitori londonezi lipseau, în mod evident, de la bancurile lor de lucru, fiind în oraş la distracţie.

Ceea ce a consolidat, fără îndoială, programul lung de lucru a fost Revoluţia Industrială şi apariţia sistemului de fabrică. În fabrici, muncitorii trebuiau să fie la locurile lor de muncă de la şapte dimineaţa pînă la şapte seara în zilele lucrătoare şi de la şapte dimineaţa la două după-amiaza sîmbăta, dar în perioadele aglomerate ale anului – ceea ce se numea „perioadă vioaie" – puteau fi ţinuţi la maşinile lor de la trei

dimineaţa pînă la zece seara, ceea ce însemna o zi de lucru de nouăsprezece ore. Pînă la introducerea legii cu privire la munca în fabrici din 1833, copii nu mai mari de şapte ani erau puşi să lucreze la fel de mult. În astfel de circumstanţe, deloc surprinzător, oamenii mîncau şi dormeau cînd apucau.

Cei bogaţi aveau un program mai blînd. Scriind despre viaţa la ţară din 1768, Fanny Burney nota: „Luăm micul dejun întotdeauna la zece şi ne trezim la cît dorim înainte de asta; luăm prînzul la două fix, bem ceai cam pe la şase şi cinăm la nouă fix”. Rutina ei se regăseşte în nenumărate jurnale şi scrisori ale altor persoane din aceeaşi clasă socială. „Vă voi oferi descrierea unei zile şi atunci le veţi vedea pe toate”, îi scria o tînără corespondentă lui Edward Gibbon prin 1780. Ziua începea la nouă, iar micul dejun era la zece. „Apoi, cam pe la unsprezece, cînt la clavecin sau desenez; la unu traduc şi la două mă plimb din nou, la trei în general citesc şi la patru mergem la prînz, după aceea jucăm table, la şapte bem ceai, iar eu lucrez sau cînt la pian pînă pe la zece, cînd luăm o cină uşoară, iar la unsprezece ne culcăm.”

Iluminatul era de multe tipuri, toate destul de nesatisfăcătoare după standardele moderne. Cea mai elementară formă era iluminatul cu un fel de lumînări de trestie, care erau făcute prin tăierea trestiei în fîşii de aproximativ cincizeci de centimetri şi îmbibarea lor cu grăsime animală, de regulă de oaie. Acestea erau apoi plasate într-un suport de metal şi ardeau treptat. O astfel de lumînare ardea de regulă în cincisprezece sau douăzeci de minute, astfel încît pentru o seară îndelungată era nevoie de o rezervă bună de trestie şi de răbdare. Trestiile erau culese o dată pe an, primăvara, aşa încît trebuia calculat destul de atent necesarul de iluminat pentru următoarele douăsprezece luni.

Pentru cei înstăriţi, forma obişnuită a iluminatului erau lumînările. Acestea erau de două tipuri – de seu şi de ceară. Seul, obţinut din grăsime animală topită, avea marele avantaj că putea fi făcut acasă din grăsimea oricărui animal tăiat, astfel că era ieftin – sau cel puţin a fost pînă în 1709, cînd Parlamentul, sub presiunea breslelor lumînărarilor, a adoptat o lege potrivit căreia era ilegal să faci lumînări acasă. Legea a devenit o sursă de mari nemulţumiri la ţară şi probabil că în general a fost ignorată, dar cu unele riscuri. Oamenilor li se permitea încă să facă lumînări de trestie, deşi aceasta era uneori o libertate mai degrabă teoretică. În perioadele grele, ţăranii nu aveau animale de tăiat, iar lumînările de trestie necesitau grăsime animală, aşa încît erau nevoiţi să-şi petreacă serile nu doar înfometaţi, ci şi în întuneric.

Seul era un material exasperant. Deoarece se topea atît de uşor, lumînarea picura tot timpul şi trebuia curăţată de pînă la patruzeci de ori pe oră. De asemenea, seul ardea cu o lumină inegală şi puţea. Iar din cauză că seul era de fapt doar materie organică în descompunere, cu cît o lumînare era mai veche, cu atît mirosea mai rău. Lumînările făcute din ceară de albine erau mult superioare. Acestea ofereau o lumină constantă şi presupuneau mai puţină curăţare, dar costau cam de patru ori mai mult, fiind astfel folosite de obicei numai la ocazii. Puterea iluminatului pe care şi-l oferea cineva era un indicator al statutului social. Într-unul din romanele ei, Elizabeth Gaskell avea un personaj, domnişoara Jenkins, care ţinea două lumînări instalate, dar ardea numai cîte una o dată şi trecea încontinuu, agitată, de la una la alta, pentru a le menţine de lungimi perfect egale. În acest fel, oaspeţii care veneau nu găseau lumînări de lungimi diferite şi nu puteau deduce economia ei stînjenitoare.

Acolo unde combustibilii convenţionali erau rari, oamenii foloseau ce puteau – grozamă, ferigi, alge, bălegar uscat, orice ardea. Potrivit lui

James Boswell, în Insulele Shetland, pasărea-furtunii era în mod natural atît de uleioasă, încît uneori oamenii doar îi băgau un muc pe gît şi o aprindeau – dar eu bănuiesc că Boswell era puţin cam credul. În alte părţi din Scoţia bălegarul era strîns şi uscat pentru a fi folosit ca material de iluminat şi combustibil. Pierderea bălegarului fertilizator pentru cîmpuri a făcut ca foarte multe pămînturi să sărăcească şi se spune că a accelerat declinul agriculturii de acolo. Unii erau mai norocoşi decît alţii. În Dorset, în jurul lui Kimmeridge Bay, argilele bogate în ulei de pe plajă ardeau precum cărbunele, puteau fi adunate gratis şi ofereau chiar o lumină mai bună. Pentru cei care îşi permiteau, lămpile cu ulei erau cea mai eficientă opţiune, dar uleiul era scump, iar lămpile se murdăreau şi necesitau curăţare zilnică. Chiar şi pe parcursul unei seri, o lampă îşi poate pierde 40% din puterea ei de iluminare, pe măsură ce pe sticla lămpii se acumulează funingine. Dacă nu erau îngrijite corespunzător, lămpile cu ulei puteau fi teribil de murdare. Elisabeth Garrett consemnează că o fată care a participat la o petrecere în New England la care lămpile fumegau a povestit după aceea: „Nasurile ne erau complet negre şi hainele noastre erau gri de tot şi… aproape distruse”. Din acest motiv, mulţi oameni au rămas la lumînări chiar şi după ce alte variante au devenit disponibile. Catherine Beecher şi sora ei Harriet Beecher Stowe, în *The American Woman's Home*, un fel de replică americană a lucrării *Book of Household Management* a doamnei Beeton, oferă instrucţiuni pentru producerea lumînărilor acasă pînă în 1869.

Calitatea iluminatului a rămas neschimbată timp de aproximativ trei mii de ani, pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Dar în 1783, un fizician elveţian pe nume Ami Argand a inventat o lampă care sporea spectaculos nivelul iluminatului printr-un expedient simpu, şi anume aducînd mai mult oxigen la flacără. Lămpile lui Argand aveau de asemenea un buton

care permitea reglarea nivelului de strălucire al flăcării – o noutate care i-a lăsat pe mulţi utilizatori muţi de uimire şi recunoştinţă. Thomas Jefferson a fost unul dintre primii ei adepţi şi a remarcat, cu sinceră admiraţie, că o singură lampă Argand putea oferi lumina a şase lumînări. A fost atît de impresionat, încît s-a întors de la Paris cu mai multe lămpi Argand, în 1790.

Argand nu a dobîndit bogăţia pe care o merita. Patentele lui nu au fost respectate în Franţa, astfel că s-a mutat în Anglia; dar nici acolo nu au fost respectate şi, de fapt, nicăieri altundeva, iar Argand aproape că nu a cîştigat nimic de pe urma pasionatei sale ingeniozităţi.

Cea mai bună lumină dintre toate venea de la uleiul de balenă, iar cel mai bun tip de ulei de balenă era spermanţetul din capul de caşalot. Caşaloţii sînt animale misterioase şi greu de prins, care chiar şi acum sînt puţin înţelese. Ei produc şi depozitează rezerve mari de spermanţet – pînă la trei tone – într-un spaţiu cavernos din craniu. În ciuda denumirii, spermanţetul nu este spermă şi nu are nici o funcţie reproducătoare, dar atunci cînd este expus la aer se transformă dintr-un lichid apos translucid într-o cremă albă lăptoasă şi devine imediat evident de ce marinarii au dat caşalotului[2] acest nume. Nimeni nu a reuşit să-şi dea seama vreodată ce rost are spermanţetul. Este posibil să ajute cumva la flotabilitate sau la procesarea nitrogenului din sîngele caşaloţilor. Aceştia se scufundă cu mare viteză la adîncimi enorme – pînă la un kilometru şi jumătate – fără efecte negative evidente şi se crede că spermanţetul ar putea să explice cumva de ce caşaloţii nu suferă din cauza presiunii. O altă teorie este că spermanţetul absoarbe şocul atunci cînd masculii se luptă pentru drepturile de împerechere. Asta ar putea explica bine-cunoscuta predilecţie a caşaloţilor furioşi de a se izbi cu capul de baleniere, adesea fatală pentru ele. Dar în realitate nu se cunoaşte dacă aceştia se izbesc cap

în cap unii cu alţii. Nu mai puţin misterioasă a fost, timp de secole, foarte valoroasa marfă numită ambră cenuşie (după denumirea franceză, deşi probabil că ambra cenuşie este mai degrabă neagră decît gri) pe care ei o produc. Ambra cenuşie se formează în sistemul digestiv al caşaloţilor – abia recent s-a stabilit că e alcătuită din ciocuri de calamari, singura parte a acestui animal pe care nu o pot digera – şi este excretată la intervale neregulate. Timp de secole a fost găsită plutind în mare sau aruncată pe ţărm, şi nimeni nu a ştiut de unde provine. Constituia un fixator fără egal pentru parfumuri, ceea ce îi dădea mare valoare, deşi oamenii care şi-o puteau permite o şi mîncau. Carol al II-lea considera că ambra cenuşie cu ouă este cel mai bun fel de mîncare din lume. (Se spune că gustul ambrei cenuşii aminteşte de vanilie.) Oricum, prezenţa ambrei cenuşii pe lîngă spermanţetul preţios făcea caşaloţii enorm de tentanţi ca vînat.

Uleiul caşaloţilor, ca şi al altor tipuri de balene, era de asemenea căutat în industrie, ca emolient în fabricarea săpunului şi vopselelor şi ca lubrifiant pentru maşini. Balenele ofereau şi mari cantităţi de fanoane, lamele cornoase fixate de maxilarul superior, care constituiau un material ferm, dar flexibil pentru lamele corsetelor, biciuri şi alte articole care necesitau o anumită elasticitate naturală.

Uleiul de balenă era o specialitate americană, atît ca produs, cît şi în consum. Vînătoarea de balene e cea care a adus atît de multă prosperitate de timpuriu în porturi din New England precum Nantucket sau Salem. În 1846, America avea peste 650 de baleniere, aproximativ de trei ori mai multe decît totalul din întreaga lume. Exista un impozit mare pe uleiul de balenă în toată Europa, astfel că oamenii aveau tendinţa de a folosi ulei de rapiţă, produs din seminţele acestei plante (din familia verzei), sau camfor, un derivat al terebentinei, care producea o lumină excelentă, deşi era foarte instabil şi avea enervantul obicei de a exploda.

Nimeni nu ştie cîte balene au fost ucise în timpul marii epoci a vînătorii de balene, dar o estimare sugerează că vreo 300.000 ar fi fost măcelărite în cele aproximativ patru decenii dinainte de 1870. Aceasta poate să nu pară o cifră deosebit de mare, dar numărul balenelor nu era oricum foarte mare. În orice caz, vînătoarea a fost suficientă pentru a aduce multe specii de balene pe cale de dispariţie. Pe măsură ce numărul balenelor se diminua, călătoriile în căutare de balene au devenit din ce în ce mai lungi – pînă la patru ani a devenit ceva obişnuit, dar nici cinci ani nu era ceva imposibil –, iar vînătorii de balene erau obligaţi să cerceteze cele mai singuratice colţuri ale celor mai îndepărtate mări. Toate acestea s-au tradus în costuri mult crescute. În anii 1850, un galon de ulei de balenă se vindea cu 2,5 dolari – jumătate din salariul mediu pe săptămînă al unui muncitor –, însă neînduplecata vînătoare a continuat. Multe specii de balene – poate toate – ar fi dispărut pentru totdeauna dacă nu ar fi intervenit o neaşteptată serie de evenimente care a început în Nova Scotia, în 1846, cînd un om pe nume Abraham Gesner a inventat ceea ce, pentru o vreme, avea să fie cel mai valoros produs de pe Pămînt.

Gesner era medic de profesie, dar avea o pasiune neobişnuită pentru geologia cărbunelui şi, în timp ce făcea experimente cu gudronul de cărbune – un reziduu inutil şi lipicios rămas de pe urma procesării cărbunelui în gaz –, a conceput un mod de distilare a acestuia într-un combustibil lichid pe care l-a numit (din motive incerte) kerosen. Kerosenul ardea minunat şi oferea o lumină la fel de puternică şi constantă ca aceea a uleiului de balenă, dar putea fi produs mult mai ieftin. Problema era că producţia în cantităţi mari părea imposibilă. Gesner a făcut suficient kerosen cît să ilumineze străzile din Halifax şi, în cele din urmă, a înfiinţat o fabrică în New York, ceea ce i-a adus siguranţă financiară, dar, în lume, kerosenul scos din cărbune nu avea să fie

niciodată mai mult decît un produs marginal. La sfîrşitul anilor 1850, producţia americană totală era de doar şase sute de butoaie pe zi. (Pe de altă parte, pentru gudronul de cărbune s-au găsit în curînd aplicaţii într-un vast spectru de produse – vopsele, coloranţi, pesticide, medicamente şi altele. Gudronul de cărbune a devenit baza industriei chimice moderne.)

În această situaţie încurcată şi-a făcut apariţia un alt erou neaşteptat – un tînăr strălucit pe nume George Bissell, care tocmai părăsise postul de inspector şcolar în New Orleans, după o scurtă, dar distinsă carieră în educaţia publică. În 1853, în timpul unei vizite în oraşul său natal, Hanover din New Hampshire, Bissell i-a făcut o vizită unui profesor de la universitatea pe care o absolvise, Dartmouth College, şi acolo a observat o sticlă cu ulei de piatră pe rafturile profesorului. Acesta i-a spus că uleiul de piatră – ceea ce noi am numi acum petrol – ieşea la suprafaţă în vestul Pennsylvaniei. Dacă înmuiai o cîrpă în el, cîrpa ardea, dar nimeni nu îi găsise altă utilizare în afară de aceea de ingredient în medicamente-minune. Bissell a făcut cîteva experiemente cu uleiul de piatră şi a înţeles că acesta ar fi un mijloc de iluminat excepţional, dacă ar putea fi extras la scară industrială.

Bissell a înfiinţat o companie numită Pennsylvania Rock Oil Company şi a închiriat terenuri pentru minerale de-a lungul unui curs de apă leneş numit Oil Creek, lîngă Titusville, în vestul Pennsylvaniei. Ideea novatoare a lui Bissell a fost să foreze după ţiţei, ca după apă. Toată lumea săpase după apă. Pentru a pune lucrurile în mişcare, l-a trimis în Titusville pe un individ pe nume Edwin Drake – pe care cărţile de istorie îl numesc întotdeauna „Colonelul” Edwin Drake –, cu instrucţiuni de a fora. Drake nu avea nici o experienţă în foraj şi nu era colonel. Era un controlor de bilete de tren care cu puţin timp în urmă fusese obligat să se pensioneze din cauza problemelor de sănătate. Singurul său avantaj în

această afacere era că încă poseda permis de tren şi putea călători în Pennsylvania gratis. Pentru a-i spori prestanţa, Bissell şi asociaţii lui îi trimiteau corespondenţa adresînd-o „Colonelului E.L. Drake”.

Cu o grămadă de bani împrumutaţi, Drake a angajat o echipă de foraj care să înceapă să caute ţiţei. Deşi sondorii credeau că Drake e un nebun inofensiv, au acceptat cu bucurie slujba şi au început să foreze după instrucţiunile sale. Aproape imediat proiectul s-a lovit de dificultăţi tehnice. Spre uluirea tuturor, Drake a dat dovadă de un neaşteptat talent în ce priveşte rezolvarea problemelor mecanice şi a reuşit să menţină proiectul în funcţiune. Au forat timp de peste un an şi jumătate, dar nici urmă de ţiţei. În vara lui 1859, Bissell şi asociaţii lui au rămas fără fonduri, aşa încît i-au trimis lui Drake o scrisoare în care îi spuneau să oprească operaţiunile. Însă înainte ca scrisoarea să ajungă la Drake, pe 27 august 1859, la o adîncime de aproape 70 de picioare, Drake şi oamenii lui au dat de ţiţei. Nu a fost jetul înalt pe care îl asociem în mod obişnuit cu descoperirea ţiţeiului – acesta trebuia pompat din greu pentru a fi scos la suprafaţă –, dar a produs un volum constant de lichid gros, vîscos, albastru-verzui.

Deşi la momentul respectiv nimeni nu şi-a dat seama nici pe departe de importanţa descoperirii, aceşti oameni tocmai schimbaseră lumea complet şi pentru totdeauna.

Prima problemă pentru companie a constituit-o depozitarea ţiţeiului pe care îl producea. Nu existau pe plan local suficiente butoaie, astfel că în primele cîteva săptămîni au depozitat ţiţeiul în căzi de baie, lighene, găleţi şi orice altceva puteau găsi. În cele din urmă, au început să producă butoaie speciale, cu o capacitate de 42 de galoane, care rămîne şi astăzi unitatea de măsură standard pentru petrol. Se punea apoi problema şi mai

presantă a exploatării comerciale. În stare naturală, ţiţeiul este de fapt doar o mîzgă oribilă. Bissell s-a apucat să-l distileze în ceva mai pur. În timp ce făcea asta, a descoperit că, odată purificat, ţiţeiul era nu numai un excelent lubrifiant, ci producea ca efect secundar şi cantităţi considerabile de gazolină şi kerosen. Gazolina nu avea nici un fel de utilizare – era mult prea volatilă –, aşa încît era aruncată, însă kerosenul producea o lumină sclipitoare, după cum sperase Bissell, dar la un cost mult mai mic decît produsul obţinut din cărbune al lui Gesner. În sfîrşit, lumea avea un mijloc de iluminat ieftin, care rivaliza cu uleiul de balenă.

Imediat ce alţii au văzut cît de uşor era să extragă ţiţei şi să îl transforme în kerosen, a început o goană după terenuri. În curînd, sute de sonde de foraj au populat peisajul din jurul rîului Oil Creek. „În trei luni”, notează John McPhee în *In Suspect Terrain*, „oraşul numit duios Pithole City[3] a trecut de la populaţie zero la 15.000, şi alte orăşele au apărut în întreaga regiune – Oil City, Petroleum Center, Red Hot. John Wilkes Booth a venit şi şi-a pierdut economiile, apoi s-a dus să omoare un preşedinte”.

În anul descoperirii lui Drake, America a produs două mii de barili de ţiţei; după zece ani producea mult peste patru milioane, iar după patruzeci de ani – şaizeci de milioane. Din nefericire, Bissell, Drake şi ceilalţi investitori ai companiei sale (rebotezată acum Seneca Oil Company) nu au prosperat chiar atît cît speraseră. Alte puţuri produceau cantităţi mult mai mari – unul numit Pool Well scotea trei mii de barili pe zi –, iar simplul număr al puţurilor a saturat într-atît piaţa încît preţul ţiţeiului s-a prăbuşit cu efecte catastrofale, de la 10 dolari barilul în ianuarie 1861 la doar zece cenţi barilul la sfîrşitul aceluiaşi an. Asta era o veste bună pentru consumatori şi pentru balene, dar nu la fel de bună pentru petrolişti. Pe măsură ce boomul s-a transformat în crah, preţul terenului s-

a prăbuşit. În 1878, o parcelă de teren din Pithole City s-a vîndut cu 4,37 dolari. Treisprezece ani mai devreme costase 2 milioane.

În timp ce alţii falimentau şi încercau cu disperare să iasă din afacerile cu ţiţei, o mică firmă din Cleveland, pe nume Clark and Rockefeller, care în mod normal se ocupa de carne de porc şi alte produse agricole, a decis să intervină. A început să cumpere concesiuni falimentare. În 1877, la mai puţin de douăzeci de ani de la descoperirea ţiţeiului în Pennsylvania, Clark dispăruse din peisaj şi John D. Rockefeller controla cam 90% din afacerile cu ţiţei din America. Ţiţeiul era nu numai materia primă pentru o formă de iluminat extrem de lucrativă, ci răspundea şi unei nevoi disperate de lubrifiere pentru toate motoarele şi maşinile noii epoci industriale. Monopolul lui Rockefeller i-a permis să menţină preţurile stabile şi să devină fantastic de bogat în acest timp. În ultimii ani ai secolului, averea lui personală creştea cam cu un miliard de dolari pe an, măsurată în banii de astăzi – şi asta într-o epocă fără impozite pe venit. În epoca modernă, nimeni nu a mai fost atît de bogat.

Bissell şi asociaţii săi au avut destine diferite şi în nici un caz nu s-au îmbogăţit la fel. Seneca Oil Company a adus bani o vreme, dar în 1864, la doar cinci ani după ce Drake dăduse de ţiţei, nu a mai făcut faţă concurenţei şi s-a închis. Drake a irosit banii pe care îi cîştigase şi a murit la puţin timp după aceea, sărac lipit şi marcat de nevralgie. Bissell s-a descurcat mult mai bine. Şi-a investit cîştigurile într-o bancă şi alte afaceri şi a acumulat o mică avere – suficient cît să construiască pentru Dartmouth o sală de sport aspectuoasă, care încă există.

În timp ce kerosenul cucerea poziţia de mijloc de iluminat preferat în milioane de case, mai ales în oraşele mici şi în zonele rurale, în multe comunităţi mai mari era ameninţat de altă minune a epocii: gazul. Pentru

cei înstăriţi din multe oraşe mari, gazul a fost o opţiune suplimentară începînd cam din anul 1820. El era însă folosit mai mult în fabrici şi magazine şi pentru iluminatul stradal, şi nu a devenit obişnuit în case decît spre mijlocul secolului.

Gazul avea multe neajunsuri. Cei care lucrau în birourile cu instalaţii de gaz sau mergeau în săli de spectacole iluminate cu gaz se plîngeau adesea de dureri de cap şi greaţă. Pentru a reduce această problemă, flăcările de gaz erau uneori montate în afara ferestrelor fabricilor. Înăuntru, ele înnegreau tavanul, decolorau stofele, corodau metalul şi lăsau un strat unsuros de funingine pe orice suprafaţă orizontală. Florile se ofileau imediat în prezenţa lui şi majoritatea plantelor se îngălbeneau dacă nu erau izolate în sere de sticlă. Doar aspidistra părea să fie imună la efectele lui negative, ceea ce explică prezenţa ei în aproape toate fotografiile cu saloane victoriene. De asemenea, folosirea gazului necesita o anumită grijă. Majoritatea companiilor furnizoare de gaz reduceau debitul în timpul zilei, cînd cererea era mică. Astfel că oricine aprindea o lampă de gaz în timpul zilei trebuia să deschidă robinetul tare ca să obţină o lumină satisfăcătoare. Dar mai tîrziu, pe măsură ce presiunea creştea, flacăra putea să ardă primejdios, pîrjolind tavanul sau chiar declanşînd incendii, acolo unde cineva uitase să mai închidă robinetul. Deci gazul era şi periculos, şi murdar.

Avea însă un avantaj irezistibil. Dădea o lumină strălucitoare – cel puţin în comparaţie cu orice altceva cunoscut în lumea pre-electrificată. O cameră obişnuită iluminată cu gaz era de douăzeci de ori mai luminoasă decît fusese înainte. Nu era o lumină intimă – nu o puteai apropia de cartea pe care o citeai sau de lucrul de mînă, cum puteai face cu o lampă de masă –, dar oferea o lumină generală minunată, făcînd ca jocul de cărţi, cititul şi chiar conversaţia să fie mai plăcute. Mesenii puteau să vadă

starea mîncării lor; puteau să se descurce cu delicatele oase de peşte şi să ştie cîtă sare ieşea din solniţă. Puteai să pierzi un ac şi să-l găseşti înainte de răsăritul soarelui. Titlurile cărţilor de pe rafturi deveneau vizibile. Oamenii citeau mai mult şi stăteau mai tîrziu. Nu întîmplător la mijlocul la secolului al XIX-lea a avut loc o explozie bruscă şi durabilă a numărului de ziare, reviste, cărţi şi partituri. Numărul ziarelor şi periodicelor din Marea Britanie a sărit de la mai puţin de 150 la începutul secolului la aproape 5.000 spre sfîrşit.

Gazul a fost deosebit de popular în America şi Marea Britanie. În 1850 era deja disponibil în majoritatea oraşelor din ambele ţări. El a rămas însă un privilegiu al clasei de mijloc. Săracii nu şi-l permiteau, iar bogaţii aveau tendinţa de a-l dispreţui, în parte din cauza costului şi a neplăcerilor generate de instalare, în parte din cauza daunelor pe care le provoca tablourilor şi ţesăturilor scumpe şi în parte din cauză că, atunci cînd ai deja servitori care fac totul în locul tău, nu mai e la fel de urgent să faci alte investiţii generatoare de confort. Rezultatul paradoxal, după cum observa Mark Girouard, era că nu numai casele clasei mijlocii, ci şi instituţii precum azilurile pentru bolnavi mintal şi închisorile au fost, în general, mai bine iluminate – şi, fiindcă veni vorba, mai bine încălzite – cu mult înaintea celor mai impunătoare reşedinţe ale Angliei.

Încălzirea a rămas o provocare pentru majoritatea oamenilor de-a lungul întregului secol al XIX-lea. Domnul Marsham avea un cămin în practic fiecare cameră a casei sale parohiale, chiar şi în camera de toaletă, în plus faţă de o sobă solidă de bucătărie. Curăţarea, alimentarea şi întreţinerea atît de multor căminuri trebuie să fi însemnat o cantitate de muncă enormă; şi totuşi, timp de mai multe luni pe an, casa era aproape sigur inconfortabil de rece. (Şi încă mai este.) Căminurile pur şi simplu nu sînt destul de eficiente pentru a încălzi alte spaţii în afara celor foarte

mici. Acest lucru mai că ar putea fi trecut cu vederea într-o zonă temperată cum este Anglia, însă în iernile îngheţate din mare parte a Americii de Nord deficienţele căminului în a produce suficientă căldură într-o cameră deveneau evidente pentru locatarii amorţiţi de frig. Thomas Jefferson s-a plîns că într-o seară a trebuit să se oprească din scris fiindcă cerneala îngheţase în călimară. Un autor de jurnal, George Templeton Strong, nota în iarna anului 1866 că nici cu două sobe aprinse şi făcînd focul în toate căminurile nu reuşea să ridice temperatura casei sale din Boston peste 3,5 grade.

În mod destul de previzibil, Benjamin Franklin a fost cel care şi-a îndreptat atenţia asupra acestei chestiuni şi a inventat ceea ce a devenit cunoscut drept soba Franklin (sau Pennsylvania). Soba lui Franklin reprezenta o îmbunătăţire incontestabilă – deşi mai degrabă pe hîrtie decît în practică. În mare, era o sobă din metal introdusă într-un cămin, dar cu tiraje şi ventilări suplimentare care redirecţionau ingenios fluxul de aer şi trimiteau mai multă căldură în cameră. Dar era, de asemenea, complicată şi scumpă, şi producea mari neplăceri– adesea insuportabile – în fiecare cameră în care era instalată. Inima sistemului era un tiraj secundar, din spate, care s-a dovedit a fi imposibil de curăţat altfel decît prin demontare completă. În plus, soba necesita o gură de ventilare cu aer rece sub podea, ceea ce în termeni practici însemna că nu putea fi instalată în camerele de la etaj sau acolo unde dedesubt exista un subsol – ceea ce o descalifica de la bun început pentru multe case. Proiectul lui Franklin a fost îmbunătăţit în America de către David Rittenhouse şi în Europa de către Benjamin Thompson, conte de Rumford, dar adevăratul confort a venit doar cînd oamenii şi-au etanşat căminurile şi au adus soba în cameră cu totul. Acest tip de sobă, cunoscut drept soba olandeză, mirosea a fier încins şi usca atmosfera, dar cel puţin îi încălzea pe locatari.

Pe măsură ce americanii s-au deplasat spre vest, în prerie şi dincolo de aceasta, lipsa lemnului de foc a început să creeze probleme. Cocenii de porumb erau folosiţi foarte mult drept combustil, ca şi balega uscată de vacă – cunoscută sub numele eufemistic şi destul de fermecător de „cărbune de suprafaţă”. În zonele sălbatice, americanii ardeau şi orice tip de grăsime – de porc, de căprioară, de urs, pînă şi grăsimea porumbeilor călători – şi uleiuri de peşte, deşi toate acestea afumau şi puţeau.

Soba a devenit un fel de obsesie americană. La începutul secolului XX, peste şapte mii de tipuri fuseseră deja înregistrate la Oficiul pentru Brevete al Statelor Unite. Singura calitate pe care o aveau toate în comun era că presupuneau o cantitate destul de mare de muncă pentru a funcţiona. Conform unui studiu din Boston, o sobă obişnuită din 1899 ardea cam o sută treizeci de kilograme de cărbune pe săptămînă, producea douăsprezece kilograme de cenuşă şi necesita trei ore şi unsprezece minute de îngrijire. Dacă cineva avea sobe atît în bucătărie, cît şi în sufragerie, poate şi căminuri deschise în alte părţi, acestea însemnau multă muncă suplimentară. Un alt neajuns semnificativ al sobelor închise era că lipseau camera de o mare cantitate de lumină.

Combinaţia de flacără deschisă şi materiale combustibile a adus un element de îngrijorare şi agitaţie în fiecare aspect al vieţii cotidiene din lumea pre-electrificată. Samuel Pepys consemna în jurnalul său cum se aplecase deasupra unei lumînări, în timp ce lucra la birou, şi la puţin timp după aceea a simţit un miros groaznic, înţepător, de lînă arsă; abia atunci şi-a dat seama că noua şi foarte scumpa lui perucă ardea spectaculos. Astfel de mici incendii erau ceva obişnuit. Aproape fiecare cameră din fiecare casă avea o flacără deschisă cel puţin o parte a timpului, şi aproape fiecare casă era extraordinar de combustibilă, de vreme ce aproape tot ce se găsea înăuntrul ei sau pe ea, de la saltelele de paie pînă la acoperişul de

stuf, era un combustibil ce abia aştepta să se aprindă. Pentru a reduce pericolul noaptea, focurile erau acoperite cu un fel de capac bombat numit *couvre-feu* (de unde provine termenul „curfew”[4]), dar pericolul nu putea fi niciodată complet eliminat.

Perfecţionările tehnologice îmbunătăţeau uneori calitatea luminii, dar la fel de des creşteau riscul de incendiu. Lămpile Argand erau grele în partea de sus şi uşor de răsturnat, deoarece rezervorul de combustibil trebuia ridicat, pentru a facilita curgerea combustibilului spre muc. Dacă era răsturnat sau vărsat, kerosenul era aproape imposibil de stins cînd lua foc. În anii 1870, nu mai puţin de şase mii de oameni mureau anual în incendii cu kerosen, doar în America.

Incendiile din spaţiile publice au devenit, de asemenea, o preocupare considerabilă, mai ales după apariţia unei metode de iluminat acum uitate, dar strălucitoare, ce era cunoscută ca „lumina lui Drummond”, fiind botezată după un anume Thomas Drummond de la Britain’s Royal Engineers, căruia la începutul anilor 1820 i se atribuia în mod curent, dar greşit inventarea ei. În realitate, ea a fost inventată de sir Goldsworthy Gurney, un coleg inginer şi inventator talentat. Drummond doar a popularizat-o şi nu a pretins niciodată că a inventat-o, dar cumva meritul i-a fost asociat şi a rămas astfel de atunci încoace. Lumina lui Drummond – sau lumina de calciu, cum i se mai spunea – se baza pe un fenomen cunoscut de mult timp: dacă iei o bucată de var sau magneziu şi o arzi într-o flacără foarte fierbinte, aceasta va străluci cu o lumină albă intensă. Folosind o flacără creată dintr-un amestec concentrat de oxigen şi alcool, Gurney putea încălzi un cocoloş de var cît o pietricică atît de eficient, încît lumina lui putea fi văzută de la aproape o sută de kilometri distanţă. Dispozitivul a fost utilizat cu succes la farurile maritime, dar a fost preluat şi de teatre. Lumina nu numai că era perfectă şi constantă, ci putea fi şi

concentrată într-o rază şi îndreptată spre anumiţi actori. Dezavantajul era că nenumărate incendii erau provocate de căldura intensă a luminii de calciu. De-a lungul secolului al XIX-lea, aproape zece mii de oameni au murit în incendii în săli de spectacol din Marea Britanie, potrivit unui raport publicat în 1899 de William Paul Gerhard, principala autoritate în materie de incendii a momentului.

Incendiul era un pericol chiar şi cînd călătoreai – de fapt, adesea cu atît mai mult, de vreme ce căile de scăpare erau limitate sau inexistente. În 1858, vasul cu emigranţi *Austria* a luat foc pe mare, în drum spre Statele Unite, şi aproape cinci sute de oameni au avut o moarte groaznică, în timp ce vasul a ars sub ei. Şi trenurile erau periculoase. Începînd cam din 1840, vagoanele de călători au fost dotate cu sobe cu lemne sau cărbune iarna şi cu lămpi cu ulei pentru citit, iar şansele de catastrofă într-un tren care se clatină sînt uşor de imaginat. Pînă şi în 1921, douăzeci şi şapte de oameni au murit într-un incendiu produs de o sobă dintr-un tren, lîngă Philadelphia.

Pe teren ferm, cea mai mare teamă legată de incendii era că acestea vor scăpa de sub control şi se vor răspîndi, distrugînd cartiere întregi. Cel mai celebru incendiu urban din istorie este aproape sigur Marele Incendiu din Londra anului 1666, care a început ca un mic incendiu într-o brutărie de lîngă London Bridge, dar s-a răspîndit rapid, ocupînd o zonă cu un diametru de opt sute de metri. Fumul era vizibil pînă şi din îndepărtatul Oxford, iar incendiul putea fi auzit ca un foşnet încet, sinistru. În total au ars 13.200 de case şi 140 de biserici. Dar incendiul din 1666 a fost, de fapt, al doilea Mare Incendiu din Londra. Un incendiu din 1212 a fost mult mai devastator. Deşi de mai mică amploare faţă de cel din 1666, a fost mai iute şi mai puternic, trecînd de la o stradă la alta atît de rapid, încît mulţi locuitori care fugeau au fost prinşi din urmă sau lăsaţi fără cale

de scăpare. În total, a făcut 12.000 de victime. În schimb, incendiul din 1666 a ucis doar cinci oameni, din cîte se ştie. Timp de 454 de ani, incendiul din 1212 a fost cunoscut drept Marele Incendiu din Londra. Aşa ar trebui să şi rămînă, de fapt.

Cele mai multe oraşe au suferit incendii devastatoare din cînd în cînd, unele în mod repetat. Boston a ars în 1653, 1676, 1679, 1711 şi 1761. Apoi a urmat o acalmie pînă în iarna anului 1834, cînd un incendiu în timpul nopţii a făcut scrum 700 de clădiri – cea mai mare parte a centrului oraşului – şi a devenit atît de violent, încît s-a răspîndit la vasele din port. Dar toate incendiile urbane pălesc în comparaţie cu incendiul care a măturat Chicago într-o noapte vîntoasă din octombrie 1871, cînd se spune că vaca unei doamne Patrick O'Leary ar fi răsturnat un felinar cu kerosen într-un grajd din strada DeKoven, după care au urmat imediat tot felul de nenorociri. Incendiul a distrus 18.000 de clădiri şi a lăsat 150.000 de oameni fără adăpost. Daunele au depăşit 200 de milioane de dolari şi au falimentat cincizeci şi una de companii de asigurări.

Acolo unde casele erau îngrămădite una într-alta, ca în oraşele europene, nu prea era mare lucru de făcut, deşi constructorii au inventat o soluţie utilă. La început, grinzile transversale din casele terasate englezeşti mergeau dintr-o laterală în alta şi se sprijineau pe zidurile despărţitoare dintre case. Astfel, se crea practic un şir liniar de grinzi de-a lungul străzii, sporind riscul răspîndirii incendiilor de la o casă la alta. Ca urmare, începînd cu perioada georgiană, grinzile au fost orientate din faţa spre spatele casei, transformînd zidurile despărţitoare în izolatoare de incendiu. Însă plasarea grinzilor în acest fel a impus prezenţa unor pereţi de susţinere, ceea ce a dictat mărimea camerelor şi, mai departe, modul în care camerele erau folosite şi casele locuite.

Un fenomen natural promitea să elimine toate pericolele şi neajunsurile amintite: electricitatea. Electricitatea era ceva incitant, dar şi greu de folosit în aplicaţii practice. Utilizînd picioarele broaştelor şi electricitatea unor baterii simple, Luigi Galvani a demonstrat că aceasta face muşchii să zvîcnească. Nepotul său, Giovanni Aldini, dîndu-şi seama că se pot face bani din asta, a inventat un spectacol în care folosea electricitatea pentru a anima trupurile criminalilor recent executaţi şi capetele victimelor ghilotinei, făcîndu-le să deschidă ochii şi să-şi mişte gura fără a scoate vreun zgomot. Presupunerea logică era că, dacă electricitatea putea să îi mişte pe morţi, cine ştie cît de multe beneficii le putea aduce celor vii. În doze mici (cel puţin să sperăm că erau mici) era folosită pentru tot felul de boli, de la constipaţie la a-i împiedica pe adolescenţi să aibă erecţii necuvenite (sau cel puţin să se bucure de ele). Charles Darwin, adus la disperare de o boală misterioasă de-o viaţă care îl făcea să sufere de o letargie cronică, se înfăşura în mod regulat în lanţuri de zinc electrificate, îşi turna oţet pe corp şi suporta posomorît ore întregi de furnicături inutile, în speranţa că asta îi va aduce vreo ameliorare, ceea ce nu s-a întîmplat niciodată. Preşedintele James Garfield, deşi aflat pe moarte din cauza glonţului unui asasin, a manifestat o îngrijorare slabă, dar evidentă atunci cînd a văzut cum Alexander Graham Bell îl înfăşoară cu sîrme electrificate în încercarea de a localiza glonţul.

Însă adevărata necesitate era o lumină electrică practică. În 1846, ca din senin, un om pe nume Frederick Hale Holmes a patentat o lampă cu arc electric. Lumina lui Holmes era produsă prin generarea unui curent electric puternic şi forţarea acestuia să treacă de la o tijă de carbon la alta – un truc pe care îl demonstrase cu patruzeci de ani înainte Humphry Davy, dar fără a profita de pe urma acestuia. În mîinile lui Holmes, rezultatul era o lumină orbitor de vie. Nu se ştie aproape nimic despre

Holmes – de unde provenea, ce educaţie avea, cum învăţase să stăpînească electricitatea. Tot ce se ştie este că a lucrat la École Militaire din Bruxelles, unde a dezvoltat ideea împreună cu un anume profesor Floris Nollet, apoi s-a întors în Anglia şi i-a dus invenţia marelui Michael Faraday, care a înţeles imediat că aceasta putea oferi lumina perfectă pentru farurile maritime.

Prima a fost instalată la farul South Foreland, imediat lîngă Dover, şi aprinsă pe 8 decembrie 1858[5]*. A funcţionat timp de treisprezece ani, iar altele au fost instalate în alte locaţii, dar iluminarea cu arc nu a fost niciodată un mare succes, deoarece era complicată şi scumpă. Necesita un generator electromagnetic şi un motor cu aburi, care împreună cîntăreau două tone, şi avea nevoie de asistenţă permanentă pentru a funcţiona bine.

Ceea ce se poate spune în favoarea lămpilor cu arc este că dădeau o lumină uimitor de strălucitoare. Gara St Enoch din Glasgow era iluminată cu şase lămpi Crompton – numite după producătorul lor, R.E. Crompton –, fiecare avînd puterea a 6.000 de lumînări. În Paris, un inventator de origine rusă pe nume Pavel Iablocikov a creat un tip de lumini cu arc electric care au ajuns să fie numite „lumînările Iablocikov”. Au fost folosite pentru a ilumina numeroase străzi şi monumente ale Parisului în anii 1870 şi au făcut senzaţie. Din păcate, sistemul era scump şi nu funcţiona foarte bine. Lămpile erau instalate în serie, iar dacă se ardea una, cădeau toate, ca becurile de Crăciun. Iar de căzut cădeau des. După doar cinci ani, compania Iablocikov a intrat în faliment.

Lămpile cu arc dădeau o lumină mult prea strălucitoare pentru uz casnic. Era nevoie de un filament practic pentru uzul domestic, care să dea o lumină constantă pentru perioade lungi. Principiul iluminatului prin incandescenţă fusese înţeles şi, practic, cucerit de surprinzător de mult timp. Foarte devreme, în 1840, cu şapte ani înainte ca Thomas Edison să

se nască măcar, sir William Grove, un avocat şi judecător care era şi un sclipitor om de ştiinţă amator interesat în mod deosebit de electricitate, a prezentat o lampă cu incandescenţă care funcţiona şapte ore; însă nimeni nu-şi dorea un bec a cărui fabricare să coste mult şi care să funcţioneze doar cîteva ore, aşa încît Grove nu a mers mai departe cu invenţia sa. În Newcastle, un tînăr farmacist şi pasionat inventator pe nume Joseph Swan a asistat la o demonstraţie cu lampa lui Grove şi a făcut el însuşi unele experimente de succes, dar lipsea tehnologia pentru crearea unui vid cu adevărat eficient în interiorul becului. Fără acel vid, orice filament se ardea rapid, făcînd din bec un moft scump şi de scurtă durată. În plus, Swan era interesat şi de alte chestiuni, în special fotografia, unde a adus contribuţii importante. A inventat hîrtia fotografică cu bromură de argint, care a permis realizarea primelor imprimări fotografice de bună calitate, a perfecţionat tehnica cu colodiu şi a adus mai multe îmbunătăţiri substanţelor chimice fotografice. Între timp, afacerea sa cu produse farmaceutice, care implica atît producţie, cît şi vînzare, era în plin avînt. În 1867, asociatul şi cumnatul său John Mawson a murit într-un accident bizar, în timp ce arunca nitroglicerină într-o mlaştină de lîngă oraş. A fost, pe scurt, o perioadă complicată şi acaparatoare pentru Swan, iar interesele sale s-au îndepărtat de iluminat pentru următorii treizeci de ani.

Apoi, la începutul anilor 1870, Hermann Sprengel, un chimist german care lucra în Londra, a inventat un aparat care a ajuns să fie numit pompa cu mercur Sprengel. A fost o invenţie crucială, care chiar a făcut posibil iluminatul casnic. Din nefericire, o singură persoană din istorie a crezut că Hermann Sprengel merita să fie cunoscut mai bine: Hermann Sprengel. Pompa lui putea reduce cantitatea de aer dintr-o cameră de sticlă la a milioana parte din cea normală, ceea ce permitea unui filament să

strălucească timp de sute de ore. Acum mai trebuia găsit un material adecvat pentru filament.

Cea mai hotărîtă şi bine promovată căutare a fost întreprinsă de Thomas Edison, cel mai de seamă inventator al Americii. În 1877, cînd şi-a început misiunea de a crea o lampă cu succes comercial, Edison era deja pe cale să devină cunoscut drept „Vrăjitorul din Menlo Park”. Nu era un om foarte atrăgător. Nu se dădea în lături să înşele sau să mintă, şi era gata să fure brevete sau să mituiască jurnalişti pentru a scrie articole favorabile. Potrivit unuia dintre contemporanii săi, „în locul conştiinţei avea un vid”. Dar era întreprinzător, harnic şi un organizator fără egal.

Edison a trimis oameni în colţuri îndepărtate ale lumii în căutarea posibilelor filamente şi avea echipe de oameni care lucrau la pînă la 250 de materiale odată, în speranţa găsirii unuia care să aibă caracteristicile necesare de durabilitate şi rezistenţă. Au încercat totul, pînă şi fire de păr din bogata barbă roşcată a unui prieten de familie. Cu puţin înainte de Ziua Recunoştinţei din 1879, lucrătorii lui Edison au creat o bucată de carton carbonizat, răsucit subţire şi împăturit cu grijă, care ardea nu mai puţin de treisprezece ore – totuşi, nici pe departe suficient pentru o utilizare practică. În ultima zi a anului 1879, Edison a invitat un public select să asiste la o demonstraţie cu noile sale lămpi cu incandescenţă. Pe măsură ce soseau la domeniul său din Menlo Park, în New Jersey, aceştia erau uluiţi de vederea a două clădiri iluminate cu o lumină caldă. Dar nu şi-au dat seama că lumina era în mare parte non-electrică. Sticlarii suprasolicitaţi ai lui Edison reuşiseră să pregătească doar treizeci şi patru de becuri, astfel încît grosul iluminatului provenea de fapt de la lămpi cu ulei amplasate strategic.

Swan a revenit la iluminatul electric abia în 1877, dar, lucrînd de unul singur, a ajuns în mod independent la un sistem de iluminat mai mult sau

mai puţin identic. În ianuarie sau februarie 1879, Swan a făcut o prezentare publică a noii sale lămpi electrice cu incandescenţă în Newcastle. Ambiguitatea datei se datorează faptului că nu e sigur dacă a făcut o demonstraţie cu lampa sa la o conferinţă publică din ianuarie sau doar a vorbit despre ea; dar în luna următoare cu siguranţă a aprins-o, în faţa unui public apreciativ. În oricare dintre variante, demonstraţia lui a fost cu cel puţin opt luni anterioară oricărei realizări a lui Edison. În acelaşi an, Swan a instalat lumini în propria casă, iar în 1881 electrificase deja casa din Glasgow a marelui om de ştiinţă lordul Kelvin – din nou, cu mult înaintea oricărei realizări a lui Edison.

Cu toate acestea, cînd a apărut prima instalaţie practică a lui Edison, ea era mult mai remarcabilă şi, prin urmare, mai semnificativă pe termen lung. Edison a electrificat un întreg district din centrul Manhattanului, în jurul Wall Street, care era alimentat de o centrală instalată în două clădiri pe jumătate abandonate de pe Pearl Street. Pe parcursul iernii, primăverii şi verii din 1881-1882, Edison a întins 23 de kilometri de cablu şi şi-a testat şi retestat cu fanatism sistemul. Nu totul a mers perfect. Caii din apropiere au fost agitaţi, pînă cînd s-a înţeles că electricitatea pierdută făcea ca potcoavele să le producă furnicături. La ateliere, mai mulţi dintre oamenii săi şi-au pierdut dinţii, intoxicîndu-se cu mercur din cauza expunerii exagerate la pompa lui Sprengel. Dar în cele din urmă toate problemele au fost rezolvate şi, în după-amiaza zilei de 4 septembrie 1882, Edison, aflat în biroul finanţistului J.P. Morgan, a apăsat comutatorul care ilumina opt sute de becuri electrice din optzeci şi cinci de companii care îmbrăţişaseră planul lui.

Edison excela într-adevăr la organizarea sistemelor. Inventarea becului electric a fost un lucru minunat, dar fără prea mare utilitate practică, avînd în vedere că nimeni nu avea o priză de alimentare. Edison şi neobosiţii lui

lucrători au trebuit să conceapă şi să construiască întregul sistem de la zero, de la centrale electrice şi cabluri ieftine şi fiabile la veioze şi întrerupătoare. În cîteva luni, Edison construise nu mai puţin de 334 de centrale electrice mici în lumea întreagă, iar în aproximativ un an centralele lui alimentau treisprezece mii de becuri. Şiret, Edison le-a instalat în locuri în care urmau să aibă cu siguranţă un impact maxim: Bursa din New York, hotelul Palmer House din Chicago, opera La Scala din Milano, sala unde se lua masa din Camera Comunelor din Londra. Între timp, Swan îşi făcea mare parte din producţie în propria casă. Pe scurt, nu avea o viziune clară. De fapt, nici măcar nu a depus o cerere pentru obţinerea unui brevet. Edison a înregistrat brevete peste tot, inclusiv în Marea Britanie în noiembrie 1879, asigurîndu-şi astfel întîietatea.

După standardele moderne, aceste prime becuri erau destul de slabe, dar pentru oamenii din epocă o lumină electrică era un miracol strălucitor – „un mic glob solar, o adevărată lampă a lui Aladin”, după cum relata entuziast un jurnalist de la *New York Herald*. E greu de imaginat acum cît de strălucitor, clar şi nefiresc de stabil era acest nou fenomen. Cînd luminile de pe Fulton Street au fost aprinse în septembrie 1882, jurnalistul uluit de la *Herald* a descris pentru cititorii săi scena în care obişnuita „pîlpîire slabă a gazului” a cedat dintr-odată locul unei sclipitoare „străluciri constante…, fixă şi neclintită”. Era incitant, dar în mod evident era necesară o anumită acomodare.

Şi bineînţeles că electricitatea avea aplicaţii mult dincolo de simplul iluminat. Încă din 1893, Expoziţia Columbiană de la Chicago etala o „bucătărie electrică model”. Era ceva incitant, deşi încă nu foarte practic. Printre altele, deoarece distribuirea electricităţii nu era încă generală, trebuia ca majoritatea proprietarilor să-şi construiască pe terenul lor o

„centrală electrică” proprie care să furnizeze curentul electric necesar. Şi chiar dacă erau suficient de norocoşi pentru a fi conectaţi la lumea exterioară, serviciile nu puteau furniza suficient curent electric pentru a face aparatele să meargă cu adevărat bine. Era nevoie de o oră doar pentru a preîncălzi un cuptor. Chiar şi atunci, nu putea produce mai mult de foarte modesta cifră de şase sute de waţi şi nu puteai să foloseşti plita de deasupra în acelaşi timp cu cuptorul. Existau şi anumite deficienţe de design. Butoanele de reglat căldura se aflau imediat deasupra nivelului podelei. Pentru ochiul modern, aceste noi sobe electrice arătau ciudat, pentru că erau făcute din lemn, în general stejar, placat cu zinc sau alt material protector. Modelele din porţelan alb au apărut abia în anii 1920 – şi cînd au apărut au fost considerate foarte ciudate. Mulţi credeau că arată ca şi cum ar trebui să stea într-un spital sau o fabrică, nu într-o casă particulară.

Pe măsură ce electricitatea a devenit mai accesibilă, mulţi oameni au descoperit că era neliniştitor să te bazezi, pentru confort, pe o forţă invizibilă ce putea să ucidă rapid şi pe nesimţite. Cei mai mulţi electricieni erau pregătiţi în grabă şi, inevitabil, nici unul nu avea experienţă, astfel că aceasta a devenit rapid o profesiune pentru temerari. Ziarele publicau relatări vii şi detaliate de fiecare dată cînd cineva se electrocuta, ceea ce se întîmpla destul de regulat. În Anglia, Hilaire Belloc a oferit o mică epigramă care surprindea dispoziţia publicului:

Doar o atingere – o mînă ce-a alunecat
Iar bornele – bum! – şi-un fel de şuierat
Miros de ars e-n aerul uimit
Iar electricianul nu e de găsit!

În 1896, Franklin Pope, fostul partener al lui Edison, s-a electrocutat în timp ce lucra la electrificarea propriei case, demonstrînd, spre satisfacţia multora, că electricitatea era prea periculoasă chiar şi pentru experţi. Incendiile cauzate de defecţiunile electrice nu erau ceva neobişnuit. Becurile electrice explodau uneori, speriind întotdeauna, iar uneori avînd efecte dezastruoase. Noul Dreamland Park din Insula Coney s-a transformat în scrum, în 1911, din cauza unui incendiu provocat de explozia unui bec electric. Scîntei rătăcite provenind de la conexiuni proaste au provocat explozia mai multor conducte de gaz, ceea ce însemna că nici măcar nu trebuia să fii conectat la reţeaua de electricitate pentru a fi în pericol.

Această ambivalenţă dominantă a fost demonstrată de doamna Cornelius Vanderbilt, care s-a dus la un bal mascat costumată în bec electric, pentru a sărbători instalarea electricităţii în casa ei de pe Fifth Avenue, în New York, dar apoi a scos întreaga instalaţie cînd s-a bănuit că aceasta a fost sursa unui mic incendiu. Alţii depistau ameninţări mai insidioase. O autoritate în materie pe nume S.F. Murphy a identificat o întreagă serie de boli induse electric – suprasolicitarea ochilor, dureri de cap, stare de sănătate generală proastă şi poate chiar „epuizarea prematură a vieţii”. Un arhitect era sigur că lumina electrică produce pistrui.

În primii cîţiva ani, nimeni nu a avut ideea ştecherului şi a prizei, astfel că orice aparat electric casnic trebuia conectat direct la sistem. Cînd, în sfîrşit, au apărut prizele, pe la începutul secolului XX, acestea au fost disponibile doar ca parte a corpurilor de iluminat de pe tavan, ceea ce însemna că odinioară trebuia să te urci pe un scaun sau pe o scară pentru a conecta orice aparat electric. Curînd au urmat prizele de perete, dar acestea nu au fost întotdeauna extraordinar de fiabile. Se spune că primele astfel de prize pîrîiau, scoteau fum şi uneori aruncau scîntei. Potrivit lui

Juliet Gardiner, la Manderston, o reşedinţă impunătoare din Scoţia, la mijlocul epocii edwardiene se obişnuia să se arunce cu perne într-o priză de perete deosebit de animată.

Creşterea consumului a fost împiedicată şi de faptul că anii 1890 au fost o perioadă de criză. Dar iluminatul electric a fost în cele din urmă irezistibil. Era curat, constant, uşor de întreţinut şi disponibil instantaneu, şi în cantităţi infinite, la atingerea unui comutator. Iluminatul cu gaz avusese nevoie de jumătate de secol pentru a fi consacrat, cel electric însă, de mult mai puţin. În 1900, cel puţin în oraşele mari, iluminatul electric devenea tot mai mult un lucru obişnuit – iar aparatele electrice au urmat ineluctabil: ventilatorul electric în 1891, aspiratorul în 1901, maşina de spălat şi fierul de călcat în 1909, prăjitorul de pîine în 1910, frigiderul şi maşina de spălat vase în 1918. La acel moment, vreo cincizeci de tipuri de aparate de gospodărie erau deja destul de comune, iar dispozitivele electrice erau atît de la modă, încît producătorii fabricau orice le trecea prin cap, de la droturi la un curăţător de cartofi electric. Consumul electric în Statele Unite a crescut de la 79 de kilowaţi-oră pe cap de locuitor în 1902 la 960 în 1929 şi la peste 13.000 astăzi.

Este corect să îi atribuim lui Thomas Edison meritul pentru mare parte din toate acestea, cît timp nu uităm că geniul său nu a constat în crearea iluminatului electric, ci în punerea la punct a unor metode de producere şi furnizare a lui la scară comercială, ceea ce, de fapt, constituia o ambiţie mult mai mare şi mai dificilă. Dar a fost şi mult mai profitabil. Datorită lui Thomas Edison, iluminatul electric a devenit miracolul epocii. După cum vom vedea puţin mai tîrziu, iluminatul electric s-a dovedit a fi, în mod interesant, una dintre remarcabil de puţinele invenţii ale lui Edison care chiar au făcut ceea ce el spera să facă.

Joseph Swan a fost atît de eclipsat, încît puţini au auzit de el în afara Angliei, şi nici acolo nu este omagiat extraordinar de mult. *Dictionary of National Biography* din Marea Britanie îi consacră trei pagini modeste, mai puţin decît curtezanei Kitty Fisher sau multor aristocraţi lipsiţi de orice talent. Dar e mai mult decît în cazul lui Frederick Hale Holmes, care nu e pomenit deloc. Aşa este istoria de multe ori.

1* Potrivit lui Roger Ekirch, francezii aveau o expresie curioasă, pe care o reproduc fără comentarii: „La lumina lumînării, o capră pare o doamnă”.

2. „Sperm whale”, în limba engleză (n. trad.).

3. „Oraşul puţurilor”, în limba engleză (n. trad.).

4. În limba engleză, „stingere” (n. trad.).

5* Farul de la South Foreland, acum aflat în responsabilitatea National Trust şi meritînd cu prisosinţă o vizită, a devenit din nou celebru în 1899, cînd Guglielmo Marconi a transmis primul semnal radio internaţional de acolo pînă în Wimereux, în Franţa.

Capitolul 7

Salonul

I

Dacă ar trebui să rezumăm într-o propoziţie, am putea spune că istoria vieţii private este istoria transformării lente a casei într-un loc confortabil. Pînă în secolul al XVIII-lea, ideea de a avea confort acasă era atît de nefamiliară, încît nici nu exista un cuvînt pentru această stare. „Confortabil” însemna doar „capabil de a fi consolat”. Confortul era ceva ce acordai celor răniţi sau aflaţi în dificultate. Prima persoană care a folosit cuvîntul în sensul lui modern a fost scriitorul Horace Walpole, care remarca într-o scrisoare din 1770 adresată un prieten că o anumită doamnă White are grijă de el şi îl face să se simtă „cît se poate de confortabil”. La începutul secolului al XIX-lea, toată lumea vorbea deja despre a avea o casă confortabilă sau a te bucura de un trai confortabil, dar nu şi înainte de vremea lui Walpole.

Spiritul confortului (dacă nu întotdeauna şi existenţa lui efectivă) nu este nicăieri mai bine surprins în casă decît în camera cu nume curios în care ne aflăm acum, salonul[1]. Termenul englezesc este o prescurtare a mult mai vechiului „withdrawing room”[2], însemnînd un spaţiu în care familia se putea retrage faţă de restul gospodăriei, pentru mai multă

intimitate, şi nu a intrat niciodată în uzul larg al limbii engleze. O vreme, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, „drawing room” a concurat în cercurile mai rafinate cu franţuzescul *salon*, anglicizat uneori ca „saloon”, dar aceste două cuvinte au devenit treptat asociate cu spaţii din afara casei, astfel că „saloon” a ajuns să însemne la început o cameră de socializare dintr-un hotel sau de pe un vapor, apoi un loc dedicat consumului de alcool şi, în cele din urmă, în mod oarecum neaşteptat, un tip de automobil. *Salon*, între timp, a fost indelebil ataşat locurilor asociate cu demersuri artistice, înainte de a fi apropriat (cam de prin 1910) de furnizorii de servicii de îngrijire a părului şi înfrumuseţare. „Parlour”, cuvîntul multă vreme preferat de americani pentru camera principală a casei, are un iz de Vest Sălbatic de secol al XIX-lea, dar în realitate este cel mai vechi dintre toate. Este atestat prima oară în 1225, ca încăpere în care călugării puteau merge să vorbească (din franţuzescul *parler*, „a vorbi”), şi pînă în ultimul sfert al secolului următor a fost extins la contexte seculare. „Drawing room” este termenul folosit de Edward Tull în planul pentru parterul casei parohiale şi, aproape sigur, este termenul folosit de educatul domn Marsham, deşi probabil că el era în minoritate chiar şi atunci. La mijlocul secolului, acest termen fusese deja înlocuit peste tot, cu excepţia celor mai aristocratice cercuri, de „sitting room”[3], un termen apărut pentru prima oară în limba engleză în 1806. Un concurent ulterior a fost „lounge”, care la început semnifica un tip de fotoliu sau canapea, apoi o haină pentru momentele de relaxare şi, în cele din urmă, începînd cu 1881, o încăpere.

Presupunînd că era un om convenţional, domnul Marsham se va fi străduit să facă din acesta cea mai confortabilă cameră a casei, cu cele mai moi şi mai bune mobile. În practică însă, probabil că în mare parte a anului era orice în afară de confortabil, dat fiind faptul că avea un singur

cămin care nu putea să încălzească mai mult decît o parte mică, centrală, a camerei. Chiar şi dacă aprinzi un foc bun – şi pot depune mărturie în acest sens –, este posibil ca în miezul iernii să stai în cealaltă parte a camerei şi să îţi vezi respiraţia.

Deşi salonul a devenit centrul confortului din casă, de fapt povestea nu începe aici; nici măcar nu începe în casă. Începe afară, cu aproximativ un secol înainte de naşterea domnului Marsham, cu o descoperire simplă care avea să facă familiile proprietare de pămînt ca a lui foarte bogate, iar într-o bună zi avea să-i permită şi lui să-şi construiască o casă parohială atrăgătoare. Descoperirea a fost că nu era neapărat necesar ca pămîntului să i se lase regulat perioade de pauză pentru a-şi păstra fertilitatea. Nu era cea mai sclipitoare intuiţie, dar a schimbat lumea.

În mod tradiţional, cea mai mare parte a terenurilor agricole englezeşti erau împărţite în fîşii numite brazde lungi şi fiecare brazdă lungă era lăsată pîrloagă un an din trei – uneori un an din doi – pentru a-şi recupera capacitatea de a produce recolte sănătoase. Asta însemna că, în fiecare an, cel puţin o treime din terenul agricol nu era utilizată. Drept consecinţă, nu exista suficient nutreţ pentru a ţine în viaţă un număr mare de animale de-a lungul iernii, astfel că proprietarii de pămînt nu aveau de ales şi îşi tăiau majoritatea turmelor în fiecare toamnă, confruntîndu-se cu o perioadă lungă de post pînă primăvara.

Apoi, fermierii englezi au descoperit ceva ce fermierii olandezi ştiau de mult timp: dacă pe terenurile lăsate pîrloagă se semănau napi, trifoi sau vreo două alte culturi adecvate, acestea împrospătau în mod miraculos solul şi, în plus, produceau nutreţ din abundenţă pentru iarnă. Infuzia de nitrogen făcea acest lucru, deşi nimeni nu avea să înţeleagă procesul în următorii aproximativ două sute de ani. Ceea ce s-a înţeles însă şi a fost foarte apreciat era că asta transforma spectaculos soarta agriculturii. Mai

mult, deoarece mai multe animale supravieţuiau iernii, ele produceau mormane de bălegar suplimentar, iar aceste produse minunate şi gratuite îmbogăţeau şi mai mult solul.

E greu de exagerat importanţa acestei descoperiri. Înainte de secolul al XVIII-lea, în Marea Britanie, agricultura se tîrîse dintr-o criză într-alta. Un specialist pe nume W.G. Hoskins a calculat (în 1964) că, între 1480 şi 1700, o recoltă din patru era proastă şi aproape una din cinci era catastrofală. Acum, datorită simplului expedient al rotaţiei culturilor, agricultura a putut intra într-o epocă de prosperitate continuă, mai mult sau mai puţin stabilă. Această îndelungată epocă de aur a dat majorităţii zonelor rurale farmecul şi aerul de prosperitate de care se bucură şi în prezent şi le-a permis celor ca domnul Marsham să adopte noul bun aducător de satisfacţii: confortul.

Fermierii au beneficiat de asemenea de pe urma unui nou dispozitiv pe roţi inventat în jurul anului 1700 de Jethro Tull, un fermier şi gînditor agricol din Berkshire. Numit maşină de semănat pe rînduri, dispozitivul permitea plantarea seminţelor direct în sol, în loc să fie aruncate din mînă. Seminţele erau scumpe, iar noua maşină a lui Tull a redus cantitatea necesară de la trei sau patru baniţe pe acru la mai puţin de una; iar pentru că seminţele erau plantate la adîncimi egale pe rînduri îngrijite, mai multe dintre ele se dezvoltau bine, astfel că recoltele s-au ameliorat şi ele semnificativ, de la între douăzeci şi patruzeci de baniţe pe acru pînă la optzeci.

Noua vitalitate s-a reflectat şi în programele de ameliorare a raselor de animale. Aproape toate rasele de bovine – Jersey, Guernsey, Hereford, Aberdeen Angus, Ayrshire[4]* – au fost creaţii ale secolului al XVIII-lea. Oile au fost, de asemenea, manipulate cu succes ca să devină grămezile nefireşti de lînă pe care le vedem astăzi. O oaie medievală dădea cam şase

sute de grame de lînă; oaia manipulată din secolul al XVIII-lea dădea pînă la patru kilograme. Sub toată această lînă minunată, oaia era şi mult mai îmbucurător de dolofană. Între 1700 şi 1800, greutatea medie a oilor vîndute în piaţa Smithfield din Londra a crescut de peste două ori, de la şaptesprezece kilograme la treizeci şi şase. Situaţia era aceeaşi în cazul bovinelor crescute pentru carne. Producţia de lactate a crescut de asemenea.

Însă toate acestea aveau un cost. Pentru a face să funcţioneze noile sisteme de producţie, era necesară unirea terenurilor mici în unele mai mari şi mutarea fermierilor ţărani de pe pămînturile lor. Această mişcare de împrejmuire, prin care micile cîmpuri care înainte îi întreţinuseră pe mulţi au fost transformate în cîmpuri închise mult mai mari care îi îmbogăţeau pe cîţiva, a făcut agricultura enorm de lucrativă pentru cei cu proprietăţi mari – şi în curînd în multe zone acesta a fost aproape singurul tip de proprietate existent. Împrejmuirea se petrecuse lent timp de secole, dar s-a accelerat între 1750 şi 1830, cînd aproximativ şase milioane de acri de teren agricol britanic au fost împrejmuiţi. Împrejmuirea era dureroasă pentru fermierii ţărani strămutaţi, dar i-a făcut la momentul oportun pe ei şi pe urmaşii lor disponibili pentru a se muta la oraş şi a deveni masele truditoare ale noii revoluţii industriale – care era abia la început şi era finanţată în foarte mare măsură din surplusul de prosperitate de care se bucurau proprietarii de pămînt tot mai bogaţi.

Mulţi proprietari de pămînt au descoperit de asemenea că stăteau pe filoane mari de cărbune, exact în momentul în care acesta a devenit brusc necesar pentru industrie. Asta nu a reprezentat întotdeauna un avantaj pentru frumuseţea peisajului – la un moment dat pe parcursul secolului al XVIII-lea, din Chatsworth House puteau fi văzute optzeci şi cinci de mine de cărbune în exploatare, sau cel puţin aşa a fost consemnat –, dar s-a

tradus în încîntătoare grămezi de bani. Alţii făceau bani din concesionarea pămîntului pentru căi ferate sau construirea de canale şi controlarea drepturilor de traversare. Ducele de Bridgewater avea un profit anual de 40% – iar profiturile cu greu pot fi mai mari de atît – de pe urma unui monopol al canalelor din vestul ţării. Toate acestea se întîmplau într-o epocă în care nu existau nici impozit pe venit, nici impozit pe profit şi nici impozit pe dividende sau dobînzi – aproape nimic care să tulbure fluxul constant al banilor încasaţi. Mulţi oameni s-au născut într-o lume în care, practic, nu trebuiau să facă nimic cu averea lor, în afară de a o depozita. Al treilea conte de Burlington, ca să luăm un exemplu din multe altele, deţinea domenii vaste în Irlanda – vreo 42.000 de acri în total – şi nu a vizitat niciodată acea ţară. În cele din urmă a fost făcut Lord Trezorier al Irlandei, dar tot nu a mers niciodată acolo.

Această elită bogată şi urmaşii ei umpleau peisajul de ţară britanic cu expresii viguroase şi incoerente ale noii *joie de richesse*. Conform unei evaluări, cel puţin 840 de reşedinţe de ţară mari au fost construite în Anglia între 1710 şi sfîrşitul secolului – „împrăştiate precum nişte prune foarte alese în marea budincă a ţării”, în cuvintele exuberante ale lui Horace Walpole.

Casele extraordinare au nevoie de oameni extraordinari care să le conceapă şi să le construiască, şi probabil că nici unul nu a fost mai extraordinar – sau cel puţin nu a apărut într-un mod mai neaşteptat – decît sir John Vanbrugh. Vanbrugh (1664-1726) provenea dintr-o familie mare – erau nouăsprezece copii –, prosperă şi de origine olandeză, deşi stabilită în Anglia de aproape jumătate de secol la momentul în care s-a născut Vanbrugh. „Un gentleman agreabil şi cît se poate de amabil”, în cuvintele poetului Nicholas Rowe, Vanbrugh pare să fi fost foarte plăcut de toţi cei cu care se întîlnea (cu excepţia notabilă a ducesei de Marlborough, după

cum vom vedea). Un portret al său, de sir Godfrey Kneller, aflat la National Portrait Gallery din Londra, făcut cînd Vanbrugh avea aproximativ patruzeci de ani, arată un bărbat agreabil cu o faţă rozalie, bine hrănită şi destul de obişnuită, încadrată – de fapt, aproape copleşită – de o perucă de o splendoare barocă, după moda zilei.

În primele trei decenii ale vieţii sale nu a manifestat nici o înclinaţie deosebită. A lucrat pentru o afacere cu vin a familiei, s-a dus în India ca agent pentru East India Company – pe atunci o întreprindere destul de nouă şi prea puţin remarcabilă – şi în cele din urmă a intrat în armată, deşi nici aici nu s-a remarcat prea mult. Trimis în Franţa, a fost arestat ca spion aproape imediat ce a debarcat pe ţărm şi a petrecut aproape cinci ani în închisoare, deşi în condiţii rezonabile de confort pentru un gentleman.

Închisoarea pare să fi avut un efect mobilizator asupra sa, pentru că la întoarcerea în Anglia a devenit foarte repede un dramaturg apreciat, producînd în succesiune rapidă două dintre cele mai populare comedii ale vremii, *The Relapse* şi *The Provok'd Wife*. Înfăţişînd personaje cu nume precum Pipăi-soţii (Fondlewife), lordul Filfizonescu (Foppington), sir Burtoi Greu (Tunbelly Clumsey) şi sir John Brutul (Brute), acestea ar putea să ne pară uşor neîndemînatice, dar erau culmea amuzamentului în acea epocă a exagerărilor şi a parfumurilor tari. Erau lucruri destul de riscante. Un membru scandalizat al Societăţii pentru Reformarea Manierelor a afirmat că Vanbrugh „adusese pe scenă un dezmăţ ce depăşea orice libertinaje ale epocilor anterioare". Altora le plăceau foarte mult piesele lui din exact aceleaşi motive. Poetul Samuel Rogers îl considera „aproape cel mai mare geniu care a existat vreodată".

În total, Vanbrugh avea să scrie sau să adapteze pentru scenă zece piese, dar între timp, şi la fel de brusc şi uimitor, şi-a îndreptat talentul către arhitectură. De unde a venit *acest* impuls a fost un mister la fel de

mare pentru contemporanii săi ca şi pentru noi. Tot ce se ştie este că în 1701, la vîrsta de 35 de ani, a început să lucreze la una dintre cele mai mari reşedinţe construite în Anglia, castelul Howard din Yorkshire. Cum l-a convins pe prietenul său, Charles Howard, al treilea conte de Carlisle – descris de un istoric al arhitecturii drept „destul de banal, dar în mod evident de o bogăţie incalculabilă" –, să gireze această ambiţie aparent nesăbuită este la fel de incert. Nu era doar o reşedinţă mare, ci o clădire cu un caracter clar şi hotărît de palat, construit „la o scară rezervată anterior monarhilor", în cuvintele biografului lui Vanbrugh, Kerry Downes. În mod evident, Carlisle a văzut ceva în schiţele sumare ale lui Vanbrugh, iar Vanbrugh, trebuie spus, avea sprijinul unui arhitect de meserie, de incontestabil talent, Nicholas Hawksmoor, care avea douăzeci de ani de experienţă, dar care, în mod ciudat, s-a mulţumit să lucreze ca asistent al lui Vanbrugh. De asemenea, e posibil ca Vanbrugh să fi lucrat gratis. (Nu s-a găsit niciodată vreun semn al unei plăţi – iar aceştia erau oameni care ţineau evidenţa unor astfel de lucruri.) În orice caz, Carlisle l-a concediat pe distinsul arhitect pe care plănuise să îl angajeze, William Talman, şi i-a dat novicelui Vanbrugh mînă liberă.

Vanbrugh şi Carlisle erau amîndoi membri ai unei societăţi secrete cunoscute drept Kit-Cat Club, o organizaţie de orientare whig care fusese fondată mai mult sau mai puţin exclusiv pentru a asigura succesiunea casei de Hanovra – schimbarea dinastică ce garanta faptul că toţi monarhii britanici viitori aveau să fie protestanţi, chiar dacă, pe termen scurt, ei nu erau foarte britanici[5]*. Faptul că membrii Kit-Cat atinseseră acest obiectiv era o realizare importantă, dacă ţinem cont că George I, candidatul lor, nu vorbea deloc engleza, nu avea aproape nici o calitate demnă de admiraţie şi, potrivit unei evaluări, era abia al cincizeci şi optulea în ordinea succesiunii. Dincolo de acest exemplu de manevră

politică, clubul opera cu o asemenea discreţie, încît nu se ştie aproape nimic despre el. Unul din membrii săi fondatori era un patiser pe nume Christopher – sau „Kit” – Cat. Kit-cat era şi numele faimoasei lui plăcinte cu carne de oaie; prin urmare, dacă acest club fusese botezat după el sau după plăcintele lui a rămas un subiect de discuţie în anumite cercuri foarte restrînse timp de trei sute de ani. Clubul a durat doar de prin 1696 pînă în 1720 – nu se cunosc detalii exacte –, iar numărul total de membri a fost de doar aproximativ cincizeci, dintre care două treimi erau pairi ereditari. Cinci membri – lorzii Carlisle, Halifax şi Scarborough şi ducii de Manchester şi Marlborough – i-au comandat lucrări lui Vanbrugh. Printre membri se numărau, de asemenea, prim-ministrul Robert Walpole (tatăl lui Horace), jurnaliştii Joseph Addison şi Richard Steele şi dramaturgul William Congreve.

La castelul Howard, Vanbrugh nu a ignorat neapărat regulile clasice, ci doar le-a îngropat sub o aglomerare de ornamente baroce. Fiecare structură Vanbrugh este aparte, însă castelul Howard este, ca să spunem aşa, neobişnuit de neobişnuit. Are un număr mare de camere protocolare – treisprezece la un singur etaj –, dar puţine dormitoare: nici pe departe cîte am anticipa într-un astfel de caz. Multe camere au forme ciudate sau sînt prost iluminate. Mare parte din detaliile exterioare sînt neobişnuite, dacă nu de-a dreptul excentrice. Coloanele de pe o latură a clădirii sînt dorice simple, dar sînt corintice şi mai decorate pe cealaltă. (Vanbrugh a argumentat, oarecum logic, că nimeni nu poate vedea ambele laturi în acelaşi timp.) Cea mai izbitoare trăsătură a clădirii, cel puţin în primii ei douăzeci şi cinci de ani, era faptul că fusese construită fără aripa de vest – deşi asta nu era vina lui Vanbrugh. Carlisle s-a luat cu altele şi a neglijat să ridice aripa de vest, lăsînd clădirea în mod evident neterminată. Cînd aripa a fost în sfîrşit construită de altcineva, douăzeci şi cinci de ani mai

tîrziu, era într-un stil cu totul diferit, astfel că vizitatorul de azi este întîmpinat de o aripă de est barocă, aşa cum a dorit Vanbrugh, şi de o aripă de vest în stilul lui Andrea Palladio, inevitabil disonantă, care a fost pe placul unui proprietar ulterior, dar aproape al nimănui altcuiva.

Cea mai celebră caracteristică a castelului Howard, coronamentul sub formă de cupolă (formal vorbind o lanternă, de la un cuvînt grec însemnînd a primi lumină)de deasupra holului de la intrare, s-a adăugat ulterior şi e izbitor de disproporţionat faţă de clădirea de sub el. E prea înalt şi prea subţire. Arată de parcă a fost proiectat pentru cu totul altă structură. După cum remarca diplomatic un critic de arhitectură, „privit de aproape, nu se potriveşte prea logic cu clădirea de dedesubt". Cel puţin era o noutate. Singura altă structură cu cupolă din Anglia acelor vremuri era noua catedrală St Paul a lui Christopher Wren. Nici o reşedinţă de nicăieri nu mai avusese vreodată ceva asemănător.

Castelul Howard este, pe scurt, o proprietate foarte frumoasă, dar frumoasă într-un mod cu totul aparte. Poate că această cupolă e puţin ciudată, dar castelul Howard nu ar fi nimic fără ea. Putem spune asta cu toată încrederea, deoarece timp de douăzeci de ani castelul Howard nu a avut cupola respectivă. În noaptea de 9 noiembrie 1940, tîrziu, a fost descoperit un incendiu în aripa de est. Pe vremea aceea reşedinţa avea un singur telefon, iar acesta s-a topit precum ciocolata înainte să ajungă cineva la el. Astfel că a trebuit să se ajungă la ghereta portarului, aflată la un kilometru şi jumătate distanţă, pentru a fi chemaţi pompierii. Cînd a sosit echipajul de pompieri din Malton, aflat la aproape zece kilometri distanţă, trecuseră două ore şi mare parte din casă era ruinată. Cupola se fărîmiţase din cauza căldurii şi se prăbuşise înăuntru. Castelul Howard a rămas fără cupolă pentru următorii douăzeci de ani şi a arătat bine – era încă grandios, încă impunător, încă măreţ într-un mod impasibil –, dar şi-a

pierdut specificul. Cînd cupola a fost în sfîrşit restaurată la începutul anilor 1960, a devenit imediat, în mod ciudat, din nou fermecător.

În ciuda experienţei sale limitate, Vanbrugh a devenit arhitectul uneia dintre cele mai importante reşedinţe construite vreodată în Marea Britanie, palatul Blenheim, colosala explozie de splendoare din Woodstock, în Oxfordshire. Blenheim trebuia să fie un cadou din partea naţiunii pentru ducele de Marlborough, drept răsplată pentru victoria asupra francezilor în bătălia din 1704 de la Blindheim (denumire pe care englezii au reuşit cumva s-o anglicizeze, ca Blenheim), în Bavaria. Domeniul era însoţit de 22.000 de acri de pămînt de cea mai bună calitate, care aducea un venit de 6.000 de lire pe an, o sumă considerabilă pentru epoca respectivă, dar, din păcate, nici pe departe suficientă pentru a plăti o clădire de dimensiunea palatului Blenheim – iar Blenheim era atît de mare, încît depăşea efectiv orice construcţie.

Clădirea conţinea trei sute de camere şi se întindea pe şapte acri[6]*. Pentru o reşedinţă impunătoare, o faţadă de 250 de picioare era enormă; la Blenheim faţada urma să aibă 856 de picioare. Era cel mai măreţ monument închinat vanităţii pe care îl văzuse vreodată Marea Britanie. Fiecare centimetru era acoperit de ornamente somptuoase în piatră. Era mai măreţ decît orice palat regal şi, prin urmare, deloc surprinzător, era foarte, foarte scump. Ducele, membru al clubului Kit-Cat, pare să se fi înţeles cu Vanbrugh destul de bine, dar, după ce au căzut de acord asupra principiilor generale ale clădirii, el a plecat să lupte în alte războaie, lăsînd aranjamentele domestice în mîinile soţiei sale, Sarah, ducesa de Marlborough. Astfel, aceasta a supravegheat mare parte a lucrărilor şi, de la început, ea şi Vanbrugh nu s-au înţeles. Deloc.

Lucrările au început în vara anului 1705 şi încă de la început au apărut probleme. Multe ajustări costisitoare au trebuit făcute din mers. Intrarea

principală a trebuit modificată, atunci cînd proprietarul unei case de ţară a refuzat să se mute, astfel că poarta principală a trebuit amplasată într-un loc ciudat, în spatele Woodstockului, obligîndu-i pe vizitatori să parcurgă strada principală, să facă o curbă şi să intre pe domeniu prin ceea ce chiar şi azi ne lasă impresia ciudată că e o intrare de serviciu (deşi e destul de somptuoasă).

Pentru Blenheim s-a prevăzut un buget de 40.000 de lire. În cele din urmă, a costat cam 300.000 de lire. Era regretabil, dat fiind faptul că soţii Marlborough erau cunoscuţi pentru parcimonia lor. Ducele era atît de zgîrcit, încît refuza să pună punctele pe i cînd scria, ca să economisească cerneală. Nu a fost niciodată limpede cine avea să plătească lucrările – regina Anne, Trezoreria sau soţii Marlborough înşişi. Ducesa şi regina Anne aveau o relaţie apropiată, puţin ciudată şi poate chiar intimă. Cînd erau singure îşi dădeau una alteia nume de alint – „doamna Morley” şi „doamna Freeman” – pentru a evita orice stînjeneală provenită din faptul că una era de viţă regală şi cealaltă nu. Din păcate, construcţia palatului Blenheim a coincis cu o răcire a relaţiei lor, ceea ce a crescut incertitudinea responsabilităţii financiare. Lucrurile s-au complicat şi mai mult după ce regina a murit, în 1714, şi a fost înlocuită de un rege care nu simţea nici o afecţiune deosebită sau datorie faţă de soţii Marlborough. Mulţi dintre constructori au rămas neplătiţi ani la rînd, pe măsură ce disputele au tergiversat, şi cei mai mulţi au primit în cele din urmă doar o parte din ceea ce li se datora. Lucrările de construcţie au încetat complet timp de patru ani, din 1712 pînă în 1716, iar mulţi dintre lucrătorii neplătiţi nu au fost dispuşi, pe bună dreptate, să se întoarcă atunci cînd lucrările s-au reluat. Vanbrugh însuşi nu a fost plătit decît în 1725 – la douăzeci de ani de la începerea lucrărilor.

Chiar şi atunci cînd lucrurile avansau, Vanbrugh şi ducesa se ciorovăiau la nesfîrşit. Ea considera palatul „prea mare, prea întunecos şi prea marţial”. Îl acuza pe Vanbrugh de extravaganţă şi insubordonare, şi a căpătat convingerea neclintită că el avea o influenţă negativă. În 1716 l-a concediat de tot – deşi în acelaşi timp le-a ordonat lucrătorilor să respecte planurile lui. În 1725, cînd Vanbrugh a venit împreună cu soţia lui să vadă clădirea terminată – o clădire pe care risipise cam două treimi din cariera sa de arhitect şi o treime din viaţa sa –, a fost informat la poartă că ducesa lăsase instrucţiuni permanente să nu fie primit pe proprietate. Astfel că nu şi-a văzut niciodată capodopera terminată, decît ca o licărire în depărtare. Opt luni mai tîrziu a murit.

Ca şi castelul Howard, Blenheim e în stil baroc, dar încă şi mai mult decît acela. Conturul acoperişului este o explozie sărbătorească de arcade şi urne şi alte podoabe verticale. Mulţi oameni detestau ostentaţia şi scara monumentală a clădirii. Contele de Ailesbury l-a respins drept „un morman de piatră lipsit de gust sau savoare”. Alexander Pope, după ce i-a enumerat exhaustiv deficienţele, a conchis: „Într-un cuvînt, este o absurditate extrem de scumpă”. Ducele de Shrewsbury l-a respins drept „o mare carieră de piatră supraterană”. Un mucalit pe nume Abel Evans a scris un epitaf ironic pentru Vanbrugh:

Apasă-l din greu, pămîntule, căci odinioară
Şi el pe tine a pus grea povară.

Blenheim este, fără îndoială, o lucrare incredibil de supraîncărcată, dar totuşi captivantă, iar scara sa este atît de nefirească, încît aproape întotdeauna îl uluieşte pe cel care îl vizitează pentru prima oară. E greu de crezut că cineva ar vrea să trăiască într-o clădire atît de vastă şi

apăsătoare, şi de fapt soţii Marlborough abia dacă au făcut-o. Nu s-au mutat acolo decît în 1719, iar ducele a murit la doar doi ani după aceea.

Orice am crede despre Vanbrugh şi creaţiile sale, epoca arhitecţilor celebri începuse[7]*.

Înainte de Vanbrugh arhitecţii nu erau foarte celebri. În general, faima le aparţinea celor care plăteau pentru case, nu celor care le proiectau. Hardwick Hall, cu care ne-am întîlnit anterior în capitolul despre hol, a fost una dintre cele mai mari clădiri ale epocii sale, şi totuşi se presupune doar că arhitectul ei a fost Robert Smythson. E o presupunere destul de întemeiată, din tot felul de motive, dar nu există nici o dovadă concretă. Smythson a fost de fapt primul om care a fost numit arhitect – sau aproape numit arhitect – pe un monument din jurul anului 1588, unde a fost descris ca „arhitector şi supraveghetor”. Dar, ca în cazul multor altora din epoca sa, se ştiu foarte puţine despre prima parte a vieţii lui, inclusiv unde şi cînd s-a născut. Apare pentru prima dată în registrele de la Longleat House din Wiltshire în 1568, cînd avea deja peste treizeci de ani şi era meşter zidar. Unde a fost înainte de asta nu se ştie deloc.

Chiar şi după ce arhitectura a devenit o profesiune recunoscută, cei mai mulţi practicieni aveau alte formaţii profesionale. Inigo Jones era autor de producţii teatrale, Christopher Wren era astronom, Robert Hooke – om de ştiinţă, Vanbrugh – militar şi dramaturg, William Kent – pictor şi designer de interior. Ca profesiune oficială, arhitectura s-a dezvoltat de fapt foarte tîrziu. Examenele obligatorii nu au fost introduse decît în 1882 în Marea Britanie şi arhitectura s-a predat ca disciplină academică permanentă abia în 1895.

La mijlocul secolului al XVIII-lea însă, arhitectura domestică atrăgea deja mult respect şi atenţie, iar pentru o vreme nimeni nu s-a bucurat mai

mult de acestea decît Robert Adam. Dacă Vanbrugh a fost primul arhitect celebru, Adam a fost cel mai mare. Născut în 1728 în Scoţia, ca fiu de arhitect, a avut trei fraţi care au devenit toţi arhitecţi de succes, deşi Robert a fost fără îndoială geniul familiei şi cel mai pomenit în istorie. Perioada dintre 1755 şi 1785 este numită uneori Epoca Adam.

Un tablou al lui Adam de la National Portrait Gallery din Londra, făcut în jurul anului 1770, cînd acesta avea puţin peste patruzeci de ani, ne arată un bărbat plăcut purtînd perucă gri pudrată, dar în realitate Adam nu era un tip tocmai adorabil. Era arogant şi egoist şi îşi trata rău angajaţii, plătindu-i prost şi ţinîndu-i într-un fel de servitute perpetuă. Îi penaliza drastic dacă îi prindea că fac şi alte lucrări decît cele pentru el, fie şi o schiţă făcută de amuzament. Însă clienţii îi venerau capacitatea şi timp de treizeci de ani pur şi simplu au apelat mereu la serviciile lui. Fraţii Adam au devenit un fel de industrie a arhitecturii. Deţineau cariere de piatră, o afacere cu cherestea, fabrici de cărămidă, o companie care producea tencuială şi multe altele. La un moment dat, aveau două mii de angajaţi. Au proiectat nu doar case, ci şi fiecare obiect dinăuntrul lor – mobilă, căminuri, covoare, paturi, lămpi şi orice altceva pînă la obiecte neînsemnate precum clanţe, mînere pentru tras clopoţelul soneriei şi călimări.

Proiectele lui Adam erau intense – uneori copleşitoare – şi treptat el a căzut în dizgraţie. Avea o slăbiciune iremediabilă pentru decorarea excesivă. A intra într-o cameră a lui Adam e ca şi cum ai intra într-o prăjitură mare, cu prea multe glazuri. De fapt, unul dintre criticii contemporani l-a numit „Patiserul”. La sfîrşitul anilor 1780, Adam era deja criticat ca „dulceag şi efeminat” şi devenise atît de demodat, încît s-a retras în Scoţia sa natală, unde a murit în 1792. În 1831 era uitat în aşa măsură, încît influenta lucrare *Lives of the Most Eminent British*

Architects nici măcar nu îl pomenea. Însă surghiunul nu a durat foarte mult. În anii 1860, reputaţia sa a cunoscut o renaştere care continuă şi acum, deşi în prezent el este amintit mai mult pentru interioarele sale bogate decît pentru arhitectura sa.

Singurul element comun al clădirilor de pe vremea lui Adam era un ataşament riguros pentru simetrie. Fără îndoială, Vanbrugh nu a reuşit să atingă cu adevărat simetria la castelul Howard, dar acest fapt a fost în mare parte accidental. În alte părţi însă, simetria era respectată ca lege imuabilă a designului. Fiecare aripă trebuia să aibă o aripă pereche, indiferent dacă era sau nu nevoie de ea, şi fiecare fereastră şi fronton aflate de o parte a intrării principale trebuiau să fie oglindite exact de ferestrele şi frontoanele de pe cealaltă parte, indiferent ce se întîmpla în spatele lor. Rezultatul era, adesea, construirea de aripi pe care nu le voia nimeni cu adevărat. Abia în secolul al XIX-lea a început să dispară această absurditate, iar transformarea a început cu o proprietate remarcabilă din Wiltshire – una dintre cele mai extraordinare construite vreodată.

Se numea Fonthill Abbey şi era creaţia a doi oameni ciudaţi şi fascinanţi: William Beckford şi arhitectul James Wyatt. Beckford era fabulos de bogat. Familia sa deţinea plantaţii în întreaga Jamaică şi dominase comerţul cu zahăr din Indiile de Vest timp de o sută de ani. Mama iubitoare a lui Beckford s-a asigurat că fiul ei se bucură de toate avantajele. Mozart, în vîrstă de opt ani, a fost adus să îi dea lecţii de pian. Sir William Chambers, arhitectul regelui, l-a învăţat să deseneze. Bogăţia lui Beckford era atît de inepuizabil de mare, încît, atunci cînd a intrat în posesia moştenirii sale, la a douăzeci şi una aniversare a sa, a cheltuit 40.000 de lire – o sumă colosală şi obscenă – doar pe petrecere. Într-o

poezie, Byron l-a numit „cel mai bogat fiu al Angliei”, probabil pe bună dreptate.

În 1784, Beckford a devenit centrul celui mai spectaculos şi picant scandal al epocii cînd s-a aflat că avea două aventuri amoroase furtunoase şi extrem de periculoase. Una era cu Louisa Beckford, soţia vărului său primar. În acelaşi timp, se îndrăgostise şi de un tînăr zvelt şi delicat pe nume William Courtenay, viitorul al nouălea conte de Devon, considerat în general cel mai frumos băiat din Anglia. Timp de cîţiva ani înflăcăraţi şi probabil epuizanţi, Beckford a menţinut ambele relaţii, adesea sub acelaşi acoperiş. Dar în toamna anului 1784 s-a produs o ruptură bruscă. Beckford a primit sau găsit un bilet scris de Courtenay care i-a provocat un acces violent de gelozie. Nu s-a consemnat nicăieri ce scria în bilet, dar acesta l-a împins pe Beckford să acţioneze necumpătat. S-a dus în camera lui Courtenay şi, în cuvintele uşor confuze ale unuia dintre ceilalţi oaspeţi ai săi, „l-a bătut cu biciul, ceea ce a făcut zgomot, şi cînd s-a deschis uşa Courtenay a fost văzut în cămaşă, iar Beckford într-o anumită postură – ciudată poveste”.

Într-adevăr.

Adevărata nenorocire era aici faptul că William Courtenay era favoritul familiei sale – era singurul băiat din paisprezece copii – şi uimitor de tînăr. Avea şaisprezece ani la momentul acelui incident, dar e posibil să nu fi avut mai mult de zece atunci cînd a căzut sub nesănătoasa influenţă a lui Beckford. Nu era o chestiune peste care familia Courtenay să poată trece şi putem fi siguri că nici încornoratul văr al lui Beckford nu era prea fericit. Căzut în dizgraţie dincolo de orice speranţă de salvare, Beckford a fugit pe continent. A călătorit peste tot în Europa şi a scris, în franceză, un roman gotic intitulat *Vathek: An Arabian Tale*, care acum e practic imposibil de citit, dar care pe vremea lui a fost foarte admirat.

Apoi, în 1796, în timp ce dizgraţia lui nu luase nici pe departe sfîrşit, Beckford a făcut ceva complet neaşteptat. S-a întors în Anglia şi a anunţat un plan de demolare a conacului familiei sale din Wiltshire, Fonthill Splendens, care avea doar vreo patruzeci de ani, şi de construire a unei noi reşedinţe în locul lui – şi nu orice reşedinţă, ci cea mai mare din Anglia de la Blenheim încoace. Era o decizie ciudată, pentru că nu avea nici o perspectivă de a o umple vreodată cu oaspeţi. Arhitectul pe care l-a selectat pentru acest exerciţiu uşor nebunesc a fost James Wyatt.

Wyatt este un pesonaj ignorat în mod curios. Singura sa biografie substanţială, scrisă de Antony Dale, a fost publicată în urmă cu peste cincizeci de ani. Probabil că ar fi mai celebru dacă multe dintre clădirile sale nu ar fi dispărut. Astăzi, el este pomenit mai mult pentru ceea ce a distrus decît pentru ce a construit.

Născut în Staffordshire, ca fiu de fermier, Wyatt a fost atras de arhitectură în tinereţe şi a petrecut şase ani în Italia studiind desenul arhitectural. În 1770, la doar 24 de ani, a proiectat Pantheonul, o sală de expoziţie şi de întrunire modelată vag după clădirea antică omonimă din Roma, care a ocupat un amplasament de primă mînă pe Oxford Street timp de 160 de ani. Horace Walpole o considera „cel mai frumos edificiu din Anglia”. Din păcate, Marks & Spencer nu au fost de aceeaşi părere şi în 1931 au demolat-o pentru a face loc unui magazin nou.

Wyatt era un arhitect talentat şi distins – sub George al III-lea a fost numit Supraveghetor al Oficiului Lucrărilor, de fapt arhitect oficial al naţiunii –, dar o catastrofă perpetuă ca fiinţă umană. Era dezorganizat, uituc şi mereu uşuratic. Era o sugativă notorie şi uneori se deda la orgii formidabile. Într-un an, a ratat cincizeci de întîlniri săptămînale consecutive la Oficiul Lucrărilor. Munca sa de supraveghere era atît de proastă, încît s-a descoperit că unul dintre angajaţi fusese în concediu

timp de trei ani. Cînd era treaz însă, era foarte simpatizat şi apreciat pentru farmecul, firea plăcută şi viziunea sa arhitecturală. Un bust de la National Portrait Gallery din Londra îl înfăţişează proaspăt bărbierit (şi proaspăt spălat, o stare destul de neobişnuită pentru el), cu un păr bogat şi o faţă ce pare curios de tristă – sau poate doar puţin mahmură.

În ciuda neajunsurilor sale, a devenit cel mai căutat arhitect al vremii; însă lua mai multe comenzi decît putea onora şi rareori acorda suficientă atenţie vreuneia dintre ele, spre nesfîrşita exasperare a clienţilor săi. „Dacă poate să aibă un foc straşnic şi o sticlă cu el, nu-i mai trebuie nimic altceva”, scria unul dintre numeroşii săi clienţi frustraţi.

„Există un consens copleşitor”, scria biograful său Dale, „asupra opiniei că Wyatt avea trei defecte extraordinare: o completă lipsă de competenţă în afaceri, o totală incapacitate de a se preocupa constant şi intens de o problemă… şi o absolută lipsă de prevedere”. Iar acestea erau cuvintele unui comentator favorabil. Pe scurt, Wyatt era ineficient şi imposibil. Un client pe nume William Windham a avut de aşteptat unsprezece ani pentru o lucrare care ar fi trebuit să dureze considerabil mai puţin. „O persoană are un anumit drept să fie nerăbdătoare”, îi scria Windham obosit, la un moment dat, absentului său arhitect, „cînd descoperă că principalele camere ale casei sale sînt aproape nelocuibile deoarece nu a reuşit să obţină de la dumneavoastră ceea ce ar fi luat mai puţin de două ore de muncă”. A fi clientul lui Wyatt însemna suferinţă îndelungată.

Totuşi, cariera sa a fost şi plină de succes, şi productivă. În decurs de patruzeci de ani, a construit sau remodelat o sută de case de ţară, a renovat extravagant cinci catedrale şi a făcut multe pentru a schimba faţa arhitecturii britanice – nu întotdeauna în bine, trebuie spus. Felul în care a tratat catedralele, în special, a fost pripit şi impetuos. Un critic pe nume

John Carter era atît de îngrijorat de predilecţia lui Wyatt pentru ruinarea interioarelor vechi, încît l-a poreclit „Distrugătorul" şi a dedicat 212 eseuri în *Gentleman's Magazine* – practic întreaga sa carieră – atacării stilului şi caracterului lui Wyatt.

La catedrala Durham, Wyatt plănuia să plaseze deasupra clădirii o clopotniţă impunătoare. Acest lucru nu s-a întîmplat niciodată, ceea ce probabil că nu e rău, deoarece la Fonthill Wyatt avea să demonstreze că unul dintre cele mai periculoase locuri în care te puteai afla era sub un turn Wyatt. Voia, de asemenea, să înlăture vechea capelă Galilee, ultimul loc de veci al Venerabilului Beda şi una dintre cele mai mari realizări ale arhitecturii normande englezeşti. Din fericire, şi acest plan a fost respins.

Beckford era subjugat de geniul năvalnic al lui Wyatt, dar scos din minţi de apucăturile lui desfrînate şi caracterul său complet nedemn de încredere. Totuşi, a reuşit cumva să îl facă să se concentreze suficient ca să deseneze un plan, iar lucrările s-au pornit cu puţin timp înainte de sfîrşitul secolului.

Totul la Fonthill era proiectat la o scară fantastică. Ferestrele aveau 50 de picioare înălţime. Scările erau la fel de late pe cît erau de lungi. Uşa de la intrare ajungea la o înălţime de 30 de picioare, dar a fost făcută să pară şi mai înaltă de obiceiul lui Beckford de a angaja portari pitici. Perdelele de 80 de picioare atîrnau din cele patru arcade ale Octagonului, sala centrală din care plecau patru braţe lungi. Pe coridorul central vedeai la 300 de picioare distanţă. Masa din sufragerie – cu Beckford ca unic ocupant, în fiecare seară – avea 50 de picioare lungime. Fiecare plafon se pierdea în penumbra îndepărtată a grinzilor de susţinere. Fonthill a fost, foarte probabil, cea mai obositoare reşedinţă construită vreodată – şi totul pentru un om care locuia singur şi era cunoscut pretutindeni drept „cel pe care nici un vecin nu l-ar vizita". Pentru a-şi proteja intimitatea, Beckford a

construit în jurul domeniului său un zid formidabil, cunoscut drept Bariera. Avea 12 picioare înălţime, 19 kilometri lungime şi ţepi de fier în partea de sus.

Printre structurile auxiliare, proiectate la întîmplare, era şi o criptă măreaţă, de 125 picioare lungime, în care sicriul lui Beckford avea să fie plasat pe un podium aflat la 20 de picioare deasupra solului, astfel încît, credea el, viermii nu-l vor ajunge niciodată.

Fonthill era asimetrică în mod deliberat şi scandalos – „arhitectură anarhică”, potrivit istoricului Simon Thurley – şi executată într-un stil gotic ornamental care o făcea să pară o încrucişare între o catedrală medievală şi castelul lui Dracula. Wyatt nu a inventat neogoticul. Această distincţie trebuie să-i revină lui Horace Walpole, pentru casa sa, Strawberry Hill, de lîngă Londra. Goticul desemna iniţial nu un stil arhitectonic, ci un tip de roman sumbru şi tensionat, iar Walpole l-a inventat şi pe acesta, odată cu *Castelul din Otranto* din 1764. Însă Strawberry Hill era o construcţie destul de precaută şi pitorească – o casă mai mult sau mai puţin convenţională, cu unele motive gotice şi alte podoabe. Creaţiile gotice ale lui Wyatt erau mult mai întunecate şi greoaie. Aveau turnuri înalte, turle romantice şi contururi întortocheate şi asimetice ale acoperişului, astfel încît părea ca şi cum întreaga structură crescuse organic de-a lungul secolelor. Era un fel de viziune hollywoodiană asupra trecutului, cu mult înainte ca Hollywoodul să existe. Walpole a inventat un termen, *gloomth*, pentru a exprima atmosfera sumbră a goticului; casele lui Wyatt erau chintesenţa acestei atmosfere[8]*.

În obsesia sa de a duce proiectul la capăt, Beckford ţinea pînă la cinci sute de oameni care lucrau încontinuu, dar în mod constant lucrurile mergeau prost. Turnul de la Fonthill, avînd o înălţime de 280 de picioare,

era cel mai înalt construit vreodată pe o reşedinţă privată şi a fost o pacoste. Pripit, Wyatt a folosit un nou tip de tencuială numit cimentul roman al lui Parker, ce fusese inventat de un anume reverend James Parker din Gravesend, încă unul din categoria acelor clerici iscoditori despre care am vorbit la începutul cărţii. Ce impuls l-a împins pe reverendul Parker spre lumea materialelor de construcţie nu se ştie, dar ideea lui era de a produce un ciment cu uscare rapidă, de tipul celui folosit odinioară de romani, după o reţetă pierdută între timp. Din păcate, cimentul său era un liant slab şi, dacă nu era amestecat corect şi exact, avea tendinţa de a se desprinde în bucăţi – aşa cum s-a întîmplat la Fonthill. Îngrozit, Beckford şi-a văzut măreaţa construcţie sfărîmîndu-se chiar în timp ce se înălţa. S-a prăbuşit de două ori în timpul construcţiei. Chiar şi după ce a fost terminată scrîşnea şi gemea rău prevestitor.

Spre exasperarea fără margini a lui Beckford, Wyatt era adesea plecat, fie beat, fie lucrînd la alte proiecte. Exact cînd lucrurile se prăbuşeau la propriu la Fonthill şi cinci sute de muncitori fie fugeau ca să scape cu viaţă, fie tăiau frunză la cîini aşteptînd instrucţiuni, Wyatt s-a angajat într-un proiect enorm şi nereuşit de a-i construi lui George al III-lea un palat nou la Kew. De ce îşi dorea George al III-lea un nou palat la Kew ar fi o întrebare foarte bună, deoarece avea deja acolo unul foarte frumos, însă Wyatt s-a apucat să proiecteze un edificiu formidabil (poreclit Bastilia din cauza aspectului său ameninţător), una dintre primele clădiri din întreaga lume care a utilizat fonta ca material de structură. Nu ştim cum arăta noul palat, deoarece nu există nici o reproducere a lui, dar trebuie să fi fost o privelişte pe cinste, dat fiind faptul că era făcut în întregime din fontă, cu excepţia uşilor şi podelelor. Se poate presupune că era ca şi cum ai locui în interiorul unui cazan. Din păcate, pe măsură ce clădirea se înălţa pe malul Tamisei, regele a început să-şi piardă vederea şi interesul faţă de

lucrurile pe care nu le putea vedea – şi oricum nu-l plăcuse prea mult pe Wyatt de la bun început. Prin urmare, cu structura pe jumătate construită şi peste 100.000 de lire cheltuite, lucrările au încetat brusc. Clădirea a rămas o carcasă neterminată timp de aproximativ douăzeci de ani, pînă cînd un nou rege, George al IV-lea, a ordonat în sfîrşit demolarea ei.

Beckford l-a bombardat pe Wyatt cu scrisori pline de indignare. „În ce han putred, crîşmă puturoasă sau bordel plin de sifilis îţi ascunzi mădularele bătrîne şi lacome?” suna o întrebare reprezentativă. Numele lui de alint pentru Wyatt era „Bagasse” sau peşte. Fiecare scrisoare era o poliloghie furioasă şi plină de insulte inventive. Fără îndoială, Wyatt îşi pierdea minţile. Odată a plecat de la Fonthill spre Londra, aparent pentru treburi urgente, dar a mers doar cinci kilometri, pînă la o altă proprietate deţinută de Beckford, unde a dat peste alt oaspete alcoolic. Beckford i-a descoperit acolo împreună, înconjuraţi de sticle goale şi inconştienţi, o săptămînă mai tîrziu.

Costul final al Fonthill Abbey este necunoscut, dar în 1801 un observator avizat sugera că Beckford cheltuise deja 242.000 de lire – suficient pentru construirea a două Palate de Cristal –, iar clădirea era gata mai puţin de jumătate. Beckford s-a mutat la Abbey în vara anului 1807, chiar dacă nu era terminată. Nu exista nici un fel de confort acolo. „Şaizeci de focuri trebuie să ardă încontinuu pentru a păstra casa uscată, chiar dacă nu şi încălzită”, consemnează Simon Thurley. Cele mai multe dormitoare erau la fel de goale ca nişte chilii monastice; treisprezece nu aveau ferestre deloc. Dormitorul lui Beckford era şi el izbitor de auster şi conţinea un singur pat îngust.

Wyatt a continuat să vină cînd şi cînd şi să-l înfurie pe Beckford cu absenţele sale. La începutul lui septembrie 1813, la puţin timp după a şaizeci şi şaptea sa aniversare, Wyatt se întorcea la Londra din

Gloucestershire împreună cu un client, cînd trăsura lui s-a răsturnat, iar el a fost aruncat într-un zid, lovindu-se la cap. A murit pe loc şi a lăsat-o pe văduva sa fără nici un ban.

Tocmai atunci, preţul zahărului a scăzut drastic şi Beckford a rămas în cele din urmă expus dezavantajelor capitalismului. În 1823 avea deja dificultăţi financiare atît de mari, încît a fost nevoit să vîndă Fonthill. Reşedinţa a fost cumpărată cu 300.000 de lire de un personaj excentric, John Farquhar, care se născuse în Scoţia rurală, dar plecase în India în tinereţe şi făcuse avere producînd praf de puşcă. La întoarcerea în Anglia, în 1814, s-a stabilit la Londra, într-o reşedinţă frumoasă din Portman Square, pe care a neglijat-o complet. Se neglija şi pe sine în asemenea măsură, încît în plimbările sale prin cartier era adesea oprit şi luat la întrebări ca posibil vagabond. După ce a cumpărat Fonthill, abia dacă a vizitat-o. Era însă acasă în cea mai spectaculoasă zi din scurta existenţă a reşedinţei, cu puţin înaintea Crăciunului din 1825, cînd turnul a scos un geamăt prelung, apoi s-a prăbuşit pentru a treia şi ultima oară. Un servitor a fost aruncat la 30 de picioare pe un coridor de suflul de aer, dar în mod miraculos nici el, nici altcineva nu a fost rănit. Cam o treime din reşedinţă zăcea sub ruinele prăbuşite ale turnului şi nu avea să mai fie locuibilă vreodată. Farquhar a fost extraordinar de calm în faţa nenorocirii, remarcînd doar că situaţia simplifica mult întreţinerea clădirii. A murit în anul următor, enorm de bogat, dar fără un testament, şi nici una dintre rudele lui gîlcevitoare nu a vrut să preia reşedinţa. Ceea ce rămăsese din ea a fost demolat şi îndepărtat la scurt timp după aceea.

Între timp, Beckford şi-a luat cele 300.000 de lire şi s-a retras la Bath, unde a construit un turn de 154 de picioare, într-un stil clasic cumpătat. Numit Lansdown Tower, acesta a fost înălţat cu materiale de calitate şi cu multă atenţie, fiind şi astăzi în picioare.

II

Fonthill a marcat apogeul nu doar al ambiţiei şi nechibzuinţei în ceea ce priveşte locuinţele, ci şi al disconfortului. O curioasă relaţie inversă pare să fi apărut între nivelul eforturilor şi cheltuielilor făcute pentru casă şi măsura în care aceasta era efectiv locuibilă. Marea epocă a construirii de reşedinţe a adus noi niveluri de eleganţă şi grandoare penru viaţa privată din Marea Britanie, dar aproape nimic în privinţa delicateţii, căldurii şi comodităţii.

Aceste atribute agreabile aveau să fie creaţia unui nou tip de persoană, care abia dacă existase cu aproximativ o generaţie în urmă: profesionistul din clasa de mijloc. Existaseră dintotdeauna oameni de rang mijlociu, desigur, dar ca entitate şi forţă distinctă de care să se ţină cont, clasa de mijloc a fost un fenomen al secolului al XVIII-lea. Sintagma „clasă de mijloc" a fost creată abia în 1745 (nici mai mult, nici mai puţin decît într-o carte despre comerţul irlandez cu lînă), dar începînd cu acel moment străzile şi cafenelele britanice au fost pline cu oameni încrezători, volubili şi prosperi care răspundeau acestei descrieri: bancheri, avocaţi, artişti, editori, designeri, comercianţi, dezvoltatori imobiliari şi alţii care aveau, în general, spirit creativ şi ambiţie. Această nouă clasă de mijloc aflată în creştere le servea nu numai celor foarte bogaţi, ci şi, într-un mod încă şi mai lucrativ, ei înseşi. Aceasta a fost schimbarea care a creat lumea modernă.

Inventarea clasei de mijloc a introdus noi niveluri ale cererii în societate. Dintr-odată, existau mulţimi de oameni cu locuinţe urbane splendide care aveau toate nevoie să fie dotate, şi la fel de brusc lumea s-a umplut de obiecte cu care ele să fie mobilate. Covoare, oglinzi, perdele,

mobilă tapiţată şi brodată şi încă o sută de alte lucruri care rareori se găseau în casele dinainte de 1750 au devenit acum obişnuite.

Creşterea imperiului şi a intereselor de afaceri de peste mări au avut, de asemenea, un efect spectaculos, adesea pe căi nebănuite. De pildă, lemnul. Cînd Marea Britanie era o naţiune insulară izolată, avea practic o singură esenţă din care să facă mobilă: stejarul. Stejarul este un material nobil, solid, durabil, tare ca fierul la propriu, dar de fapt este potrivit doar pentru mobila compactă, masivă – cufere, paturi, mese grele şi altele asemenea. Însă dezvoltarea marinei britanice şi extinderea intereselor comerciale ale Marii Britanii au făcut ca şi alte esenţe de lemn – nucul de Virginia, lemnul de tulipier din cele două Caroline, tecul din Asia – să devină disponibile, ceea ce a schimbat totul în interiorul casei, inclusiv modul în care oamenii şedeau, conversau şi primeau oaspeţi.

Cel mai preţuit lemn dintre toate era mahonul din Caraibe. Mahonul era lucios, rezistent la deformare şi minunat de adaptabil. Putea fi cioplit şi traforat în forme delicate care se potriveau perfect cu exuberanţa rococoului, dar era suficient de tare pentru a fi transformat într-o piesă de mobilier. Nici un alt lemn nu mai avusese pînă atunci aceste caracteristici: dintr-odată, mobila avea ceva sculptural. Partea centrală a spătarelor scaunelor putea fi lucrată într-un mod minunat pentru un popor care nu văzuse niciodată ceva mai puţin masiv decît un scaun Windsor. Picioarele aveau curbe fluente şi baze înzorzonate; braţele se unduiau spre capete în spirale şi volute pe care era o plăcere să te sprijini şi o încîntare să le priveşti. Fiecare scaun – de fapt, fiecare lucru construit din casă – părea dintr-odată să aibă eleganţă, stil şi fluiditate.

Mahonul nu ar fi fost nici pe departe un lemn atît de apreciat dacă nu ar fi existat un alt material nou magic, din cealaltă parte a Pămîntului, care îi dădea cel mai splendid finisaj: şelacul. Şelacul este o secreţie tare,

răşinoasă, a insectei indiene *Laccifer Lacca*. Aceste insecte apar în roiuri în unele părţi ale Indiei, în anumite perioade ale anului, iar secreţiile lor alcătuiesc un lac inodor, netoxic, minunat de strălucitor şi foarte rezistent la zgîrieturi şi decolorare. Nu atrage praful cît e umed şi se usucă în cîteva minute. Chiar şi astăzi, în era chimiei, şelacul are numeroase utilizări cu care produsele sintetice nu pot concura. Cînd mergem la bowling, de exemplu, şelacul este cel care dă luciul fără egal al pistelor.

Noile esenţe de lemn şi tipuri de lac au transformat formele pe care le putea lua mobila, dar era nevoie şi de altceva – un nou sistem de fabricare – pentru a produce cantităţile de mobilă de calitate necesare satisfacerii cererii nelimitate. Dacă designerii tradiţionali precum Robert Adam făceau cîte un proiect nou pentru fiecare comandă, fabricanţii de mobilă şi-au dat seama că era mult mai eficient să producă mari cantităţi de mobilă dintr-un singur tip. Au pus în funcţiune un sistem de fabricare pe scară largă, scoţînd pe bandă piese decupate după tipare, apoi asamblate şi finisate de echipe de specialişti. Se născuse epoca producţiei de masă.

Există o anumită ironie în ideea că oamenii care au făcut cel mai mult pentru consacrarea tehnicilor de producţie de masă au fost cei pe care noi îi admirăm acum cel mai mult pentru arta lor, afirmaţie valabilă în cea mai mare măsură în cazul unui obscur fabricant de mobilă din nordul Londrei, pe nume Thomas Chippendale. Influenţa sa a fost enormă. A fost primul om din popor după care a fost botezat un stil de mobilă; înaintea lui, numele aminteau fidel de monarhii: Tudor, elisabetan, Ludovic al XIV-lea, Queen Anne. Şi totuşi, ştim surprinzător de puţine lucruri despre el. Nu avem nici o idee, de exemplu, despre cum arăta. Cu excepţia faptului că s-a născut şi a crescut în tîrgul Otley, la marginea regiunii Yorkshire Dales, nu se ştie nimic despre prima parte a vieţii sale. Prima lui menţionare în documente datează din 1748, cînd ajunge la Londra, deja în

vîrstă de 30 de ani, şi se instalează ca un nou tip de fabricant şi furnizor de mobilă domestică, cunoscut drept tapiţer.

Afacerea era ambiţioasă, deoarece munca tapiţerului era, în general, complicată şi de lungă durată. Unul dintre cei mai de succes tapiţeri, George Seddon, avea patru sute de angajaţi – sculptori, poleitori, tîmplari, fabricanţi de oglinzi şi alămuri şi aşa mai departe. Afacerea lui Chippendale nu se desfăşura chiar la această scară, dar avea patruzeci sau cincizeci de angajaţi, iar sediul său ocupa două faţade pe St Martin's Lane nr. 60-62, imediat după colţul cu Trafalgar Square de astăzi (dar care nu avea să fie creată decît peste optzeci de ani). Oferea, de asemenea, servicii complete, fabricînd şi vînzînd scaune, mese de sufragerie, măsuţe de toaletă, mese de scris, mese de jucat cărţi, biblioteci, birouri, oglinzi, cutii pentru ceasuri cu pendulă, candelabre, sfeşnice, portative, aplice, comode şi o invenţie nouă şi exotică pe care el o numea „sofa". Sofalele erau îndrăzneţe, chiar incitante, deoarece semănau cu un pat şi astfel îndemnau la repaus lasciv. Compania furniza, de asemenea, tapete şi covoare şi se ocupa de reparaţii, mutarea mobilei şi chiar înmormîntări.

Thomas Chippendale făcea mobilă indiscutabil frumoasă, dar la fel făceau şi mulţi alţii. În secolul al XVIII-lea, doar pe St Martin's Lane erau treizeci de fabricanţi de mobilă, iar alţi cîteva sute erau răspîndiţi prin Londra şi în întreaga ţară. Motivul pentru care cunoaştem cu toţii astăzi numele lui Chippendale este că în 1754 el a făcut ceva cu totul îndrăzneţ. A publicat o carte de modele intitulată *The Gentleman and Cabinet-Maker's Director*, care conţinea 160 de ilustraţii. Arhitecţii scoteau astfel de cărţi de aproape două sute de ani, dar nimeni nu se gîndise să o facă pentru mobilă. Desenele erau neaşteptat de seducătoare. În loc să fie plane, bidimensionale, cum se obişnuia, erau desene în perspectivă, cu umbre şi porţiuni lucioase. Cumpărătorul potenţial putea vedea imediat

cum ar arăta acele obiecte atrăgătoare şi dezirabile în casa lui. Ar fi greşit să numim cartea lui Chippendale o senzaţie, deoarece doar 308 de exemplare s-au vîndut, dar printre cumpărători s-au numărat patruzeci şi nouă de aristocraţi, ceea ce i-a conferit o influenţă disproporţionată. A fost luată şi de ceilalţi meşteşugari şi fabricanţi de mobilă, ceea ce evidenţiază un alt aspect ciudat – că Chippendale îşi invita în mod deschis concurenţii să se folosească de modelele lui pentru propriile lor obiective comerciale. Astfel, Chippendale a intrat în posteritate, dar nu s-a îmbogăţit imediat, de vreme ce clienţii potenţiali puteau cumpăra acum mobilă Chippendale făcută mult mai ieftin de orice tîmplar cît de cît priceput. De asemenea, au urmat două secole de dificultăţi pentru istoricii mobilei în a stabili care articole de mobilier sînt Chippendale autentic şi care sînt copii făcute după cartea sa. Chiar dacă o piesă de mobilier este un Chippendale „autentic”, nu înseamnă că Thomas Chippendale a atins-o vreodată sau că a fost măcar conştient de existenţa ei. Nici măcar nu înseamnă neapărat că el a conceput-o. Nimeni nu ştie cît talent provenea de la angajaţii săi sau dacă modelele din cartea sa sînt create chiar de el. Un Chippendale autentic înseamnă pur şi simplu că provine din atelierul său.

Însă atît de mare este aura lui Chippendale, încît nici măcar nu e necesar să fi fost atît de aproape de el. În 1756, în Bostonul colonial, folosind ca ghid un model Chippendale, un fabricant de mobilă pe nume John Welch a făcut un birou din mahon pe care l-a vîndut unei persoane pe nume Dublois. Biroul a rămas în familia Dublois timp de 250 de ani. În 2007 a fost scos la licitaţie la Sotheby’s, în New York. Deşi Thomas Chippendale nu avea nici o legătură directă cu biroul, acesta s-a vîndut cu aproape 3,3 milioane de dolari.

Inspiraţi de succesul lui Chippendale, alţi fabricanţi de mobilă englezi au publicat propriile cărţi cu modele. *Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide* a lui George Hepplewhite a fost publicată în 1788, iar după el a urmat Thomas Sheraton, cu *Cabinet-Maker and Upholsterer's Drawing-Book*, publicată în foileton între 1791 şi 1794. Cartea lui Sheraton a avut de două ori mai mulţi abonaţi decît cea a lui Chippendale şi a fost tradusă în germană, o distincţie de care volumul lui Chippendale nu s-a bucurat. Hepplewhite şi Sheraton au devenit deosebit de populari în America.

Deşi orice articol de mobilier asociat direct cu oricare dintre cei trei costă astăzi o avere, în timpul vieţii lor ei erau mai mult admiraţi decît celebri, iar uneori nici măcar admiraţi. Succesul lui Chippendale s-a stins primul. Era un fabricant de mobilă excepţional, dar nepriceput în conducerea unei afaceri, un neajuns devenit imediat evident la moartea partenerului său de afaceri, James Rannie, în 1766. Rannie era creierul operaţiunilor, iar fără el Chippendale s-a tîrît dintr-o criză în alta tot restul vieţii sale. Toate acestea erau dureros de ironice, deoarece, în timp ce se chinuia să îşi plătească oamenii şi să evite el însuşi închisoarea datornicilor, Chippendale producea articole de cea mai înaltă calitate pentru unele dintre cele mai bogate reşedinţe ale Angliei, şi lucra îndeaproape cu arhitecţi şi designeri proeminenţi – Robert Adam, James Wyatt, sir William Chambers şi alţii. Însă traiectoria sa personală era în declin.

Nu era o epocă uşoară pentru afaceri. Clienţii plăteau adesea tîrziu. Chippendale a trebuit să îl ameninţe pe David Garrick, actorul şi impresarul, cu darea în judecată pentru facturile neplătite de multă vreme şi a încetat să mai lucreze pentru Nostell Priory, o reşedinţă impunătoare din Yorkshire, cînd datoria a ajuns la 6.838 de lire – o sumă enormă. „Nu am nici o guinee cu care să-mi plătesc mîine oamenii”, scria el cu

disperare la un moment dat. E evident că Chippendale şi-a petrecut mare parte din viaţă într-o stare de anxietate, rareori bucurîndu-se o clipă măcar de senzaţia de siguranţă. La moartea sa, în 1779, averea lui personală scăzuse la 28 de lire, 2 şilingi şi 9 penny – prea puţin pentru a cumpăra un modest articol de bronz aurit din propriul său magazin. Compania s-a zbătut sub conducerea fiului său, dar în cele din urmă a dat faliment în 1804.

Cînd Chippendale a murit, lumea abia dacă a băgat de seamă. Nici un necrolog nu a apărut în vreun ziar. La paisprezece ani de la moartea lui, Sheraton scria despre modelele lui Chippendale că „acum sînt cu totul demodate şi lăsate la o parte”. La sfîrşitul anilor 1800, reputaţia lui scăzuse atît de mult, încît prima ediţie a *Dictionary of National Biography* îi acorda doar un paragraf – mult mai puţin decît lui Sheraton şi Hepplewhite –, iar mare parte din acesta era critic şi eronat. Autorul fusese atît de puţin captivat de datele vieţii lui Chippendale, încît îl trecuse ca provenind din Worcestershire, şi nu din Yorkshire.

Sheraton (1751-1806) şi Hepplewhite (1727?-1786) cu greu s-ar fi putut lăuda ei înşişi cu un mare succes. Magazinul lui Hepplewhite era într-un cartier părăginit, Cripplegate, iar identitatea sa suficient de obscură pentru ca în epocă să i se spună fie Kepplewhite, fie Hebblethwaite. Despre viaţa lui personală nu se ştie aproape nimic. Murise de fapt de doi ani la momentul la care a fost publicată cartea sa de modele. Soarta lui Sheraton a fost şi mai curioasă. Acesta pare să nu fi deschis niciodată un magazin şi nu s-a găsit niciodată vreo piesă de mobilier care să-i poată fi atribuită. Este posibil să nu fi făcut niciodată vreuna, ci doar să lucreze ca desenator şi proiectant. Deşi cartea lui s-a vîndut bine, se pare că nu l-a îmbogăţit, pentru că era silit să îşi suplimenteze veniturile predînd desen şi perspectivă. La un moment dat a abandonat proiectarea de mobilier, s-a

pregătit ca pastor al unei secte nonconformiste numite Baptiştii Stricţi şi, practic, a devenit predicator la colţ de stradă. A murit într-o mizerie absolută, „printre gunoaie şi gîndaci”, în Londra, în 1806, lăsînd în urma lui o soţie şi doi copii.

Ca fabricanţi de mobilă, Chippendale şi contemporanii săi au fost fără îndoială maeştri, dar ei s-au bucurat de un avantaj special, care nu mai are cum să apară niciodată: folosirea celui mai bun lemn de mobilă care a existat vreodată, o specie de mahon numită *Swietenia mahogani*. *Swietenia mahogani*, care creştea doar în unele părţi din Cuba şi Hispaniola (insula împărţită astăzi între Haiti şi Republica Dominicană) în Caraibe, nu a fost egalat niciodată în consistenţă, eleganţă şi utilitate. Atît de mare a fost cererea pentru el, încît a fost consumat în totalitate – exterminat iremediabil – în decurs de cincizeci de ani de la descoperirea lui. În lume există aproximativ alte două sute de specii de mahon, şi cele mai multe au un lemn foarte bun, dar nu se compară cu consistenţa şi prelucrabilitatea uşoară a speciei dispărute *S. mahogani*. Este posibil ca într-o zi lumea să aibă fabricanţi de scaune mai buni decît Chippendale şi omologii lui, dar nu va produce niciodată scaune mai bune.

În mod curios, multă vreme nimeni nu şi-a dat seama de acest lucru. Multe scaune şi alte piese de mobilier Chippendale, acum considerate inestimabile, au petrecut un secol sau mai mult fiind trîntite neglijent prin camerele servitorilor, înainte de a fi redescoperite şi aduse din nou în casa principală, în perioada edwardiană. În total, cam şase sute de articole de mobilier Chippendale sînt acum atestate. Este foarte posibil ca altele, lăsate moştenire sau vîndute la moartea proprietarului, să stea nebăgate în seamă în vreo casă de ţară sau vreun duplex de suburbie, mai valoroase decît casele în care se află.

III

Dacă ar fi să ne întoarcem în timp într-o casă din vremea lui Chippendale, una dintre diferenţele care ne-ar izbi imediat ar fi că scaunele şi alte mobile erau în general înşirate pe lîngă pereţi, dînd fiecărei camere aspectul unei săli de aşteptare. Pentru cei din perioada georgiană, scaunele sau mesele aşezate în mijlocul camerei ar fi părut la fel de nepotrivite pe cît ni s-ar părea nouă astăzi un şifonier lăsat în mijlocul camerei. (Unul dintre motivele pentru a le da într-o parte era acela de a uşura mersul prin cameră fără să te împiedici de mobilă în întuneric.) Deoarece erau ţinute la perete, părţile din spate ale primelor scaune şi banchete tapiţate erau lăsate adesea nefinisate, aşa cum noi lăsăm astăzi deschise părţile din spate ale dulapurilor şi şifonierelor.

Cînd cineva avea oaspeţi, exista obiceiul de a aduce un număr de scaune în faţă şi a le aranja în cerc sau semicerc, cam ca atunci cînd se spun poveşti la şcoala primară. Aceasta avea efectul inevitabil de a face aproape orice conversaţie tensionată şi artificială. După ce stătuse timp de patru ore şi jumătate într-un chinuitor cerc de conversaţii fără rost, Horace Walpole declara: „Am epuizat vîntul şi vremea, opera şi teatrul… şi toate subiectele potrivite într-un cerc obişnuit”. Şi totuşi, cînd unele gazde mai îndrăzneţe încercau să aducă o anumită spontaneitate prin aranjarea scaunelor în grupuri mai intime de trei sau patru, mulţi simţeau că rezultatul echivala cu haosul şi destul de mulţi nu s-au putut obişnui niciodată cu ideea unei conversaţii care are loc în spatele lor.

Marea problemă legată de scaunele acelei epoci consta în faptul că nu erau foarte confortabile. Soluţia evidentă era capitonarea lor, dar aceasta s-a dovedit a fi mai dificilă decît s-ar putea crede, deoarece puţini meşteşugari aveau toate abilităţile necesare pentru a face un scaun

capitonat bun. Producătorii se străduiau să obţină linii drepte acolo unde stofa întîlnea lemnul – şnururile şi sforile au fost introduse iniţial ca modalitate de a ascunde aceste imperfecţiuni – şi erau adesea depăşiţi de producerea unei capitonări care să păstreze o formă boltită constantă a suprafeţei scaunului. Doar şelarii puteau să ofere în mod fiabil durabilitatea necesară, acesta fiind şi motivul pentru care o mare parte din primele mobile tapiţate erau îmbrăcate în piele. Tapiţerii se confruntau, de asemenea, cu problema că multe ţesături preindustriale puteau fi produse doar la o lăţime de aproximativ cincizeci de centimetri, ceea ce crea nevoia unor tivuri în locuri ciudate. Abia după inventarea suveicii mobile de către John Kay, în 1733, a devenit posibilă fabricarea ţesăturilor cu o lăţime de aproximativ un metru.

Progresele din tehnologia textilă şi cea a imprimării au transformat posibilităţile de decorare şi în afară de producţia mobilei. Aceasta a fost epoca în care s-au introdus pe scară largă covoarele, tapetele şi ţesăturile în culori vii. De asemenea, vopselele au devenit pentru prima oară disponibile într-o gamă de culori calde. Rezultatul a fost că, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, reşedinţele erau pline de caracteristici care cu un secol în urmă ar fi constituit un răsfăţ extraordinar. Apărea casa modernă – o casă aşa cum o recunoaştem noi astăzi. În sfîrşit, la aproximativ o mie patru sute de ani după ce romanii s-au retras, luînd cu ei băile termale, canapelele capitonate şi încălzirea centrală, britanicii redescopereau noua condiţie de a locui în mod plăcut. Încă nu stăpîneau complet confortul, dar fără îndoială că descoperiseră un concept atrăgător. Viaţa şi aşteptările care o însoţeau nu aveau să mai fie niciodată aceleaşi.

Exista însă şi o consecinţă a tuturor acestor lucruri. Apariţia confortului în casă, în special folosirea pieselor de mobilier capitonate, făcea mobila mult mai vulnerabilă la pete, arsuri şi alte agresiuni datorate

neglijenţei. În încercarea de a feri cele mai valoroase mobile de riscurile mari, s-a creat un nou tip de cameră, spre care ne vom îndrepta în continuare.

1. „Drawing room”, în limba engleză, care poate însemna şi „cameră de desenat” (n. trad.).

2. „Cameră destinată retragerii” (n. trad.).

3. „Cameră destinată şederii” (n. trad.).

4* Rasa Ayrshire a fost creată de Bruce Campbell, inventivul văr de-al doilea al lui James Boswell, căruia i s-a dat în administrare domeniul familiei din Scoţia doar după ce Boswell însuşi a refuzat această responsabilitate, preferînd o viaţă de conversaţii şi dezmăţ rafinat în Londra creşterii vitelor în Scoţia. Dacă Boswell ar fi fost mai supus, am fi pierdut nu doar marea sa biografie a lui Samuel Johnson, dar şi una dintre cele mai bune rase de vaci de lapte din lume.

5* „Whig” este o prescurtare pentru „Whiggamore”, denumirea unui grup de insurgenţi scoţieni din secolul al XVII-lea. Provenienţa lui Whiggamore este incertă, aşa cum rămîne şi motivul pentru care a devenit denumirea potrivită pentru un grup de aristocraţi englezi puternici. Iniţial, denumirea a fost dată în batjocură de tory, dar grupul-ţintă a adoptat-o cu mîndrie. Exact acelaşi lucru s-a întîmplat cu termenul „tory”.

6* Într-o clădire mare, numărul de camere este de regulă teoretic; depinde de cum numeri magaziile, toaletele şi aşa mai departe ca încăperi distincte (şi, fără îndoială, de cît de atent le numeri). Numerele publicate pentru totalul camerelor de la Blenheim oscilează între 187 şi 320 – o diferenţă destul de mare.

7* Fiindcă veni vorba, era de asemenea epoca artizanilor celebri. Unul dintre aceştia era marele sculptor Grinling Gibbons, care a trăit între 1648 şi 1723. Interesantul său nume de botez era numele de familie al mamei lui. A crescut în Olanda, din părinţi englezi, şi a venit în Anglia prin 1667, după restauraţie şi încoronarea lui Carol al II-lea. S-a stabilit în Deptford, în sud-estul Londrei, unde îşi cîştiga o foarte modestă existenţă sculptînd figuri pentru corăbii, dar într-o zi, în 1671, John Evelyn, autorul unui jurnal, a trecut din întîmplare pe lîngă atelierul lui şi a fost cucerit imediat de talentul, felul de a fi plăcut şi poate şi de frumuseţea lui Gibbons. (Din cîte se spune, acesta era uluitor de frumos.) L-a încurajat pe tînăr să accepte comenzi mai dificile şi l-a prezentat unor oameni influenţi, cum ar fi Christopher Wren.

Graţie sprijinului lui Evelyn, Gibbons a avut foarte mult succes, dar de fapt mare parte a averii sale provenea dintr-un atelier care producea artă statuară şi alte lucrări în piatră. Se pare că Gibbons a fost cel care a venit cu ideea de a-i înfăţişa pe eroii britanici ca oameni de stat romani, în togi şi sandale, ceea ce a făcut ca lucrările lui în piatră să fie foarte la modă. Deşi acum este în general considerat cel mai mare sculptor în lemn al epocii moderne, în timpul vieţii sale nu a fost foarte celebru pentru asta. Pentru palatul Blenheim, Gibbons a produs lucrări decorative în piatră în valoare de 4.000 de lire, iar lucrări în lemn în valoare de doar 36 de lire. O parte a motivului pentru care somptuoasele sale lucrări în lemn sînt atît de preţuite astăzi este raritatea lor.

8* Chiar dacă are puţini cititori în prezent, Walpole a fost foarte popular în timpul vieţii pentru istoriile şi romanele sale. S-a dovedit cu deosebire expert în a forja cuvinte noi. *Oxford English Dictionary* îl

creditează cu introducerea în limba engleză a nu mai puţin de 233 de cuvinte.

Capitolul 8

Sufrageria

I

În perioada în care domnul Marsham a ajuns să îşi înalţe casa, trebuie să fi fost de neconceput ca un om cu poziţia lui să nu aibă o sufragerie oficială în care să primească oaspeţi; dar cît să fie de oficială şi de spaţioasă şi unde să fie plasată, în faţa casei sau în spate, toate acestea trebuie să fi necesitat o anumită reflecţie, de vreme ce ideea de sufragerie era încă suficient de nouă pentru ca dimensiunile şi amplasarea acesteia să nu fie de la sine înţelese. În cele din urmă, după cum am văzut, domnul Marsham a hotărît să elimine propusa cameră a servitorilor şi să-şi ofere o sufragerie de 30 de picioare lungime – suficient de mare pentru a primi optsprezece sau douăzeci de oaspeţi, un număr foarte mare pentru un pastor de ţară. Chiar dacă primea oaspeţi adesea, cum pare să fie cazul, în serile în care pastorul lua cina singur trebuie să fi fost o cameră singuratică. Cel puţin priveliştea din curtea bisericii era plăcută.

Nu ştim aproape nimic despre modul în care domnul Marsham folosea această cameră, nu doar din cauză că ştim atît de puţin despre domnul Marsham, dar şi pentru că ştim surprinzător de puţin despre anumite aspecte ale sufrageriei înseşi. E posibil ca în mijlocul mesei să fi stat un obiect elegant şi scump cunoscut drept *epergne*, care consta din vase unite

prin braţe ornamentale, fiecare vas conţinînd o selecţie de fructe şi seminţe. Timp de aproximativ un secol, de la nici o masă cu pretenţii nu lipsea un *epergne*, dar nu ştie nimeni de ce se numea astfel. Cuvîntul nu există în franceză, ci pare să fi apărut din senin.

Este posibil ca în jurul acestui *epergne* de pe masa domnului Marsham să fi existat oliviere, stative mici şi elegante, de obicei din argint, conţinînd condimente – dar şi de acestea se leagă un mister. Olivierele tradiţionale aveau două sticle cu dop, pentru ulei şi oţet, şi trei sticluţe mici asortate, cu capătul perforat, pentru presărat condimente pe mîncare. Două dintre acestea conţineau sare şi piper, dar ce se găsea în a treia nu se cunoaşte. De regulă, se presupune că era muştar uscat, dar asta numai pentru că nimeni nu se poate gîndi la ceva mai plauzibil. Istoricul artei culinare Gerard Brett afirmă că „nici o alternativă satisfăcătoare nu a fost sugerată vreodată”. De fapt, nu există nici o dovadă care să sugereze că, în vreun moment al istoriei, muştarul ar fi fost dorit sau utilizat de către meseni într-o modalitate atît de promptă. Probabil din acest motiv, pe vremea domnului Marsham, al treilea recipient dispărea deja rapid de pe mese – ca şi, de fapt, olivierele. Condimentele variau tot mai mult de la un fel de mîncare la altul, pe măsură ce unele deveneau asociate cu anumite mîncăruri – sosul de mentă cu carnea de miel, muştarul cu şunca, hreanul cu carnea de vită şi aşa mai departe. Nenumărate alte condimente se foloseau în bucătărie, însă doar două erau considerate atît de indispensabile, încît nu lipseau niciodată de pe masă. Mă refer, desigur, la sare şi piper.

De ce dintre toate sutele de arome şi mirodenii disponibile, tocmai acestea două sînt venerate de atîta vreme este una dintre întrebările cu care am început această carte. Răspunsul este complicat, dar

impresionant. Pot să vă spun de pe acum că nimic din ce atingem astăzi nu se leagă de mai multe vărsări de sînge, suferinţe şi nenorociri.

Să începem cu sarea. Sarea este o parte preţuită a dietei noastre dintr-un motiv fundamental. Avem nevoie de ea. Am muri fără ea. Este una din cele aproximativ patruzeci de particule de materie neînsemnată – mărunţişuri ale chimiei – care trebuie să ajungă în trupurile noastre pentru a ne da energia şi echilibrul necesare vieţii cotidiene. Ele sînt cunoscute, colectiv, drept vitamine şi minerale, şi există multe – chiar foarte multe – lucruri pe care nu le ştim despre ele, inclusiv cît de multe dintre ele ne sînt necesare, ce anume fac unele dintre ele şi în ce cantităţi optime ar trebui consumate.

Că ele sînt necesare a fost o informaţie care s-a lăsat aşteptată surprinzător de mult timp. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, ideea unei diete bine echilibrate nu i-a venit nimănui. Se considera că toată mîncarea conţine o unică substanţă vagă, dar hrănitoare – „alimentul universal”. Un kilogram de carne de vită avea aceeaşi valoare nutritivă pentru corp ca un kilogram de mere sau păstîrnac sau orice altceva, şi tot ce i se cerea unei fiinţe umane era să se asigure că ingurgitează o cantitate îndestulătoare. Ideea că în anumite mîncăruri existau elemente vitale esenţiale pentru bunăstarea umană încă nu fusese concepută. Acest lucru nu este cu totul surprinzător, deoarece simptomele unei alimentaţii deficitare – letargie, dureri articulare, sensibilitate crescută la infecţii, vedere neclară – rareori sugerează o dietă dezechilibrată. Chiar şi astăzi, dacă începe să ne cadă părul sau dacă gleznele ni se umflă alarmant, e puţin probabil ca primul nostru gînd să se îndrepte spre ce am mîncat în ultimul timp. Încă şi mai puţin ne-am gîndi la ce *nu* am mîncat. Aşa s-a întîmplat cu europenii uluiţi care, multă vreme, au murit în proporţii uimitoare fără să ştie de ce.

S-a sugerat că doar din cauza scorbutului au murit nu mai puţin de două milioane de marinari între 1500 şi 1850. În mod obişnuit, acesta ucidea cam jumătate din echipaj în orice călătorie îndelungată. S-au încercat diverse soluţii disperate. Într-o călătorie pînă în India şi înapoi, Vasco da Gama şi-a încurajat oamenii să îşi clătească gura cu urină, ceea ce nu i-a ajutat cu nimic în privinţa scorbutului şi probabil că nici în privinţa stării de spirit. Uneori pierderile erau cu adevărat surprinzătoare. Într-o călătorie de trei ani din anii 1740, o expediţie navală britanică condusă de comodorul George Anson a pierdut 1.400 de oameni din două mii îmbarcaţi. Patru au fost omorîţi de agresori; practic toţi ceilalţi au murit de scorbut.

În timp, oamenii au observat că marinarii suferind de scorbut aveau tendinţa de a-şi reveni atunci cînd ajungeau într-un port şi primeau mîncare proaspătă, dar nimeni nu-şi putea da seama ce anume din acele alimente îi ajuta. Unii credeau că nici nu era vorba de mîncare, ci doar de schimbarea aerului. În orice caz, în călătoriile lungi nu era posibilă păstrarea alimentelor în stare proaspătă, astfel că simpla identificare a legumelor şi a altor alimente era oarecum inutilă. Era necesară un fel de esenţă distilată – un antiscorbutic, cum l-au numit doctorii – care să fie eficientă împotriva scorbutului, dar şi transportabilă. În anii 1760, un doctor scoţian pe nume William Stark, în mod evident încurajat de Benjamin Franklin, a întreprins o serie de experimente vădit nesăbuite prin care a încercat să identifice agentul activ, privîndu-se el însuşi, în mod destul de bizar, de acesta. A trăit săptămîni la rînd doar cu cele mai elementare alimente – în principal pîine şi apă – pentru a vedea ce se întîmplă. Rezultatul a fost că, în ceva mai mult de şase luni, a reuşit să se omoare, de scorbut, fără să ajungă la vreo concluzie utilă. În aproximativ aceeaşi perioadă, James Lind, un medic de bord, a întreprins un

experiment mai riguros din punct de vedere ştiinţific (şi mai puţin riscant pentru propria persoană), găsind doisprezece marinari care aveau deja scorbut, împărţindu-i în perechi şi dînd fiecărei perechi diferite presupuse elixiruri – oţet unei perechi, usturoi şi muştar alteia, portocale şi lămîi unei a treia şi aşa mai departe. Cinci dintre grupuri nu au manifestat nici o ameliorare, dar perechea care primise portocale şi lămîi şi-a revenit rapid şi complet. În mod uimitor, Lind a decis să ignore importanţa acestui rezultat şi s-a încăpăţînat să rămînă la convingerea sa personală că scorbutul era provocat de mîncarea incomplet digerată care determina acumularea de toxine în corp.

Marelui căpitan James Cook i-a revenit sarcina de a pune lucrurile la punct. În călătoria sa în jurul globului din 1768-1771, căpitanul Cook a luat cu el o serie de antiscorbutice cu care să experimenteze, inclusiv 135 kilograme de marmeladă de morcovi şi 45 kilograme de varză murată pentru fiecare membru al echipajului. Nimeni nu a murit de scorbut în călătoria sa – un miracol care a făcut din el un erou naţional în aceeaşi măsură ca şi descoperirea Australiei sau oricare dintre multele realizări din timpul spectaculoasei sale aventuri. Royal Society, principala instituţie ştiinţifică a Marii Britanii, a fost atît de impresionată, încît i-a acordat Medalia Copley, cea mai înaltă distincţie. Din nefericire, marina britanică nu a fost la fel de promptă. În ciuda tuturor acestor dovezi, a tergiversat lucrurile încă o generaţie pînă cînd le-a oferit în mod regulat marinarilor suc de citrice[1]*.

Înţelegerea faptului că o dietă dezechilibrată este cauza nu doar a scorbutului, ci şi a multor boli obişnuite s-a lăsat aşteptată extraordinar de mult timp. Abia în 1897 un medic olandez pe nume Christiaan Eijkman, care lucra în Java, a observat că oamenii care mîncau orez nedecorticat nu făceau beriberi, o boală neurologică teribilă, în timp ce oamenii care

mîncau orez decorticat făceau beriberi foarte des. Era evident că un lucru sau mai multe erau prezente în anumite alimente şi lipseau din altele, determinînd starea de sănătate. Era începutul unei înţelegeri a „bolii lipsei”, cum i se spunea, şi i-a adus lui Eijkman un Premiu Nobel pentru Medicină, chiar dacă el nu ştia care erau aceşti agenţi activi.

Adevărata descoperire a avut loc în 1912, cînd Casimir Funk, un biochimist polonez care lucra la Institutul Lister din Londra, a izolat tiamina sau vitamina B1, cum este cunoscută în general în prezent. Dîndu-şi seama că aceasta făcea parte dintr-o familie de molecule, Funk a combinat termenii „vital” şi „amine” pentru a crea noul cuvînt „vitamine”.

Funk a susţinut, de asemenea, că exista o corelaţie directă între carenţa anumitor amine şi instalarea anumitor boli – mai ales scorbut, pelagră şi rahitism. Aceasta a fost o intuiţie extraordinară, care avea potenţialul de a salva milioane de vieţi distruse, dar din păcate nu i s-a dat atenţie. Principalul manual medical al vremii insista în continuare că scorbutul era provocat de un număr mare de factori – „mediu neigienic, suprasolicitare, depresie mentală şi expunere la frig şi umezeală” erau principalii factori pe care autorii credeau că merită să îi enumere – şi doar în mică măsură de alimentaţia deficitară. Mai rău, în 1917, principalul nutriţionist american, E.V. McCollum de la University of Wisconsin – cel care a încetăţenit, de fapt, termenii de vitamina A şi vitamina B –, a declarat că scorbutul nu era nicidecum o boală a dietei deficitare, ci că era provocat de constipaţie.

În cele din urmă, un chirurg pe nume John Crandon de la Harvard Medical School a decis în 1939 să rezolve odată pentru totdeauna această chestiune, prin străvechea metodă a eliminării vitaminei C din dieta sa atît timp cît era necesar pentru a se îmbolnăvi cu adevărat. A fost nevoie de

surprinzător de mult timp. În primele optsprezece săptămîni, singurul simptom a fost oboseala extremă. (În mod remarcabil, de-a lungul întregii perioade a continuat să îşi opereze pacienţii.) Dar în a nouăsprezecea săptămînă, starea lui s-a înrăutăţit brusc – în asemenea măsură încît aproape sigur ar fi murit dacă nu s-ar fi aflat sub strictă supraveghere medicală. I-au fost injectate 1.000 de miligrame de vitamina C şi a revenit la viaţă aproape imediat. În mod interesant, nu a manifestat deloc simptomele pe care toţi le asociau cu scorbutul: căderea dinţilor şi sîngerarea gingiilor.

Între timp, s-a descoperit că vitaminele lui Funk constituiau un grup mult mai neomogen decît se crezuse. Vitamina B s-a dovedit a fi nu doar o singură vitamină, ci mai multe, acesta fiind motivul pentru care avem B1, B2 şi aşa mai departe. Pentru a spori confuzia, vitamina K nu are nimic de-a face cu ordinea alfabetică. A fost numită K deoarece descoperitorul ei danez, Henrik Dam, a botezat-o *Koagulations vitamin*, pentru rolul ei în coagularea sîngelui. Ulterior, grupului i-a fost adăugat acidul folic. Acesta este numit uneori vitamina B9, dar cel mai adesea i se spune doar acid folic. Două alte vitamine – acidul pantotenic şi biotina – nu au numere şi, fiindcă veni vorba, nici prea mare notorietate, dar asta se datorează în mare parte faptului că ele nu ne fac probleme niciodată. Nu s-a descoperit încă vreun om care să aibă cantităţi insuficiente din vreuna dintre ele.

Pe scurt, vitaminele constituie un grup dezordonat. Este aproape imposibil să le definim într-un mod care să le cuprindă pe toate. Potrivit unei definiţii standard de manual, vitamina este „o moleculă organică neprodusă în corpul uman, de care este nevoie, în cantităţi mici, pentru susţinerea unui metabolism normal”, dar în realitate vitamina K *este* produsă în corp, de bacterii din intestine. Vitamina D, una din cele mai

vitale substanţe dintre toate, este de fapt un hormon, iar cea mai mare parte a ei o obţinem nu din dietă, ci prin acţiunea magică a luminii soarelui asupra pielii.

Vitaminele sînt bizare. În primul rînd, este ciudat că nu le putem produce noi înşine, cînd sîntem atît de dependenţi de ele cît priveşte starea noastră de bine. Dacă un cartof poate produce vitamina C, noi de ce nu putem? În regnul animal, doar oamenii şi cobaii sînt incapabili să sintetizeze vitamina C în propriul corp. De ce noi şi cobaii? Nu are rost să ne întrebăm. Nimeni nu ştie. Celălalt lucru remarcabil referitor la vitamine este disproporţia izbitoare dintre dozaj şi efect. Simplu spus, avem mare nevoie de vitamine, dar nu în cantităţi mari – 85 de grame de vitamina A, distribuite încet, dar constant, ne vor menţine fericiţi o viaţă întreagă; necesarul nostru de B1 e şi mai mic – doar 30 de grame răspîndite pe şaptezeci sau optzeci de ani. Dar să încearcăm doar să ne lipsim de aceste particule energizante şi vom vedea cît durează pînă cînd începem să ne prăbuşim.

Exact aceleaşi afirmaţii sînt valabile şi în cazul „colegelor” vitaminelor, mineralele. Diferenţa fundamentală dintre vitamine şi minerale este că vitaminele provin din lumea vie – din plante, bacterii şi aşa mai departe –, iar mineralele nu. În contextul dietei, „minerale” este doar un alt nume pentru elementele chimice – calciu, fier, iod, potasiu şi aşa mai departe – care ne susţin viaţa. 92 de elemente apar în mod natural pe pămînt, deşi unele doar în cantităţi foarte mici. Franciul, de exemplu, este atît de rar, încît se consideră că la un moment dat întreaga planetă poate să conţină doar douăzeci de atomi din acest element. Dintre celelalte, cele mai multe trec prin corpul nostru într-un moment sau altul, uneori destul de regulat, dar încă nu se ştie în multe cazuri dacă sînt importante sau nu. Avem mult brom distribuit în ţesuturile noastre. Acesta

se comportă ca şi cum s-ar afla acolo cu un scop, dar nimeni nu a reuşit încă să-şi dea seama care ar putea fi el. Dacă eliminăm din alimentaţie zincul, vom ajunge să suferim de hipogeuzie, o afecţiune în care papilele gustative nu mai funcţionează, ceea ce face ca mîncarea să devină searbădă sau chiar dezgustătoare, însă în 1977 încă se mai considera că zincul nu are nici un fel de rol în dietă.

Cîteva elemente, cum ar fi mercurul, taliul şi plumbul, par să nu ne ajute cu nimic şi sînt cu siguranţă dăunătoare dacă sînt consumate în exces[2]. Altele de asemenea nu sînt necesare, dar sînt mult mai benigne, dintre care cel mai notabil este aurul. Acesta este motivul pentru care aurul poate fi folosit ca plombă dentară: nu ne face nici un rău. Dintre celelalte, despre vreo douăzeci şi două de elemente se ştie sau se crede că au o mare importanţă pentru viaţă, potrivit lucrării *Essentials of Medical Geology*. Sîntem siguri referitor la aproximativ şaisprezece dintre ele; despre celelalte şase doar se crede că sînt vitale. Nutriţia este o ştiinţă remarcabil de inexactă. Să luăm magneziul, care este necesar pentru buna gestionare a proteinelor în interiorul celulelor. Magneziul abundă la plantele din familia leguminoaselor, la cereale şi la verdeţuri, dar procesarea modernă a alimentelor reduce conţinutul de magneziu cu pînă la 90% – practic, îl anihilează. Astfel că cei mai mulţi dintre noi nu consumăm nici pe departe cantitatea recomandată zilnic – nu că ar şti cineva care este această cantitate. Şi nici nu poate preciza cineva care sînt consecinţele carenţei de magneziu. S-ar putea să pierdem ani din viaţă, puncte din coeficientul de inteligenţă, calitatea memoriei sau să suferim de aproape orice alt lucru rău pe care l-am putea numi. Pur şi simplu nu ştim. Arsenicul este la fel de puţin cunoscut. În mod evident, dacă ingerăm prea mult arsenic, ne vom dori foarte rapid să nu fi făcut asta. Dar cu toţii ingerăm *puţin* arsenic prin alimentaţie, iar unele autorităţi din

domeniu sînt absolut sigure că, în aceste cantităţi minuscule, arsenicul este vital pentru starea noastră de bine. Însă alţii nu sînt la fel de siguri.

Şi ajungem înapoi la sare, după ce am făcut un mare ocol. Dintre toate mineralele, cel mai vital în termeni de dietă este potasiul, pe care îl consumăm de regulă sub forma clorurii de sodiu – sarea de bucătărie[3]*. În acest caz, problema nu este că ingerăm prea puţin, ci poate mult prea mult. Nu avem nevoie de prea multă sare – 200 de miligrame pe zi, cam cît obţinem prin şase sau opt scuturături energice ale solniţei –, dar ingerăm în medie cam de şaizeci de ori această cantitate. Este aproape imposibil să evităm acest lucru într-o dietă normală, deoarece există foarte multă sare în alimentele procesate pe care le mîncăm cu zel lacom. Sarea se găseşte adesea din abundenţă în alimente care nu par deloc sărate – cereale pentru micul dejun, supe semipreparate şi îngheţată, de exemplu. Cine ar fi crezut că cincizeci de grame de cereale conţin mai multă sare decît cincizeci de grame de alune sărate? Sau că conţinutul unei conserve de supă – sau al aproape oricărei conserve – depăşeşte cu mult raţia de sare zilnică recomandată pentru un adult?

Dovezile arheologice demonstrează că, odată ce s-au sedentarizat în comunităţi agricole, oamenii au început să sufere de carenţe de sare – ceva ce nu mai cunoscuseră înainte – şi astfel au trebuit să facă un efort special pentru a găsi sarea şi a o introduce în alimentaţie. Unul dintre misterele istoriei este cum şi-au dat seama că trebuie să facă acest lucru, deoarece absenţa sării din dietă nu trezeşte nici o poftă. Ne face să ne simţim rău şi în cele din urmă ne ucide – fără cloridul din sare, celulele pur şi simplu încetează să mai funcţioneze, ca un motor lipsit de combustibil –, dar este imposibil ca la un moment dat un om să se fi gîndit: „Dumnezeule, ce bine mi-ar prinde nişte sare!”. Deci cum s-au gîndit să înceapă să o caute este o întrebare interesantă, mai ales că în

anumite locuri obţinerea ei presupune o anumită ingeniozitate. Vechii britoni, de exemplu, încălzeau beţe în foc, apoi le înmuiau în mare şi rădeau sarea de pe ele. Aztecii, în schimb, obţineau sarea prin evaporarea propriei urine. Acestea nu sînt acţiuni intuitive, ca să nu spunem mai mult. Şi totuşi, a avea sare în alimentaţie este una dintre cele mai mari nevoi din natură, şi este universală. Fiecare societate din lume în care sarea este uşor accesibilă consumă, în medie, de patruzeci de ori mai mult decît cantitatea necesară vieţii. Pur şi simplu nu ne mai săturăm de ea.

În prezent, sarea este omniprezentă şi ieftină, iar noi uităm cît de intens dorită era odată, dar în cea mai mare parte a istoriei ea i-a mînat pe oameni pînă la capătul lumii. Sarea era necesară pentru păstrarea cărnii şi a altor alimente, astfel că era adesea solicitată în cantităţi imense: Henric al VIII-lea a pus să fie tăiaţi şi săraţi 25.000 de boi pentru o campanie militară din 1513. Aşadar sarea era o resursă extrem de strategică. În Evul Mediu, caravane de nu mai puţin de patruzeci de mii de cămile – suficient pentru a alcătui o coloană lungă de 110 kilometri – transportau sarea de-a lungul Saharei, din Timbuktu în pieţele animate ale Mediteranei.

Oamenii au purtat războaie din cauza ei şi au fost vînduţi ca sclavi pentru ea. Astfel că sarea a produs ceva suferinţă la vremea ei. Dar această suferinţă păleşte în comparaţie cu privaţiunile, vărsarea de sînge şi avariţia ucigaşă asociate cu o gamă de alimente minuscule de care nu avem nevoie deloc şi fără de care ne-am putea descurca foarte bine. Mă refer la complementele sării din lumea condimentelor: mirodeniile[4]*. Nimeni nu ar muri fără mirodenii, dar foarte mulţi au murit pentru ele.

O parte considerabilă a istoriei lumii moderne este istoria mirodeniilor, iar povestea începe cu o plantă agăţătoare deloc atrăgătoare care creştea odată numai pe coasta Malabarului din estul Indiei. Această plantă se numeşte *Piper nigrum*. Dacă ne-ar fi înfăţişată în starea ei

naturală, aproape cu siguranţă ne-am chinui să ghicim de ce este importantă, dar ea este sursa tuturor celor trei tipuri de piper „adevărat” – negru, alb şi verde. Boabele de piper mici, rotunde şi tari pe care le introducem în rîşniţele noastre de bucătărie sînt de fapt fructele mici ale acestei plante agăţătoare, uscate pentru a fi mai picante. Diferenţa dintre varietăţi depinde doar de momentul în care sînt culese şi modul în care sînt procesate.

Piperul a fost apreciat din vremuri imemoriale în teritoriul său de origine, dar romanii sînt cei care l-au făcut o marfă internaţională. Romanii adorau piperul. Puneau piper pînă şi pe desert. Ataşamentul lor faţă de piper ţinea sus preţul acestuia şi i-a dat valoare durabilă. Negustorilor de mirodenii din estul îndepărtat nu le venea să creadă cît de norocoşi sînt. „Vin cu aur şi pleacă cu piper”, remarca uluit un negustor tamil. Cînd goţii ameninţau să prade Roma în 408, romanii i-au mituit cu un tribut care includea o tonă şi jumătate de piper. Pentru masa de la nunta lui din 1468, ducele Karl de Bourgogne a comandat 170 kilograme de piper negru – mult mai mult decît se putea consuma la o nuntă oricît de mare – şi l-a expus ostentativ, astfel încît oamenii să poată vedea cît de fabulos de bogat era.

Întîmplător, ideea îndelung susţinută că mirodeniile erau folosite pentru a masca alimentele stricate nu rezistă în faţa unei examinări atente. Singurii care îşi puteau permite majoritatea mirodeniilor erau cei care era cel mai puţin probabil să mănînce carne stricată, iar mirodeniile erau oricum prea preţioase ca să fie folosite pentru a masca asta. Astfel că, atunci cînd aveau mirodenii, oamenii le foloseau cu atenţie şi cumpătare, şi nu ca pe un mijloc aromat de mascare.

Piperul constituia aproximativ 70% din comerţul angro cu mirodenii, dar alte mărfuri din locuri şi mai îndepărtate – nucşoara şi floarea de

nucşoară, scorţişoara, ghimbirul, cuişoarele şi curcuma, ca şi alte cîteva mirodenii exotice în general uitate precum obligeana, aerelul, chimenul indian, galangalul şi curcuma albă – au început să îşi croiască drum spre Europa, devenind şi mai valoroase. Timp de secole, mirodeniile au fost nu numai cele mai preţioase alimente, ci şi cele mai preţuite mărfuri de orice tip. Insulele Mirodeniilor, ascunse departe în Orientul Îndepărtat, au rămas atît de dezirabile, prestigioase şi exotice încît, atunci cînd Iacob I a obţinut posesia a două insuliţe, a fost o lovitură atît de mare, încît pentru o vreme i-a plăcut să se prezinte drept „Rege al Angliei, Scoţiei, Irlandei, Franţei, al Pulowayului şi Puloroonului”.

Nucşoara şi floarea de nucşoară erau cele mai valoroase din cauza rarităţii lor[5]*. Ambele provin de la un arbore, *Myristica fragrans,* care se găsea pe pantele mai joase a doar nouă insule mici, vulcanice, care se înălţau abrupt din Marea Banda, printre multe alte insule – nici una neavînd solul şi microclimatul favorabile dezvoltării arborelui de nucşoară – între Borneo şi Noua Guinee, în ceea ce este astăzi Indonezia. Cuişoarele, bobocii uscaţi ai unui tip de mirt, creşteau pe şase insule la fel de aparte, aflate la vreo 300 de kilometri spre nord în acelaşi lanţ, cunoscute în geografie drept Insulele Moluce, iar în istorie drept Insulele Mirodeniilor. Doar pentru a ne face o imagine, arhipelagul indonezian constă din 16.000 de insule răspîndite pe 1.900.000 de kilometri pătraţi de mare, astfel că nu e de mirare că aşezarea exactă a cincisprezece dintre ele a rămas un mister pentru europeni atît de mult timp.

Toate aceste mirodenii ajungeau în Europa printr-o reţea complicată de negustori, fiecare dintre ei luîndu-şi, bineînţeles, partea lui. Cînd ajungeau pe pieţele europene, nucşoara şi floarea de nucşoară costau şi de şaizeci de mii de ori mai mult decît preţul la care se vindeau în Orientul Îndepărtat. În mod inevitabil, era doar o chestiune de timp pînă cînd cei

de la capătul lanţului de aprovizionare să conchidă că ar fi mult mai lucrativ să elimine etapele intermediare şi să ia toate profiturile de la bun început.

Aşa a început perioada marilor descoperiri geografice. Cristofor Columb este cel mai cunoscut dintre exploratorii timpurii, dar nu şi primul. În 1487, cu cinci ani înaintea lui, Fernão Dulmo şi João Estreito au plecat din Portugalia pe apele necunoscute ale Atlanticului, jurînd să se întoarcă după patruzeci de zile dacă nu găseau nimic în acest interval. De atunci nu s-a mai auzit nimic despre ei. S-a dovedit că nu era deloc simplu să găseşti vînturile potrivite care să te aducă înapoi în Europa. Adevărata realizare a lui Columb a fost că a reuşit să traverseze cu succes oceanul în ambele direcţii. Deşi era un marinar desăvîrşit, nu era foarte bun la nimic altceva, mai ales la geografie, a cărei cunoaştere ar putea părea lucrul cel mai important pentru un explorator. Ar fi greu să găsim în istorie un personaj care să fi dobîndit o faimă mai durabilă avînd mai puţine competenţe. A petrecut o mare parte din cei opt ani navigînd în jurul Caraibelor şi pe coasta Americii de Sud, convins că era în inima Orientului şi că Japonia şi China erau la marginea fiecărui apus de soare. Nu şi-a dat seama niciodată că de fapt Cuba e o insulă şi nu a pus niciodată piciorul – şi nici măcar nu i-a bănuit existenţa – pe teritoriul de la nord pe care toată lumea crede că l-a descoperit: Statele Unite. Şi-a umplut calele cu pirită de fier, crezînd că era aur, şi cu ceea ce credea cu tărie că e scorţişoară şi piper. Prima era de fapt o scoarţă de copac fără valoare, iar al doilea nu era piper adevărat, ci ardei iute – excelent cînd ai ajuns să-i dai de gust, dar puţin uluitor şi lacrimogen la prima muşcătură sănătoasă.

Toţi în afară de Columb şi-au dat seama că nu aceasta era soluţia la problema mirodeniilor, iar în 1497 Vasco da Gama, navigînd pentru

Portugalia, a decis să meargă spre Orient pe cealaltă rută, în jurul extremităţii de sud a Africii. Aceasta era o chestiune mult mai spinoasă decît putea părea. Vînturile şi curenţii contrari nu permiteau unei corăbii ce naviga spre sud să urmeze pur şi simplu linia de coastă, aşa cum ar dicta logica. În schimb, Gama a trebuit să navigheze departe, în interiorul Oceanului Atlantic – aproape pînă în Brazilia, de fapt, deşi el nu ştia –, pentru a prinde brizele de vest care să-i împingă flota în jurul capului sudic. Astfel, călătoria sa a fost cu adevărat spectaculoasă. Europenii nu mai navigaseră atît de departe pînă atunci. Corăbiile lui Gama pierdeau din vedere uscatul şi cîte trei luni la rînd. Aceasta a fost călătoria care a dus de fapt la descoperirea scorbutului. Nici o altă călătorie pe mare nu fusese suficient de lungă pentru ca simptomele scorbutului să se declanşeze.

Şi tot ea a adus alte două tradiţii nefericite în lumea maritimă. Una a fost introducerea sifilisului în Asia – la doar cinci ani după ce oamenii lui Columb îl aduseseră în Europa din Americi –, contribuind la a face din el o boală cu adevărat internaţională. Cealaltă a fost violenţa extremă gratuită faţă de oameni nevinovaţi. Vasco da Gama era un om incredibil de rău. Odată a capturat o corabie musulmană care transporta sute de bărbaţi, femei şi copii, a încuiat pasagerii şi echipajul în cală, a luat tot ce era de valoare, apoi – în mod gratuit şi îngrozitor – a dat foc navei. Aproape oriunde mergea, Gama agresa sau măcelărea oamenii pe care îi întîlnea, făcînd ca neîncrederea şi violenţa brută să caracterizeze şi să reducă din aura marilor descoperiri geografice.

Gama nu a ajuns niciodată la Insulele Mirodeniilor. Ca mulţi alţii, el credea că Indiile de Est sînt doar puţin mai la est de India (de unde şi numele lor, desigur), dar de fapt s-au dovedit a fi *mult* dincolo de India, atît de departe încît europenii care ajungeau acolo începeau să se întrebe

dacă nu cumva parcurseseră cea mai mare parte a drumului în jurul lumii şi ajunseseră aproape înapoi în Americi. Dacă era aşa, atunci o călătorie după mirodenii spre Indii ar fi fost mult mai uşor de făcut navigînd spre vest, pe lîngă noile teritorii descoperite de Columb, şi nu ocolind Africa şi traversînd Oceanul Indian.

În 1519, cu cinci corăbii şubrede, Fernando Magellan a plecat într-o operaţiune curajoasă, dar serios subfinanţată, ca să descopere ruta de vest. Ce a descoperit a fost că între Americi şi Asia era un gol mai mare decît îşi imaginase vreodată cineva că putea să încapă pe Pămînt: Oceanul Pacific. Nimeni nu a suferit vreodată mai mult în încercarea de a se îmbogăţi decît Fernando Magellan şi echipajul său, în timp ce navigau tot mai neîncrezători prin Pacific, în 1521. Cu proviziile aproape epuizate, ei au inventat probabil cel mai puţin apetisant fel de mîncare servit vreodată: excremente de şobolan amestecate cu aşchii de lemn. „Mîncam biscuiţi care nu mai erau biscuiţi, ci pulbere de biscuiţi colcăind de viermi”, a consemnat un membru al echipajului. „Puţea puternic a urină de şobolani. Beam apă gălbuie împuţită de multe zile. Am mîncat şi pieile de bou cu care era acoperită partea de sus a vergii… şi adesea mîncam rumeguş de la scînduri.” Au stat trei luni şi douăzeci de zile fără mîncare proaspătă sau apă, pînă cînd au dat de un ţărm în Guam – şi totul în încercarea de a umple calele navelor cu boboci uscaţi, bucăţele de scoarţă şi alte asemenea lucruri aromate de presărat pe mîncare şi de transformat în pomezi.

În cele din urmă, doar optsprezece din cei două sute şaizeci de bărbaţi au supravieţuit călătoriei. Magellan însuşi a fost ucis într-o încăierare cu indigenii din Filipine. Însă cei optsprezece supravieţuitori s-au descurcat foarte bine de pe urma călătoriei. În Insulele Mirodeniilor au încărcat 24.000 kilograme de cuişoare, pe care le-au vîndut în Europa cu un profit

de 2.500% şi, aproape întîmplător, între timp au devenit primii oameni care au înconjurat globul. Adevărata importanţă a călătoriei lui Magellan a constat nu în faptul că a fost primul care a navigat în jurul planetei, ci că a fost primul care şi-a dat seama cît de mare este această planetă.

Deşi Columb nu prea înţelegea ce face, în final, călătoriile lui s-au dovedit a fi cele mai importante, şi putem data cu precizie momentul în care s-a întîmplat asta. Pe 5 noiembrie 1492, în Cuba, doi dintre marinarii lui s-au întors pe navă aducînd ceva nemaivăzut în lumea lor pînă atunci: „un fel de grăunţe [pe care indigenii] le numesc *maiz* care au gust bun coapte, uscate şi transformate în făină”. În aceeaşi săptămînă, au văzut nişte indieni taino băgîndu-şi în gură nişte cilindri cu iarbă fumegîndă, trăgînd fum în piept şi declarînd acest exerciţiu satisfăcător. Columb a dus acasă şi acest produs ciudat.

Şi aşa a început procesul cunoscut de antropologi drept Schimbul Columbian – transferul de alimente şi alte materiale din Lumea Nouă în cea veche şi viceversa. La momentul în care primii europeni au ajuns în Lumea Nouă, agricultorii de acolo recoltau peste o sută de tipuri de plante comestibile – cartofi, roşii, floarea-soarelui, dovlecei, vinete, avocado, o serie întreagă de leguminoase şi cucurbitacee, cartofi dulci, alune, acaju, ananas, papaya, guave, igname, manioc, bostani, vanilie, patru tipuri de ardei iuţi şi cacao, printre multe altele –, o recoltă deloc rea.

S-a estimat că 60% din toate recoltele cultivate astăzi în lume sînt orginare din Americi. Aceste alimente nu au fost doar incluse în bucătăriile străine – *au devenit* efectiv bucătăriile străine. Inaginaţi-vă mîncarea italiană fără roşii, mîncarea grecească fără vinete, mîncarea thailandeză şi indoneziană fără sosul de alune, mîncărurile de curry fără ardeiul iute, hamburgerii fără cartofi prăjiţi sau ketchup, mîncarea

africană fără manioc. Aproape că nu a existat masă în întreaga lume, în orice parte de la est la vest, care să nu fi fost semnificativ îmbunătăţită de alimentele din Americi.

Însă la acel moment nimeni nu a prevăzut asta. Pentru europeni, ironia este că nu prea şi-au dorit alimentele pe care le-au descoperit, în timp ce pe cele dorite nu le-au descoperit. Ceea ce căutau ei erau mirodeniile, iar Lumea Nouă era dezamăgitor de săracă în privinţa lor, în afară de ardei iuţi, care erau prea picanţi şi surprinzători pentru a fi apreciaţi de la început. Multe alimente promiţătoare din Lumea Nouă nu au reuşit să stîrnească nici un fel de interes. Indigenii din Perú aveau 150 de soiuri de cartofi şi le preţuiau pe toate. Un incas de acum cinci sute de ani ar fi fost capabil să identifice soiurile de cartofi aşa cum un amator de vinuri modern identifică strugurii. Limba quechua din Perú încă are o mie de cuvinte pentru diferitele tipuri sau stări ale cartofului. *Hantha*, de exemplu, descrie un cartof care în mod evident e cam vechi, dar încă mai are pulpă comestibilă. Conchistadorii însă au dus acasă doar cîteva soiuri, şi se spune că acestea nu erau deloc cele mai delicioase. Mai la nord, aztecii ţineau foarte mult la amarant, o cereală care produce grăunţe nutritive şi gustoase. În Mexic era un aliment la fel de popular ca şi porumbul; dar spaniolii erau dezgustaţi de modul în care aztecii îl foloseau, amestecat cu sînge, în ritualuri implicînd sacrificii umane, şi au refuzat să se atingă de el.

Trebuie spus că, în schimb, Americile au avut mult de cîştigat de pe urma Europei. Înainte ca europenii să năvălească în viaţa lor, oamenii din America Centrală aveau doar cinci animale domesticite – curcanul, raţa, cîinele, albinele şi coşenila – şi nici un produs lactat. Fără carnea şi brînza europeană, mîncarea mexicană aşa cum o ştim noi nu ar putea exista.

Grîul din Kansas, cafeaua din Brazilia, vitele din Argentina şi multe altele nu ar fi posibile.

Din nefericire, Schimbul Columbian a presupus şi boli. Lipsiţi de orice imunitate la multe boli europene, indigenii se îmbolnăveau uşor şi „mureau pe capete”. Se estimează că o epidemie, probabil o hepatită virală, a ucis 90% din indigenii de pe coasta din Massachusetts. Un grup tribal pe vremuri puternic din regiunea Texasului şi Arkansasului de astăzi, Caddo, a înregistrat o scădere dramatică a populaţiei de la 200.000, estimativ, la doar 1.400 – o scădere de peste 99%. O epidemie echivalentă în New York în prezent ar reduce populaţia la 56.000 – „insuficient pentru a umple Yankee Stadium”, cu înfricoşătoarea formulă a lui Charles C. Mann. În total, se estimează că bolile şi măcelul au redus populaţia indigenă a Mezoamericii cu 90% în primul secol de contact cu europenii. În schimb, le-au dat oamenilor lui Columb sifilis[6]*.

În timp, Schimbul Columbian a implicat, desigur, şi deplasări de oameni, întemeierea de colonii, transferul – uneori forţat – de limbă, religie şi cultură. Aproape nici un alt act din istorie nu a schimbat lumea mai profund decît căutările pline de erori ale lui Columb după mirodeniile orientale.

Mai există încă o ironie în toate acestea. La momentul în care epoca explorărilor era în plin avînt, perioada de glorie a mirodeniilor se apropia oricum de sfîrşit. În 1545, la doar aproximativ douăzeci de ani de la spectaculoasa călătorie a lui Magellan, o navă de război engleză, *Mary Rose*, s-a scufundat în circumstanţe misterioase în largul coastei engleze, lîngă Portsmouth. Peste patru sute de oameni au murit. Cînd nava a fost recuperată la sfîrşitul secolului XX, arheologii marini au fost surprinşi să descopere că aproape toţi marinarii deţineau o punguţă cu piper negru, pe care o ţineau legată la brîu. Trebuie să fi fost unul dintre cele mai preţuite

bunuri ale lor. Faptul că pînă şi un marinar obişnuit de la 1545 îşi putea permite acum o rezervă de piper, oricît de modestă, însemna că epoca piperului ca bun extrem de rar şi de dorit se apropia de sfîrşit. Acesta era pe cale să ocupe, alături de sare, locul său de condiment standard şi relativ comun.

Oamenii au continuat să se lupte pentru condimentele mai exotice încă aproximativ un secol, iar uneori chiar şi pentru cele mai obişnuite. În 1599, optzeci de negustori britanici, exasperaţi de preţul crescînd al piperului, au format Compania Britanică a Indiilor de Est, cu intenţia de a obţine o parte din piaţă pentru ei înşişi. Aceasta a fost iniţiativa care i-a adus regelui Iacob preţuitele insule Puloway şi Puloroon, dar de fapt britanicii nu au avut niciodată prea mult succes în Indiile de Est, iar în 1667, prin Tratatul de la Breda, au renunţat la orice pretenţie asupra regiunii în favoarea olandezilor, în schimbul unei mici bucăţi de pămînt lipsite de importanţă din America de Nord. Bucata de pămînt se chema Manhattan.

La acest moment însă, existau deja noi mărfuri pe care oamenii le doreau şi mai mult, iar căutarea acestora avea să schimbe lumea în continuare, în cele mai neaşteptate moduri.

II

Cu doi ani înaintea nefericitei sale aventuri cu „mulţi viermi colcăind”, Samuel Pepys a consemnat în jurnalul său un moment de cotitură din viaţa sa ceva mai prozaic. Pe 25 septembrie 1660, Pepys a încercat pentru prima oară o nouă băutură fierbinte, scriind în jurnal: „Iar apoi am trimis după o ceaşcă de ceai (o băutură chinezească), din care nu

mai băusem pînă atunci”. Pepys nu a spus dacă i-a plăcut sau nu, ceea ce e păcat, deoarece este prima menţionare în limba engleză a cuiva care bea o ceaşcă de ceai.

Un secol şi jumătate mai tîrziu, în 1812, un istoric scoţian pe nume David Macpherson cita, într-o lucrare seacă intitulată *History of the European Commerce with India*, pasajul din jurnalul lui Pepys despre băutul ceştii de ceai. Acesta era un lucru foarte surprinzător, deoarece se presupune că în 1812 jurnalele lui Pepys erau încă necunoscute. Deşi ele se găseau la Biblioteca Bodleiană din Oxford şi astfel puteau fi consultate, nimeni nu se uitase încă în ele – aşa se credea –, deoarece erau scrise într-un cod privat care încă nu fusese descifrat. Cum a reuşit Macpherson să găsească şi să traducă acest pasaj relevant din şase volume de mîzgăleli dense şi secrete, ca să nu mai vorbim de ce anume l-a inspirat de la bun început să se uite acolo, sînt mistere departe de a-şi găsi un răspuns.

Din întîmplare, un profesor de la Oxford, reverendul George Neville, director la Magdalen College, a văzut referinţa scurtă a lui Macpherson la jurnalele lui Pepys şi a fost curios să afle ce altceva ar mai putea fi în ele. La urma urmei, Pepys trăise în vremuri spectaculoase – restaurarea monarhiei, ultima mare epidemie de ciumă, Marele Incendiu din Londra din 1666 –, aşa încît conţinutul lor trebuia să fie interesant. L-a pus pe un student inteligent, dar sărac, pe nume John Smith, să spargă codul şi să transcrie jurnalele. Această muncă i-a luat lui Smith trei ani. Rezultatul a fost, desigur, cel mai celebru jurnal în limba engleză. Dacă Pepys nu ar fi băut acea ceaşcă de ceai, dacă Macpherson nu ar fi pomenit asta într-o istorie plictisitoare, dacă Neville ar fi fost mai puţin curios şi tînărul Smith mai puţin inteligent şi încăpăţînat, numele Samuel Pepys nu ar avea nici o semnificaţie pentru nimeni, în afara istoricilor navali, şi o parte considerabilă din ceea ce ştim despre modul de viaţă al oamenilor din a

doua jumătate a secolului al XVII-lea ar fi de fapt necunoscută. Aşa că a fost bine că a băut acea ceaşcă de ceai.

În mod normal, ca majoritatea celorlalţi oameni din clasa şi din vremea sa, Pepys bea cafea, deşi cafeaua era destul de nouă la 1660. Britanicii erau vag familiarizaţi cu cafeaua de multe decenii, dar mai ales ca băutură întunecată şi ciudată întîlnită în străinătate. În 1610, un călător pe nume George Sandys descria sumbru cafeaua ca fiind „neagră ca funinginea şi avînd un gust nu mult diferit de aceasta". Cuvîntul era scris în nenumărate feluri pline de imaginaţie – „coava", „cahve", „cauphe", „coffa" şi „cafe", printre altele – înainte ca, în cele din urmă, să se stabilizeze drept „coffee" în jurul anului 1650.

Meritul pentru popularitatea cafelei în Anglia îi revine unui om pe nume Pasqua Rosee, sicilian prin naştere şi grec prin educaţie, care lucra ca servitor al lui Daniel Edwards, un negustor britanic din Smirna, acum Izmir, în Turcia. După ce s-a mutat în Anglia împreună cu Edwards, Rosee le servea oaspeţilor acestuia cafea, care s-a dovedit a fi atît de populară, încît asta l-a încurajat să îşi deschidă o cafenea – prima din Londra – într-o baracă din curtea bisericii St Michael Cornhill din centrul Londrei, în 1652. Rosee promova cafeaua pentru beneficiile ei medicale, pretinzînd că vindecă sau previne durerile de cap, „scurgerile abundente de guturai", vînturile, guta, scorbutul, pierderea sarcinii, usturimea ochilor şi multe altele.

Lui Rosee i-a mers foarte bine afacerea, dar domnia sa ca prim cafegiu nu a durat mult. La puţin timp după 1656 a fost obligat să părăsească ţara „din cauza unui delict", pe care, din nefericire, documentele nu îl specifică. Tot ceea ce se ştie e că a plecat brusc şi nu s-a mai auzit nimic de el. Alţii au venit repede să îi ia locul. La momentul

Marelui Incendiu, peste optzeci de cafenele erau deschise în Londra, devenind o parte centrală a vieţii oraşului.

Cafeaua servită la cafenele nu era neapărat foarte bună. Din cauza modului în care era taxată cafeaua în Marea Britanie (la galon), practica era de a fierbe cantităţi mari, de a o depozita răcită în butoaie şi de a încălzi cîte puţin pentru servire. Astfel că atracţia cafelei în Britania avea de-a face cu faptul că era un liant social, şi nu o băutură de calitate. Oamenii mergeau la cafenea ca să se întîlnească cu alţi oameni cu preocupări similare, să bîrfească, să citească ultimele reviste şi ziare – un cuvînt şi un concept nou-nouţe în anii 1660 – şi să schimbe informaţii preţioase pentru vieţile şi afacerile lor. Cînd oamenii voiau să ştie ce se întîmplă în lume, se duceau la o cafenea ca să afle. Oamenii au început să utilizeze cafenelele ca pe un birou – cel mai celebru exemplu fiind cafeneaua Lloyd’s din Lombard Street, care a evoluat treptat în piaţa de asigurări Lloyd’s. Tatălui lui William Hogarth i-a venit ideea să deschidă o cafenea în care să se vorbească doar limba latină. A fost un eşec spectaculos – *toto bene*, după cum ar fi putut spune domnul Hogarth însuşi –, iar nefericita consecinţă a fost că a petrecut ani de zile la închisoarea datornicilor.

Deşi piperul şi mirodeniile au fost cele care au dus la crearea Companiei Indiilor de Est, destinul acesteia a fost ceaiul. În 1696, William Pitt cel Tînăr a redus masiv taxa pe ceai, înlocuind-o cu temutul impozit pe ferestre (pe considerentul logic că era mult mai greu să ascunzi ferestrele decît să faci contrabandă cu ceai), iar efectul asupra consumului a fost imediat. Între 1699 şi 1721, importurile de ceai au crescut de aproape o sută de ori, de la 6.000 de kilograme la 550.000 de kilograme, apoi s-au multiplicat din nou de patru ori în cei treizeci de ani dinainte de 1750. Ceaiul era leorpăit de muncitori şi sorbit graţios de doamne. Era

băut la micul dejun, la prînz şi la cină. A fost prima băutură din istorie care nu a aparţinut nici unei clase sociale şi prima care a primit propriul interval ritualic în timpul zilei: ora ceaiului. Era mai uşor de preparat acasă decît cafeaua şi, de asemenea, mergea deosebit de bine cu alt mare răsfăţ gustativ care devenise brusc accesibil pentru cei cu venituri obişnuite: zahărul. Britanicii au ajuns să adore ceaiul dulce cu lapte cum nu făcuse nici o altă naţiune (şi poate cum nici nu ar fi putut să o facă). Pentru ceva mai mult de un secol şi jumătate, ceaiul a fost în centrul Companiei Indiilor de Est, care era în centrul Imperiului Britanic.

Nu toată lumea a prins imediat gustul ceaiului. Poetul Robert Southey relata povestea unei doamne de la ţară care primise cadou de la un prieten de la oraş o jumătate de kilogram de ceai, pe vremea cînd acesta era încă o noutate. Nefiind sigură cum să-l prepare, l-a fiert în oală, a întins frunzele pe pîine prăjită, cu unt şi sare, şi l-a servit prietenilor ei, care l-au ronţăit curajos şi l-au declarat interesant, dar nu chiar pe gustul lor. În alte părţi însă, era în plin avînt, în tandem cu zahărul.

Britanicilor le plăcuse întotdeauna foarte mult zahărul, în asemenea măsură încît, atunci cînd au avut pentru prima oară acces la el, cam pe vremea lui Henric al VIII-lea, îl puneau pe aproape orice – pe ouă, pe carne şi în vin. Scobeau cartofii ca să bage înăuntru zahăr, îl presărau peste legume, îl mîncau direct cu lingura dacă îşi puteau permite. Deşi zahărul era foarte scump, oamenii îl consumau pînă li se înnegreau dinţii – iar dacă dinţii nu deveneau negri în mod natural, îi înnegreau ei artificial ca să demonstreze cît sînt de bogaţi şi cît de mult pot să se răsfeţe. Dar acum, graţie plantaţiilor din Indiile de Vest, zahărul devenea tot mai accesibil, iar oamenii descopereau că merge deosebit de bine cu ceaiul.

Ceaiul dulce a devenit un răsfăţ naţional. În 1770, consumul de zahăr pe cap de locuitor ajungea deja la 9 kilograme şi mare parte din acesta, se

pare, era pus în ceai. (Pare foarte mult, pînă cînd ne dăm seama că britanicii de astăzi consumă anual 36 de kilograme de zahăr de persoană, în timp ce fiecare american înghite anual 57 de kilograme de zahăr.) Ca şi în cazul cafelei, se considera că ceaiul aduce beneficii sănătăţii; printre multe altele, se spunea că „alină durerile de măruntaie”. Un doctor olandez, Cornelius Bontekoe, recomanda consumul a cincizeci de ceşti de ceai pe zi – iar în cazurile extreme, nu mai puţin de două sute – pentru menţinerea într-o formă bună.

Zahărul a jucat un rol important şi în cazul unui fenomen mai puţin lăudabil: comerţul cu sclavi. Aproape tot zahărul consumat de britanici era cultivat pe domeniile din Indiile de Vest lucrate de sclavi. Avem o uşoară tendinţă de a asocia sclavia exclusiv cu economia de plantaţie din sudul Statelor Unite, dar de fapt mulţi alţii s-au îmbogăţit de pe urma sclaviei, nu în ultimul rînd negustorii care au trimis 3,1 milioane de africani peste ocean, înainte ca negoţul cu oameni să fie abolit în 1807.

Ceaiul era adorat şi preţuit nu numai în Marea Britanie, ci şi în dominioanele ei de peste mări. Ceaiul era impozitat în America prin detestatele taxe Townshend. În 1770, aceste taxe au fost abrogate pentru tot în afară de ceai, în urma a ceea ce s-a dovedit a fi o judecată eronată fatală. Taxele pe ceai au fost menţinute în parte pentru a le reaminti coloniştilor că sînt supuşi ai Coroanei şi în parte pentru a ajuta Compania Indiilor de Est să iasă dintr-o criză bruscă şi profundă. Compania se extinsese prea mult, în mod fatal. Acumulase 7,7 mii de tone de ceai – o cantitate imensă dintr-un produs perisabil – şi, în mod perfid, încercase să creeze o impresie de bunăstare plătind dividende mai mari decît îşi putea permite în realitate. Compania urma să dea faliment dacă nu reuşea să îşi reducă stocurile. Sperînd să o ajute să depăşească această criză, guvernul

britanic i-a oferit un monopol efectiv pe vînzările de ceai din America. Orice american ştie ce s-a întîmplat apoi.

Pe 16 decembrie 1773, un grup de aproximativ optzeci de colonişti îmbrăcaţi în indieni mohawk au urcat la bordul navelor britanice din portul Boston, au spart 342 de cufere cu ceai şi au vărsat conţinutul peste bord. Acesta pare a fi un act relativ moderat de vandalism. De fapt, era rezerva de ceai pe un an pentru Boston, în valoare de 18.000 de lire – deci era un delict grav şi capital, şi toţi cei implicaţi ştiau lucrul ăsta. Întîmplător, la vremea respectivă, nimeni nu a numit evenimentul Partida de Ceai de la Boston; denumirea a fost folosită pentru prima oară abia în 1834. Şi nici atitudinea mulţimii nu ar putea fi caracterizată drept veselă şi bine intenţionată, cum preferăm noi, americanii, să credem. Dispoziţia ei era rea şi criminală. Cel mai nenorocos din toată povestea a fost un vameş britanic pe nume John Malcolm. Malcolm tocmai fusese scos dintr-o casă din Maine şi dat prin catran şi pene, o pedeapsă dureroasă şi usturătoare, de vreme ce presupunea aplicarea catranului încins pe piele. De regulă, catranul era aplicat cu perii tari, care erau suficient de dureroase în sine, deşi în cel puţin un caz victima a fost pur şi simplu ţinută de glezne şi băgată cu capul într-un butoi cu catran. Peste stratul de catran se puneau pene, apoi victima era plimbată pe străzi şi adesea bătută sau chiar spînzurată. Deci nu era absolut nimic vesel în datul prin catran şi pene, şi putem doar să ne imaginăm disperarea lui Malcolm în timp ce era scos din casa lui a doua oară şi primea încă o „haină de yankeu”, după cum i se spunea. După ce se usca, era nevoie de zile întregi de smuls şi răzuit delicat pentru a îndepărta catranul şi penele. Malcolm a trimis în Anglia un pătrat de piele arsă şi înnegrită, împreună cu un bilet în care cerea permisiunea să se întoarcă în ţară. Dorinţa i-a fost satisfăcută. Între timp însă, America şi Marea Britanie porniseră implacabil pe drumul

războiului. Cincisprezece luni mai tîrziu s-au tras primele focuri de armă. După cum nota un versificator al vremii:

Ce nemulţumiri, ce nonorociri
Decurg din mărunţişuri?
Puţin ceai aruncat în mare
Pentru mulţi e-a sîngelui vărsare.

În acelaşi timp în care îşi pierdea coloniile americane, Marea Britanie se confrunta cu probleme serioase legate de ceai şi din cealaltă direcţie. La 1800, ceaiul era deja întipărit în mentalul britanic ca băutură naţională, iar importurile ajungeau la 10.000 de tone anual. Practic, tot ceaiul provenea din China, ceea ce crea un dezechilibru comercial semnificativ şi cronic. Britanicii au rezolvat problema parţial prin vînzarea către chinezi a opiului produs în India. Opiul era o afacere foarte consistentă în secolul al XIX-lea, şi nu doar în China. Oamenii din Marea Britanie şi America – femeile mai ales – consumau şi ei mult opiu, în principal sub formă de analgezic medicinal şi laudanum. Importurile de opiu ale Statelor Unite au crescut de la 11 tone în 1840 la nu mai puţin de 180 de tone în 1872, opiul fiind consumat mai ales de femei, deşi destul de mult era dat şi copiilor, ca tratament pentru angină difterică. Warren Delano, bunicul lui Franklin Delano Roosevelt, a făcut mare parte din averea familiei prin comerţ cu opiu, fapt cu care familia Roosevelt nu s-a prea lăudat niciodată.

Spre exasperarea fără margini a autorităţilor chineze, Marea Britanie a devenit deosebit de pricepută în a-i convinge pe cetăţenii chinezi să devină dependenţi de opiu – cursurile universitare de marketing ar trebui, de fapt, să înceapă cu vînzările britanice de opiu – în aşa măsură încît, în

1838, Marea Britanie vindea anual în China aproape 2.300 de tone de opiu. Din nefericire, era insuficient pentru a compensa costurile imense ale ceaiului importat din China. O soluţie evidentă a fost de a cultiva ceai în unele părţi calde ale Imperiului Britanic aflat în expansiune. Problema era că chinezii fuseseră întotdeauna secretoşi în privinţa proceselor complicate de transformare a frunzelor de ceai într-o băutură înviorătoare, şi nimeni în afara Chinei nu ştia cum să pună pe picioare o astfel de industrie. Iar acum intră în scenă un scoţian remarcabil pe nume Robert Fortune.

Timp de trei ani în anii 1840, Fortune a călătorit prin China, deghizat în indigen, şi a cules informaţii despre cultivarea şi procesarea ceaiului. Era o muncă riscantă: dacă ar fi fost prins, ar fi fost cu siguranţă dus la închisoare şi, foarte posibil, executat. Deşi Fortune nu vorbea nici una dintre limbile din China, a ocolit această problemă pretinzînd de fiecare dată că provine dintr-o provincie îndepărtată unde predomină un alt dialect. În cursul călătoriilor sale, nu numai că a învăţat secretele producerii ceaiului, dar a şi introdus în Occident multe plante valoroase, printre care palmierul chinezesc, kumquatul şi mai multe soiuri de azalee şi crizanteme.

Sub îndrumarea sa, cultivarea ceaiului a fost introdusă în India în anul curios de inevitabil 1851, prin plantarea a aproximativ 20.000 de răsaduri şi butaşi. În jumătate de secol, plecînd de la nimic în 1850, producţia de ceai din India a ajuns la 63.500 de tone pe an.

Însă în ceea ce priveşte Compania Indiilor de Est, perioada ei de glorie a ajuns la un sfîrşit brusc şi nefericit. Evenimentul care a precipitat lucrurile a fost, destul de neaşteptat, introducerea unui nou tip de puşcă, Enfield P53, cam în acelaşi timp cu începutul cultivării ceaiului. Puşca era de un tip învechit, care se încărca prin turnarea prafului de puşcă pe ţeavă.

Praful de puşcă venea în cartuşe de hîrtie unsă cu grăsime care trebuiau deschise prin muşcare. Printre indigenii cipai, cum erau numiţi soldaţii, s-a răspîndit zvonul că grăsimea respectivă provenea de la porci şi vaci – motiv de profundă oroare atît pentru soldaţii musulmani, cît şi pentru cei hinduşi, de vreme ce consumul acestor grăsimi, fie şi involuntar, însemna damnarea veşnică. Ofiţerii Companiei Indiilor de Est au tratat această chestiune cu o indiferenţă uluitoare. Au deferit curţii marţiale mai mulţi soldaţi indieni care refuzaseră să manevreze noile cartuşe şi au ameninţat să-i pedepsească pe oricare alţii care nu se supuneau. Mulţi cipai au devenit convinşi că acţiunea făcea parte dintr-un complot de înlocuire a credinţelor lor cu creştinismul. Printr-o nefericită coincidenţă, misionarii creştini deveniseră de curînd activi în India, alimentînd şi mai mult suspiciunile. Rezultatul a fost revolta cipailor din 1857, în care soldaţii indigeni s-au întors împotriva stăpînilor lor britanici, pe care îi depăşeau cu mult numeric, ucigîndu-i pe mulţi dintre ei. La Cawnpore, rebelii au adunat două sute de femei şi copii într-o sală şi i-au tăiat în bucăţi. S-a relatat că alte victime inocente au fost aruncate în puţuri şi lăsate să se înece.

Cînd ştirile despre aceste cruzimi au ajuns la urechile britanicilor, răzbunarea a fost rapidă şi necruţătoare. Indienii rebeli au fost vînaţi şi executaţi în moduri menite să inducă teroare şi regrete. Unul sau doi au fost chiar traşi din tun, sau cel puţin aşa este consemnat adesea. Alţii – nu se ştie cîţi – au fost împuşcaţi sau spînzuraţi. Aceste evenimente au zguduit Marea Britanie din temelii. Peste cinci sute de cărţi despre revoltă au apărut în perioada imediat următoare. Toată lumea era de acord că India era o ţară şi o problemă prea mare pentru a fi lăsată pe mîna unei companii. Controlul asupra Indiei a trecut în mîinile Coroanei britanice, iar Compania Indiilor de Est a fost închisă.

III

Toate aceste alimente, toate aceste descoperiri, toate aceste lupte nesfîrşite au ajuns înapoi în Anglia şi au sfîrşit pe mese, într-un nou tip de cameră: sufrageria. Sufrageria nu a dobîndit sensul ei modern decît spre sfîrşitul secolului al XVII-lea şi nu a devenit obişnuită în case decît mai tîrziu. De fapt, abia a intrat în dicţionarul lui Samuel Johnson din 1755. Cînd Thomas Jefferson a creat o sufragerie la Monticello, a fost o decizie îndrăzneaţă. Anterior, mîncarea se servea pe mese mici în orice cameră aflată la îndemînă.

Ceea ce a determinat apariţia sufrageriei nu a fost o nevoie bruscă şi universală de a lua masa într-un spaţiu dedicat exclusiv acestui scop, ci mai degrabă, în ultimă instanţă, o simplă dorinţă din partea stăpînei casei de a salva minunata ei mobilă tapiţată de la profanarea cu unsoare. Mobila tapiţată, după cum am văzut anterior, era scumpă, iar ultimul lucru pe care şi-l dorea mîndrul proprietar era să-şi şteargă cineva degetele de ea.

Apariţia sufrageriei a marcat o schimbare nu doar a locului în care era servită mîncarea, ci şi a modului şi a momentului în care se consuma. De exemplu, furculiţele deveniseră dintr-odată ceva obişnuit. Furculiţele existau de multă vreme, dar a durat foarte mult pînă să fie acceptate. „Furculiţă” însemna iniţial o unealtă agricolă şi nimic mai mult; nu a căpătat un sens gastronomic decît la mijlocul secolului al XV-lea, iar atunci descria o unealtă mai mare folosită pentru fixarea unei păsări sau hălci de carne înainte de a fi tăiate. Persoana căreia i se atribuie introducerea în Anglia a furculiţei ca obiect cu care se mănîncă a fost Thomas Coryate, scriitor şi călător de pe vremea lui Shakespeare, celebru pentru că parcurgea pe jos distanţe enorme – o dată, pînă în India şi înapoi. În 1611 a realizat opera sa capitală, *Coryate’s Crudities*, în care

lăuda mult furculiţa, pe care o întîlnise pentru prima oară în Italia. Aceeaşi carte se remarca şi prin faptul că îi familiariza pe cititorii englezi cu eroul elveţian Wilhelm Tell şi cu un nou dispozitiv numit umbrelă.

Furculiţele ca obiect cu care se mănîncă erau considerate comic de delicate şi de nepotrivite pentru bărbaţi – şi, de asemenea, periculoase, fiindcă veni vorba. De vreme ce aveau doar doi dinţi ascuţiţi, riscul de străpungere a buzei sau a limbii era mare, mai ales dacă precizia utilizatorului era afectată de vin şi veselie. Fabricanţii au experimentat furculiţe cu un număr mai mare de dinţi – uneori chiar şi şase –, după care, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, au rămas la patru, numărul cu care oamenii păreau să se simtă cel mai confortabil. De ce patru ar induce senzaţia optimă de siguranţă e greu de spus, dar pare să fie un fapt fundamental al psihologiei tacîmurilor.

Secolul al XIX-lea a marcat şi transformarea modului de servire a mîncării. Înainte de anii 1850, aproape toate felurile de mîncare erau puse pe masă de la început. Cînd soseau oaspeţii, mîncarea îi aştepta. Se serveau din orice era lîngă ei şi cereau să le fie întinse şi alte feluri de mîncare sau chemau un servitor să le aducă. Acest stil de a servi masa era cunoscut în mod tradiţional drept *service à la française*, dar acum apăruse o nouă practică, numită *service à la russe*, în care mîncarea era adusă la masă pe feluri. Mulţi detestau noua practică, deoarece însemna că toţi trebuiau să mănînce în aceeaşi ordine şi în acelaşi ritm. Dacă o persoană era lentă, se întîrzia următorul fel pentru toţi ceilalţi, ceea ce însemna că mîncarea se răcea. Mesele durau uneori ore întregi, punînd la serioasă încercare rezistenţa multora la băutură şi vezicile tuturor.

Secolul al XIX-lea a devenit şi epoca meselor supraîncărcate. Un mesean la o reuniune formală putea să aibă în faţă nu mai puţin de nouă pahare de vin doar pentru felurile principale – altele erau aduse la desert –

şi o abundenţă orbitoare de argintărie cu care să lanseze atacul asupra numeroaselor feluri de mîncare aflate dinainte. Tipurile de instrumente de mîncat specializate pentru tăiere, servire, înţepare, extragere sau transfer al alimentelor de pe platou în farfurie şi din farfurie în gură au devenit aproape infinite. Pe lîngă o serie generoasă de cuţite, furculiţe şi linguri mai mult sau mai puţin convenţionale, meseanul trebuia să ştie şi să recunoască şi să manevreze linguri pentru brînză, linguri pentru măsline, furculiţe pentru broască-ţestoasă, cleşti de stridii, pistil pentru ciocolată, cuţite pentru gelatină, feliator de roşii şi cleşti de toate mărimile şi gradele de elasticitate. La un moment dat, un singur fabricant oferea nu mai puţin de 146 de tipuri diferite de tacîmuri pentru masă. În mod curios, unul dintre puţinii supravieţuitori ai acestui asalt culinar este foarte greu de înţeles: cuţitul pentru peşte. Nimeni nu a reuşit vreodată să identifice un avantaj al ciudatei lui forme de scoică sau să înţeleagă conceptul iniţial din spatele acesteia. Nu există nici un singur tip de peşte pe care să îl taie mai bine sau să îl dezoseze mai delicat decît un cuţit convenţional.

Servirea mesei era, după cum se formula într-una din cărţile epocii, „marea încercare”, avînd reguli „atît de numeroase şi de amănunţite în privinţa detaliilor, încît necesită un studiu foarte atent; şi cel mai rău e că nici una dintre ele nu poate fi încălcată fără ca delincventul să nu fie detectat pe loc”. Protocolul dicta fiecare mişcare. Dacă doreai să iei o gură de vin, trebuia să găseşti pe cineva care să bea cu tine. După cum explica un vizitator străin într-o scrisoare trimisă acasă: „Adesea este trimis un mesager dintr-un capăt al mesei în celălalt pentru a-l anunţa pe domnul B că domnul A doreşte să bea vin cu el; şi fiecare, uneori cu considerabilă dificultate, surprinde privirea celuilalt… Cînd ridici paharul, îl priveşti fix pe cel împreună cu care bei, înclini capul, apoi bei cu multă seriozitate”.

Unii aveau nevoie de mai multe explicaţii privind eticheta la masă decît alţii. John Jacob Astor, unul dintre cei mai bogaţi oameni din America, dar, în mod evident, nu şi unul dintre cei mai cultivaţi, şi-a contrariat gazdele unei petreceri cînd s-a aplecat şi şi-a şters mîinile de rochia doamnei aşezate lîngă el. Un ghid american popular, *The Laws of Etiquette; or, Short Rules and Reflections for Conduct in Society*, îşi informa cititorii că „ne putem şterge buzele cu faţa de masă, dar nu ne putem sufla nasul în ea”. Un altul le amintea solemn cititorilor că în cercurile rafinate nu era politicos să miroşi o bucată de carne aflată pe furculiţa cuiva. De asemenea, mai explica: „Obiceiul normal printre persoanele bine-crescute este precum urmează: supa se mănîncă cu o lingură”.

Orele meselor s-au schimbat şi ele, pînă cînd aproape că nu mai exista o oră a zilei care să nu fie o oră importantă de luat masa pentru cineva. Orele mesei principale erau dictate într-o oarecare măsură de obligaţiile oneroase şi adesea absurde de a primi şi a întoarce vizite sociale. Convenţia era de a trece pe la alţii între 12 şi 3 în fiecare zi. Dacă cineva te vizita şi lăsa o carte de vizită, eticheta dicta că trebuia să-i întorci vizita a doua zi. A nu face acest lucru era cel mai grav afront. În consecinţă, cei mai mulţi îşi petreceau după-amiezile alergînd dintr-o parte în alta şi încercînd să dea de oameni care alergau şi ei dintr-o parte în alta într-un mod la fel de neproductiv, încercînd la rîndul lor să dea de ei.

În parte din acest motiv, ora mesei principale s-a mutat tot mai tîrziu – de la miezul zilei la mijlocul după-amiezii, apoi la începutul serii –, deşi noile convenţii nu erau deloc adoptate uniform. Un vizitator la Londra în 1773 nota că într-o singură săptămînă fusese invitat la mese principale care începuseră succesiv la 1, 5, 3 după-amiaza şi la „şase şi jumătate, mîncarea pe masă la 7”. Optzeci de ani mai tîrziu, cînd John Ruskin şi-a

anunţat părinţii că adoptase obiceiul să mănînce la ora 6 seara, aceştia au primit vestea de parcă ar fi fost cea mai desfrînată nechibzuinţă. A mînca aşa de tîrziu, i-a spus mama sa, era nesănătos şi periculos.

Un alt factor care a influenţat efectiv ora mesei principale a fost programul teatrelor. Pe vremea lui Shakespeare, spectacolele începeau cam pe la ora două, ceea ce le ţinea în mod convenabil la distanţă de orele meselor, dar acest lucru era în mare parte dictat de nevoia de lumină a zilei pentru scenele în aer liber precum Globe. După ce reprezentaţiile s-au mutat în interior, ora de începere a tins să se mute tot mai tîrziu, iar cei care mergeau la teatru au considerat necesar să îşi adapteze orele de masă în consecinţă – deşi au făcut-o fără prea multă tragere de inimă şi chiar cu ciudă. În cele din urmă, incapabilă sau nedoritoare să îşi mai modifice obiceiurile personale, lumea modernă nu a mai încercat să ajungă la teatru pentru primul act, începînd să trimită un servitor care să ţină locurile ocupate pînă cînd se termina masa. În general, aceşti spectatori apăreau – zgomotoşi, beţi şi prea puţin dispuşi să fie atenţi – la ultimele acte. Timp de aproximativ o generaţie, a fost ceva obişnuit ca o companie teatrală să joace prima jumătate a reprezentaţiei în faţa unei săli pline de servitori adormiţi care nu aveau nici o legătură cu acţiunea, iar a doua jumătate în faţa unei mulţimi de oameni beţi şi nepoliticoşi care habar n-aveau ce se întîmplă.

În cele din urmă, cina s-a instituit în anii 1850, sub influenţa reginei Victoria. Cum distanţa dintre micul dejun şi masa principală[7] a crescut, a devenit necesară crearea unei mese mai puţin consistente în jurul miezului zilei, pentru care a fost preluat termenul de „prînz”[8]. Iniţial, „luncheon” însemna bucată sau porţie. În acest sens a fost consemnat pentru prima oară în limba engleză în 1580. În 1755, Samuel Johnson încă îl definea drept o cantitate de mîncare – „atîta mîncare cît încape într-o mînă” –,

ajungînd cu greu, de-a lungul următorului secol, să însemne, cel puţin în cercurile rafinate, masa de mijloc a zilei.

O schimbare importantă este că, dacă înainte oamenii îşi luau majoritatea caloriilor la ora micului dejun şi a amiezii, cu o completare mică la ora cinei, acum proporţiile sînt aproape perfect inverse. Cei mai mulţi dintre noi consumăm grosul – un termen din păcate potrivit în acest caz – caloriilor seara şi le luăm la culcare cu noi, un obicei care nu ne face bine deloc. Se dovedeşte că familia Ruskin avea dreptate.

1* Naval Board folosea mai degrabă suc de limetă decît de lămîie, deoarece era mai ieftin. Sucul de limetă nu era nici pe departe la fel de eficient ca sucul de lămîie.

2* Mai ales mercurul. S-a estimat că doar 1/25 de linguriţă de mercur poate otrăvi un lac de 60 de acri. Este destul de uimitor că nu ne otrăvim mai des. Potrivit unui calcul, nu mai puţin de 20.000 de substanţe chimice aflate în mod obişnuit în uz sînt, de asemenea, otrăvitoare pentru om dacă sînt „atinse, ingerate sau inhalate”. Cele mai multe sînt creaţii ale secolului XX.

3* Clorura de sodiu este o substanţă ciudată, deoarece este alcătuită din două elemente extrem de agresive: sodiul şi clorul. Dacă aruncăm un cocoloş de sodiu pur într-o găleată cu apă, acesta va exploda cu suficientă forţă pentru a ucide. Clorul este şi mai mortal. Era ingredientul activ din gazele toxice folosite în Primul Război Mondial şi, după cum ştiu înotătorii, chiar şi în forme foarte diluate înţeapă ochii. Dar, dacă punem laolaltă aceste elemente volatile, obţinem inofensiva clorură de sodiu – sarea de bucătărie obişnuită.

4* Diferenţa dintre ierburi şi mirodenii este că ierburile provin din frunzele plantelor, iar mirodeniile din lemn, seminţe, fructe sau din

alte părţi diferite de frunze.

5* Nucşoara este sămînţa copacului; floarea de nucşoară este o parte a pulpei care înconjoară sămînţa. Floarea de nucşoară era, de fapt, cea mai rară dintre cele două. Cam o mie de tone de nucşoară erau recoltate anual, însă doar aproximativ o sută de tone de floare de nucşoară.

6* Amerindienii aveau şi ei sifilis, dar sufereau mai puţin din cauza lui, aşa cum europenii suferă mai puţin din cauza pojarului şi oreionului.

7. „Dinner”, în limba engleză (n. trad.).

8. „Luncheon”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 9

Pivniţa

I

Dacă în 1783, la sfîrşitul Războiului American de Independenţă, am fi sugerat cuiva că New Yorkul va ajunge cîndva cel mai mare oraş al lumii, probabil că am fi fost catalogaţi drept nebuni. Perspectivele New Yorkului din 1783 nu erau promiţătoare. Fusese mai loialist decît oricare alt oraş, astfel că războiul avusese un efect nefericit asupra poziţiei lui în cadrul noii republici. În 1790 avea doar 10.000 de locuitori. Philadelphia, Boston şi chiar Charleston erau porturi mai active decît New York.

Statul New York avea un singur avantaj important – o deschidere către vest prin Munţii Apalaşi, lanţul care se întinde aproximativ paralel cu Oceanul Atlantic. E greu de crezut că aceşti munţi cu pante moi şi unduitoare, adesea nu mai mult decît nişte dealuri mari, ar fi putut constitui vreodată un obstacol formidabil în calea deplasării, dar în realitate ei nu ofereau aproape nici o trecătoare utilizabilă de-a lungul celor 4.000 de kilometri şi constituiau o piedică atît de mare pentru comerţ şi comunicaţii, încît mulţi credeau că pionierii care trăiau dincolo de munţi aveau în cele din urmă să formeze, din necesitate practică, o naţiune diferită. Pentru agricultori era mai ieftin să îşi trimită produsele pe apă spre New Orleans, pe fluviile Ohio şi Mississippi, apoi pe mare în

jurul Floridei şi pe ţărmul Atlanticului spre Charleston sau unul dintre celelalte porturi din est – pe o distanţă de 4.800 de kilometri sau mai mult –, decît să le transporte 480 de kilometri pe uscat, peste munţi.

Dar în 1810, De Witt Clinton, primarul de atunci al New Yorkului şi în scurt timp următorul guvernator al statului, a propus o idee pe care mulţi o credeau posibil nebunească, dar cu siguranţă iluzorie. Acesta a propus construirea unui canal de-a lungul statului pînă la lacul Erie, care să lege New Yorkul de Marile Lacuri şi de terenurile agricole fertile de dincolo de acestea. Oamenii l-au numit Nebunia lui Clinton, ceea ce nu era surprinzător. Canalul trebuia săpat cu tîrnăcoape şi lopeţi, la o lăţime de 12 metri, prin 580 de kilometri de sălbăticie bolnăvicioasă. Ar fi avut nevoie de 83 de ecluze, fiecare de 27 de metri lungime, care să gestioneze toate modificările de nivel. Pe unele porţiuni, panta trebuia să aibă în medie cel mult 1,5 centimetri pe kilometru. Nicăieri în lumea civilizată, cu atît mai puţin în sălbăticie, nu se mai încercase vreodată realizarea unui canal nici pe departe la fel de dificil ca acesta.

Şi iată dilema. America nu avea nici măcar un inginer autohton care să fi lucrat vreodată la un canal. Thomas Jefferson, care în mod normal venera ambiţia, considera ideea complet nebunească. „Este un proiect splendid, care ar putea fi realizat peste un secol”, a recunoscut el după ce a studiat planurile, dar a adăugat imediat: „E aproape o nebunie să te gîndeşti la aşa ceva astăzi”. Preşedintele James Madison a refuzat să ofere ajutor federal, în parte motivat de dorinţa de a păstra centrul de greutate comercial mai la sud, departe de fosta fortăreaţă loialistă.

Astfel că alternativa New Yorkului era aceea de a merge mai departe singur sau de a renunţa. În ciuda costurilor, riscurilor şi absenţei aproape totale a abilităţilor necesare, oraşul a decis să finanţeze proiectul. Patru bărbaţi – Charles Broadhead, James Geddes, Nathan Roberts şi Benjamin

Wright – au fost numiţi să ducă lucrurile la bun sfîrşit. Trei dintre ei erau judecători; al patrulea era profesor de şcoală generală. Nici unul dintre ei nu *văzuse* măcar vreodată un canal, cu atît mai puţin să încerce să construiască unul. Tot ce aveau în comun era o oarecare experienţă în materie de supraveghere. Şi totuşi, cumva, prin lectură, consultări şi experimente inspirate, ei au reuşit să proiecteze şi să coordoneze cel mai mare proiect de inginerie pe care îl văzuse vreodată Lumea Nouă. Au devenit primii oameni din istorie care au învăţat cum să construiască un canal construind unul.

Încă de la început, a devenit evident că exista o problemă ce ameninţa viabilitatea întregii iniţiative – lipsa cimentului hidraulic. Era nevoie de 15.000 de metri cubi de ciment hidraulic pentru a face canalul impermeabil. Dacă apa s-ar fi infiltrat prin vreo porţiune ar fi fost un dezastru pentru întregul canal, astfel că, în mod evident, era o problemă care trebuia rezolvată. Din păcate, nimeni nu ştia cum.

Un tînăr angajat la canal pe nume Canvass White s-a oferit să călătorească în Anglia pe banii lui şi să vadă ce poate învăţa. Timp de aproape un an, White a bătut Marea Britanie în lung şi-n lat – 3.200 de kilometri în total –, studiind canalele şi învăţînd tot ce putea învăţa despre modul în care erau construite şi întreţinute, acordînd o atenţie specială impermeabilizării. Din întîmplare, s-a dovedit că cimentul roman al lui Parker (care, după cum am văzut, jucase un rol central în prăbuşirea reşedinţei Fonthill Abbey a lui William Beckford din cauză că nu era suficient de robust ca material de construcţie) se comporta neaşteptat de bine ca ciment hidraulic, acolo unde trebuia folosit doar ca mortar impermeabil. Inventatorul lui, reverendul Parker din Gravesend, nu s-a îmbogăţit din asta, din păcate, dat fiind că a vîndut brevetul la mai puţin de un an de la obţinerea lui, apoi, oarecum ironic, a emigrat în America,

unde a şi murit nu după mult timp. Cimentul lui a funcţionat însă foarte bine pînă cînd a fost depăşit de varietăţi superioare, în anii 1820, şi l-a făcut pe Canvass White să spere că ar putea face şi el ceva similar folosind materiale americane.

După ce s-a întors acasă înarmat cu o oarecare cunoaştere a principiilor ştiinţifice ale aderenţei materialelor, White a experimentat cu diverse ingrediente indigene şi a găsit rapid formula unui compus care funcţiona chiar mai bine decît cimentul lui Parker. A fost un moment extraordinar în istoria tehnologiei americane – de fapt, s-ar putea spune că a fost începutul istoriei tehnologiei americane –, pentru aceasta White meritînd să devină bogat şi celebru. Ceea ce, de fapt, nu s-a întîmplat. Brevetele lui White îl îndreptăţeau la o redevenţă de patru cenţi pe fiecare baniţă vîndută – o sumă nu prea mare –, dar producătorii au refuzat să cedeze o parte din profit. El a încercat să-şi susţină cauza în tribunale, dar nu a reuşit să obţină o sentinţă favorabilă. Rezultatul a fost o alunecare lentă pe panta sărăciei.

Între timp, producătorii s-au îmbogăţit fabricînd ceea ce devenise cel mai bun ciment hidraulic din lume. Graţie, în parte, invenţiei lui White, canalul a fost inaugurat mai devreme, în 1825, după numai opt ani de la începerea construcţiei. A fost un succes de la început. Atît de multe ambarcaţiuni îl foloseau – 13.000 în primul an –, încît noaptea luminile lor de semnalizare păreau roiuri de licurici deasupra apei, potrivit unui martor fascinat. Datorită canalului, costul transportării unei tone de făină din Buffalo în New York a scăzut de la 120 de dolari la 6 dolari, iar timpul s-a redus de la trei săptămîni la puţin peste o săptămînă. Efectul asupra sorţii New Yorkului a fost incredibil. Procentul său din exporturile naţionale a sărit de la sub 10% în 1800 la peste 60% la mijlocul secolului;

în aceeaşi perioadă, şi mai ameţitor, numărul locuitorilor a crescut de la 10.000 la mult peste jumătate de milion.

Probabil că nici un alt produs manufacturat din istorie – cu siguranţă nici unul atît de obscur – nu a făcut mai mult pentru schimbarea sorţii unui oraş decît cimentul hidraulic al lui Canvass White. Canalul Erie nu a asigurat numai primatul economic al New Yorkului în cadrul Statelor Unite, ci şi, posibil, al Statelor Unite în lume. Fără canalul Erie, Canada ar fi fost poziţionată ideal pentru a deveni „locomotiva” Americii de Nord, canalul St Lawrence servind drept cale de acces spre Marile Lacuri şi pămînturile fertile aflate dincolo de acestea.

Astfel că marele nedreptăţit Canvass White nu numai că a făcut New Yorkul bogat, dar a contribuit şi la afirmarea Americii. În 1834, epuizat de luptele juridice şi suferind de o maladie gravă, dar neprecizată – probabil tuberculoză –, a călătorit la St Augustine, Florida, în speranţa de a-şi reface sănătatea, dar a murit la puţin timp după sosire. Era deja uitat de istorie şi atît de sărac, încît soţia lui abia şi-a putut permite să îl îngroape. Şi probabil că aceasta este ultima oară cînd îi veţi mai auzi numele.

Am menţionat aici toate acestea deoarece am coborît în pivniţă, un spaţiu nefinisat şi elementar din vechea casă parohială, ca în majoritatea caselor englezeşti ale vremii. Iniţial, ea servea mai ales ca magazie de cărbune. Astăzi conţine boilerul, valize vechi, echipament sportiv care nu e de sezon şi multe cutii de carton sigilate care nu sînt deschise aproape niciodată, dar care sînt întotdeauna transferate cu grijă dintr-o casă în alta, la fiecare mutare, cu convingerea că într-o zi cineva ar putea dori nişte haine de copii mici care au fost ţinute într-o cutie timp de douăzeci şi cinci de ani. Nu este un spaţiu foarte atrăgător, dar are calitatea compensatoare de a ne face o anumită imagine privind suprastructura

casei – ceea ce o susţine şi o ţine laolaltă, adică subiectul acestui capitol –, iar motivul pentru care am prefaţat toate acestea cu povestea canalului Erie este acela de a arăta că materialele de construcţie sînt mai importante şi chiar, aş îndrăzni să spun, mai interesante decît s-ar putea crede. Cu siguranţă, ele influenţează cursul istoriei pe căi care adesea nu sînt pomenite în cărţi.

Într-adevăr, istoria Americii timpurii este de fapt istoria încercărilor de a face faţă lipsei materialelor de construcţii. Pentru o ţară faimoasă pentru bogăţia resurselor ei naturale, America de pe coasta de est s-a dovedit a fi surprinzător de săracă în privinţa multor bunuri elementare necesare unei civilizaţii independente. Unul dintre ele era calcarul, după cum au descoperit primii colonişti, spre disperarea lor. În Anglia puteai construi o casă suficient de solidă din lut şi împletitură de nuiele – practic, noroi şi beţe –, dacă acestea erau legate cu var. Dar în America nu exista var (sau cel puţin nu a fost descoperit pînă în 1690), astfel încît coloniştii foloseau noroi uscat, a cărui rezistenţă lăsa mult de dorit. Pe parcursul primului secol al colonizării, puţine erau casele care rezistau mai mult de zece ani. Aceasta a fost perioada Micii Ere Glaciare, cînd ierni amarnic de friguroase şi furtuni puternice de aproximativ un secol au măturat lumea din zona temperată. Un uragan din 1634 a luat pe sus, la propriu, jumătate dintre casele din Massachusetts. De-abia fuseseră reconstruite, cînd o a doua furtună de o intensitate similară a „răsturnat diverse case, luînd acoperişul altora”, în cuvintele unui autor de jurnal care le-a supravieţuit. Nici piatra potrivită pentru construcţii nu se găsea peste tot. Cînd George Washington a vrut să-şi paveze loggia din Mount Vernon cu lespezi simple de piatră, a trebuit să trimită în Anglia după ele.

Materialul pe care America îl avea în cantităţi mari era lemnul. Cînd europenii au ajuns în Lumea Nouă, aceasta era un continent ce părea să

aibă cam 950 de milioane de acri de păduri – suficient ca să pară practic infinite –, dar de fapt pădurile care îi întîmpinau pe nou-veniţi nu erau chiar atît de nesfîrşite pe cît păreau la început, mai ales pe măsură ce avansai spre interior. Dincolo de munţii de pe coasta de est, mari suprafeţe fuseseră deja defrişate de indieni, iar mare parte din tufărişul rămas fusese ars pentru a face vînătoarea mai uşoară. În Ohio, primii colonişti au fost uluiţi să descopere că pădurile semănau mai mult cu parcurile englezeşti decît cu pădurile primordiale şi că erau suficient de spaţioase pentru a se putea merge cu trăsura printre copaci. Indienii au creat aceste parcuri în beneficiul bizonilor, pe care, practic, îi creşteau.

Coloniştii au devorat efectiv lemnul. L-au folosit pentru construirea caselor, hambarelor, căruţelor, corăbiilor, gardurilor, mobilei şi fiecărui tip posibil de ustensile cotidiene, de la găleţi la linguri. L-au ars în cantităţi mari pentru încălzit şi gătit. Potrivit unui istoric al vieţii americane timpurii, Carl Bridenbaugh, o casă colonială medie necesita între cincisprezece şi douăzeci de stînjeni de lemn de foc pe an. Asta însemna un morman de lemne de 80 de picioare înălţime, 80 de picioare lăţime şi 160 de picioare lungime, ceea ce pare neverosimil de mult. Un lucru cert este acela că lemnul s-a consumat rapid. Bridenbaugh menţionează un sat din Long Island în care toţi copacii pînă la linia orizontului, în toate direcţiile, au fost tăiaţi în doar paisprezece ani, şi trebuie să fi existat multe altele asemănătoare.

Multe alte suprafeţe au fost defrişate pentru cîmpuri şi păşuni şi chiar şi drumurile duceau efectiv la despăduriri masive. Drumurile principale din America colonială tindeau să fie neobişnuit de late – o lăţime de 165 de picioare nu era neobişnuită – pentru a oferi siguranţă în caz de ambuscade şi loc pentru mînatul şi păşunatul turmelor de animale aflate în drum spre piaţă. În 1810 mai existau cel mult un sfert din pădurile iniţiale

din Connecticut. Mai la vest, rezerva de pin alb aparent inepuizabilă a Michiganului – 400 de miliarde de metri cubi, cînd au sosit primii colonişti – s-a redus cu 95% în doar un secol. Mult lemn american era exportat în Europa, mai ales sub formă de şindrilă şi draniţă. După cum observă Jane Jacobs în *The Economy of Cities*, mult lemn american a alimentat Marele Incendiu din Londra.

Se presupune adesea că primii colonişti au construit cabane din bîrne. Nu este adevărat. Nu ştiau cum. Cabanele din bîrne au fost introduse de imigranţii scandinavi la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi au prins foarte repede. Deşi cabanele din bîrne erau produse destul de simple – aceasta era, desigur, şi atracţia lor –, ele aveau şi o anumită complexitate. Acolo unde buştenii se întîlneau la colţuri, constructorii puteau folosi mai multe tipuri de îmbinare – îmbinare în V, în şa, în romb, pătrată, în coadă de rîndunică, în jumătate de coadă de rîndunică şi aşa mai departe; iar acestea, s-a dovedit, aveau afinităţi geografice ciudat de specifice, pe care nimeni nu a reuşit vreodată să le explice în întregime. Îmbinarea în şa, de exemplu, era metoda preferată în sud şi în casele din centrul Wisconsinului şi în sudul Michiganului, dar nu era întîlnită aproape nicăieri altundeva. În acelaşi timp, locuitorii din statul New York au optat pentru o metodă de îmbinare numită chertare de colţ falsă, dar au abandonat acest stil aproape complet mai tîrziu. O istorie a migraţiei americane ar putea fi schiţată – de fapt, chiar a fost schiţată – prin stabilirea locului în care apare fiecare îmbinare, iar cariere întregi au fost dedicate încercării de a explica diferitele tipare ale distribuirii lor.

Cînd ne gîndim cît de rapid şi-au croit drum coloniştii americani prin pădurile impunătoare care i-au întîmpinat la sosire, nu e deloc surprinzător că penuria de lemn era o problemă cronică şi îngrijorătoare în

peisajul mult mai limitat şi mai înghesuit al Angliei. Poate că legendele şi basmele ne-au lăsat o imagine populară imposibil de schimbat a Angliei medievale ca tărîm al pădurilor întunecate şi sumbre, dar în realitate nu existau prea mulţi copaci în spatele cărora să se ascundă cei de tipul lui Robin Hood şi al veselilor lui oameni. Încă de pe vremea înfiinţării *Domesday Book*, în 1086, doar 15% din peisajul englezesc era împădurit.

De-a lungul istoriei, britanicii au folosit şi au avut nevoie de foarte mult lemn. O casă obişnuită de la ţară din secolul al XV-lea conţinea lemnul a 330 de stejari. Corăbiile foloseau şi mai mult. Nava-amiral a lui Nelson, *Victory*, a consumat probabil trei mii de stejari maturi – echivalentul unei păduri destul de mari. Stejarul era folosit în cantităţi mari şi în procesele industriale. Scoarţa de stejar amestecată cu excremente de cîine era folosită la tăbăcirea pieilor. Cerneala era făcută din gale de stejar, un fel de rană a copacilor produsă de o viespe parazită. Dar adevărata consumatoare a lemnului era industria cărbunelui. Pe vremea lui Henric al VIII-lea, peste 500 de kilometri pătraţi de pădure erau necesari anual pentru a produce cărbune suficient pentru industria fierului, iar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea cifra ajunsese la 1.400 de kilometri pătraţi anual sau aproximativ o şeptime din suprafaţa împădurită a ţării.

Cele mai multe păduri erau gestionate prin tăierea copacilor, apoi lăsarea lor să crească, astfel că nu era ca şi cum mari întinderi ar fi fost rase în fiecare an. De fapt, industria cărbunelui, departe de a fi vinovată, a fost responsabilă pentru întreţinerea unor mari suprafeţe de pădure – deşi, trebuie spus, ea conserva în general păduri mici şi fără personalitate, şi nu pădurile seculare care se înălţau pînă la soare. Chiar şi cu o gestionare atentă, cererea de lemn a crescut atît de rapid, încît, în anii 1500, Marea Britanie consuma deja cherestea mai rapid decît putea să o înlocuiască, iar

în 1600 rezervele de lemn de construcţie erau îngrijorător de mici. Casele construite pe jumătate din cherestea pe care le asociem cu această perioadă nu reflectă abundenţa acesteia, ci insuficienţa ei. Era modalitatea proprietarului de a arăta că îşi permite o resursă rară.

Doar necesitatea a fost cea care, în cele din urmă, i-a făcut pe oameni să se îndrepte spre piatră. Anglia avea cea mai minunată piatră de construcţie din lume, dar a durat o veşnicie pînă să o descopere. Timp de aproape o mie de ani, de la prăbuşirea Imperiului Roman pînă în epoca lui Chaucer, lemnul a fost materialul de construcţie al Angliei aproape invariabil. Doar la cele mai importante clădiri – catedrale, palate, castele, biserici – se folosea piatra. Cînd normanzii au venit în Anglia, în ţară nu exista nici măcar o singură casă din piatră. Era un lucru incredibil, deoarece aproape la îndemîna tuturor se găsea piatră de construcţie superbă, graţie existenţei unei mari formaţiuni de calcare oolitice rezistente (care conţin oolite sau granule sferice) ce traversau ţara într-un larg arc de cerc, din Dorset, pe coasta sudică, pînă în Cleveland Hills din Yorkshire, în nord. Este cunoscută drept Centura jurasică şi toate pietrele de construcţie mai celebre din Anglia, de la marmura de Purbeck şi piatra albă de Portland pînă la piatra de Bath şi Cotswolds, se găsesc pe întinderea ei. Aceste pietre extraordinar de vechi, ieşite din mările primordiale, sînt ceea ce conferă unei părţi atît de mari a peisajului britanic aspectul lui lin şi atemporal. În realitate, atemporalitatea în relaţie cu clădirile englezeşti este o iluzie evidentă.

Motivul pentru care piatra nu s-a folosit mai mult era legat de costurile exorbitante – extracţia scumpă din cauza muncii implicate şi transportul scump din cauza greutăţii enorme. Transportarea unei căruţe de piatră la 15 sau 20 de kilometri putea foarte uşor să îi dubleze preţul, astfel că piatra medievală nu călătorea prea departe, acesta fiind motivul

pentru care există diferenţe regionale atît de atrăgătoare şi de specifice legate de folosirea pietrei şi de stilul arhitectural din întreaga Marea Britanie. Construcţia unei clădiri din piatră de mărime potrivită – o mănăstire cisterciană, de pildă – putea presupune 40.000 de căruţe de piatră. O clădire de piatră era pur şi simplu copleşitoare, nu doar pentru că era masivă, ci pentru că era masivă în piatră. Piatra în sine era o expresie a puterii, bogăţiei şi splendorii.

În plan domestic, piatra nu a fost aproape deloc folosită pînă în secolul al XVIII-lea, dar apoi a prins repede, chiar şi pentru clădiri simple precum casele de ţară. Din păcate, zone întinse din afara centurii de calcar nu aveau deloc piatră locală, acestea incluzînd şi oraşul cel mai important şi mai lacom după construcţii: Londra. Împrejurimile Londrei aveau însă rezerve uriaşe de lut bogat în fier, astfel că oraşul a redescoperit un material de construcţii străvechi: cărămida. Cărămizile existaseră de cel puţin şase mii de ani, deşi în Marea Britanie ele datau doar din epoca romană, iar cărămizile romane nu erau de fapt foarte bune. În ciuda celorlalte calităţi de constructori, romanii nu ştiau să ardă cărămizi într-un mod care să le permită celor mari să se coacă în întregime, aşa încît făceau cărămizi mai subţiri care semănau mai mult cu ţiglele. După retragerea romanilor, cărămizile au ieşit din uz în Anglia timp de aproape un mileniu.

Cărămizile au început să apară în unele clădiri englezeşti în jurul anului 1300, dar pentru următoarele două sute de ani indigenii au fost atît de nepricepuţi, încît s-a păstrat obiceiul de a aduce cărămidari şi zidari olandezi atunci cînd se construia o casă din cărămidă. Ca material de construcţii produs intern, cărămida şi-a intrat în drepturi pe vremea Tudorilor. Multe clădiri din cărămidă impunătoare, precum palatul Hampton Court, datează din această perioadă. Cărămizile aveau un mare

avantaj: adesea puteau fi fabricate pe loc. Şanţurile împrejmuitoare şi iazurile pe care le asociem cu conacele din epoca Tudorilor denotă adesea locul din care a fost excavat lutul, pentru a fi transformat în cărămizi. Dar cărămizile aveau şi neajunsuri. Pentru a face o cărămidă de bună calitate, cărămidarul trebuia să respecte exact fiecare etapă. Mai întîi, trebuia să amestece atent două sau trei tipuri de lut, pentru a asigura consistenţa necesară, cu scopul de a preveni deformarea şi contractarea la ardere. Lutul preparat era apoi modelat în cofraje în formă de cărămidă, care trebuiau uscate la aer timp de două săptămîni. În cele din urmă, cărămizile erau stivuite şi arse într-un cuptor. Dacă oricare dintre aceste etape dădea greş – dacă umiditatea compoziţiei era prea mare sau căldura cuptorului nu era exact cea potrivită –, rezultau cărămizi imperfecte. Iar cărămizile imperfecte erau ceva obişnuit. Astfel, în Marea Britanie medievală şi renascentistă cărămizile confereau clădirilor un prestigiu foarte mare. Erau ceva nou şi stilat şi, în general, apăreau doar în cele mai elegante şi mai importante structuri.

Poate că cea mai bună dovadă a dificultăţii producerii cărămizilor – sau poate doar cea mai bună dovadă de încăpăţînare inutilă – datează din anii 1810, cînd Sydney Smith, bine-cunoscutul hîtru şi cleric, a decis să îşi fabrice propriile cărămizi pentru casa parohială pe care şi-o construia la Foston le Clay, în Yorkshire. Se spune că ar fi ars fără succes 150.000 de cărămizi înainte de a recunoaşte, în cele din urmă, că probabil nu avea să le dea de cap.

Epoca de aur a cărămizii englezeşti a fost secolul cuprins între anii 1660 şi 1760. „Nicăieri în lume nu pot fi văzute lucrări în cărămidă mai minunate decît cele mai bune exemple englezeşti din această epocă”, scriau Brunskill şi Clifton-Taylor în cartea *English Brickwork*. O bună parte a frumuseţii cărămizilor din această perioadă consta în lipsa subtilă

a uniformităţii lor. Deoarece era imposibil de fabricat cărămizi cu adevărat uniforme, acestea aveau o minunată diversitate de nuanţe – de la roşu rozaliu pînă la vineţiu închis. Mineralele din lut dau culoarea cărămizilor, iar predominanţa fierului din cele mai multe tipuri de sol explică de ce majoritatea cărămizilor sînt roşii. Culoarea galbenă a cărămizii londoneze clasice, după cum i se spune, este dată de creta din sol.

Cărămizile trebuiau zidite în modele în zigzag, astfel încît îmbinările verticale să nu formeze linii drepte continue (ceea ce ar slăbi structura), astfel apărînd mai multe stiluri, toate dictate fundamental de considerente de soliditate, dar şi de un impuls lăudabil de a oferi varietate şi frumuseţe. „Ţesătura englezească” este un stil în care un rînd este alcătuit în întregime din cărămizi aşezate pe lung, iar următorul în întregime din cărămizi aşezate în dungă. În apareiajul flamand, o cărămidă pe lungime alternează cu una în dungă. Apareiajul flamand este mult mai popular decît cel englezesc, nu din cauză că e mai solid, ci pentru că este mai economic, de vreme ce fiecare faţadă are mai multe părţi lungi decît scurte şi, astfel, necesită mai puţine cărămizi. Dar existau multe alte apareiaje – chinezesc, Dearne, de zid de grădină englezesc, în cruce, cursă de şoareci, al călugărului, zburător şi aşa mai departe, fiecare denotînd o configuraţie diferită de cărămizi pe lungime şi în dungă –, iar aceste tipare elementare puteau fi înfrumuseţate în plus scoţînd puţin în relief unele cărămizi, ca nişte mici trepte, sau prin inserarea de cărămizi de culori diferite formînd un model de romb, cunoscut drept „scutecul”. (Relaţia dintre un model de cărămizi şi lenjeria unui bebeluş este că aceasta era făcută iniţial din fire de in ţesute în formă de romb.)

Cărămida a rămas un material deosebit de respectabil pentru casele elegante pînă în perioada Regenţei, apoi, dintr-odată, a apărut o aversiune

faţă de ea, mai ales faţă de cărămida roşie. „Există ceva brutal în tranziţia” de la piatră la cărămidă, medita Isaac Ware în cartea lui foarte influentă *Complete Body of Architecture* (1756). Cărămida roşie, continua el, era „aprinsă şi dezagreabilă pentru ochi… şi cît se poate de nepotrivită la ţară” – tocmai locul în care era folosită mai mult.

Dintr-odată, piatra a devenit singurul material acceptabil pentru faţada unei clădiri. În perioada georgiană, piatra era la modă în aşa măsură încît proprietarii recurgeau la aproape orice mijloace pentru a-şi masca clădirile, dacă nu erau construite din piatră. La Londra, Apsley House, din Hyde Park Corner, a fost construită din cărămidă şi încastrată în piatră de Bath după ce cărămida nu a mai fost la modă.

America a jucat un rol indirect şi neaşteptat în soarta potrivnică a cărămizii. Pierderea veniturilor din taxe din coloniile americane după Războiul American de Independenţă, precum şi costul cheltuielilor de război au făcut ca guvernul britanic să aibă nevoie urgentă de fonduri, aşa încît în 1784 a fost introdus un impozit dur pe cărămidă. Producătorii făceau cărămizi mai mari, pentru a reduce impactul impozitului, dar acestea erau atît de dificil de manevrat, încît efectul a fost scăderea şi mai mare a vînzărilor. Pentru a contracara acest declin al veniturilor, guvernul a crescut impozitul pe cărămidă de încă două ori, în 1794 şi în 1803. Cărămida a bătut în retragere. Cărămizile nu mai erau la modă şi oricum oamenii nu şi le mai puteau permite.

Problema era că multe dintre clădirile deja existente erau, în mod inevitabil, din cărămidă. În Marea Britanie, o soluţie simplă a constat în supunerea caselor la un fel de tratament permanent prin aplicarea peste suprafaţa de cărămidă originară a unui strat cremos de stuc – un fel de tencuială exterioară compusă din var, apă şi ciment, de la cuvîntul din germana veche *stukki*, însemnînd înveliş. Pe măsură ce stucul se usca, se

puteau trasa linii fine care să creeze aspectul de blocuri din piatră. Arhitectul din perioada Regenţei John Nash a devenit în mod deosebit asociat cu stucul, după cum consemnează faimoasele versuri ale unui cîntecel:

Dar oare nu e Nash de-o mare măiestreală?
Ne-a găsit în cărămizi şi ne lasă-n tencuială!

Nash este alt personaj al acestei poveşti care a apărut de nicăieri, iar ascensiunea lui către măreţie nu ar fi fost uşor de prevăzut. A crescut sărac, în sudul Londrei, şi înfăţişarea lui nu impunea respect. Avea „o faţă ca de maimuţă”, în descrierea uimitor de crudă a unui contemporan, şi nimic din educaţia care ar fi putut să-i uşureze drumul către succes. Dar a reuşit cumva să obţină un stagiu de ucenic în biroul lui sir Robert Taylor, unul dintre arhitecţii proeminenţi ai vremii.

După ce şi-a terminat ucenicia, Nash a început o carieră în care a dat dovadă mai degrabă de spirit întreprinzător decît de succese, cel puţin în prima ei parte. În 1778, ca o speculaţie de început de carieră, a proiectat şi a construit două grupuri de case în Bloomsbury, care au fost printre primele (dacă nu *chiar* primele) din Londra acoperite cu stuc. Din păcate, lumea nu era încă pregătită pentru case îmbrăcate în stuc, iar acestea nu s-au vîndut. (Una dintre ele a rămas goală timp de doisprezece ani.) O astfel de lovitură ar fi fost suficient de problematică şi în circumstanţe favorabile, dar de fapt viaţa privată a lui Nash evolua simultan într-un mod destul de spectaculos. Tînăra lui soţie nu s-a dovedit a fi partida la care el sperase. Acumula datorii uluitoare, imposibil de plătit, la croitorese şi pălărieri din întreaga Londră, iar Nash s-a trezit de două ori arestat pentru datorii. Mai rău, a descoperit că, în timp ce el se lupta cu

aceste dificultăţi juridice, ea întreţinuse relaţii necuviincioase cu alţii, inclusiv cu unul dintre cei mai vechi prieteni ai săi, şi că cei doi copii din această căsătorie nu erau, se pare, ai lui (şi nici ai unui singur bărbat).

Falimentar şi, probabil, oarecum posomorît, Nash şi-a lăsat soţia şi copiii – nu se ştie ce s-a întîmplat cu ei – şi s-a mutat în Ţara Galilor, unde şi-a construit o carieră nouă, mai puţin ambiţioasă, şi părea pregătit să îşi ducă viaţa ca arhitect de oarecare succes al primăriilor şi altor structuri municipale de provincie.

Şi aşa a decurs viaţa lui un timp. Dar în 1797, la vîrsta evident înaintată de 46 de ani, s-a întors la Londra, s-a căsătorit cu o femeie mult mai tînără decît el, a devenit prieten apropiat al prinţului de Wales – viitorul rege George al IV-lea – şi s-a lansat în una dintre cele mai importante şi mai influente cariere în arhitectură pe care a avut-o cineva vreodată. Ce anume a declanşat aceste schimbări bruşte a rămas întotdeauna un mister. Exista zvonul, larg răspîndit, că noua lui soţie era amanta prinţului regent şi că el era doar un paravan convenabil. Nu e o presupunere nejustificată, deoarece ea era o adevărată frumuseţe, iar timpul nu îl făcuse pe Nash mai arătos. Era, potrivit propriilor cuvinte, „un personaj gras, îndesat şi pitic, cu un cap rotund, nas cîrn şi ochi mici”. Dar ca arhitect era un magician şi a început aproape imediat să producă o serie de clădiri extraordinar de îndrăzneţe. În Brighton a transformat o proprietate sobră, deja existentă, cunoscută drept Pavilionul Marin, într-o clădire ca un foc de artificii, cu o cupolă colorată, cunoscută drept Pavilionul Brighton. Dar adevăratele schimbări se petreceau la Londra.

Nimeni (în afară poate de Luftwaffe) nu a schimbat mai mult aspectul Londrei decît a făcut-o John Nash, în decursul următorilor treizeci de ani. A creat Regent’s Park şi Regent Street şi multe alte străzi şi terase din jur, care au dat Londrei un aspect grandios şi imperial, pe care nu îl avusese

înainte. A construit Oxford Circus şi Piccadilly Circus. A creat Palatul Buckingham din Buckingham House, mai puţin impresionantă. A planificat Trafalgar Square, deşi nu a trăit destul ca să o construiască. Şi a acoperit cu stuc aproape fiecare bucăţică din tot ce a construit.

II

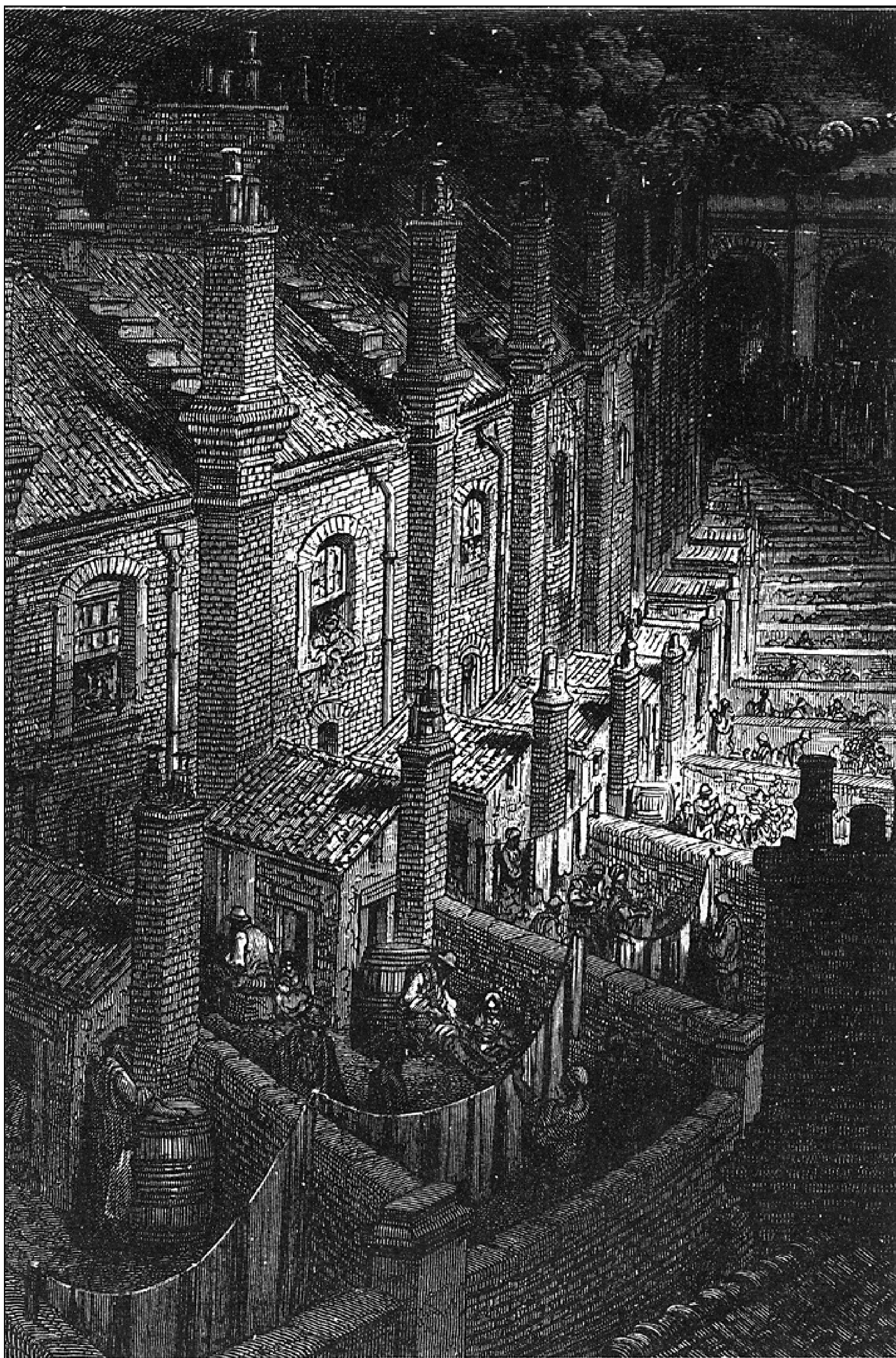
Cărămida ar fi fost, probabil, permanent marginalizată ca material de construcţii domestic dacă nu ar fi existat un considerent important şi neaşteptat: poluarea. La începutul epocii victoriene, în Anglia se ardea deja cărbune în cantităţi incredibil de mari. O familie obişnuită din clasa de mijloc putea să consume o tonă pe lună, iar Marea Britanie a secolului al XIX-lea avea, dintr-odată, foarte multe familii din clasa de mijloc. În 1842, Marea Britanie folosea deja două treimi din cărbunele produs în lumea occidentală. La Londra, rezultatul a fost un semiîntuneric aproape impenetrabil, în cea mai mare parte a anului. Într-una din povestirile cu Sherlock Holmes, acesta trebuie să aprindă un chibrit – în timpul zilei – ca să citească ceva scris pe un zid din Londra. Era atît de greu să vezi pe unde mergi, încît adesea oamenii se ciocneau de ziduri sau cădeau în gropi nevăzute. Într-un incident celebru, şapte oameni au căzut în Tamisa, unul după altul. În 1854, cînd Joseph Paxton a sugerat construirea unei centuri de cale ferată de 17,5 kilometri lungime care să unească toate punctele terminus principale ale Londrei, el a propus construirea ei sub sticlă, astfel încît pasagerii să fie izolaţi de aerul nesănătos al Londrei. În mod evident, era preferabil să fii înăuntru, în fumul gros al trenurilor, decît afară, în fumul gros venit de oriunde[1]*.

Cărbunele afecta practic orice – hainele, tablourile, plantele, mobila, cărţile, clădirile şi aparatul respirator. În timpul săptămînilor cu ceaţă foarte densă, numărul deceselor înregistrate la Londra putea creşte uşor cu o mie. Pînă şi animalele de companie şi cele din piaţa de carne Smithfield mureau în număr mult mai mare.

Fumul de cărbune afecta negativ mai ales clădirile din piatră. Construcţiile ce păreau strălucitoare cînd erau noi se deteriorau adesea cu o rapiditate alarmantă. Piatra de Portland căpăta un aspect pestriţ tulburător, avînd un alb strălucitor pe fiecare faţadă expusă la vînturi şi ploi, dar un negru ca de tăciune sub fiecare pervaz, prag de uşă sau colţ acoperit. La Palatul Buckingham, Nash a folosit piatră de Bath deoarece s-a gîndit că se va uza mai lent; s-a înşelat. Aceasta a început aproape imediat să se fărîmiţeze. Un nou arhitect, Edward Blore, a fost adus ca să repare clădirea. Acesta a închis curtea lui Nash cu o nouă faţadă construită din piatră de Caen. Şi aceasta a început să se descompună aproape imediat. Cele mai alarmante situaţii se înregistrau la noile Camere ale Parlamentului, unde piatra începuse să se înnegrească şi să facă găuri şi scobituri contrariante, de parcă ar fi fost mitraliată, chiar din timpul înălţării clădirii. S-au testat remedii disperate pentru oprirea deteriorării. Diverse combinaţii de lianţi, răşini, ulei de in şi ceară de albine au fost întinse pe suprafaţă, dar acestea fie nu au avut nici un efect, fie au produs pete noi, şi mai alarmante.

Doar două materiale păreau să fie imune la agresiunea acizilor corozivi. Una era o piatră artificială remarcabilă, cunoscută drept piatra Coade, numită după Eleanor Coade, proprietara fabricii care o producea. Piatra Coade a fost foarte populară şi folosită de toţi arhitecţii proeminenţi între 1760 şi 1830. Era practic indestructibilă şi putea fi modelată în orice tip de obiect ornamental – frize, arabescuri, capiteluri, console de

antablament şi orice alte părţi decorative care în mod normal ar fi sculptate. Cel mai cunoscut obiect Coade este leul mare de pe Westminster Bridge, de lîngă Camerele Parlamentului, dar piatra Coade poate fi găsită peste tot – la Palatul Buckingham, la Castelul Windsor, la Turnul Londrei şi la mormîntul căpitanului Bligh din curtea bisericii St Mary-at-Lambeth, la Londra.

Străzile lăturalnice din Londra victoriană,
aşa cum apar în ilustraţiile lui Gustave Doré

Piatra Coade arată exact ca piatra lucrată, lasă aceeaşi senzaţie la pipăit şi se erodează la fel de greu ca şi cea mai dură piatră, dar nu e deloc piatră. În mod surprinzător, este o ceramică. Ceramicele sînt lut ars. În funcţie de tipul de lut şi de cît de intens este ars acesta, rezultă trei materiale diferite: ceramică, gresie ceramică sau porţelan. Piatra Coade este un tip de gresie ceramică, deosebit de tare şi durabil. Cele mai multe tipuri de piatră Coade sînt atît de rezistente la climă şi poluare, încît par aproape nou-nouţe chiar şi după două secole şi jumătate de expunere la factorii de mediu.

Avînd în vedere răspîndirea şi caracteristicile ei remarcabile, se ştiu surprinzător de puţine lucruri despre piatra Coade şi producătorul ei omonim. Unde şi cînd a fost inventată, cum a ajuns Eleanor Coade să se implice în această afacere, de ce firma s-a desfiinţat brusc la sfîrşitul anilor 1830, toate acestea nu au reuşit să trezească prea mult interes academic. Doamna Coade beneficiază de doar şase paragrafe în *Dictionary of National Biography,* iar singura istorie completă a ei şi a firmei sale a fost o lucrare publicată în regie proprie de istoricul Alison Kelly, în 1999.

Ceea ce se poate spune cu certitudine este că Eleanor Coade era fiica unui om de afaceri falimentar din Exeter, care a venit la Londra pe la 1760 şi a avut o afacere de succes în comerţul cu pînzeturi. Spre sfîrşitul acelui deceniu ea l-a cunoscut pe un anume Daniel Pincot, care era deja implicat în producţia de piatră artificială. Au deschis o fabrică pe malul sudic al Tamisei, cam pe unde se înalţă astăzi gara Waterloo, şi au început să producă un material de o calitate superioară neobişnuită. Doamnei

Coade i se atribuie adesea meritul inventării ei, dar pare mai probabil ca Pincot să fi avut metoda, iar ea banii. În orice caz, Pincot a părăsit compania după doar doi ani şi nu s-a mai auzit nimic despre el. Eleanor Coade a condus cu succes afacerea timp de cincizeci şi doi de ani, pînă la moartea ei, la vîrsta de 88 de ani, în 1821 – o realizare absolut remarcabilă pentru o femeie din secolul al XVIII-lea. Nu s-a căsătorit niciodată. Nu ştim dacă era amabilă şi îndrăgită sau o hoaşcă furioasă. Tot ce se poate spune este că, fără ea, vînzările companiei Coade au început să scadă. În cele din urmă compania a dispărut, dar cu o discreţie atît de nefirească, încît nimeni nu ştie sigur cînd anume a încetat producţia.

Persistă mitul că secretul pietrei Coade a murit odată cu Eleanor Coade. În realitate, procesul a fost reprodus experimental de cel puţin două ori. Nimic nu îi opreşte pe oameni să o producă şi să o vîndă acum. Singurul motiv pentru care nu este fabricată e că nu interesează pe nimeni.

Piatra Coade putea fi folosită numai în scopuri decorative secundare. Din fericire, exista un material de construcţii venerabil care rezista, de asemenea, foarte bine la poluare: cărămida. Poluarea a impus folosirea cărămizii moderne, deşi alţi cîţiva factori au contribuit în acest sens, în mod oportun. Crearea canalelor a făcut ca transportul cărămizilor la distanţe considerabile să fie economic. Inventarea cuptorului de cărămidă Hoffmann (numit după Friedrich Hoffmann, inventatorul său german) a permis producerea continuă – şi, astfel, mai ieftină – a cărămizii, pe un fel de linie de producţie. Eliminarea impozitului pe cărămidă în 1850 a redus şi mai mult costurile. Cel mai mare imbold dintre toate a fost, pur şi simplu, fenomenala creştere din secolul al XIX-lea a Marii Britanii – creşterea oraşelor, a industriei, a populaţiei care avea nevoie de locuinţe. În timpul vieţii reginei Victoria, populaţia Londrei a crescut de la un

milion la aproape şapte milioane de oameni, iar oraşele recent industrializate precum Manchester, Leeds şi Bradford înregistrau rate de creştere şi mai mari. În ansamblu, numărul caselor din Marea Britanie a crescut de patru ori în acel secol, iar noile locuinţe erau în proporţie copleşitoare din cărămidă, ca şi cele mai multe fabrici, coşuri de fum, gări, canalizări, şcoli, biserici, birouri şi alte lucrări noi de infrastructură care au apărut brusc în acea epocă frenetică şi agitată. Cărămida era prea versatilă şi economică pentru a nu o folosi. A devenit materialul de construcţii implicit al Revoluţiei Industriale.

Potrivit unei estimări, în Marea Britanie din perioada victoriană s-au zidit mai multe cărămizi decît în întreaga istorie anterioară. Creşterea Londrei însemna extinderea suburbiilor cu case din cărămidă mai mult sau mai puţin identice – kilometri întregi de „mediocritate mohorîtă şi repetitivă”, în sumbra descriere a lui Disraeli. Cuptorul de cărămidă Hoffmann era răspunzător pentru aceasta, deoarece a introdus uniformitatea absolută ca mărime, culoare şi aspect al cărămizilor. Clădirile făcute din cărămizile de tip nou aveau mult mai puţină subtilitate şi personalitate decît clădirile epocilor precedente, dar erau mult mai ieftine – şi aproape că nu a existat nici un moment în gestionarea treburilor omeneşti în care acest aspect să nu triumfe.

Exista o singură problemă legată de cărămidă, care a devenit tot mai evidentă pe parcursul secolului, pe măsură ce terenul pentru construcţii se restrîngea tot mai mult. Cărămizile sînt enorm de grele şi nu poţi face clădiri cu adevărat înalte din ele – nu că oamenii n-ar fi încercat. Cea mai înaltă clădire din cărămidă construită vreodată este Monadnock Building, cu şaisprezece etaje, o clădire de birouri de uz universal ridicată la Chicago în 1893 şi proiectată de arhitectul John Root (cu puţin înaintea morţii sale), de la celebra companie Burnham and Root. Monadnock

Building încă există şi e un edificiu extraordinar de privit. Greutatea lui este atît de mare, încît pereţii au 6 picioare grosime la nivelul străzii, ceea ce face din parter – în mod normal partea cea mai primitoare a unei clădiri – o pivniţă întunecoasă şi ameninţătoare.

Monadnock Building ar fi excepţională oriunde, dar cu atît mai mult la Chicago, unde pămîntul este, practic, un burete gigantic. Chicago e construit pe o limbă de teren noroios: orice obiect greu aşezat pe solul din Chicago tinde să se scufunde – şi, la început, cam toate *chiar* se scufundau. Cei mai mulţi arhitecţi luau în calcul aproximativ un picior de tasare pentru solul din Chicago. Trotuarele erau construite cu o pantă abruptă, urcînd dinspre bordură spre clădire. Se spera ca, pe măsură ce clădirea se lasă, trotuarul să coboare odată cu ea într-o poziţie orizontală perfectă. În practică, aceasta se întîmpla rareori.

Pentru a reduce problema scufundării, arhitecţii din secolul al XIX-lea au creat o tehnică de construire a unei „plute” pe care să poată sta clădirea, aşa cum un surfer stă pe placa sa. Pluta de sub Monadnock Building iese cu 11 picioare în afara clădirii, în toate direcţiile, dar, chiar şi cu această plută, clădirea s-a scufundat aproximativ două picioare după construcţie – ceva ce nu ne-am dori de la o clădire cu şaisprezece etaje. Faptul că această clădire încă există atestă abilităţile lui John Root. Multe altele nu au fost atît de norocoase. O clădire guvernamentală numită Federal Building, construită în 1880 cu uluitorul cost de 5 milioane de dolari, a început să se încline atît de repede şi de periculos, încît a rezistat mai puţin de două decenii. Multe alte clădiri mai mici au avut o durată de viaţă la fel de scurtă.

Arhitecţii aveau nevoie de un tip de material de construcţii mai uşor şi mai flexibil şi multă vreme a părut că acesta avea să fie cel pe care Joseph Paxton îl făcuse celebru odată cu Palatul de Cristal: fierul.

Ca material de construcţii, fierul era de două tipuri: fontă şi fier forjat. Fonta se comporta excelent la comprimare – suportîndu-şi propria greutate –, dar nu şi la tensionare, avînd tendinţa de a plesni ca un creion cînd era presată orizontal. Astfel, era excelentă pentru coloane, dar nu şi pentru grinzi. Fierul forjat, în schimb, era suficient de tare pentru sarcini orizontale, dar mai scump, deoarece era mai complicat şi mai laborios de produs, de vreme ce trebuia îndoit şi bătut în mod repetat cît era încă topit. Pe lîngă faptul că îl făceau relativ puternic, îndoirea şi baterea îl făceau ductil – cu alte cuvinte, capabil să fie întins sau modelat în anumite forme, acesta fiind motivul pentru care obiectele decorative, cum ar fi porţile, sînt făcute din fier forjat. Împreună, cele două tipuri au fost folosite la proiecte de construcţii şi inginerie la scară mare din întreaga lume.

În mod curios, singurul domeniu în care fierul nu a prins niciodată, decît accidental, a fost construcţia de locuinţe. În rest însă, fierul devenea tot mai dur – pînă cînd s-a înţeles că duritatea nu era, de fapt, cea mai sigură calitate a sa. Uneori fierul ceda spectaculos. Fonta, mai ales, avea tendinţa de a se despica sau fractura dacă nu era turnată perfect, iar imperfecţiunile erau aproape imposibil de detectat. Acest fapt a devenit evident în mod tragic în iarna anului 1860, la o fabrică de textile din Lawrence, în Massachusetts. Într-o dimineaţă rece, nouă sute de femei, majoritatea imigrante irlandeze, lucrau la maşinile lor ce făceau un zgomot infernal, cînd una dintre coloanele din fontă care susţineau acoperişul a cedat. După un moment de ezitare, celelalte coloane din rînd au cedat una după alta. Muncitoarele îngrozite s-au repezit spre ieşiri, dar înainte ca multe dintre ele să apuce să iasă pe uşi clădirea s-a prăbuşit cu un vuiet pe care nimeni dintre cei care l-au auzit nu-l va uita vreodată. Nu mai puţin de două sute de lucrătoare au murit, deşi, în mod surprinzător,

nimeni nu s-a deranjat, nici atunci, nici după aceea, să facă o numărătoare oficială. Alte sute au fost rănite. Mulţi dintre cei prinşi înăuntru au ars în incendiul oribil declanşat de lămpile sparte.

În deceniile următoare, poziţia fierului a suferit o altă lovitură cînd un pod peste rîul Ashtabula din Ohio s-a prăbuşit în timp ce era traversat de un tren cu pasageri. Şaptezeci şi şase de oameni au fost ucişi. Acel accident a fost reprodus cu o precizie stranie trei ani mai tîrziu şi aproape în aceeaşi zi, pe podul Tay din Scoţia. În timp ce un tren îl traversa pe vreme proastă, o porţiune din pod a cedat, aruncînd vagoanele în apele de dedesubt şi ucigînd un număr de pasageri aproape identic cu numărul victimelor de la Ashtabula. Acestea au fost tragediile cele mai cunoscute, dar, în realitate, accidentele la scară mai mică legate de fier erau aproape la ordinea zilei. Cazanele de locomotivă făcute din fontă explodau uneori, iar şinele se desprindeau sau se îndoiau adesea sub presiunea greutăţilor mari sau din cauza vremii schimbătoare, producînd deraieri. De fapt, canalul Erie a avut succes atît de mult timp în mare parte datorită neajunsurilor fierului. Acesta a prosperat în continuare multă vreme în paralel cu epoca liniilor ferate, ceea ce e surprinzător la prima vedere, deoarece era îngheţat şi impracticabil luni la rînd în fiecare iarnă. Trenurile puteau circula tot anul şi, cum motoarele s-au îmbunătăţit în mod constant, puteau, teoretic, să transporte mai multă încărcătură. În practică însă, şinele de fier nu erau suficient de rezistente pentru a susţine greutăţi cu adevărat mari.

Era nevoie de ceva mult mai rezistent, iar acel material era oţelul – doar un alt tip de fier, dar cu un conţinut diferit de carbon. Oţelul era un material superior în toate privinţele, dar nu putea fi fabricat în cantităţi mari din cauza volumului de energie necesar. Era bun pentru lucruri precum săbii sau briciuri, dar nu şi pentru produse industriale la scară

mare precum grinzi sau şine de cale ferată. În 1857, problema a fost rezolvată pe neaşteptate – şi în mod neverosimil – de un om de afaceri englez care nu ştia absolut nimic despre metalurgie, dar căruia îi plăcea să meşterească şi să experimenteze. Numele lui era Henry Bessemer şi avusese deja un succes remarcabil datorită inventării unui produs numit pulbere de bronz, folosită pentru a aplica un strat auriu fals pe o gamă largă de materiale. Victorienilor le plăcea foarte mult finisajul auriu, astfel că pulberea l-a îmbogăţit pe Bessemer şi i-a oferit răgazul de a-şi satisface instinctele de inventator. În timpul Războiului din Crimeea, Bessemer s-a decis să construiască tunuri grele, dar şi-a dat seama că avea nevoie de un material mai bun decît fonta sau fierul forjat, astfel că a început să experimenteze noi metode de producţie. Neştiind de fapt ce face, a suflat aer în fonta brută topită, să vadă ce se întîmplă. Potrivit predicţiilor convenţionale, ar fi trebuit să se producă o explozie devastatoare, acesta fiind motivul pentru care nici o persoană calificată nu încercase pînă atunci un experiment atît de nesăbuit. Dar nu a explodat, ci a produs o flacără de foarte mare intensitate, care a ars impurităţile, producînd oţel dur. Dintr-odată, a devenit posibilă fabricarea oţelului în cantităţi mari. Oţelul a fost materialul pe care Revoluţia Industrială îl aşteptase. Totul, de la şinele de cale ferată la vapoarele transoceanice şi poduri, se putea construi mai rapid, mai solid şi mai ieftin. Zgîrie-norii au devenit posibili, transformînd peisajul urban. Locomotivele au devenit suficient de puternice pentru a trage încărcături mari în viteză de-a lungul continentelor. Bessemer a devenit extraordinar de bogat şi de celebru, iar multe oraşe din America (nu mai puţin de treisprezece, potrivit unei surse) au fost botezate Bessemer sau Bessemer City în cinstea sa.

La mai puţin de un deceniu de la Marea Expoziţie, fierul ca material de structură a dispărut – motiv pentru care e cam ciudat că cea mai

simbolică structură a întregului secol, pe cale să se înalţe deasupra Parisului, era făcută din acest material sortit dispariţiei. Mă refer, desigur, la minunea semeaţă a acelei epoci, cunoscută drept Turnul Eiffel. Niciodată în istorie nu a mai existat o structură atît de avansată din punct de vedere tehnologic, depăşită ca material de construcţie şi glorios de inutilă, toate în acelaşi timp. Iar pentru această poveste remarcabilă trebuie să urcăm scările şi să păşim într-o nouă încăpere.

1* Un om a contribuit mai mult decît oricine altcineva la crearea imaginii noastre despre Londra victoriană: ilustratorul francez Gustave Doré (1833-1883), a cărui ilustraţie cu străduţele lăturalnice ale Londrei apare la pagina 167. Prevalenţa imaginii lui Doré a fost puţin neaşteptată, deoarece abia dacă vorbea engleza şi, de fapt, nu a petrecut prea mult timp în Marea Britanie. Viaţa privată a lui Doré era cam bizară, prin faptul că a avut mai multe aventuri pasionale cu actriţe – cea mai celebră cucerire a lui a fost Sarah Bernhardt –, dar locuia cu mama sa şi întreaga lui viaţă a dormit într-o cameră situată lîngă a ei. Doré se considera un mare artist, dar restul lumii nu era de aceeaşi părere, iar el a trebuit să se mulţumească cu slujba de ilustrator de foarte mare succes pentru cărţi şi reviste. Era foarte popular în Anglia – timp de mulţi ani a existat în Mayfair o Galerie Doré care vindea exclusiv lucrările lui –, iar acum este amintit mai ales pentru desenele sale sumbre prezentînd viaţa la Londra, în special scenele de mizerie de pe străzile lăturalnice. Este interesant de reflectat la faptul că o foarte mare parte a impresiei noastre vizuale asupra Londrei secolului al XIX-lea de dinaintea fotografiei se bazează pe desenele unui artist care lucra din memorie într-un atelier din Paris şi care se înşela în mare parte. Blanchard Jerrold, cel care compunea textul desenelor sale, era adus la disperare de multe dintre

inexactităţile lui. (Dacă numele de Jerrold vi se pare vag familiar, acesta era fiul ziaristului de la *Punch* care a numit pentru prima oară sala Marii Expoziţii „Palatul de Cristal”.)

Capitolul 10

Coridorul

I

Numele lui complet era Alexandre Gustave Bönickhausen-Eiffel şi îl aştepta o viaţă de respectabil anonimat în fabrica de oţet din Dijon a unchiului său atunci cînd aceasta a dat faliment, iar el s-a apucat de inginerie.

Putem afirma că a fost un inginer foarte priceput. A construit poduri şi viaducte peste defileuri imposibil de trecut, gări de o amplitudine uluitoare şi alte structuri măreţe şi greu de realizat care impresionează şi inspiră în continuare, inclusiv, în 1884, una dintre cele mai dificile dintre toate, scheletul intern de susţinere al Statuii Libertăţii. Toată lumea crede că Statuia Libertăţii este opera sculptorului Frédéric Bartholdi şi a fost, bineînţeles, proiectul acestuia. Dar fără lucrarea de inginerie ingenioasă din interior care să o susţină, Statuia Libertăţii este doar o structură goală din aramă ciocănită, avînd o grosime de doar 2,5 milimetri. Cam aceasta e grosimea unui iepuraş de ciocolată de Paşti – un iepuraş de Paşti de 151 de picioare înălţime, care trebuie să reziste la vînt, zăpadă, averse de ploaie şi vapori săraţi, la dilatarea şi contracţia metalului la soare şi la frig, precum şi la nenumărate alte agresiuni fizice aspre zilnice.

Nici un inginer nu se mai confruntase pînă atunci cu aceste provocări, iar Eiffel le-a rezolvat în cel mai elegant mod posibil: a creat un schelet de grinzi cu zăbrele şi arcuri pe care învelişul din cupru îl acoperă ca un rînd de haine. Deşi el nu s-a gîndit la ce ar putea să facă tehnica sa pentru clădirile convenţionale, aceasta a marcat inventarea construcţiei cu perete-cortină, cea mai importantă tehnică de construcţie a secolului XX – forma de construcţie care a făcut posibili zgîrie-norii. (Constructorii primilor zgîrie-nori din Chicago au inventat, de asemenea, în mod independent construcţia cu perete-cortină, dar Eiffel a realizat-o primul.) Capacitatea învelişului de metal de a se îndoi sub presiune a anticipat designul aripilor de avion, cu mult înainte să se gîndească cineva în mod serios la un aparat de zbor. Aşadar, Statuia Libertăţii este o lucrare remarcabilă, dar, întrucît toată această ingeniozitate se află sub hainele Libertăţii, aproape nimeni nu o apreciază.

Eiffel nu a fost un om orgolios, dar pentru următorul său mare proiect s-a asigurat că nimănui nu-i va scăpa din vedere rolul său în construcţie, creînd ceva ce era *doar* schelet. Evenimentul care l-a făcut posibil a fost Expoziţia de la Paris din 1889. Cum se obişnuieşte cu aceste ocazii, organizatorii au dorit o lucrare centrală şi au solicitat propuneri. Au fost depuse aproximativ o sută, inclusiv proiectul unei ghilotine de 900 de picioare înălţime, pentru comemorarea contribuţiei de neegalat a Franţei la decapitare. Pentru mulţi, aceasta era doar puţin mai absurdă decît propunerea cîştigătoare a lui Eiffel. Mulţi parizieni nu vedeau rostul amplasării unui soi de sondă petrolieră enormă lipsită de utilitate în mijlocul oraşului.

Turnul Eiffel nu era doar cea mai mare construcţie propusă vreodată, ci şi cel mai mare lucru complet inutil. Nu era un palat, o criptă sau un lăcaş de cult. Nici măcar nu comemora vreun erou căzut. Eiffel insista

vitejeşte că turnul lui va avea numeroase aplicaţii practice – că va fi un excelent post de observaţie militar şi că la nivelurile lui superioare se puteau face experimente aeronautice şi meteorologice utile –, dar în cele din urmă pînă şi el a recunoscut că, în principal, voia să îl construiască pur şi simplu pentru plăcerea uşor ciudată de a face ceva cu adevărat enorm.

Mulţi oameni îl detestau, mai ales artiştii şi intelectualii. Un grup de personaje de vază printre care Alexandre Dumas, Emile Zola, Paul Verlaine şi Guy de Maupassant au trimis o scrisoare lungă, destul de înflăcărată, prin care protestau împotriva „deflorării Parisului”, susţinînd că, „atunci cînd străinii vor veni să vadă expoziţia noastră, vor striga uluiţi: «Poftim! Asta e atrocitatea pe care francezii au creat-o ca să ne facem o idee despre gustul lor mult trîmbiţat!»”. Turnul Eiffel, continuau ei, era „invenţia grotescă şi mercenară a unui constructor de maşini”. Eiffel a acceptat insultele cu o nepăsare voioasă, arătînd doar că unul dintre semnatarii indignaţi ai petiţiei, arhitectul Charles Garnier, era de fapt membru în comisia care aprobase turnul de la bun început.

În stare finisată, Turnul Eiffel pare atît de unic şi de desăvîrşit, atît de „nu ar putea fi altfel”, încît trebuie să ne amintim că e un ansamblu de o imensă complexitate, un traforaj din 18.000 de piese potrivite în mod complicat, care au putut fi puse laolaltă doar ca rezultat al unei minţi sclipitoare. Să ne gîndim numai la primele 180 de picioare ale construcţiei, pînă la prima platformă – deja înălţimea unei clădiri cu cincisprezece etaje. Pînă la acea înălţime, picioarele se înclină abrupt spre interior, la un unghi de 54 de grade. În mod evident, s-ar prăbuşi dacă nu ar fi fixate de platformă. La fel de evident, platforma nu ar putea sta fără cele patru picioare de dedesubt care o susţin. Piesele funcţionează în mod desăvîrşit atunci cînd sînt puse laolaltă, dar *pînă* să fie puse împreună ele

nu pot funcţiona deloc. Astfel, prima provocare a lui Eiffel a fost să inventeze un anumit mod de a fixa cele patru picioare enorm de înalte şi de grele, fiecare tinzînd să cadă în interior; apoi, la momentul potrivit, să le poată poziţiona, astfel încît toate patru să se îmbine exact în punctele potrivite pentru a susţine o platformă mare şi foarte grea. O aliniere incorectă de doar o zecime de grad ar fi deplasat orice picior cu o jumătate de metru – mult mai mult decît s-ar fi putut corecta fără dezasamblarea întregului şi reluarea procesului. Eiffel a executat această operaţiune delicată prin ancorarea fiecărui picior într-un container gigantic cu nisip, ca un picior într-o cizmă largă. Apoi, cînd lucrul la ele a fost terminat, picioarele au putut fi aşezate în poziţia lor prin scoaterea nisipului din cutii într-un mod atent controlat. Sistemul a funcţionat perfect.

Însă acesta a fost doar începutul. Deasupra primei platforme se înălţau alte 800 de picioare de cadru de fier făcut din 15.000 de piese în majoritate mari şi greu de manevrat, toate trebuind să fie aduse la locul lor la înălţimi care puneau tot mai multe dificultăţi. În unele locuri, toleranţele erau de doar o zecime de milimetru. Unii observatori erau convinşi că turnul nu îşi va putea susţine propria greutate. Un profesor de matematică a umplut maldăre de hîrtie cu calcule febrile şi a declarat că, atunci cînd turnul va ajunge la două treimi din înălţimea sa, picioarele se vor deplasa spre exterior şi întregul se va prăbuşi cu o furie răsunătoare, zdrobind cartierul de dedesubt. În realitate, Turnul Eiffel este destul de uşor, cu doar cele 9.500 de tone ale sale – pînă la urmă, e în cea mai mare parte aer – şi a avut nevoie de fundaţii de doar şapte picioare adîncime care să îi susţină greutatea.

Proiectarea Turnului Eiffel a durat mai mult decît construirea lui. Ridicarea a durat ceva mai puţin de doi ani şi s-a încadrat mai mult decît

bine în buget. A fost nevoie de doar 130 de muncitori pe şantier şi nici unul dintre ei nu a murit pe parcursul construcţiei – o realizare excepţională pentru un proiect atît de mare din epoca respectivă. Pînă la înălţarea clădirii Chrysler din New York în 1930, avea să fie cea mai înaltă construcţie din lume. Deşi la 1889 oţelul înlocuia deja fierul pretutindeni, Eiffel l-a respins deoarece lucrase dintotdeauna cu fier şi nu se simţea în largul lui să lucreze cu oţel. Astfel, există o anumită ironie în ideea că cel mai măreţ edificiu din fier construit vreodată a fost şi ultimul.

Turnul Eiffel a fost cea mai uimitoare, mai amplă şi mai creativă construcţie din lume în secolul al XIX-lea şi, probabil, şi cea mai măreaţă realizare în materie de structuri, dar nu a fost cea mai scumpă clădire a secolului şi nici măcar a anului respectiv. Exact în momentul în care la Paris se înălţa Turnul Eiffel, la 3.200 de kilometri distanţă, la poalele Munţilor Apalaşi din Carolina de Nord se construia un edificiu şi mai costisitor – o reşedinţă privată la o scară grandioasă. Aceasta avea să necesite de două ori mai mult timp pentru finalizare decît Turnul Eiffel, avea să implice de patru ori mai mulţi muncitori şi să coste de trei ori mai mult; era menită să fie locuită doar cîteva luni pe an de un bărbat şi mama sa. Numită Biltmore, era (şi rămîne) cea mai mare casă privată construită vreodată în America de Nord. Nimic nu poate să spună mai mult despre transformarea economică a secolului al XIX-lea decît faptul că locuitorii Lumii Noi construiau case mai mari decît cele mai mari monumente ale Lumii Vechi.

În 1889, America se afla la mijlocul perioadei de autorăsfăţ extrem cunoscută drept *Gilded Age*. Nu avea să mai existe niciodată o perioadă care să o egaleze. Între 1850 şi 1900 fiecare indicator al bogăţiei, productivităţii şi bunăstării a atins niveluri incredibil de mari în America.

Populaţia ţării s-a triplat în acest interval, dar bogăţia ei a crescut de treisprezece ori. Producţia de oţel a crescut de la 13.000 de tone anual la 11,3 milioane. Exporturile de produse din metal de toate tipurile – arme, şine, ţevi, cazane, maşini de orice fel – au crescut de la 6 milioane de dolari la 120 de milioane de dolari. Numărul milionarilor, sub 20 în 1850, a ajuns la 40.000 la sfîrşitul secolului.

Europenii au privit ambiţiile industriale ale Americii amuzaţi, apoi consternaţi şi, în cele din urmă, îngrijoraţi. În Marea Britanie a apărut o Mişcare a Eficienţei Naţionale, cu scopul de a reînvia spiritul naţional care asigurase anterior superioritatea ţării. Cărţi cu titluri precum *The American Invaders* (*Invadatorii americani*) şi *The 'American Commercial Invasion' of Europe* (*„Invazia comercială americană" în Europa*) se vindeau imediat. Dar, de fapt, ceea ce vedeau europenii era doar începutul.

La începutul secolului XX, America producea deja mai mult oţel decît Germania şi Marea Britanie împreună – o situaţie care cu o jumătate de secol în urmă ar fi fost de neconceput. Ceea ce îi irita mai ales pe europeni era că aproape toate progresele tehnologice din producţia oţelului se înregistrau în Europa, dar America era cea care făcea oţelul. În 1901, J.P. Morgan a absorbit şi a fuzionat o serie de companii mai mici cu puternica US Steel Corporation, cea mai mare întreprindere comercială pe care o văzuse lumea vreodată. Evaluată la 1,4 miliarde de dolari, ea valora mai mult decît tot pămîntul din Statele Unite de la vest de Mississippi şi de două ori mai mult decît guvernul federal american, evaluat în funcţie de veniturile sale anuale.

Succesul industrial al Americii a produs o serie de succese financiare magnifice: familiile Rockefeller, Morgan, Astor, Mellon, Morgan, Frick, Carnegie, Gould, du Pont, Belmont, Harriman, Huntington, Vanderbilt şi

multe altele se scăldau într-o bogăţie dinastică de proporţii practic inepuizabile. John D. Rockefeller cîştiga 1 miliard de dolari pe an, evaluat la valoarea dolarului de azi, şi nu plătea nici un fel de impozit pe venit. Nimeni nu plătea, deoarece impozitul pe venit încă nu exista în America. Congresul a încercat să introducă un impozit pe venit de 2% pe cîştigurile de peste 4.000 de dolari în 1894, dar Curtea Supremă l-a respins drept neconstituţional. Impozitul pe venit a devenit o parte obişnuită a vieţii americane abia în 1914, iar între timp toţi banii cîştigaţi erau păstraţi. Oamenii nu aveau să mai fie niciodată atît de bogaţi.

A cheltui toată această avere a devenit pentru mulţi o ocupaţie mai mult sau mai puţin cu normă întreagă. Aproape tot ce făceau bogaţii Americii a căpătat o nuanţă de disperare şi vulgaritate. La o petrecere din New York, musafirii au găsit masa acoperită cu nisip şi la fiecare loc cîte o lopăţică de aur; la un semnal, au fost invitaţi să sape şi să caute diamante şi alte bijuterii scumpe îngropate în nisip. La o altă petrecere – poate cea mai absurdă organizată vreodată – cîteva zeci de cai cu copitele învelite au fost aduşi în sala de bal de la Sherry's, un restaurant mare şi bine cotat, şi plimbaţi în jurul meselor, astfel încît oaspeţii îmbrăcaţi în costume de cowboy şi de cowgirl să poată savura plăcerea nouă şi sublim de inutilă de a lua masa călare într-o sală de bal din New York. Multe petreceri costau zeci de mii de dolari. Pe 26 martie 1883, doamna William K. Vanderbilt a depăşit orice precedent dînd o petrecere care a costat 250.000 de dolari, deşi *The New York Times* a recunoscut în mod judicios că aceasta marca sfîrşitul postului Paştelui. Uşor de impresionat la vremea respectivă, *The Times* a publicat un articol de 10.000 de cuvinte în care relata fără reţineri fiecare detaliu al evenimentului. Aceasta a fost petrecerea la care doamna Cornelius Vanderbilt a participat costumată în

bec electric (probabil singura ocazie din viaţa ei în care ar fi putut să fie descrisă drept strălucitoare).

Mulţi dintre noii îmbogăţiţi au călătorit în Europa şi au început să cumpere opere de artă, mobilă şi orice altceva putea fi împachetat în lăzi şi transportat în ţară. Henry Clay Folger, preşedintele companiei Standard Oil (şi rudă îndepărtată a familiei Folger din domeniul afacerilor cu cafea), a început să colecţioneze primele ediţii ale operelor lui William Shakespeare, de obicei de la aristocraţi strîmtoraţi, şi, în cele din urmă, a achiziţionat cam o treime din exemplarele rămase, care formează astăzi baza marii biblioteci Folger Shakespeare din Washington, DC. Mulţi alţii, precum Henry Clay Frick şi Andrew Mellon, au acumulat mari colecţii de artă, în timp ce alţii pur şi simplu au cumpărat la întîmplare, nici unul mai mult decît magnatul ziarelor William Randolph Hearst, care a achiziţionat lucruri preţioase fără oprelişti, avînd nevoie de două depozite în Brooklyn ca să le păstreze. Hearst şi soţia lui nu au fost, în mod evident, cei mai rafinaţi cumpărători: cînd el i-a spus că un castel galez pe care tocmai îl cumpărase era normand[1], se spune că ea a replicat: „Norman şi mai cum?”.

Noii îmbogăţiţi au început să colecţioneze nu numai artă şi artefacte europene, ci chiar şi europeni. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, a devenit la modă să găseşti un aristocrat falimentar, cu care să îţi măriţi fiica. Nu mai puţin de cinci sute de tinere americane bogate au acceptat un astfel de aranjament. În aproape fiecare caz, evenimentul nu era atît o căsătorie, cît o tranzacţie. May Goelet, care urma să moştenească 12,5 milioane de dolari, a fost curtată de căpitanul George Holford, care era bogat şi avea trei case mari. „Din nefericire”, observa ea nostalgic într-o scrisoare către cei de acasă, „dragul de el nu are nici un titlu”. Aşa că s-a căsătorit, în schimb, cu ducele de Roxburghe şi drept urmare a avut o

viaţă mizeră, dar un titlu excepţional. Pentru unele familii, căsătoria cu americance bogate nu era atît un obicei, cît un sindrom. Lordul Curzon s-a căsătorit cu două americance (pe rînd, desigur). Al optulea duce de Marlborough s-a căsătorit cu Lily Hammersley, o văduvă americană nu foarte atrăgătoare (un ziar o descria ca „o femeie prost îmbrăcată, cu mustaţă”), dar fabulos de bogată, în timp ce al nouălea duce s-a căsătorit cu Consuelo Vanderbilt, care era atrăgătoare *şi* venea cu tot cu acţiuni la căile ferate în valoare de 4,2 milioane de dolari. Între timp, unchiul lui, lordul Randolph Churchill, s-a căsătorit cu americanca Jennie Jerome, care nu a adus familiei la fel de mulţi bani, dar care l-a produs pe Winston Churchill. La începutul secolului XX, 10% dintre căsătoriile aristocraţilor englezi erau cu americance – o proporţie extraordinară.

Acasă, noii bogaţi ai Americii construiau case la o scară grandioasă. Cei mai grandioşi dintre toţi erau membrii familiei Vanderbilt. Numai la New York au construit zece vile pe Fifth Avenue. Una avea 137 de camere, fiind una dintre cele mai mari reşedinţe de oraş construite vreodată. Dar aceştia aveau mai multe case asemănătoare unor palate în afara oraşului, mai ales în Newport, în Rhode Island. În probabil singurul exemplu de ironie a celor extrem de bogaţi, ei îşi numeau reşedinţele din Newport „casele de la ţară”. De fapt, aceste case erau atît de mari, încît pînă şi servitorii aveau nevoie de servitori. Conţineau mulţi acri de marmură, cele mai sclipitoare candelabre, tapiţerii de mărimea unor terenuri de tenis, instalaţii sanitare lucrate din argint şi aur masiv. S-a estimat că, dacă Breakers ar fi construită astăzi, ar costa jumătate de miliard de dolari – cam mult pentru o casă de vară. Ostentaţia acestor proprietăţi a generat oprobriul, iar o comisie a Senatului a luat serios în considerare pentru o vreme introducerea unei legi care să limiteze suma pe care o putea cheltui o persoană pe o casă.

Arhitectul responsabil pentru multe dintre aceste construcţii a fost Richard Morris Hunt. Hunt a crescut în Vermont, fiu al unui membru al Congresului, dar la 19 ani s-a dus la Paris şi a devenit primul american care a studiat arhitectura la Ecole des Beaux Arts – de fapt, a fost primul american cu educaţie formală ca arhitect. Era fermecător şi atrăgător – „cel mai arătos american din Paris”, după părerea unui observator –, însă pînă în 1881, cînd avea binişor peste cincizeci de ani, cariera sa a fost prosperă şi respectabilă, dar puţin cam banală. Caracteristică pentru proiectele sale a fost conceperea soclului Statuii Libertăţii – o comandă lucrativă, dar nu neapărat care să creeze o reputaţie. Apoi i-a descoperit pe oamenii bogaţi. A descoperit, mai ales, familia Vanderbilt.

Familia Vanderbilt era cea mai bogată din America, cu un imperiu clădit pe căi ferate şi transporturi de Cornelius Vanderbilt, „un bădăran necioplit şi vulgar care mesteca tutun”, potrivit unuia dintre contemporanii săi. Cornelius Vanderbilt – „Comodorul”, cum îi plăcea să fie numit, deşi nu era îndreptăţit să poarte acest titlu – nu oferea prea mult în termeni de rafinament sau farmec intelectual, dar avea un talent absolut neobişnuit de a face bani[2]*. La un moment dat, el controla personal 10% din toţi banii aflaţi în circulaţie în Statele Unite. Membrii familiei Vanderbilt deţineau împreună aproximativ 32.000 de kilometri de cale ferată şi mare parte din ce circula pe acestea, ceea ce le aducea mai mulţi bani decît ştiau ei să cheltuie. Iar Richard Morris Hunt a devenit, cît se poate de delicat, omul care i-a ajutat să îi cheltuie. A construit pentru ei case de o măreţie somptuoasă pe Fifth Avenue la New York, în Bar Harbour din Maine, în Long Island şi Newport. Pînă şi mausoleul familiei din Staten Island era, la 300.000 de dolari, la fel de costisitor ca multe reşedinţe supradimensionate. Oricare ar fi fost capriciile arhitectonice care le treceau prin minte, Hunt era gata să le satisfacă. Oliver Belmont,

soţul Alvei Vanderbilt, era pasionat de cai. L-a pus pe Hunt să îi proiecteze o reşedinţă cu cincizeci şi două de camere, castelul Belcourt, în care tot parterul era pentru grajduri, astfel încît Belmont putea să intre cu trăsura direct în casă, pe porţile enorme de la intrare. Caii aveau staluri cu lambriuri din tec şi cu accesorii din argint pur. Zona de locuit era deasupra.

În una dintre numeroasele reşedinţe Vanderbilt, o nişă pentru micul dejun a fost decorată cu un tablou de Rembrandt. La Breakers, o casă de jucărie a copiilor era mai mare şi mai bine dotată decît casele adevărate ale multor oameni; avea pînă şi sonerii conectate la casa principală, astfel încît servitorii să poată fi chemaţi atunci cînd copiii simţeau brusc nevoia unor gustări, aveau nevoie să li se lege un şiret sau sufereau vreo altă criză în materie de confort. Membrii familiei Vanderbilt au ajuns atît de puternici şi de răsfăţaţi, încît puteau efectiv să comită crime fără a fi pedepsiţi. Reggie Vanderbilt, fiul lui Cornelius şi Alice Vanderbilt, era un şofer de o nesăbuinţă notorie (era de asemenea obraznic, leneş, netot şi lipsit de vreo altă calitate care să-l salveze), care a lovit sau a trecut peste pietoni de cinci ori la New York. Doi dintre cei pe care i-a spulberat au murit; un al treilea a rămas invalid pe viaţă. Reggie nu a fost niciodată acuzat de vreo infracţiune.

Singurul membru al familiei care părea imun la nevoia de a fi extravagant sau dezgustător era George Washington Vanderbilt, un membru al clanului atît de timid şi de liniştit, încît oamenii presupuneau uneori că e slab de minte. De fapt, era extrem de inteligent şi vorbea opt limbi străine. A rămas în locuinţa părinţilor mult după majorat, unde şi-a petrecut timpul traducînd literatură modernă în greaca veche şi viceversa. A avut o colecţie de peste douăzeci de mii de cărţi, adică probabil cea mai mare bibliotecă privată din America. La vîrsta de 23 de ani, tatăl lui

George a murit, lăsînd o avere de vreo 200 de milioane de dolari. George a moştenit 10 milioane din aceştia, ceea ce nu pare o sumă enormă, însă e echivalentul a 300 de milioane de dolari la valoarea de astăzi.

În 1888, Vanderbilt s-a hotărît în sfîrşit să îşi contruiască o casă proprie. A cumpărat 130.000 de acri de pădure izolată în Carolina de Nord şi l-a angajat pe Richard Morris Hunt să îi construiască ceva de un confort corespunzător. Vanderbilt a decis că vrea un castel de pe Loire – dar mai măreţ, desigur, şi cu instalaţii mai bune – aşa că a construit în plus reşedinţa Biltmore (deşi se pare că nu a băgat de seamă niciodată jocul de cuvinte[3]). Proiectat îndeaproape după celebrul Château de Blois, castelul este un munte dezarticulat şi excesiv de măreţ din calcar de Indiana, conţinînd 250 de camere, o faţadă de 780 de picioare lungime şi o amprentă la sol de cinci acri. Era şi rămîne cea mai mare casă construită vreodată în America. Pentru construirea ei, Vanderbilt a angajat o mie de lucrători, cu un salariu mediu de 90 de cenţi pe zi.

Vanderbilt a umplut Biltmore cu cele mai rafinate articole pe care europenii erau dispuşi să i le vîndă, ceea ce la sfîrşitul anilor 1880 însemna practic orice – tapiţerii, mobile, lucrări clasice de artă. Scara aminteşte, iar în unele privinţe esenţiale chiar depăşeşte excesele maniacale ale lui William Beckford de la Fonthill Abbey. Masa din sufragerie avea şaptezeci şi şase de locuri. Plafonul era la 75 de picioare înălţime. Probabil că era ca şi cum ai fi locuit în sala principală a unei mari gări.

Pentru amenajarea terenului l-a adus pe Frederick Law Olmsted, proiectantul în vîrstă al Central Park din New York, care l-a convins pe Vanderbilt să transforme o bună parte din domeniu în pădure experimentală. Secretarul pentru Agricultură, J. Sterling Morton, s-a minunat că Vanderbilt a angajat mai mulţi oameni şi a avut un buget mai

mare pentru această pădure decît avea el pentru întregul departament federal. Domeniul avea 320 de kilometri de drumuri. Includea un orăşel cu tot cu şcoli, un spital, biserici, gară, bănci şi magazine care îi deserveau pe cei două mii de angajaţi ai domeniului şi pe familiile lor. Lucrătorii duceau o existenţă prosperă, dar semifeudală, supusă multor reguli. Nu li se permitea să ţină cîini, de exemplu. Pentru a întreţine domeniul, din pădurile lui Vanderbilt se exploata cherestea, iar numeroasele lui ferme produceau fructe, legume, lactate, ouă, păsări şi vite. S-a apucat, de asemenea, de anumite activităţi de fabricare şi procesare.

George intenţiona să locuiască acolo împreună cu mama lui cîteva luni pe an, dar ea a murit la puţin timp după terminarea Biltmore-ului, astfel că a trăit singur, într-o singurătate absolută, pînă în 1898, cînd s-a căsătorit cu Edith Stuyvesant Dresser, cu care a avut un singur copil, Cornelia. La acest moment devenea deja clar că domeniul era un dezastru economic. Pierderile anuale ajungeau la 250.000 de dolari, iar George trebuia să îl menţină pe linia de plutire dintr-un capital de bază care se micşora. În 1914 a murit brusc. Soţia şi fiica lui au vîndut cît de mult au putut din domeniu, cît de repede au putut, şi au refuzat să mai aibă vreodată ceva de-a face cu el.

II

Am putea să ne oprim aici pentru o clipă ca să ne gîndim unde ne aflăm şi de ce. Sîntem pe coridor, cum se numeau holurile casei în majoritatea planurilor arhitectonice din secolul al XIX-lea. Este cel mai puţin atrăgător şi cel mai posomorît spaţiu din vechea casă parohială, de

vreme ce nu are nici o fereastră şi trebuie să îşi ia puţinul de lumină naturală prin uşile deschise ale camerelor adiacente. Puţin dincolo de mijlocul lui este o uşă care se poate închide – iar pe vremuri cu siguranţă era închisă –, de separare a părţii servitorilor din casă de zona privată de dincoace. Imediat după aceasta, lîngă scările din spate, găsim o nişă în perete care nu se poate să fi fost acolo atunci cînd s-a construit casa, deoarece este proiectată în mod evident să adăpostească ceva ce nu exista în 1851, dar care avea să schimbe lumea mult mai rapid decît şi-ar fi imaginat cineva. Nişa aceasta, mai ales, este cea care ne-a adus aici.

Dacă v-aţi întrebat la paginile anterioare ce are de-a face bogăţia abundentă a americanilor din *Gilded Age* cu un coridor de la parterul unei case englezeşti, răspunsul este: mai mult decît aţi putea crede. După această perioadă, direcţia şi avîntul vieţii moderne au fost determinate tot mai mult de evenimentele, invenţiile, interesele şi cerinţele americane. Pentru europeni, aceasta a fost o sursă de oarecare panică, dar şi de emoţii, deoarece americanii făceau lucrurile într-un mod în care nimeni nu le mai făcuse vreodată.

Aceştia erau, de exemplu, atît de fascinaţi de ideea de progres, încît inventau lucruri fără să aibă habar dacă acestea aveau să fie de vreun folos sau nu. Chintesenţa absolută a acestui fenomen a fost Thomas Edison. Nimeni nu era mai bun (sau mai rău, depinde cum preferăm să privim lucrurile) la a inventa lucruri care nu aveau nici un rost sau scop evident. În general, Edison a avut, desigur, un succes imens şi a generat o bogăţie enormă. S-a estimat că, la 1920, industriile pe care se creaseră invenţiile lui şi îmbunătăţirile aduse de el valorau deja, în total, 21,6 miliarde de dolari. Dar Edison nu se pricepea deloc să îşi dea seama care dintre interesele lui aveau cele mai bune perspective comerciale. Pur şi simplu se convingea pe sine, aşa cum nici o fiinţă umană nu o mai făcuse

vreodată, că orice ar fi inventat avea să producă bani. De fapt, de cele mai multe ori aceasta nu se întîmpla, afirmaţie valabilă mai ales în cazul visului său îndelungat şi costisitor de a umple lumea cu case din beton.

Betonul a fost unul dintre cele mai incitante produse ale secolului al XIX-lea. Ca material existase de foarte mult timp – marea cupolă a Panteonului de la Roma e făcută din beton; catedrala Salisbury se înalţă pe fundaţii din beton –, dar progresul modern a avut loc în 1824, cînd Joseph Aspdin, un zidar modest din Leeds, a inventat cimentul de Portland, numit astfel pentru a sugera că era la fel de atractiv şi de durabil ca piatra de Portland. Cimentul de Portland era mult superior oricărui produs existent. În apă, avea performanţe mai bune chiar şi decît cimentul roman al reverendului James Parker. Modul în care şi-a inventat Aspdin produsul a rămas întotdeauna un mister, deoarece fabricarea lui necesita anumiţi paşi măsuraţi cu exactitate – şi anume, pulverizarea calcarului la un anumit grad de fineţe, amestecarea lui cu lut de o anumită umiditate şi coacerea amestecului la o temperatură mult mai înaltă decît cea care poate fi întîlnită în mod normal într-un cuptor de var. Ce anume l-a făcut pe Aspdin să intuiască să modifice părţile componente aşa cum a făcut-o, apoi să conchidă că acestea vor alcătui un produs mai omogen care se va întări mai bine, dacă era ars la o temperatură extremă rămîne o enigmă la care nu se poate răspunde, dar, cumva, el a făcut-o şi s-a îmbogăţit.

Timp de mulţi ani, Edison a fost fascinat de posibilităţile oferite de beton, iar pe la începutul secolului s-a hotărît să dea curs acestui impuls într-un mod grandios. A înfiinţat compania Edison Portland Cement şi a construit o fabrică imensă lîngă Stewartsville, în New Jersey. În 1907, Edison era deja al cincilea cel mai mare producător de ciment din lume. Cercetătorii săi au brevetat peste cincizeci de moduri îmbunătăţite de a produce ciment de calitate în cantităţi mari. Cu cimentul lui Edison s-au

construit Yankee Stadium şi prima porţiune de autostradă din ciment din lume, dar visul său stăruitor era să umple lumea cu case de ciment.

Planul lui era să facă matriţa unei case complete în care betonul să poată fi turnat într-un flux continuu, formînd nu numai pereţii şi podelele, ci şi toate structurile interioare – băi, toalete, chiuvete, nişe, tocurile uşilor, pînă şi ramele tablourilor. În afara unor mărunţişuri precum uşile şi întrerupătoarele, totul urma să fie făcut din beton. Pereţii puteau chiar să fie coloraţi, sugera Edison, pentru a face zugrăveala inutilă pentru totdeauna. O echipă de patru oameni putea să construiască o casă nouă la fiecare două zile, a calculat el. Edison se aştepta ca o astfel de casă să se vîndă cu 1.200 de dolari, cam o treime din costul unei case convenţionale de aceeaşi mărime.

A fost un vis ambiţios şi în cele din urmă irealizabil. Problemele tehnice au fost copleşitoare. Matriţele, care erau, fireşte, de mărimea casei înseşi, erau ridicol de greoaie şi de complexe, dar adevărata problemă consta în umplerea lor omogenă. Betonul este un amestec din ciment, apă şi agregate – adică nisip şi pietriş – şi este în natura agregatelor de a se scufunda. Provocarea pentru inginerii lui Edison era aceea de a crea un amestec suficient de lichid pentru a curge în fiecare colţ al matriţei, dar suficient de gros pentru a păstra agregatele în suspensie, în ciuda gravitaţiei, în timp ce cimentul se întărea şi dobîndea o consistenţă uniformă, de o calitate suficientă pentru a-i convinge pe oameni că achiziţionează o casă, şi nu un buncăr. S-a dovedit a fi o ambiţie imposibilă. Chiar şi dacă toate celelalte mergeau bine, inginerii au calculat că o casă ar fi cîntărit 200 de tone, provocînd tot felul de presiuni permanente asupra structurii.

Toate provocările tehnice, plus problemele de supraproducţie generală din domeniu (pe care imensa fabrică a lui Edison le-a agravat mult), au

făcut ca Edison să întîmpine în permanenţă obstacole în a face bani din această iniţiativă. Fabricarea cimentului era oricum o afacere dificilă, deoarece era sezonieră. Dar Edison a insistat şi a proiectat o serie de articole din beton – birouri, dulapuri, scaune, chiar şi un pian din beton – potrivite pentru casele de beton. A promis că în scurt timp avea să ofere un pat dublu care nu se strica niciodată şi care costa doar 5 dolari. Întreaga gamă trebuia inaugurată la o expoziţie a industriei cimentului de la New York, în 1912. În cele din urmă, cînd expoziţia s-a deschis, standul lui Edison era gol. Nimeni de la compania lui nu a oferit vreodată o explicaţie. A fost ultima oară cînd s-a auzit de mobila din beton. Din cîte se ştie, Edison nu a comentat niciodată pe marginea acestei chestiuni.

Cîteva case de beton au fost construite şi unele încă există în New Jersey şi Ohio, dar în mod evident conceptul general nu a prins, iar casele de beton au devenit unul dintre cele mai costisitoare eşecuri ale lui Edison. Acest lucru este într-adevăr grăitor, pentru că Edison se pricepea foarte bine la a face lucruri pe care lumea încă nu le avea, dar deloc la a înţelege cum ar putea lumea să le folosească. Nu a reuşit, de exemplu, să înţeleagă potenţialul fonografului ca mijloc de divertisment, ci s-a gîndit la el doar ca la un aparat de preluat dictarea şi de arhivare a vocilor – chiar l-a numit „maşina vorbitoare”. Timp de mulţi ani a refuzat să accepte că viitorul filmului rezidă în proiectarea imaginilor pe ecran, deoarece detesta ideea că acestea ar putea fi urmărite de cineva care s-a strecurat în sala de vizionare fără să îşi cumpere bilet. Multă vreme a susţinut ideea de a le păstra în siguranţă în kinescoape cu manivelă. În 1908, a declarat încrezător că aparatele de zbor nu au nici un viitor.

După costisitoarele sale eşecuri cu cimentul, Edison a trecut la alte idei dintre care multe s-au dovedit a fi nepractice sau în mod evident aiurite. A început să fie interesat de război şi a prevestit că în curînd va

avea capacitatea de a induce coma în masă în rîndul trupelor inamice prin „atomizori încărcaţi electric”. A născocit, de asemenea, un plan de construire a unor electromagneţi gigantici care să prindă gloanţele inamice din zbor şi să le trimită înapoi de unde veniseră. A investit masiv într-un magazin universal automatizat în care clienţii băgau o monedă într-o fantă, iar o clipă mai tîrziu o pungă de cărbuni, cartofi, ceapă, cuie, ace de păr sau altă marfă dorită aluneca spre ei pe un tobogan. Sistemul nu a funcţionat niciodată. Nici măcar nu s-a apropiat de starea de funcţionare.

Astfel ajungem, în sfîrşit, la nişa din perete şi la obiectul dinăuntrul ei care a schimbat lumea: telefonul. Atunci cînd Alexander Graham Bell a inventat telefonul în 1876, nimeni nu i-a înţeles întregul potenţial, nici măcar Bell. Mulţi credeau că nu are nici un fel de potenţial. Este celebru faptul că unii directori de la Western Union au respins telefonul drept „o jucărie electrică”. Astfel că Bell a mers mai departe în mod independent şi s-a descurcat destul de bine, ca să nu spunem mai mult. Brevetul Bell (nr. 174.465) a devenit cel mai valoros brevet acordat vreodată. Tot ce a făcut Bell de fapt a fost să pună laolaltă tehnologii existente deja. Componentele necesare pentru a face telefoane existau de treizeci de ani şi principiile erau înţelese. Problema nu era atît aceea de a face vocea să călătorească pe o sîrmă – copiii o făceau cu ajutorul a două cutii de tablă şi o sfoară de mulţi ani –, ci de a o amplifica astfel încît să poată fi auzită de la distanţă.

În 1861, un învăţător german pe nume Philipp Reis a construit un prototip şi chiar l-a numit „Telephon”, motiv pentru care germanii tind să îi atribuie lui meritul invenţiei. Singurul lucru pe care telefonul lui Reis nu îl făcea, însă, era să şi funcţioneze, cel puţin atît cît îşi puteau da seama atunci. Putea să trimită doar semnale simple – în principal ţăcănituri şi o

gamă restrînsă de tonuri muzicale –, dar nu suficient de eficient pentru a contesta superioritatea telegrafului. În mod ironic, s-a descoperit ulterior că, atunci cînd pe contactele de pe aparatul lui Reis se acumulau praf şi mizerie, ele puteau să transmită vorbirea cu o fidelitate uimitoare. Din nefericire, Reis, cu pedanteria lui teutonică, îşi păstrase întotdeauna echipamentul impecabil de strălucitor şi de curat, astfel că s-a dus în mormînt fără să ştie vreodată cît de aproape fusese să producă un instrument funcţional. Cel puţin alţi trei oameni, inclusiv americanul Elisha Gray, avansaseră pe calea construirii de telefoane funcţionale atunci cînd Bell a făcut descoperirea la Boston, în 1876. Gray chiar a depus ceva ce se numea interdicţie de brevet – un fel de cerere provizorie prin care se putea proteja o invenţie neperfectată încă – exact în ziua în care Bell a depus cererea pentru propriul brevet, mai formal, dar, din nefericire pentru Gray, Bell i-a luat-o înainte cu cîteva ore.

Bell s-a născut în 1847, în acelaşi an cu Thomas Edison, şi a crescut în Edinburgh, dar în 1870 a emigrat în Canada cu părinţii săi, în parte ca reacţie la o tragedie în familie, după ce cei doi fraţi ai săi au murit de tuberculoză la doar trei ani distanţă[4*]. În timp ce părinţii săi s-au stabilit la o fermă din Ontario, Bell a preluat un post de profesor de fiziologie vocală la nou înfiinţata Boston University – o numire destul de surprinzătoare, dat fiind faptul că nu avea nici o pregătire în fiziologie vocală şi nici un fel de diplomă universitară. Tot ce avea, de fapt, era un interes faţă de comunicaţii şi un ataşament durabil de familie faţă de acest domeniu. Mama lui era surdă, iar tatăl său era expert mondial în vorbire şi elocinţă, la un moment la care aceasta era privită cu un fel de evlavie. Cartea lui Bell senior, *The Standard Elocutionist*, se vînduse de curînd în 250.000 de exemplare numai în SUA. În orice caz, poziţia lui Bell la Boston University nu era chiar atît de măreaţă pe cît pare. Era angajat să

ofere doar cinci ore de prelegeri pe săptămînă, pentru un salariu de 25 de dolari. Din fericire, din acest motiv Bell a avut timp să se ocupe de lucrările sale experimentale.

Bell a căutat modalităţi de amplificare electrică a sunetelor ca ajutor pentru cei cu probleme de auz. În scurt timp i-a venit ideea că această muncă putea fi folosită şi pentru a trimite vocile la distanţă, pentru a face un „telegraf vorbitor”, după cum l-a numit. A angajat un tînăr pe nume Thomas A. Watson ca să îl asiste în noua idee de creaţie. Împreună, cei doi s-au pus pe treabă, la începutul anului 1875. Doar un an mai tîrziu, pe 10 martie 1876, la o săptămînă după cea de-a douăzeci şi noua aniversare a zilei de naştere a lui Bell, într-un mic laborator din Exeter Place nr. 5, Boston, a avut loc cel mai celebru moment din istoria telecomunicaţiilor, atunci cînd Bell şi-a vărsat nişte acid în poală şi a bolborosit: „Domnule Watson, vino aici, vreau să te văd”, iar Watson, uluit, a auzit clar acest mesaj dintr-o altă cameră. Cel puţin, aceasta este povestea relatată de Watson cincizeci de ani mai tîrziu, într-o serie de reclame aniversare dedicate inventării telefonului. Bell, care murise cu patru ani înaintea aniversării, nu pomenise de fapt nimănui despre vărsarea acidului şi, dacă ne gîndim, ar fi ciudat ca o persoană surprinsă de o durere ascuţită în poală să exprime o solicitare atît de calmă, la un volum normal, cuiva care de fapt nu era de faţă. Mai mult, din cauza caracterului rudimentar al prototipului de telefon, Watson putea să audă un mesaj doar atunci cînd urechea sa era lipită de o lamelă vibratoare şi pare puţin probabil ca el să fi stat cu urechea lipită de un dispozitiv de ascultare în eventualitatea în care Bell, surprins de o durere de origine acidă, l-ar chema. Oricare ar fi fost circumstanţele exacte, notiţele lui Bell confirmă faptul că l-a chemat pe Watson şi că Watson, aflat în altă cameră, a auzit clar cererea sa. Avusese loc prima convorbire telefonică din istorie.

Watson merită mai multă atenţie decît i-a acordat istoria. Născut în Salem, Massachusetts, în 1854, la şapte ani după naşterea lui Bell în Scoţia, a abandonat şcoala la 14 ani şi a avut diferite slujbe înainte să se asocieze cu Bell. Cei doi bărbaţi au fost legaţi de cele mai profunde sentimente de respect şi chiar afecţiune, şi totuşi nu au ajuns niciodată să îşi spună pe numele mic, în ciuda unei prietenii de jumătate de secol. Este imposibil de ştiut exact cît de important a fost rolul lui Watson în inventarea telefonului, dar el a fost cu siguranţă mult mai mult decît un simplu asistent. De-a lungul celor şapte ani în care a lucrat pentru Bell, a obţinut şaizeci de brevete în nume personal, inclusiv unul pentru soneria de telefon caracteristică de care s-a legat, timp de decenii, fiecare convorbire telefonică. În mod remarcabil, înainte de aceasta, singura modalitate de a şti dacă cineva încearcă să te contacteze era de a ridica receptorul din cînd în cînd şi de a vedea dacă e cineva la celălalt capăt al liniei.

Pentru majoritatea oamenilor telefonul era o noutate atît de greu de înţeles, încît Bell trebuia să explice exact ce face acesta. „Telefonul”, scria el, „poate fi descris pe scurt ca un dispozitiv electric de reproducere în diferite locuri a tonurilor şi articulaţiilor vocii vorbitorului, astfel încît conversaţiile să poată fi purtate oral de persoane aflate în camere diferite, pe străzi diferite sau în oraşe diferite… Marele avantaj pe care îl are el asupra tuturor celorlalte forme de aparate electrice este acela că operarea acestui instrument nu necesită nici un fel de îndemînare”.

Prezentat la Expoziţia Centenară de la Philadelphia din acea vară, telefonul a atras puţini curioşi. Majoritatea vizitatorilor erau mult mai impresionaţi de un stilou electric inventat de Thomas Edison. Stiloul perfora rapid găuri într-o foaie de hîrtie pentru a forma un contur de litere ca un şablon, ceea ce permitea injectarea cernelii în paginile de dedesubt,

producînd într-un timp scurt mai multe copii ale unui document. Nechibzuit ca de obicei, Edison era încrezător că această invenţie era „mai importantă decît telegrafia”. Desigur că nu a fost, dar altcineva a fost captivat de ideea stiloului cu perforare rapidă şi l-a reproiectat să injecteze cerneală sub piele. Se născuse pistolul modern pentru tatuat.

În ceea ce priveşte telefonul, Bell a perseverat şi i-a construit treptat viitorul. Prima instalaţie telefonică a început să funcţioneze la Boston, în 1877. Aceasta permitea comunicarea trilaterală între două banci (dintre care una purta interesantul nume Shoe and Leather Bank[5]) şi o companie privată. În luna iulie a acelui an, Bell avea deja două sute de telefoane în funcţiune în oraş, iar în august numărul ajunsese la 1.300, deşi cele mai multe erau conexiuni bilaterale din interiorul birourilor – mai mult un fel de sisteme de intercomunicaţie, şi nu telefoane. Adevăratul progres a fost inventarea panoului de control, în anul următor. Acesta îi permitea oricărui utilizator al telefonului să vorbească cu oricare alt utilizator din districtul său – iar în curînd s-au înregistrat numeroşi utilizatori. La începutul anilor 1880, America avea şaizeci de mii de telefoane în funcţiune. În următorii douăzeci de ani, cifra avea să depăşească şase milioane.

Telefoanele au fost privite iniţial ca furnizoare de servicii – relatări despre starea vremii, ştiri bursiere, alarme de incendiu, muzică de divertisment şi chiar cîntece de leagăn pentru a-i linişti pe bebeluşii agitaţi. Nimeni nu le vedea ca servind în principal pentru bîrfă, interacţiune socială şi păstrarea legăturii cu prietenii şi familia. Ideea că ai putea să discuţi la telefon cu cineva cu care te întîlneai oricum în mod regulat le va fi părut celor mai mulţi oameni absurdă.

Deoarece telefonul se baza pe atît de multe tehnologii existente şi se dovedise lucrativ atît de rapid, foarte mulţi oameni şi numeroase companii

au contestat brevetele lui Bell sau pur şi simplu le-au ignorat. Din fericire pentru Bell, socrul său, Gardiner Hubbard, era un avocat strălucit şi neobosit. A intentat sau a pledat în şase sute de procese şi le-a cîştigat pe toate. Cel mai important a fost cel împotriva marii şi monoliticei Western Union, care s-a asociat cu Edison şi Elisha Gray în încercarea de a obţine controlul asupra afacerii telefoniei prin orice mijloace posibile. Western Union era deja o componentă centrală a imperiului Vanderbilt, iar familia Vanderbilt detesta pur şi simplu să nu se afle pe prima poziţie. Aveau toate avantajele – resurse financiare, o reţea de cabluri, tehnicieni şi ingineri de cel mai înalt calibru –, în timp ce Bell avea doar două lucruri: un brevet şi pe Gardiner Hubbard. Hubbard a intentat proces pentru încălcarea brevetului şi l-a cîştigat în mai puţin de un an.

La începutul secolului XX, compania de telefonie a lui Bell, redenumită American Telephone & Telegraph, era cea mai mare corporaţie din America, cu acţiuni valorînd 1.000 de dolari bucata. (Atunci cînd compania a fost în cele din urmă scindată în anii 1980, pentru a respecta reglementările antitrust, ea valora mai mult decît General Electric, General Motors, Ford, IBM, Xerox şi Coca-Cola la un loc şi avea un milion de angajaţi.) Bell s-a mutat la Washington, a devenit cetăţean american şi s-a dedicat unor preocupări care meritau osteneala. Printre altele, a inventat plămînul artificial şi a făcut experimente telepatice. Atunci cînd preşedintele James A. Garfield a fost împuşcat de un nebun nemulţumit, în 1881, Bell a fost chemat să vadă dacă poate localiza glonţul. Bell inventase un detector de metale care funcţiona de minune în laborator, dar care a produs rezultate neclare în cazul lui Garfield. Abia mult mai tîrziu s-a înţeles faptul că aparatul detectase arcurile patului prezidenţial. Printre aceste preocupări, Bell a ajutat la fondarea revistei *Science* şi a National Geographic Society, pentru a cărei

revistă scria sub memorabilul pseudonim H.A. Largelamb[6] (o anagramă a lui „A. Graham Bell”).

Bell l-a tratat pe prietenul şi colegul său Watson cu generozitate. Deşi nu avea nici o obligaţie legală faţă de acesta, i-a acordat lui Watson 10% din companie, permiţîndu-i să se retragă din activitate bogat, la vîrsta de doar 27 de ani. Avînd posibilitatea de a face orice voia, Watson şi-a dedicat restul vieţii exact acestui lucru. A călătorit prin lume, a citit foarte mult şi a absolvit geologia la MIT. Apoi a înfiinţat un şantier naval, care a ajuns rapid să angajeze patru mii de oameni, producînd un nivel de stres şi obligaţii pe care Watson nu şi le dorise deloc. Aşa că a vîndut afacerea, s-a convertit la Islam şi a devenit un discipol al lui Edward Bellamy, un filosof radical şi cvasicomunist care pentru o scurtă perioadă din anii 1880 s-a bucurat de o apreciere şi o popularitate fenomenale. Plictisit de Bellamy, Watson s-a mutat în Anglia pe la 40 de ani şi s-a apucat de actorie, pentru care a demonstrat un talent neaşteptat. S-a dovedit a fi potrivit mai ales în roluri shakespeariene şi a jucat de multe ori în Stratford-upon-Avon, înainte de a se întoarce în America pentru o viaţă retrasă şi liniştită. A murit, mulţumit şi bogat, în casa lui de iarnă din Pass-Grille Key, în Florida, cu puţin înainte de a împlini 81 de ani, în 1934.

Două alte nume merită amintite în treacăt în legătură cu telefonul. Primul este Henry Dreyfuss. Puţin după 1920, Dreyfuss, un tînăr designer de teatru a cărui experienţă anterioară se limita exclusiv la decoruri scenice şi interioare de cinematograf, a primit din partea AT&T comanda de a concepe un nou tip de telefon, care să înlocuiască „sfeşnicul” vertical. Dreyfuss a venit cu un design uimitor de scund, uşor pătrăţos şi modern, în care receptorul era aşezat lateral, într-un locaş situat puţin deasupra şi în spatele unui disc mare cu cifre. Acesta a devenit, desigur,

modelul standard mai peste tot în lume, pentru cea mai bună parte a secolului XX. Era unul dintre acele lucruri – cam ca Turnul Eiffel – care îşi făceau treaba atît de bine şi care păreau atît de inevitabile, încît e nevoie de un efort ca să ne amintim că cineva a trebuit să îl conceapă, dar în realitate aproape totul la acest design – rezistenţa discului, centrul de greutate jos care făcea aproape imposibilă răsturnarea lui, ideea sclipitoare de a face ca funcţia de ascultare şi cea de vorbire să fie incluse într-un singur receptor – a fost rezultatul gîndirii inspirate a unui om căruia în mod normal nu i s-ar fi permis niciodată nici măcar să se apropie de designul industrial. Motivul pentru care l-au ales inginerii AT&T pe Dreyfuss pentru acest proiect s-a uitat, dar aceştia nu ar fi putut să facă o alegere mai bună.

Dreyfuss nu a conceput el însuşi discul. Acesta fusese deja conceput în interiorul companiei, în 1917, de un angajat al lui Bell, William G. Blauvelt. Acesta a fost cel care a hotărît să pună cîte trei litere lîngă cele mai multe cifre, dar nu toate. Nu a alocat nici o literă pentru prima gaură, deoarece în acele vremuri de început discul de telefon trebuia să fie învîrtit puţin dincolo de prima gaură pentru a genera un semnal care iniţia apelul. Astfel că succesiunea era 2 (ABC), 3 (DEF), 4 (GHI) şi aşa mai departe. Blauvelt a omis litera Q de la bun început, deoarece aceasta ar fi fost urmată întotdeauna de U, limitîndu-i utilitatea, şi în cele din urmă a renunţat şi la Z, deoarece nu apărea suficient de des în limba engleză pentru a fi utilă. Fiecare centrală telefonică primea un nume, de regulă derivat de la strada sau districtul în care se afla – Bensonhurst, Hollywood, Pennsylvania Avenue, de exemplu, deşi unele centrale telefonice foloseau nume de arbori sau alte lucruri –, iar apelantul îi cerea operatorului să îi facă legătura cu „Pennsylvania 6-5000” (ca în melodia lui Glenn Miller) sau cu „Bensonhurst 5342”. Atunci cînd a fost introdusă

formarea directă a numărului, în 1921, numele au fost reduse la prefixe alcătuite din două litere, iar convenţia a devenit aceea de a le scrie cu majuscule, cum ar fi HOllywood sau BEnsonhurst.

Sistemul avea un anumit farmec, dar a devenit tot mai nepractic. Multe nume – RHinelander sau SYcamore, să zicem – puteau fi confundate de cei pentru care ortografia nu era o prioritate. Literele făceau, de asemenea, să fie mai dificilă formarea directă a numărului din străinătate, de vreme ce telefoanele străine nu aveau întotdeauna litere sau aveau literele şi cifrele puse în ordini diferite. Prin urmare, vechiul sistem a fost eliminat treptat în America, începînd cu 1962. Astăzi literele au doar un rol mnemotehnic, dîndu-le utilizatorilor posibilitatea de a-şi aminti cum să formeze 1-800-CUMPĂRĂ-PIZZA, de pildă.

În ceea ce priveşte casa parohială, este imposibil de ştiut cînd a fost dotată cu telefon pentru prima oară, dar instalarea lui a fost aproape sigur un eveniment foarte palpitant pentru un anumit pastor şi familia sa de la începutul secolului XX. Însă nişa e goală astăzi. Vremurile în care casele aveau un singur telefon plasat lîngă scări sînt demult apuse, iar în prezent nimeni nu doreşte să vorbească într-un loc atît de expus şi lipsit de confort.

III

Pentru mulţi oameni, noua epocă de bogăţie imensă din America a însemnat posibilitatea satisfacerii unor capricii uşor ciudate. George Eastman, celebru pentru filmul şi aparatul de fotografiat Kodak, nu s-a căsătorit niciodată şi a locuit într-o casă imensă din Rochester, în statul New York, împreună cu mama sa, dar a ţinut mulţi servitori, inclusiv un

organist personal care îl trezea – şi, probabil, pe mulţi alţii din Rochester – cu un recital matinal la o orgă uriaşă marca Aeolian. Cealaltă ciudăţenie fermecătoare a lui Eastman era că avea o bucătărie privată la etajul casei, unde îi plăcea să îşi pună un şorţ şi să facă plăcinte. Ceva mai exagerat a fost John M. Longyear din Marquette, Michigan, care, după ce a descoperit că Duluth, Mesabi & Iron Range Railroad cîştigase dreptul de a face o cale ferată pentru transportul de minereu de fier chiar pe lîngă casa lui, a demontat şi a împachetat întreaga proprietate – „casa, arbuştii, copacii, fîntînile, fîntînile arteziene, gardurile vii şi aleile, cabina portarului, arcada de la intrare, serele şi grajdurile”, potrivit unui biograf admirativ – şi a transferat totul în Brookline, Massachusetts, unde şi-a reprodus liniştita existenţă anterioară pînă la ultimul bulb de floare, dar fără trenuri care să îi treacă pe sub fereastră. Prin comparaţie, practica unui anumit Frank Huntington Beebe de a ţine două conace unul lîngă altul – unul în care să locuiască, celălalt pe care să îl decoreze la nesfîrşit – pare admirabil de reţinută.

În ceea ce priveşte pasiunea de a cheltui, cu greu ar putea să o depăşească cineva pe doamna E.T. Stotesbury – regina Eva, cum era cunoscută. Ca entitate economică, era un miracol. O dată a cheltuit o jumătate de milion de dolari ca să-şi ducă un grup de prieteni într-o călătorie de vînătoare, pur şi simplu pentru a ucide suficienţi aligatori din care să-şi facă un set de valize şi cutii de pălării. Cu altă ocazie, a redecorat peste noapte întregul parter al El Mirasolului, reşedinţa ei din Florida, dar a neglijat să îl informeze şi pe soţul ei suferind de multă vreme, astfel că, atunci cînd acesta s-a trezit a doua zi dimineaţa şi a coborît la parter, nu a fost sigur pentru o vreme unde se află.

Soţul în cauză, Edward Townsend Stotesbury, şi-a făcut averea ca director în imperiul bancar al lui J.P. Morgan. Deşi era un bancher distins,

nu avea multă prestanţă: era, potrivit unui cronicar, „o gaură demnă în atmosferă, mîna invizibilă care scria cecurile”. Domnul Stotesbury deţinea o avere de 75 de milioane de dolari cînd a întîlnit-o pe doamna Stotesbury, în 1912 – aceasta tocmai epuizase bunăvoinţa şi contul bancar al primului ei soţ, domnul Oliver Eaton Cromwell – şi, cu o eficienţă ameţitoare, ea l-a ajutat să cheltuie 50 de milioane de dolari din avere pe case noi. A început cu Whitemarsh Hall din Philadelphia, o casă atît de mare încît nu există două relatări care să o descrie la fel. În funcţie de cui dăm crezare, avea 154, 172 sau 272 de camere. Toţi sînt de acord că avea 14 lifturi, semnificativ mai multe decît majoritatea hotelurilor. Doar întreţinerea casei îl costa pe domnul Stotesbury aproape un milion de dolari pe an. Avea angajaţi patruzeci de grădinari şi nouăzeci de alţi membri ai personalului. Soţii Stotesbury aveau şi o casă de vacanţă la Bar Harbour, în Maine, cu doar 80 de camere şi 28 de băi, şi o reşedinţă şi mai somptuoasă, în Florida, El Mirasol.

Arhitectul acestei extravaganţe din urmă a fost Addison Mizner, acum aproape complet uitat, dar care pentru o scurtă şi strălucitoare perioadă a fost, probabil, cel mai căutat şi cu siguranţă cel mai extraordinar arhitect din America.

Mizner se născuse într-o familie veche şi distinsă din nordul Californiei. Fratele lui a fost dramaturgul şi impresarul Wilson Mizner, care, printre multe altele, a fost unul dintre autorii melodiei „Frankie and Johnnie”. Înainte să devină arhitect, Addison a dus o viaţă remarcabil de exotică: a pictat diapozitive de lanternă magică în Samoa, a făcut comerţ cu mînere de sicriu în Shanghai, a vîndut antichităţi asiatice americanilor bogaţi, a căutat aur cu sita în Klondike. Odată întors în Statele Unite, a devenit arhitect peisagist în Long Island, iar în cele din urmă s-a apucat de arhitectură convenţională la New York, deşi a trebuit să abandoneze pe

neaşteptate această carieră atunci cînd autorităţile şi-au dat seama că nu avea nici un fel de pregătire în domeniu – „nici măcar un curs prin corespondenţă”, potrivit unui observator uimit – şi nici o autorizaţie. Astfel, în 1918 şi-a mutat cabinetul de arhitectură în Palm Beach, Florida, unde existau mai puţine condiţii privitoare la calificări, şi a început să proiecteze case pentru oameni foarte, foarte, foarte bogaţi.

În Palm Beach s-a împrietenit cu un tînăr pe nume Paris Singer, unul dintre cei douăzeci şi patru de copii ai magnatului maşinilor de cusut Isaac M. Singer. Paris era artist, estet, poet, om de afaceri şi o adevărată pacoste care deţinea foarte multă putere în lumea nevrotică a societăţii din Palm Beach. Mizner a proiectat pentru el Everglades Club, care a devenit imediat cel mai exclusivist avanpost la sud de linia Mason-Dixon. Doar trei sute de membri erau admişi, iar Singer era nemilos de selectiv în privinţa celor pe care îi primea. O femeie a fost exclusă deoarece el a considerat că avea un rîs enervant. Cînd altă membră a implorat clemenţă pentru prietena ei, Singer i-a spus să renunţe dacă nu dorea să fie exclusă şi ea. A renunţat.

Mizner şi-a pecetluit succesul obţinînd o comandă din partea Evei Stotesbury de a construi El Mirasol, o casă de iarnă de dimensiuni previzibil de grandioase. (Garajul avea loc pentru patruzeci de maşini.) Acesta a devenit un proiect mai mult sau mai puţin permanent, deoarece de fiecare dată cînd cineva din Palm Beach ameninţa să construiască ceva mai mare, doamna Stotesbury îl punea pe Mizner să mai adauge o anexă, astfel ca El Mirasol să rămînă pentru totdeauna supremă.

Este corect să spunem că, aproape cu siguranţă, nu a mai existat nici un arhitect ca Addison Mizner. Nu credea în planuri şi era celebru pentru instrucţiunile ambigue pe care le dădea lucrătorilor, folosind expresii precum „cam atît de înalt” şi „pe undeva pe aici”. Era şi un uituc notoriu.

Uneori prevedea uşi care dădeau în ziduri goale sau, într-un caz interesant, dezvăluiau interiorul unui horn. Proprietarul unui debarcader elegant de pe lacul Worth a intrat în posesia trofeului său doar pentru a descoperi că acesta avea patru ziduri goale şi nici o intrare. Pentru un client pe nume George S. Rasmussen, Mizner a uitat să includă şi o scară interioară, astfel că a înălţat una exterioară pe lîngă un perete, ca măsură tardivă. Acest detaliu i-a obligat pe domnul şi doamna Rasmussen să poarte o pelerină sau alte haine adecvate atunci cînd doreau să meargă de la un etaj la altul în propria casă. Cînd a fost întrebat despre această omisiune, se spune că Mizner a răspuns că nu conta, pentru că oricum nu-i plăcea de soţii Rasmussen.

Potrivit publicaţiei *The New Yorker*, clienţii lui trebuiau să accepte orice avea el chef să construiască pentru ei. Aceştia îi ofereau un cec substanţial, dispăreau timp de aproximativ un an şi reveneau pentru a intra în posesia unei case terminate, fără să ştie dacă era vorba de o casă în stil mexican, o casă cu verandă în stil gotic veneţian, un castel maur sau vreo combinaţie jovială între cele trei. Mizner era în mod special îndrăgostit de aspectul uzat al *palazzo*-urilor italiene şi îşi „îmbătrînea” propriile creaţii perforînd carii artificiale în lemnărie cu o maşină manuală de găurit şi desfigurînd pereţii cu ajutorul unor pete artistice menite să sugereze o ciupercă renascentistă incertă, dar atrăgătoare. După ce lucrătorii lui finisau un şemineu sau un toc de uşă, Mizner lua adesea un baros şi distrugea un colţ, ca să le dea un aer de venerabilitate purtînd patina timpului. Odată a folosit var nestins şi şelac pentru a îmbătrîni nişte scaune din piele de la Everglades Club. Din nefericire, căldura corporală a oaspeţilor a încălzit şelacul, redîndu-i vîscozitatea, iar mai mulţi dintre ei s-au trezit lipiţi de scaun. „Mi-am petrecut toată seara smulgînd doamne de pe scaunele alea afurisite”, îşi amintea un chelner cîţiva ani mai tîrziu.

Cîteva femei şi-au lăsat acolo partea din spate a rochiei. În ciuda idiosincraziilor sale, Mizner a fost foarte admirat. Uneori avea nu mai puţin de o sută de proiecte în desfăşurare simultan şi se spune că proiecta mai mult de o casă pe zi. „Unii autori”, scria un cronicar în 1952, „consideră clădirea Everglades Club din Palm Beach şi Cloister din Boca Raton printre cele mai frumoase din America”. Frank Lloyd Wright era unul dintre fanii săi. Odată cu trecerea timpului, Addison Mizner devenea tot mai curajos şi mai excentric. Era văzut adesea la cumpărături în Palm Beach în halat şi pijamale. A murit în urma unui atac de cord în 1933.

Crahul de pe Wall Street din 1929 a pus capăt celor mai multe excese notabile ale vremii. E.T. Stotesbury a fost lovit deosebit de dur. Într-o încercare inutilă de a-şi echilibra finanţele, a implorat-o pe soţia lui să îşi limiteze cheltuielile pe divertisment la cel mult 50.000 de dolari pe lună, dar redutabilei doamne Stotesbury aceasta i s-a părut o restricţie crudă şi imposibilă. Domnul Stotesbury era foarte aproape de insolvenţă cînd, în mod providenţial, a murit şi el din cauza unui atac de cord, pe 16 mai 1938. Eva Stotesbury a trăit pînă în 1946, dar a trebuit să vîndă bijuterii, tablouri şi case ca să se menţină pe o modestă linie de plutire. După moartea ei, un dezvoltator imobiliar a cumpărat El Mirasol şi a demolat-o, pentru a ridica mai multe case pe aceeaşi suprafaţă. Aproximativ alte douăzeci de case Mizner din Palm Beach – cea mai mare parte din cele construite de el, pe scurt – au fost între timp demolate, de asemenea.

Reşedinţele Vanderbilt cu care am început această cercetare nu au dus-o nici ele mult mai bine. Prima dintre reşedinţele Vanderbilt de pe Fifth Avenue a fost construită în 1883, iar în 1914 a fost demolată. Pînă în 1947, au dispărut toate. Nici măcar una dintre casele de ţară ale familiei nu a fost locuită de a doua generaţie.

În mod remarcabil, nici din interiorul clădirilor nu a fost salvat aproape nimic. Atunci cînd şeful omonim al companiei de demolări Jacob Volk a fost întrebat de ce nu a recuperat nepreţuitele şeminee din marmură de Carrara, faianţa maură, lambriurile iacobine şi alte comori din reşedinţa William K. Vanderbilt de pe Fifth Avenue, acesta i-a aruncat o privire ucigătoare celui care întreba: „Nu mă ocup de lucruri la mîna a doua”, a spus el.

1. În limba engleză „Norman” înseamnă „normand”, fiind şi prenume masculin (n. trad.).

2* Comodorul era familiar şi cu slăbiciunile fierului pomenite în capitolul precedent. În 1838, un tren de pe calea ferată Camden and Amboy în care se afla a deraiat atunci cînd o osie s-a rupt, iar vagonul lui Vanderbilt a fost aruncat în josul unui rambleu de 30 de picioare. Doi pasageri au fost ucişi. Vanderbilt a fost grav rănit, dar a supravieţuit. În tren se afla şi fostul preşedinte John Quincy Adams, care nu a fost rănit.

3. În limba engleză, „built more” („a construit mai mult”) şi „Biltmore” se pronunţă la fel (n. trad.).

4* Familia lui Edison a locuit tot în Canada pînă cu puţin timp înainte de naşterea sa. Este interesant să ne gîndim cît de diferită ar fi putut fi istoria Americii de Nord dacă Edison şi Bell ar fi rămas amîndoi la nordul graniţei şi şi-ar fi creat invenţiile acolo.

5. „Banca pentru pantofi şi piele”, în limba engleză (n. trad.).

6. „Miel mare”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 11

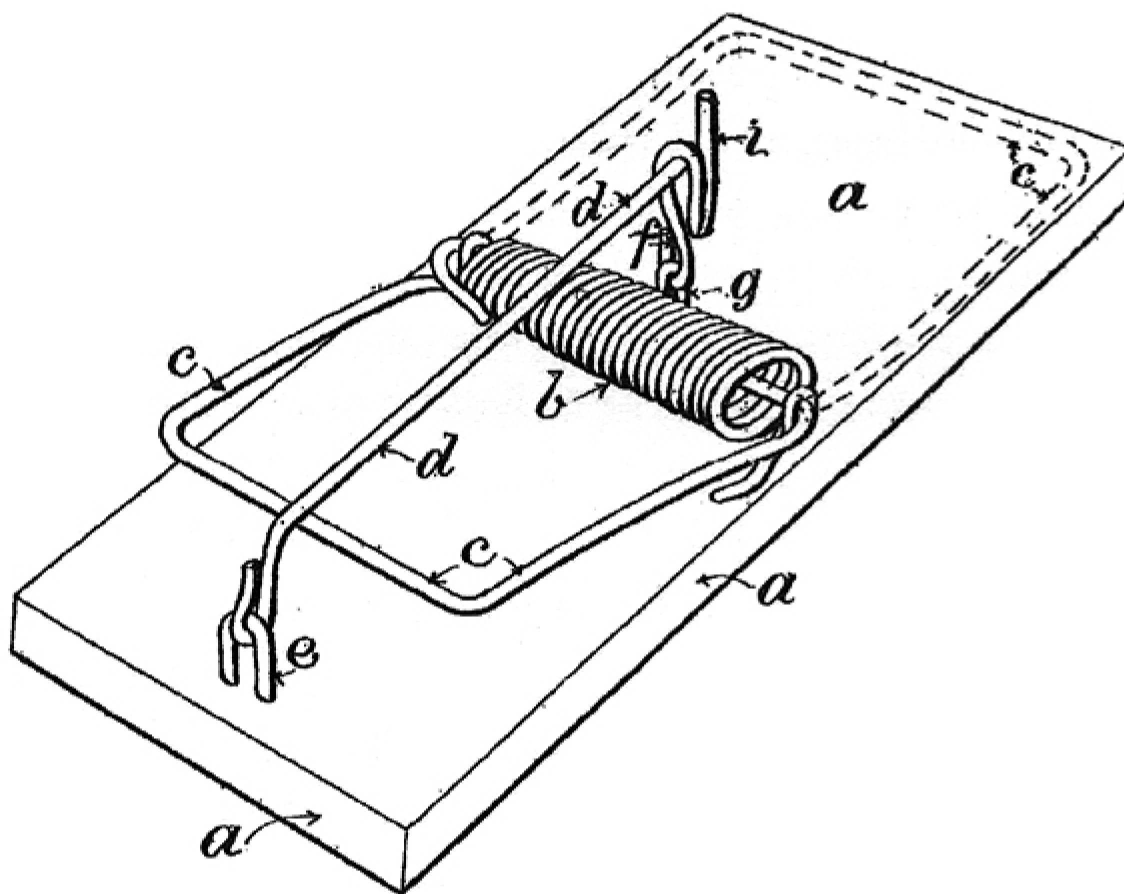
Biroul

I

În 1897, un negustor de fier din Leeds pe nume James Henry Atkinson a luat o bucată mică de lemn, nişte sîrmă tare şi cam atît şi a creat una dintre cele mai utile născociri din istorie: capcana de şoareci. Este unul dintre numeroasele articole folositoare – agrafa de birou, fermoarul şi acul de siguranţă, printre multe altele – inventate la sfîrşitul secolului al XIX-lea, atît de aproape de perfecţiune încă de la început, încît aproape că nu li s-au adus deloc îmbunătăţiri în deceniile scurse de atunci. Atkinson şi-a vîndut brevetul pentru 1.000 de lire, o sumă foarte semnificativă pe vremea aceea, şi a continuat să inventeze alte lucruri, dar nimic care să îi aducă mai mulţi bani sau nemurire.

Produsă sub marca Little Nipper, capcana lui de şoareci s-a vîndut în zeci de milioane de exemplare şi elimină în continuare şoarecii cu o eficienţă energică şi brutală în întreaga lume. Şi noi avem mai multe Little Nipper şi auzim pocnetul groaznic al unui sfîrşit tragic mult mai des decît ne-am dori. Iarna îi prindem de două sau trei ori pe săptămînă, aproape întotdeauna în acelaşi loc, într-o cameră mică şi mohorîtă de la capătul casei.

Deşi denumirea de „birou” îl face să pară un spaţiu semnificativ, în realitate e doar un nume pompos pentru un gen de magazie, prea întunecoasă şi rece chiar şi în lunile blînde pentru a ne încuraja să zăbovim acolo. E o altă încăpere care nu apare în planurile originale ale lui Edward Tull. Probabil că domnul Marsham a decis să o adauge deoarece avea nevoie de un birou în care să îşi scrie predicile şi să îi primească pe enoriaşi – mai ales, îndrăznesc să spun, pe cei mai nerafinaţi şi cu cizmele pline de noroi dintre ei; cu siguranţă că soţia nobilului de ţară ar fi fost invitată în salonul mai confortabil de alături. În prezent, biroul este refugiul final al mobilei şi fotografiilor vechi pe care un membru al parteneriatului marital le admiră, iar celălalt ar prefera să le vadă pe foc. Aproape singurul motiv pentru care mai intrăm acum acolo este să verificăm capcanele de şoareci.

Desenul de pe brevetul lui James Henry Atkinson pentru capcana de şoareci „Little Nipper”, 1899

Şoarecii nu sînt fiinţe uşor de înţeles. Pentru început, sînt extraordinari de creduli. Cînd ne gîndim cît de uşor învaţă să îşi găsească drumul prin labirinturi şi alte medii complexe din laborator, e surprinzător că nu au înţeles nicicum că un bob de unt de arahide pe o platformă de lemn este o ispită căreia merită să îi rezişti. Nu mai puţin misterioasă în casa noastră este şi predilecţia lor – aş putea spune aproape hotărîrea lor – de a muri în această încăpere, biroul. Nu este doar cea mai răcoroasă cameră din casă, dar şi cea mai îndepărtată de bucătărie şi de toate firimiturile de biscuit, boabe de orez scăpate şi alte bucăţele de mîncare ajunse pe podea care aşteaptă să fie luate. Şoarecii se ţin la distanţă de bucătărie (probabil, ni s-a sugerat, deoarece cîinele noastru doarme acolo), iar capcanele din bucătărie, oricît de somptuoasă ar fi momeala lor, nu prind decît praf. Biroul este cel faţă de care şoarecii par atraşi în mod fatal, acesta fiind motivul pentru care m-am gîndit că ar putea fi locul potrivit în care să ne gîndim la numeroasele fiinţe care locuiesc împreună cu noi.

Oriunde există oameni există şi şoareci. Nici o altă fiinţă nu trăieşte în mai multe medii decît noi şi ei. Şoarecii de casă – *Mus musculus*, cum sînt cunoscuţi în mod formal – sînt nemaipomenit de adaptabili în ceea ce priveşte mediul. Şoarecii au fost descoperiţi trăind pînă şi în camerele frigorifice pentru carne, ţinute permanent la –10°C. Mănîncă aproape orice. Sînt aproape imposibil de ţinut în afara casei: un adult de talie normală se poate strecura printr-o deschizătură de doar zece milimetri, o gaură atît de mică încît aproape cu siguranţă că am paria oricît că un şoarece matur nu ar putea să se strecoare prin ea. Ba ar putea. Pot. Adesea o şi fac.

Odată intraţi, şoarecii se înmulţesc în ritm ameţitor. În condiţii optime (iar în cele mai multe case condiţiile sînt rareori altfel decît optime), o femelă va produce prima ei serie de pui la şase sau opt săptămîni după ce s-a născut, apoi lunar. O serie obişnuită de pui constă din şase pînă la opt progenituri, astfel că numărul poate creşte rapid. Doi şoareci prolifici ar putea produce, teoretic, un milion de descendenţi într-un an. Aceasta nu se întîmplă în casele noastre, slavă Domnului, dar în foarte puţine ocazii numărul şoarecilor chiar scapă complet de sub control. Australia pare a fi deosebit de propice în această privinţă. Într-o invazie celebră din 1917, oraşul Lascelles, din vestul Victoriei, a fost pur şi simplu năpădit de şoareci, după o iarnă neobişnuit de caldă. Pentru o perioadă scurtă, dar memorabil de animată, în Lascelles populaţia de şoareci a fost atît de densă încît fiecare suprafaţă orizontală a devenit o masă frenetică de trupuri zvîcnind. Fiecare obiect neînsufleţit tremura sub o haină de blană. Nu aveai unde să te aşezi. Paturile erau inutilizabile. „Oamenii dorm pe mese ca să evite şoarecii”, relata un ziar. „Femeile sînt într-o stare permanentă de groază, iar bărbaţii încearcă mereu să împiedice şoarecii să li se strecoare pe sub gulerul hainei.” Peste 1.500 de tone de şoareci – probabil o sută de milioane de indivizi – au fost ucişi înainte ca invazia să fie eliminată.

Chiar şi în număr relativ mic, şoarecii pot produce multe pagube, mai ales în zonele de depozitare a alimentelor. Şoarecii şi alte rozătoare consumă aproximativ o zecime din recolta anuală de cereale a Americii – o proporţie uluitoare. Fiecare şoarece roade circa cincizeci de grăunţe pe zi, ceea ce produce şi multă contaminare. Din cauza imposibilităţii de a crea condiţii perfecte de depozitare, reglementările sanitare din majoritatea ţărilor permit două boabe de fecale la jumătate de kilogram de

cereale – ceva ce ar trebui să vă amintiţi data viitoare cînd priviţi o pîine integrală.

Şoarecii sînt vectori remarcabili ai bolilor. Hantavirusul, o familie de afecţiuni respiratorii şi renale întotdeauna neplăcute şi uneori mortale, este asociat în mod special cu şoarecii şi cu excrementele lor. (Numele *hanta* provine de la un rîu din Coreea unde boala a fost observată pentru prima oară de către occidentali, în timpul Războiului Coreei.) Din fericire, hantavirusul este destul de rar, dat fiind că puţini dintre noi inhalăm vaporii excrementelor de şoarece, dar, dacă ne apropiem de excrementele infectate – tîrîndu-ne prin pod, să zicem, sau aşezînd o capcană în dulap –, în multe ţări riscăm să ne infectăm. La nivel global, peste 200.000 de oameni sînt infectaţi anual, iar boala ucide între 30% şi 80% dintre victime, în funcţie de cît de rapid şi de bine sînt tratate. În Statele Unite, 30-40 de oameni contractează anual hantavirusul şi cam o treime dintre ei mor. În Marea Britanie, din fericire, boala nu se înregistrează. Şoarecii sînt asociaţi şi cu apariţia salmonelozei, leptospirozei, tularemiei, ciumei, hepatitei, febrei Q şi tifosului murin, printre multe alte boli. Pe scurt, există motive foarte întemeiate pentru a nu ne dori şoareci în casă.

Aproape orice se poate spune despre şoareci este valabil şi mai mult în cazul verilor lor, şobolanii. În casele noastre şi în jurul lor există mai mulţi şobolani decît vrem să credem. Chiar şi cele mai bune case au uneori şobolani. Există două specii principale în zona temperată: cel numit emfatic *Rattus rattus*, cunoscut şi sub numele (elocvent) de şobolanul de acoperiş, şi *Rattus norvegicus*, sau şobolanul cenuşiu[1]*. Şobolanului de acoperiş îi place să stea la înălţime – mai ales în copaci şi în mansarde –, astfel că alergăturile pe care le auziţi pe plafonul dormitorului vostru noaptea tîrziu, îmi pare rău s-o spun, ar putea să nu fie din cauza şoarecilor. Din fericire, şobolanii de acoperiş sînt mai retraşi

decît şobolanii cenuşii care trăiesc în vizuini şi care sînt cei pe care îi vedeţi alergînd prin canale în filme sau dînd tîrcoale containerelor de gunoi de pe aleile lăturalnice.

Asociem şobolanii cu condiţiile sărăciei, dar şobolanii nu sînt proşti şi preferă casele înstărite, nu pe cele sărace. Mai mult, casele moderne constituie un mediu propice pentru şobolani. „Conţinutul bogat în proteine al alimentelor ce se consumă în cartierele prospere este deosebit de ademenitor”, scria acum cîţiva ani James M. Clinton, un oficial american al serviciilor pentru sănătate publică, într-un raport ce rămîne una dintre cele mai convingătoare cercetări, chiar dacă şi îngrijorătoare, făcute asupra comportamentului şobolanilor domestici. Nu numai că locuinţele moderne sînt pline de mîncare, ci mulţi dintre ocupanţii lor o aruncă în modalităţi care o fac practic irezistibilă. După cum spunea Clinton: „Evacuarea gunoiului de astăzi din case oferă un flux de hrană abundentă, uniformă şi bine echilibrată pentru şobolani”. Potrivit lui Clinton, una dintre cele mai vechi legende urbane, cum că şobolanii intră în case prin toalete, este de fapt adevărată. Într-una dintre invazii, şobolanii din Atlanta au invadat mai multe case din cartierele bogate şi au muşcat mulţi oameni. „De mai multe ori”, relata Clinton, „au fost găsiţi şobolani vii în vasul de toaletă”. Dacă a existat vreodată un motiv pentru a pune capacul, probabil că acesta e.

Odată ajunşi în mediul domestic, cei mai mulţi şobolani nu manifestă frică „şi chiar se vor apropia deliberat şi vor intra în contact cu persoanele nemişcate”. Şobolanii sînt îndrăzneţi mai ales în prezenţa bebeluşilor şi a bătrînilor. „Am constatat cazul unei femei neajutorate atacată de şobolani în timp ce dormea”, relata Clinton. Apoi continua: „Victima, o hemiplegică în vîrstă, a sîngerat masiv din cauza multiplelor răni cauzate de muşcăturile de şobolan şi a murit în ciuda tratamentului de la camera

de gardă. Nepoata ei de 17 ani, care dormea în aceeaşi cameră la momentul atacului, nu a păţit nimic”.

Muşcăturile de şobolan nu sînt raportate în totalitate, deoarece doar cele mai grave cazuri atrag atenţia, dar chiar şi potrivit celor mai conservatoare cifre, cel puţin 14.000 de oameni sînt atacaţi de şobolani în Statele Unite în fiecare an. Şobolanii au dinţi foarte ascuţiţi şi pot deveni agresivi dacă sînt încolţiţi, muşcînd „sălbatic şi orbeşte, precum cîinii turbaţi”, potrivit unei autorităţi în domeniu. Un şobolan motivat poate sări pînă la 3 picioare înălţime – suficient de mult pentru a fi un motiv de îngrijorare dacă vine spre tine şi dacă este agitat.

Apărarea obişnuită împotriva invaziilor de şobolani este otrava. Otrăvurile sînt concepute adesea pe baza faptului curios că şobolanii nu pot să regurgiteze, astfel că vor reţine otrava pe care alte animale – cîinii şi pisicile de companie, de exemplu – ar vomita-o imediat. Şi anticoagulantele sînt folosite adesea, dar există probe care sugerează că şobolanii dezvoltă rezistenţă la ele.

Şobolanii sînt, de asemenea, inteligenţi şi cooperează adesea. La fosta piaţă de păsări Gansevoort din Greenwich Village, New York, autorităţile responsabile cu deratizarea nu puteau înţelege cum reuşesc şobolanii să fure ouă fără să le spargă, aşa că într-o noapte un deratizator s-a aşezat la pîndă. A văzut că un şobolan apuca oul cu toate cele patru labe, apoi se rostogolea pe spate. Un al doilea şobolan îl trăgea apoi pe primul de coadă pînă la vizuina lor, unde puteau să îşi împartă răsplata în tihnă. În mod similar, lucrătorii de la o fabrică de ambalare au descoperit cum hălci de carne atîrnate în cîrlige erau răsturnate pe podea şi devorate în fiecare noapte. Un deratizator pe nume Irving Billig a pîndit şi a descoperit că o mulţime de şobolani formau o piramidă sub o halcă de carne, iar un şobolan se căţăra în vîrful grămezii şi de acolo sărea pe carne. Apoi se

urca pe partea de sus a acesteia şi rodea în jurul cîrligului, pînă cînd carnea cădea pe podea, moment în care sute de şobolani se repezeau lacomi asupra ei.

Atunci cînd mănîncă, şobolanii se îndoapă fără ezitare dacă există alimente din belşug, dar, la nevoie, pot să se descurce şi cu foarte puţin. Un şobolan adult poate să supravieţuiască cu mai puţin de treizeci de grame de mîncare pe zi şi cu doar cincisprezece mililitri de apă. În materie de distracţie, se pare că le place să roadă cabluri. Nimeni nu ştie de ce, întrucît în mod evident cablurile nu sînt hrănitoare şi nu oferă nimic în schimb, cu excepţia posibilităţii foarte reale a unui şoc fatal. Totuşi, şobolanii nu se pot abţine. Se presupune că nu mai puţin de un sfert din incendiile inexplicabile altfel pot fi atribuite roaderii cablurilor de către şobolani.

Atunci cînd nu mănîncă, probabil că şobolanii fac sex. Şobolanii fac foarte mult sex – de pînă la douăzeci de ori pe zi. Dacă un mascul nu poate găsi o femelă, el va fi fericit – sau cel puţin dispus – să găsească satisfacţie alături de un mascul. Femelele sînt extraordinar de fertile. O femelă obişnuită de şobolan cenuşiu produce 35,7 progenituri pe an, în serii de cîte şase-nouă o dată. În anumite condiţii însă, o femelă poate produce o serie nouă de pînă la douăzeci de pui o dată la trei săptămîni. Teoretic, doi şobolani care se împerechează ar putea fonda o dinastie de 15.000 de noi şobolani într-un an. În practică, aceasta nu se întîmplă, deoarece şobolanii mor în proporţie foarte mare. Ca multe animale, sînt programaţi de evoluţie să moară destul de uşor. Rata mortalităţii anuale este de 95%. În mod normal, o campanie de deratizare agresivă va reduce populaţia de şobolani cu 75%, dar, odată ce campania ia sfîrşit, populaţia de şobolani îşi revine în decurs de şase luni sau mai puţin. Pe scurt, un

şobolan individual nu are şanse mari să trăiască, dar familia sa este practic indestructibilă.

În cea mai mare parte a timpului însă, şobolanii sînt foarte leneşi. Îşi petrec pînă la douăzeci de ore pe zi dormind, în mod normal ieşind să caute mîncare doar după apusul soarelui. Rareori se aventurează la mai mult de 150 de picioare distanţă, dacă au de ales. Este posibil ca aceasta să facă parte dintr-o strategie de supravieţuire, deoarece ratele mortalităţii urcă vertiginos de fiecare dată cînd sînt siliţi să migreze.

Atunci cînd şobolanii sînt amintiţi într-un context istoric, subiectul care urmează în mod invariabil este ciuma. Este posibil ca această afirmaţie să nu fie justă. În primul rînd, şobolanii nu ne infectează efectiv cu ciumă. Mai degrabă, ei adăpostesc puricii (care adăpostesc bacteria) ce răspîndesc boala. Ciuma îi ucide pe şobolani în aceeaşi proporţie în care ne ucide şi pe noi. De fapt, ucide şi multe altele. Unul dintre semnele unei epidemii de ciumă este un număr mare de cîini, pisici, vaci şi alte animale moarte răspîndite peste tot. Puricii preferă mai curînd sîngele animalelor cu blană decît sîngele oamenilor şi, în general, se îndreaptă spre noi doar atunci cînd nu există altceva mai bun. Din acest motiv, epidemiologii moderni din locurile în care ciuma se întîlneşte încă – mai ales anumite părţi din Africa şi Asia – evită în general să sacrifice cu entuziasm şobolanii şi alte rozătoare în timpul epidemiilor. În realitate, nu există moment mai oportun pentru a avea şobolani în jur decît atunci cînd izbucneşte ciuma. Oricum, peste şaptezeci de alte fiinţe în afară de şobolani – inclusiv iepuri, şoareci de cîmp, marmote, veveriţe şi şoareci – au un rol în răspîndirea ciumei. Mai mult, probabil cea mai gravă epidemie de ciumă din istorie nu pare să fi implicat deloc şobolani, cel puţin nu în Anglia. Cu mult înaintea celebrei Morţi Negre din secolul al XIV-lea, o ciumă şi mai feroce a devastat Europa în secolul al VII-lea. În

unele locuri a murit aproape întreaga populaţie. În istoria Angliei scrisă în secolul următor, Beda spune că, atunci cînd ciuma a ajuns la mănăstirea lui din Jarrow, i-a ucis pe toţi în afară de stareţ şi un băiat – o rată a mortalităţii mult peste 90%. Oricare ar fi fost sursa răspîndirii bolii, nu a fost vorba de şobolani, se pare. Nicăieri în Marea Britanie nu s-au găsit oase de şobolani din secolul al VII-lea – şi s-a căutat atent. În urma unor săpături din Southampton s-au găsit 50.000 de oase de animale dintr-un grup de locuinţe şi din jurul acestora; nici unul dintre ele nu provenea de la un şobolan.

S-a sugerat că unele epidemii atribuite ciumei s-ar putea să nu fi fost deloc ciumă, ci ergotism, o boală fungică a cerealelor. Ciuma nu ajungea deloc în multe zone nordice reci şi uscate – Islanda a scăpat complet, ca şi mare parte din Norvegia, Suedia şi Finlanda –, chiar dacă şi acolo existau şobolani. În acelaşi timp, ciuma era asociată aproape peste tot unde apărea cu ani bogaţi în precipitaţii – exact circumstanţele în care există tendinţa de producere a ergotismului. Singura problemă legată de această teorie este aceea că simptomele ergotismului nu sînt asemănătoare cu cele ale ciumei. Este posibil ca termenul de „pestă” să fi fost folosit în sens larg sau vag, iar istoricii de mai tîrziu pur şi simplu l-au interpretat greşit.

Chiar şi cu doar o generaţie sau două în urmă, este posibil ca numărul şobolanilor din zonele urbane să fi fost semnificativ mai mare decît acum. *The New Yorker* relata în 1944 că o echipă de deratizatori care lucra într-un hotel bine-cunoscut (dar a cărui identificare era evitată cu grijă) din Manhattan prinsese 236 de şobolani la cele două niveluri ale subsolului, în trei nopţi. Cam la acelaşi moment, şobolanii aproape că invadaseră piaţa de păsări Gansevoort amintită mai sus. Erau atît de mulţi încît secretarele descopereau uneori şobolani care săreau din birouri atunci cînd deschideau sertarele. Au fost chemaţi deratizatorii, care au prins

patru mii de şobolani în cîteva zile, dar nu au putut să îi extermine din piaţă. În cele din urmă, aceasta a fost închisă.

Se scrie adesea că într-un oraş obişnuit există cîte un şobolan pentru fiecare fiinţă umană, dar studiile arată că această afirmaţie este o exagerare. Cifra reală este mai degrabă de un şobolan la treizeci şi cinci de oameni. Din nefericire, aceasta înseamnă totuşi foarte mulţi şobolani – aproximativ un sfert de milion pentru Londra metropolitană, de exemplu.

II

Adevărata viaţă din casele noastre se desfăşoară la o scară mult mai mică. În ţinutul celor foarte mici, casele noastre freamătă de viaţă: ele sînt veritabile păduri tropicale pentru fiinţe care se tîrăsc şi se caţără. Armate de fiinţe minuscule patrulează junglele nesfîrşite ale fibrelor covoarelor noastre, plutesc printre fire de praf în suspensie, se tîrăsc noaptea peste cearşafuri pentru a paşte pe munţii imenşi, delicioşi şi înălţîndu-se uşor care sîntem chiar noi. Aceste fiinţe există într-un număr pe care nu am vrea să-l ştim. Doar patul, dacă este obişnuit de curat, de vechi şi de mare şi dacă este întors cu o frecvenţă normală (cu alte cuvinte, aproape niciodată), este casa a aproximativ două milioane de acarieni prea mici pentru a fi văzuţi cu ochiul liber, dar neîndoielnic prezenţi. S-a calculat că, în cazul unei perne de şase ani vechime (aceasta fiind vîrsta medie a unei perne), o zecime din greutatea ei este alcătuită din piele căzută, acarieni vii şi morţi şi excrementele acestora.

Căţărîndu-se printre acarieni, la o scară mult mai mare, s-ar putea ca în zilele noastre să existe şi păduchi, deoarece se pare că aceste fiinţe pe vremuri aproape dispărute revin. Ca şi în cazul şobolanilor, există două

specii principale de păduchi: *Pediculus capitas*, sau păduchele capilar, şi *Pediculus corporis*, sau păduchele de corp. Aceştia din urmă sînt relativ nou-veniţi pe scena agresorilor corporali. Ei au evoluat cîndva în ultimii 50.000 de ani din păduchii capilari. Dintre cele două specii, păduchii capilari sînt mult mai mici (cam de mărimea unei seminţe de susan şi, de fapt, chiar seamănă bine cu acestea) şi, astfel, mai greu de depistat. O femelă adultă va depune între trei şi şase ouă pe zi. Fiecare păduche poate trăi pînă la aproximativ treizeci de zile. Ouăle de păduche se numesc lindini. Păduchii şi-au creat o rezistenţă sporită la pesticide, dar cel mai important motiv pentru înmulţirea lor pare a fi spălarea hainelor la temperaturi mici în maşinile de spălat. Potrivit doctorului John Maunder de la British Medical Entomology Center, „Dacă spălăm haine infestate cu păduchi la temperatură mică, tot ce vom obţine vor fi păduchi mai curaţi”.

În mod tradiţional, cea mai obişnuită sperietoare din dormitor erau ploşniţele – *Cimex lectularius*, după cum sînt cunoscute ştiinţific aceste mici sugătoare de sînge. Din pricina ploşniţelor, nimeni nu dormea niciodată singur. În vremurile de demult, oamenii erau scoşi din minţi de ploşniţe şi de dorinţa de a scăpa de ele. Atunci cînd Jane Carlyle a descoperit că ploşniţele invadaseră patul menajerei ei, a pus ca patul să fie demontat şi dus în grădină, unde fiecare componentă a fost spălată cu clorură de var, apoi băgată în apă timp de două zile ca să înece orice ploşniţă ar fi supravieţuit dezinfectantului. Între timp, aşternuturile au fost duse într-o cameră închisă ermetic şi tratate în mod repetat cu pudră dezinfectantă pînă cînd nu au mai apărut deloc ploşniţe. Abia atunci a fost patul reasamblat, iar menajerei i s-a permis să îşi reia somnul normal, într-un pat care aproape cu siguranţă devenise cam toxic pentru ea, ca şi pentru oricare insectă ar fi îndrăznit să se strecoare înapoi.

Chiar şi atunci cînd paturile nu erau infestate, exista obişnuinţa de a le demonta cel puţin o dată pe an şi de a le trata cu dezinfectant sau lac, ca precauţie. Producătorii îşi făceau adesea reclamă cu cît de repede şi uşor puteau fi demontate paturile lor pentru mentenanţa anuală. Paturile de alamă au devenit populare în secolul al XIX-lea nu pentru că alama a început brusc să fie considerată un metal elegant pentru paturi, ci pentru că nu adăpostea ploşniţe.

Ca şi păduchii, ploşniţele revin în mod nedorit. În cea mai mare parte a secolului XX, ele au fost, practic, exterminate din majoritatea Europei şi Americii, graţie apariţiei insecticidelor moderne, dar în ultimii ani au reapărut în forţă. Nimeni nu ştie sigur de ce. Poate că motivul e legat de călătoriile internaţionale – oamenii le aduc acasă în valize şi aşa mai departe – sau de faptul că îşi creează o rezistenţă mai mare la substanţele folosite împotriva lor. Indiferent de motiv, dintr-odată sînt observate din nou. „Unele dintre cele mai bune hoteluri din New York au ploşniţe”, cita *The New York Times* spusele unui expert dintr-un raport din 2005. Articolul din *The Times* observa că, deoarece oamenii nu au nici un fel de experienţă cu ploşniţele şi nu ştiu ce să caute, îşi dau seama că sînt infestaţi doar atunci cînd se trezesc din somn şi descoperă că zac într-un cuib de ploşniţe.

Dacă am avea echipamentul adecvat şi un grad neobişnuit de motivare, am putea găsi nenumărate milioane de alte fiinţe drăgălaşe care trăiesc împreună cu noi – triburi enorme de izopode, decapode, artropode, miriapode, chilopode şi alte gîngănii aproape invizibile. Unele dintre aceste fiinţe mici sînt practic imposibil de eradicat. S-a descoperit că o insectă numită *Niptus hololeucus* trăieşte în ardeiul iute şi în dopurile de

plută ale sticluţelor cu cianură. Altele, precum microorganismele din făină şi cele din brînză, stau la masă împreună cu noi destul de regulat.

Dacă trecem la nivelul imediat inferior al fiinţelor vii, lumea microbilor, numărul lor devine imposibil de evaluat. Doar pielea noastră este gazda a aproximativ un trilion de bacterii. Înăuntrul nostru sînt mii de trilioane de alte bacterii, multe dintre ele implicate în sarcini necesare şi utile precum descompunerea alimentelor, în intestine. În total, găzduim în trupul nostru cam o sută de cvadrilioane de celule bacteriene. Dacă le-am scoate afară şi le-am pune grămadă, ar cîntări cam două kilograme. Microbii sînt omniprezenţi, încît uităm uşor că o mare parte a oricărei case moderne este ocupată de obiecte masive din metal – frigidere, maşini de spălat vase, maşini de spălat haine – care există exclusiv pentru a le ucide sau suprima. Eliminarea germenilor este un fel de misiune zilnică permanentă pentru cei mai mulţi dintre noi.

Cel mai celebru expert în germeni din lume este, aproape cu siguranţă, doctorul Charles P. Gerba de la University of Arizona, care este atît de dedicat acestui domeniu încît i-a dat unuia dintre copiii săi al doilea prenume Escherichia, după bacteria *Escherichia coli*. Dr. Gerba a stabilit cu mai mulţi ani în urmă că germenii din gospodărie nu sînt întotdeauna cei mai numeroşi acolo unde ne-am aştepta să fie. Într-o cercetare celebră, el a măsurat conţinutul bacterian din încăperi diferite din case diferite şi a descoperit că, de regulă, cea mai curată suprafaţă dintr-o casă obişnuită este colacul de toaletă. Aceasta se datorează faptului că este şters cu dezinfectant mai des decît orice altă suprafaţă. În schimb, un calculator obişnuit are de cinci ori mai multe bacterii vii pe suprafaţa sa decît un colac de toaletă.

Cea mai murdară suprafaţă dintre toate este chiuveta din bucătărie, urmată îndeaproape de blatul de bucătărie, iar cel mai mizerabil obiect

este spălătorul de vase. Majoritatea materialelor textile utilizate la curăţat se scaldă în bacterii, iar folosirea lor pentru a şterge blatul (ori farfurii, blatul de tăiat pîine, o bărbie unsuroasă sau oricare altă suprafaţă) nu face decît să transfere microbii dintr-un loc în altul, acordîndu-le şanse noi de a se înmulţi şi de a prolifera. Gerba a descoperit că al doilea cel mai eficient mod de a răspîndi germenii este de a trage apa cu capacul toaletei ridicat. Astfel, miliarde de microbi se împrăştie în aer. Mulţi rămîn acolo, plutind ca nişte mici bule de săpun, aşteptînd să fie inhalaţi, pînă la două ore; alţii se aşază pe anumite obiecte, cum ar fi periuţele noastre de dinţi. Acesta constituie, desigur, încă un motiv bun pentru a pune capacul.

Aproape cu siguranţă, cea mai memorabilă descoperire din ultimii ani în privinţa microbilor a fost cea în care o elevă de liceu cu iniţiativă din Florida a comparat calitatea apei din toaletele restaurantelor de tip fast-food din localitatea natală cu calitatea gheţii din răcoritoare şi a descoperit că în 70% dintre localurile pe care le-a investigat apa din toaletă era mai curată decît gheaţa.

Ceea ce e probabil cel mai remarcabil la toate aceste forme de viaţă este cît de puţin ştim despre ele – şi cît de recent am aflat toate aceste informaţii. Acarienii nu au fost descoperiţi pînă în 1965, deşi în fiecare pat există milioane de astfel de creaturi. În 1947, un corespondent medical al *The New Yorker* încă mai putea să scrie: „Microorganismele sînt rareori întîlnite în această ţară, iar pînă de curînd ele erau practic necunoscute în New York”. Apoi, spre sfîrşitul anilor 1940, locuitorii unui complex de apartamente numit Kew Gardens din Queens, New York, au început să se îmbolnăvească în număr mare, prezentînd simptome asemănătoare gripei. Boala a fost cunoscută drept „febra misterioasă din Kew Gardens”, pînă cînd un deratizator perspicace a observat că şi şoarecii se îmbolnăveau şi, la o examinare mai atentă, a descoperit că anumite microorganisme care

trăiau în blana lor – aceleaşi despre care se presupunea că nu există în număr mare în America – le transmiteau locuitorilor apartamentelor rickettsioză veziculoasă.

Niveluri similare de ignoranţă s-au manifestat mult timp faţă de fiinţe mai mari, nu în ultimul rînd faţă de unul dintre cele mai puţin înţelese animale întîlnite uneori în casele moderne: liliacul. Aproape nimănui nu îi plac liliecii şi e păcat, pentru că liliecii fac mai mult bine decît rău. Consumă cantităţi enorme de insecte, în beneficiul recoltelor şi oamenilor deopotrivă. Liliacul maroniu, cea mai comună specie din America, consumă pînă la şase sute de ţînţari pe oră. Liliacul pitic – care cîntăreşte mai puţin decît o monedă mică – aspiră trei mii de insecte în decursul plonjoanelor dintr-o noapte. Fără lilieci, ar exista mai multe musculiţe în Scoţia, mai mulţi purici de nisip în America de Nord şi mai multe friguri la tropice. Arborii din păduri ar fi roşi în bucăţele. Recoltele ar avea nevoie de mai multe pesticide. Lumea naturală ar deveni foarte tensionată. Liliecii sînt, de asemenea, cruciali pentru ciclul de viaţă al multor plante sălbatice, pentru că polenizează şi răspîndesc seminţe. *Carollia perspicillata* – un liliac minuscul din America de Sud – poate consuma pînă la 60.000 de seminţe mici pe noapte. Răspîndirea seminţelor de către o singură colonie de *Carollia perspicillata* – aproximativ 400 de lilieci – poate produce nouă milioane de răsaduri de pomi fructiferi pe an. Fără lilieci, aceşti copaci fructiferi nu ar exista. Liliecii sînt, de asemenea, cruciali pentru supravieţuirea în sălbăticie a avocadoului, balsei, bananierului, arborelui de pîine, cajuului, arborelui care produce cuişoare, smochinului, arborelui de guava, mangoului, piersicului şi cactusului Saguaro, printre altele.

În lume există mai mulţi lilieci decît ne dăm noi seama. De fapt, cam un sfert dintre toate speciile de mamifere – aproximativ unsprezece mii în

total – sînt lilieci. Mărimea lor variază de la liliacul cu nas de porc, la fel de mic ca un bondar, fiind, astfel, cel mai mic dintre toate mamiferele, pînă la magnificele vulpi zburătoare din Australia şi Asia de Sud, care pot ajunge la o anvergură de aproape şase picioare.

Uneori, în trecut, s-a încercat valorificarea calităţilor speciale ale liliecilor. În al Doilea Război Mondial, armata americană a investit mult timp şi bani într-un plan extraordinar de înarmare a liliecilor cu bombe incendiare şi de eliberare a acestora din avion în număr mare – nu mai puţin de un milion odată – deasupra Japoniei. Se presupunea că liliecii îşi vor găsi adăpost sub streşini şi acoperişuri, iar după puţin timp detonatoarele mici cu ceas se vor declanşa şi bombele vor exploda, provocînd sute de mii de incendii.

Producerea de bombe şi declanşatoare suficient de mici necesita multe experimente şi ingeniozitate, dar în cele din urmă, în primăvara anului 1943, lucrul avansase suficient pentru ca în Muroc Lake, California, să aibă loc un test. E puţin spus că lucrurile nu au mers conform planului. În mod remarcabil pentru un experiment, liliecii erau într-adevăr înarmaţi cu bombe mici atunci cînd au fost eliberaţi, ceea ce nu s-a dovedit o idee bună. Liliecii nu au aterizat pe ţintele desemnate, ci au distrus toate hangarele şi mare parte din magaziile aeroportului din Muroc Lake, ca şi maşina unui general. Raportul generalului asupra evenimentelor acelei zile trebuie să fi constituit o lectură interesantă. În orice caz, programul a fost anulat la puţin timp după aceea.

Un plan ceva mai puţin nesăbuit, dar în cele din urmă la fel de lipsit de succes, de a folosi liliecii a fost conceput de un anumit doctor Charles A.R. Campbell, de la Tulane University Medical School. Ideea lui Campbell era de a construi „turnuri de lilieci” imense, unde aceştia să îşi facă cuib şi să se înmulţească, apoi să iasă şi să mănînce ţînţari. Campbell

credea că astfel se va reduce substanţial incidenţa malariei şi, în plus, se va acumula guano în cantităţi suficiente pentru a fi vîndut. Mai multe astfel de turnuri au fost construite şi unele dintre ele încă mai există, chiar dacă cu greu, însă ele nu au funcţionat niciodată. Se pare că liliecilor nu le place să li se spună unde să trăiască.

În America, liliecii au fost chinuiţi mulţi ani de oficialii din domeniul sănătăţii publice din cauza unor preocupări exagerate – şi uneori iraţionale – că ei ar transmite rabia. Povestea a început în octombrie 1951, cînd o femeie anonimă din vestul Texasului, soţia unui cultivator de bumbac, a dat de un liliac pe drumul de lîngă casa ei. A crezut că era mort, dar cînd s-a aplecat să îl privească mai bine, acesta a sărit şi a muşcat-o de braţ. Acest lucru era foarte neobişnuit. Toţi liliecii americani sînt insectivori şi nu se auzise ca ei să muşte oameni. Ea şi cu soţul ei au pansat rana – era doar o rană mică – şi nu i-au mai dat atenţie. Trei săptămîni mai tîrziu femeia a fost internată la un spital din Dallas, în stare de delir. Era „extrem de agitată” şi incapabilă să vorbească sau să înghită. Privirea ei era plină de groază. Nu mai putea fi ajutată. Rabia poate fi tratată cu succes, însă numai dacă tratamentul este imediat. Odată ce apar simptomele, e prea tîrziu. După patru zile de suferinţă indescriptibilă, femeia a intrat în comă şi a murit.

După acest episod au început să apară cazuri izolate de oameni muşcaţi de lilieci turbaţi în alte locuri – doi în Pennsylvania, cîte unul în Massachusetts şi California, alţi doi în Texas. Toate acestea s-au întîmplat într-un interval de patru ani, deci nu a fost în nici un caz o epidemie, însă a provocat îngrijorare. În cele din urmă, în ziua de Anul Nou din 1956, un oficial din domeniul sănătăţii din Texas, doctorul George C. Menzies, a intrat într-un spital din Austin cu simptome de rabie. Menzies studiase peşterile din centrul Texasului, căutînd probe de lilieci purtători de rabie,

dar nu fusese muşcat sau expus în alt fel la această boală, din cîte se ştia. Şi totuşi s-a infectat şi, după doar două zile de spitalizare, a murit în modul hidos obişnuit, tulburat şi îngrozit, cu ochii cît cepele.

Acest caz a fost relatat pe larg în presă şi a generat un fel de isterie răzbunătoare. Oficialii de la cel mai înalt nivel au concluzionat că măsura urgentă şi necesară era exterminarea. Liliecii au devenit fiinţele cu cei mai puţini prieteni din America. Au urmat ani de exterminare susţinută, iar populaţiile din multe locuri au înregistrat scăderi dramatice. Într-un caz, cea mai mare colonie de lilieci din lume, Eagle Creek, Arizona, a suferit o scădere a populaţiei de la treizeci de milioane la trei mii, în doar cîţiva ani.

Merlin D. Tuttle, cea mai proeminentă autoritate americană în materie de lilieci şi fondator al Bat Conservation International, o organizaţie pentru lilieci, relata o poveste apărută în *The New Yorker* în 1988, despre un caz în care oficialii sănătăţii din Texas i-au spus unui fermier că, dacă nu omora liliecii dintr-o peşteră de pe terenul său, el, familia lui şi animalele lor vor risca să contracteze rabia. La instrucţiunile autorităţilor, fermierul a stropit peştera cu kerosen şi i-a dat foc. Explozia a omorît cam un sfert de milion de lilieci. Cînd Tuttle l-a intervievat ulterior pe fermier, l-a întrebat de cînd deţinea familia lui acea proprietate. Cam de un secol, a răspuns fermierul. Şi în tot acest timp, a continuat Tuttle, avuseseră vreodată probleme din cauza rabiei? Nu, a răspuns fermierul.

„Iar cînd i-am explicat valoarea liliecilor şi ce făcuse, a cedat efectiv şi a început să plîngă”, a spus Tuttle. De fapt, după cum a subliniat Tuttle, „mai mulţi oameni mor anual din cauza intoxicaţiei alimentare la picnicurile organizate de biserici decît au murit în întreaga istorie din cauza contactului cu liliecii”.

Astăzi, liliecii se numără printre speciile aflate în pericol să dispară. Cam un sfert dintre speciile de lilieci sînt pe listele de atenţie privitoare la dispariţie – o proporţie uimitor şi înfricoşător de mare pentru o fiinţă atît de importantă –, iar peste patruzeci de specii se află chiar pe cale de dispariţie. Deoarece liliecii sînt atît de solitari şi adesea dificil de studiat, totalurile populaţiilor lor rămîn în mare parte incerte. În Marea Britanie, de exemplu, nu se ştie sigur dacă există şaptesprezece sau şaisprezece specii de lilieci. Autorităţile nu au suficiente probe pentru a decide dacă liliacul comun a dispărut sau doar a rămas într-un număr foarte mic.

Ceea ce *este* sigur e că situaţia s-ar putea afla pe punctul de a deveni mult mai gravă pretutindeni. La începutul anului 2006, o nouă boală fungică mortală numită sindromul nasului alb (deoarece albeşte perii din jurul nasurilor victimelor) a fost descoperită în rîndul liliecilor care hibernau într-o peşteră din New York. Boala ucide pînă la 95% din liliecii pe care îi infectează. Acum s-a răspîndit în alte şase state şi cu siguranţă se va răspîndi şi mai departe. La sfîrşitul anului 2009, oamenii de ştiinţă încă nu ştiau ce anume face ca această ciupercă să îşi omoare gazda, cum se răspîndeşte, de unde provine sau cum poate fi oprită. Singura certitudine e că ciuperca este adaptată special să supravieţuiască în condiţii de frig – o veste proastă pentru liliecii din mare parte a Americii de Nord, Europei şi Asiei.

Multe fiinţe sînt atît de neînsemnate şi adesea atît de puţin studiate, încît abia dacă le observăm dispariţia. Marea Britanie a pierdut douăzeci de specii de fluturi de noapte în secolul XX, totuşi nu a existat aproape nici un protest. Aproximativ 75% dintre speciile britanice de fluturi de noapte au suferit scăderi ale populaţiei. Intensificarea agriculturii şi pesticidele mai puternice sînt printre cauzele probabile ale scăderii populaţiei, dar de fapt nimeni nu ştie cu certitudine. Speciile de fluturi au

de suferit în mod similar, cel puţin opt populaţii aflîndu-se la un minimum istoric în Marea Britanie, din nou din motive care pot fi doar presupuse. Efectul de domino poate fi considerabil. Păsările sînt adesea periculos de dependente de populaţii sănătoase de fluturi nocturni şi diurni. O singură familie de piţigoi albastru are nevoie de 15.000 de omizi într-un sezon. Prin urmare, scăderea populaţiilor de insecte va însemna şi scăderea populaţiilor de păsări.

III

Trebuie spus că direcţia în care evoluează populaţiile nu este întotdeauna descendentă. Uneori se înregistrează explozii demografice, în moduri care fac istorie. Acest lucru nu a fost niciodată mai adevărat ca în 1873, cînd fermierii din vestul Statelor Unite şi din cîmpiile Canadei au avut parte de o vizită devastatoare, cum nu se mai văzuse pînă atunci. De nicăieri au apărut roiuri de lăcuste *Melanoplus spretus* – mase mari şi ţîrîitoare de insecte mişcătoare şi hămesite care au acoperit soarele şi au devorat tot ce le-a ieşit în cale. Oriunde au aterizat roiurile, efectele au fost înfricoşătoare. Au curăţat cîmpuri şi livezi şi au devorat aproape orice altceva pe care au aterizat. Au mîncat piele tăbăcită şi pînză, rufele întinse pe sîrmă, lîna de pe spatele oilor vii, pînă şi mînerele din lemn ale uneltelor. Un martor uluit a relatat că lăcustele se abătuseră în număr atît de mare, încît stinseseră un foc sănătos. Potrivit majorităţii martorilor, parcă venea sfîrşitul lumii. Zgomotul era asurzitor. S-a estimat că un roi avea 2.800 de kilometri lungime şi poate 170 de kilometri lăţime. I-au trebuit cinci zile ca să treacă. Se consideră că acesta ar fi fost alcătuit din cel puţin 10 miliarde de insecte, dar alte estimări dau o cifră nu mai mică

de 12,5 *trilioane*, cu o greutate cumulată de 27,5 milioane de tone. A fost, aproape sigur, cea mai mare adunătură de fiinţe vii văzută vreodată pe Pămînt. Nimic nu le putea abate din drum. Cînd două roiuri se întîlneau, ele treceau unul prin celălalt şi ieşeau de partea cealaltă cu efectivele intacte. Oricît au fost bătute cu lopeţile sau stropite cu insecticid, acest fapt nu a avut nici un efect măsurabil.

Aceasta se întîmpla exact în momentul în care oamenii se mutau în număr foarte mare în vestul Statelor Unite şi al Canadei, creînd un grînar nou pe marile cîmpii. Populaţia din Nebraska, de exemplu, a crescut de la 28.000 la peste un milion de locuitori într-o singură generaţie. În total, patru milioane de ferme noi au fost create la vest de Mississippi în perioada de după Războiul Civil american, iar multe dintre aceste ferme aveau ipoteci mari pe case şi pămînturi şi credite pe echipamentele noi – secerători, batoze, combine şi aşa mai departe –, necesare cultivării la scară industrială. Sute de mii de alţi oameni investiseră sume enorme în căi ferate, silozuri de cereale şi companii de orice tip pentru a susţine populaţiile aflate în creştere explozivă în vest. Această invazie a desfiinţat, practic, un număr copleşitor de gospodării.

La sfîrşitul verii, lăcustele au dispărut, iar o anumită doză de uşurare şi speranţă a început să apară. Dar optimismul a fost nejustificat. Lăcustele au revenit în următoarele trei veri, de fiecare dată în număr mai mare ca înainte. Ideea îngrijorătoare că viaţa în vest ar putea să devină imposibil de susţinut a început să se răspîndească. Nu mai puţin alarmantă a fost ideea că lăcustele puteau să se răspîndească spre est şi să înceapă să devoreze pămînturile şi mai fertile de acolo. În întreaga istorie a Americii nu a mai existat nici un alt moment atît de întunecat şi de lipsit de speranţă.

Apoi, totul a luat sfîrşit pur şi simplu. În 1877, roiurile au fost mult mai mici şi lăcustele au părut ciudat de letargice. În anul următor nu au mai venit deloc. Lăcusta *Melanoplus spretus* nu doar s-a retras, ci a dispărut complet. A fost un miracol. Ultimul exemplar viu a fost găsit în Canada în 1902. De atunci nu a mai fost văzut nici unul.

A fost nevoie de mai bine de un secol pentru ca oamenii de ştiinţă să înţeleagă ce se întîmplase, dar se pare că lăcustele se retrăgeau în fiecare iarnă ca să hiberneze şi să se înmulţească în solurile argiloase din vecinătatea rîurilor sinuoase de pe cîmpiile înalte de la est de Munţii Stîncoşi. S-a dovedit că acestea au fost tocmai locurile unde noile valuri de fermieri au transformat pămîntul arîndu-l şi irigîndu-l – acţiuni care au ucis lăcustele şi pupele lor în timp ce hibernau. Nu s-ar fi putut inventa un remediu mai eficient nici dacă s-ar fi cheltuit milioane de dolari şi s-ar fi studiat chestiunea mulţi ani. Dispariţia nici unei specii nu poate fi numită vreodată un lucru bun, dar aceasta a fost probabil cea mai apropiată de ceva pozitiv.

Dacă lăcustele ar fi prosperat în continuare, lumea ar fi fost foarte diferită. Agricultura şi comerţul global, popularea vestului şi în cele din urmă soarta vechii noastre case parohiale, ca şi aproape orice altceva în afară de aceste lucruri, legate de ele sau dintre ele ar fi fost profund remodelate în forme pe care cu greu ni le putem imagina. Fermierii americani din ultimul sfert al secolului al XIX-lea erau deja acaparaţi de o formă de populism furios care încuraja o ranchiună profundă faţă de bănci şi marile companii, iar aceste sentimente aveau ecou în oraşele mari, în special în rîndul imigranţilor nou-sosiţi. Dacă agricultura s-ar fi prăbuşit astfel încît să producă greutăţi şi foamete pe teritorii întinse, s-ar fi putut naşte un elan copleşitor spre socialism. Cu siguranţă că mulţi şi-au dorit cu înflăcărare un astfel de rezultat.

Desigur însă că, în schimb, lucrurile s-au liniştit, agricultura din vest şi-a reluat expansiunea, America a devenit grînarul lumii şi zona rurală britanică a intrat multă vreme pe o pantă descendentă din care nu şi-a revenit niciodată complet. Aceasta este o poveste la care vom ajunge la momentul potrivit, dar între timp să ieşim în grădină şi să reflectăm la motivul pentru care cea mai mare parte din peisajul ei a fost şi rămîne atît de plăcut privirii.

1* Şobolanul de acoperiş mai este numit şi şobolanul negru, spre deosebire de şobolanul cenuşiu, dar numele sînt înşelătoare – culoarea blănii nu este un indicator de încredere –, astfel încît rodentologii evită acum mai întotdeauna aceşti termeni.

Capitolul 12

Grădina

I

În 1730, regina Carolina de Anspach, harnica soţie a regelui George al II-lea, mereu doritoare să aducă îmbunătăţiri, a făcut ceva destul de îndrăzneţ. A comandat devierea micului rîu Westbourne din Londra pentru a face un iaz mare în mijlocul Hyde Park. Iazul, numit Serpentine, încă există şi este admirat de vizitatori, deşi aproape nimeni nu îşi dă seama ce simbolistică istorică poartă această apă.

Acesta a fost primul iaz din lume făcut de mîna omului şi conceput să nu pară a fi făcut astfel. E greu de imaginat în prezent cît de radical a fost acest pas. Anterior, toate apele artificiale erau riguros geometrice – fie rectangulare, în stilul oglinzilor de apă, fie circulare, precum Round Pond din învecinatele Kensington Gardens, construite cu doar doi ani mai înainte. Aceasta era o întindere artificială de apă, curbilinie şi graţioasă, care se unduia seducător şi arăta de parcă ar fi fost creaţia naturii, printr-un fericit accident. Oamenii erau încîntaţi de această simulare şi se îngrămădeau să o admire. Familia regală era atît de încîntată, încît pentru o vreme a ţinut pe Serpentine două iahturi supradimensionate, deşi abia dacă aveau loc să vireze fără să se ciocnească.

Pentru regina Carolina a fost un rar triumf popular, deoarece ambiţiile ei legate de grădinărit erau adesea desconsiderate. În aceeaşi perioadă, ea şi-a însuşit două sute de acri din Hyde Park pentru terenul palatului Kensington, interzicînd accesul cetăţenilor particulari pe aleile înfrunzite cu excepţia duminicilor, şi atunci doar într-o anumită perioadă a anului şi dacă arătau respectabil. Deloc surprinzător, aceasta a devenit o sursă de nemulţumire larg răspîndită. De asemenea, a cochetat cu ideea de a face întregul parc St James privat şi l-a întrebat pe prim-ministrul ei, Robert Walpole, cît ar costa această acţiune. „Doar o coroană, doamnă”, a răspuns acesta abia schiţînd un zîmbet.

Aşadar, Serpentine a fost un succes imediat, iar meritul – cu siguranţă pentru partea tehnică, probabil şi pentru concepţie – îi aparţine unui personaj obscur pe nume Charles Bridgeman. De unde anume provenea acest om de geniu a fost întotdeauna un mister. A apărut în 1709, de nicăieri, cu un set de planuri semnate de un specialist pentru cîteva lucrări de peisagistică propuse pentru palatul Blenheim. Totul în legătură cu el înainte de Blenheim este ipotetic: unde s-a născut, momentul şi circumstanţele creşterii sale, unde şi-a dobîndit abilităţile remarcabile. Istoricii nu pot cădea de acord nici măcar dacă să îi scrie numele Bridgeman sau Bridgman. Totuşi, timp de treizeci de ani după ce a apărut pe această scenă, s-a aflat peste tot unde a fost nevoie de peisagistică de înalt nivel. A lucrat cu toţi arhitecţii proeminenţi – John Vanbrugh, William Kent, James Gibbs, Henry Flitcroft – la proiecte din întreaga Anglie. A proiectat şi a amenajat Stowe, cea mai celebră grădină a momentului. A fost numit grădinar regal şi a administrat grădinile de la Hampton Court, Windsor, Kew şi toate parcurile de pe domeniul regal. A creat Richmond Gardens. A proiectat Round Pond şi Serpentine. A supravegheat şi a proiectat pe domenii din sudul Angliei. Oriunde trebuia

făcută o lucrare importantă de peisagistică, era şi Bridgeman. Nu există nici un portret individual al lui, dar apare, destul de neaşteptat, în a doua imagine din seria de tablouri a lui Hogarth *Cariera unui destrăbălat*, unde e unul dintre mai multe personaje, inclusiv un croitor, un instructor de dans şi un jocheu, care trag de tînărul risipitor să îşi cheltuie banii pe ei[1]*. Chiar şi acolo însă, Bridgeman pare a nu fi în largul lui, ca şi cum ar fi ajuns cumva în tabloul greşit.

Peisagistica era deja o afacere înfloritoare în Anglia atunci cînd a apărut Bridgeman. Pepiniera Brompton Park din Londra, care se afla pe un teren ocupat de marile muzee din South Kensington, acoperea o sută de acri şi producea cantităţi enorme de arbuşti, plante exotice şi altă verdeaţă pentru reşedinţele impunătoare din întreaga ţară. Dar acestea erau grădini foarte diferite de cele pe care le cunoaştem astăzi. De exemplu, erau colorate cumplit: aleile erau pline de pietriş colorat, statuile erau zugrăvite în nuanţe aprinse, plantele din straturi erau alese pentru intensitatea tonurilor lor. Nimic nu era natural sau modest. Arbuştii ornamentali erau tunşi în forme fantasmagorice. Aleile şi bordurile erau aliniate riguros şi mărginite de tise şi cimişiri tunşi cu meticulozitate. Domnea formalitatea. Domeniile reşedinţelor impunătoare nu erau atît parcuri, cît exerciţii de geometrie.

Deodată, toată această ordine şi artificialitate a fost dată la o parte, iar moda a devenit să faci lucrurile să pară naturale. De unde a venit acest impuls nu e deloc simplu de spus. Începutul secolului al XVIII-lea a fost o perioadă în care aproape toţi tinerii de origine privilegiată au făcut călătorii lungi în Europa. Practic fără excepţie, ei se întorceau acasă plini de entuziasm faţă de ordinile formale ale lumii clasice, precum şi de o dorinţă arzătoare de a le reproduce în peisajul englez. Din punct de vedere arhitectural, nu doreau decît să copieze cu mîndrie şi fără imaginaţie. În

ceea ce priveşte terenurile însă, ei au respins rigiditatea şi au început să construiască o lume exterioară de un tip complet nou. Pentru cei care cred că britanicii au geniul peisagisticii în sînge, aceasta a fost epoca ce a părut să le demonstreze convingerea.

Unul dintre eroii acestei mişcări a fost vechiul nostru prieten sir John Vanbrugh. Deoarece era autodidact, el a putut să aducă o perspectivă proaspătă în această chestiune. De exemplu, Vanbrugh a tratat amplasarea caselor sale cum nu o mai făcuse nici un alt arhitect. La castelul Howard, printre primele lucruri pe care le-a făcut a fost să rotească cu nouăzeci de grade clădirea pe axa ei, astfel încît să aibă o aliniere nord-sud, şi nu est-vest, ca în primele planuri desenate de William Talman. Astfel, a dispărut ordonarea tradiţională a arhitecturii caselor, cu priveliştile lor sumare asupra cîmpurilor ca un fel de preludiu vizual, însă noua aliniere oferea în schimb o integrare mai bună a casei în peisaj, iar ocupanţii se bucurau de o privelişte infinit mai satisfăcătoare asupra lumii de afară. Aceasta a fost o răsturnare radicală a orientării tradiţionale. Anterior, casele nu erau construite pentru a te bucura de privelişte. Ele *erau* priveliştea.

Pentru un efect sporit, Vanbrugh a introdus o altă caracteristică inspirată: construcţii ieşite din comun, clădiri proiectate cu unicul scop de a completa o privelişte şi de a oferi un loc plăcut asupra căruia să se oprească ochiul rătăcitor. Templul celor patru vînturi de la castelul Howard a fost prima sa astfel de construcţie. La aceasta, Vanbrugh a adăugat cea mai ingenioasă şi mai transformatoare inovaţie, gardul ascuns, un fel de palisadă concepută să separe partea privată a unui domeniu de părţile lui funcţionale, fără intruziunea vizuală a unui zid sau gard viu. A fost o idee preluată de la fortificaţiile militare franceze (unde probabil că Vanbrugh le-a întîlnit pentru prima oară în timpul anilor petrecuţi la închisoare). Acest tip de gard nu era numai un dispozitiv

practic pentru a ţine vitele la distanţă de gazon, ci şi un mod complet nou de a percepe lumea. Terenurile, grădina, parcul, domeniul – toate s-au integrat într-un continuum. Dintr-odată, partea atractivă a unei proprietăţi nu mai trebuia să se termine la marginea gazonului. Putea să se prelungească spre orizont.

O practică mai puţin fericită introdusă de Vanbrugh împreună cu Carlisle la castelul Howard a fost aceea de a demola satele de pe domeniu şi de a-i muta pe locuitori în altă parte, dacă se considera că erau insuficient de pitoreşti sau prea intruzivi. La castelul Howard, Vanbrugh a eliminat nu numai un sat existent, ci şi o biserică şi ruinele castelului de la care îşi lua numele noua reşedinţă. În curînd, sate din întreaga ţară erau demolate pentru a face loc unor reşedinţe mult mai extinse şi unor priveli şti neobstrucţionate. Era aproape ca şi cum o persoană bogată nu putea să înceapă să lucreze la o reşedinţă măreaţă fără să disloce complet cel puţin cîteva zeci de vieţi umile. Oliver Goldsmith a deplîns această practică într-un poem lung şi sentimental, „The Deserted Village”, inspirat de o vizită la Nuneham Park din Oxfordshire, în timp ce primul conte de Harcourt demola un sat străvechi pentru a crea un spaţiu mai pitoresc pentru noua sa reşedinţă. Aici, cel puţin, soarta s-a răzbunat. După ce a terminat lucrul, contele a ieşit la plimbare pe domeniul său proaspăt reconfigurat, dar nu şi-a amintit unde era puţul vechiului sat, a căzut în el şi s-a înecat[2*].

Vanbrugh nu a inventat neapărat aceste lucruri. Horace Walpole, cel puţin, îi acorda lui Bridgeman meritul inventării gardului ascuns şi, din cîte ştim, se poate ca el să îi fi dat ideea lui Vanbrugh. Dar e la fel de posibil şi ca Vanbrugh să îi fi dat lui ideea. Tot ce putem spune este că la începutul anilor 1710 oamenii au avut dintr-odată o grămadă de idei despre cum să aducă îmbunătăţiri peisajului, mai ales dîndu-i un aer mai

natural. Un eveniment care pare să fi contribuit la asta a fost o furtună din 1711, care a doborît arbori în toată ţara şi i-a făcut pe foarte mulţi oameni să observe, în mod evident pentru prima oară, cît de plăcut era decorul lăsat în urmă. În orice caz, oamenii au devenit dintr-odată neobişnuit de dedicaţi naturii.

Joseph Addison, eseistul, a devenit vocea acestei mişcări printr-o serie de articole din *Spectator* numită „The Pleasures of the Imagination”, în care sugera că natura oferă deja toată frumuseţea pe care şi-o poate dori cineva. Aceasta avea nevoie doar de puţină administrare sau, după cum a formulat în cîteva rînduri celebre: „Un om poate să facă un peisaj plăcut din propriile posesiuni. Nu ştiu dacă sînt singurul de această opinie, dar, în ce mă priveşte, aş prefera să privesc un copac în toată bogăţia şi spendoarea crengilor şi ramurilor sale, şi nu atunci cînd este tuns şi aranjat ca o figură geometrică” şi dintr-odată lumea a părut să fie de acord cu el.

Posesorii de reşedinţe impunătoare de pretutindeni au urmat bucuroşi aceste precepte, introducînd alei curbe şi lacuri şerpuite, dar pentru o vreme ameliorările au fost preponderent arhitecturale. În întreaga ţară, proprietarii bogaţi şi-au înţesat domeniile cu grote, temple, turnuri de observaţie, ruine artificiale, obeliscuri, castele false, menajerii, oranjerii, panteoane, amfiteatre, exedre (ziduri curbate cu nişe pentru busturile unor personaje istorice), cîte un sanctuar al nimfelor şi orice alte capricii arhitecturale le treceau prin minte. Acestea nu erau mofturi ornamentale, ci monumente solide. Mausoleul de la castelul Howard, proiectat de Nicholas Hawksmoor (şi unde patronul lui Vanbrugh, al treilea conte, îşi petrece acum eternitatea), a fost la fel de mare şi de costisitor ca oricare dintre bisericile de la Londra ale lui Christopher Wren. Robert Adam a desenat un plan de înălţare a unui oraş roman complet fortificat, cu ruine

pitoreşti şi în întregime artificial, pe doisprezece acri de pajişti deluroase din Herefordshire, pur şi simplu pentru a-i oferi unui nobil minor, lordul Harley, ceva distractiv la care să privească de la masa la care lua micul dejun. Acesta nu a fost construit niciodată, spre deosebire de alte artificii de o măreţie uluitoare. Celebra pagodă de la Kew Gardens, avînd 163 de picioare înălţime, a fost multă vreme cea mai înaltă construcţie din Anglia. Pînă în secolul al XIX-lea, a fost poleită somptuos şi acoperită cu dragoni pictaţi – optzeci în total – şi clopote clinchetitoare de alamă, dar acestea au fost vîndute de regele George al IV-lea pentru a-şi diminua datoriile, astfel că ceea ce vedem astăzi este, de fapt, o carcasă despuiată. La un moment dat, pe terenul de la Kew Gardens existau alte nouăsprezece construcţii fanteziste presărate peste tot, inclusiv o moschee turcă, un palat Alhambra, o catedrală gotică miniaturală şi temple închinate lui Eol, Arethusa, Bellonei, lui Pan, păcii, solitudinii şi soarelui – totul făcut astfel încît unii membri ai familiei regale să aibă de unde alege distracţii cu care să îşi puncteze plimbările.

Pentru o vreme, a fost foarte la modă să construieşti un ermitaj în care să instalezi şi un eremit care să locuiască acolo. La Painshill, în Surrey, un bărbat a semnat un contract să trăiască şapte ani într-o izolare pitorească, respectînd tăcerea monastică, pentru 100 de lire pe an, dar a fost concediat după doar trei săptămîni, cînd a fost văzut consumînd alcool în crîşma locală. Un moşier din Lancashire a promis 50 de lire pe an pe viaţă oricui şi-ar fi petrecut şapte ani într-un sălaş subteran de pe domeniul său fără să îşi taie unghiile, să se tundă sau să vorbească cu altcineva. O persoană a acceptat oferta şi chiar a rezistat patru ani, după care a decis că nu mai poate; din nefericire, nu se ştie dacă a primit sau nu măcar o parte din pensie pentru străduinţa sa. Regina Carolina – cea cu Serpentine din Hyde Park – i-a cerut arhitectului William Kent să-i construiască un ermitaj la

Richmond, în care a instalat un poet pe nume Stephen Duck, dar nici aceasta nu a avut succes, deoarece Duck a decis că nu îi plăcea tăcerea şi nici să fie contemplat de necunoscuţi, aşa că a renunţat. Oarecum neverosimil, a devenit apoi pastor al unei biserici din Byfleet, în Surrey. Din păcate, pare să nu fi fost fericit acolo – pare să nu fi fost fericit nicăieri –, astfel că s-a înecat după ce s-a aruncat în Tamisa.

Expresia supremă a construcţiilor neobişnuite a fost fără îndoială cea din Chiswick, pe atunci un sat din vestul Londrei, unde al treilea conte de Burlington (şi alt membru al clubului Kit-Cat) a construit Chiswick House, care nu era nicidecum o casă şi nu a fost niciodată menită să fie locuită, ci un loc de contemplat artă şi ascultat muzică, un fel de casă de vacanţă apoteotică, construită pur şi simplu la scara unui palat. Aceasta era clădirea din care, poate vă amintiţi, cel de-al optulea duce de Devonshire a ieşit şi a avut prima sa întîlnire fericită cu Joseph Paxton.

Între timp, Charles Bridgeman şi succesorii lui refăceau intens peisaje întregi. La capodopera sa, Stowe din Buckinghamshire, totul a fost făcut la scară monumentală. Unul dintre gardurile ascunse se întindea pe 6,4 kilometri. Dealurile au fost remodelate, văile inundate, iar temple măreţe din marmură au fost presărate peste tot aproape neglijent. Stowe a fost diferită de tot ceea ce se construise vreodată. De exemplu, a fost una dintre primele atracţii turistice adevărate ale lumii. A fost prima grădină din Marea Britanie care a atras vizitatori şi prima care a avut un ghid propriu. A devenit atît de populară, încît în 1717 lordul Cobham, proprietarul ei, a trebuit să cumpere un han din apropiere ca să cazeze vizitatorii.

În 1738, Bridgeman a murit şi a fost succedat la puţin timp de o persoană atît de tînără încît nici măcar nu se născuse atunci cînd

Bridgeman începuse să lucreze la Stowe. Numele tînărului era Lancelot Brown şi a fost exact omul de care avea nevoie mişcarea peisagistică.

Povestea vieţii lui Brown ne aminteşte de cea a lui Joseph Paxton. Amîndoi au fost fii de mici fermieri, amîndoi au fost deosebit de inteligenţi şi muncitori, amîndoi au început să lucreze în peisagistică de mici şi amîndoi s-au distins rapid în slujba unor oameni bogaţi. În cazul lui Brown, povestea a început în Northumberland, unde tatăl său a fost arendaş pe un domeniu numit Kirkharle. Brown a intrat ca ucenic de grădinar acolo şi a lucrat toţi cei şapte ani, apoi a plecat din Northumberland şi s-a mutat în sud, probabil în căutarea unei clime mai blînde pentru astmul său. Ce anume a făcut în următoarea perioadă a vieţii sale nu se ştie, dar trebuie să se fi remarcat, pentru că la puţin timp după moartea lui Charles Bridgeman, lordul Cobham l-a ales să fie noul grădinar-şef de la Stowe. Avea doar 24 de ani.

Brown s-a trezit la conducerea unui personal alcătuit din patruzeci de oameni, servind ca peisagist-şef şi casier. Treptat, a preluat administrarea întregului domeniu, a proiectelor de construcţie şi a celor de peisagistică. Astfel şi, fără îndoială, prin studiu suplimentar, a dobîndit abilităţile necesare pentru a deveni un arhitect pe deplin competent. În 1749 lordul Cobham a murit, iar Brown a hotărît să devină independent. S-a mutat la Hammersmith, pe atunci un sat aflat la vest de Londra, şi a început o carieră pe cont propriu. La vîrsta de 35 de ani era pe punctul de a deveni omul pe care istoria îl cunoaşte drept „Brown Posibilitate”[3].

Viziunea sa era cuprinzătoare. Nu a făcut grădini, ci peisaje. Avea obiceiul ca, atunci cînd vedea un domeniu, să anunţe că are posibilităţi, dobîndindu-şi astfel celebra poreclă. A existat mult timp tendinţa de a-l descrie pe Brown drept un simplu meşteşugar care aducea îmbunătăţiri nesemnificative ce nu depăşeau nivelul dispunerii arborilor în pîlcuri

plăcute privirii. De fapt, nimeni nu a mutat mai mult pămînt şi nu a operat la o scară mai mare decît Brown. Pentru a face Valea Grecească de la Stowe, lucrătorii lui au scos, cu roaba, 19.000 de metri cubi de pămînt şi piatră şi le-au împrăştiat în alte părţi. La Heveningham, în Suffolk, a înălţat cu 12 picioare o pajişte mare. A fost dispus să mute copaci maturi şi uneori şi sate întregi. Pentru primul caz, a inventat o maşină cu roţi care putea muta copaci pînă la 36 de picioare înălţime fără să le dăuneze – un artificiu horticol considerat aproape miraculos. A plantat zeci de mii de arbori – 91.000 într-un singur an în Longleat. A construit lacuri care acopereau sute de acri de teren agricol productiv (lucru care cu siguranţă i-a pus pe gînduri pe unii dintre clienţii săi). La palatul Blenheim, un pod magnific traversa un pîrîiaş neînsemnat; Brown l-a flancat cu lacuri şi l-a făcut să fie splendid.

Vedea cu ochii minţii exact cum puteau să arate peisajele peste o sută de ani. Cu mult înainte ca altcineva să se gîndească să o facă, a folosit aproape exclusiv arbori autohtoni. Astfel de tuşe sînt cele care făceau ca peisajele sale să pară că au evoluat natural, cînd, de fapt, ele fuseseră proiectate pînă la ultima balegă. Brown a fost într-o mai mare măsură inginer şi arhitect peisagist decît grădinar. A avut un talent special pentru „înşelarea privirii” – de exemplu, făcînd ca două lacuri aflate la niveluri diferite să pară a fi un singur lac mai mare. Brown a creat peisaje într-un fel „mai englezeşti” decît zona rurală pe care o înlocuiau şi a făcut-o la o scară atît de copleşitoare şi de radicală, încît acum e nevoie de un anumit efort pentru a ne imagina cît de noi au fost ideile lui. El „a făcut loc”, după cum s-a exprimat el însuşi. Poate că peisajul unei mari părţi a Angliei de cîmpie de astăzi pare etern, dar el este în mare parte o creaţie a secolului al XVIII-lea, iar cel care l-a creat a fost Brown, mai mult decît

oricine altcineva. Dacă asta înseamnă meşteşugit, atunci s-a făcut la scară grandioasă.

Brown a oferit servicii complete – proiectare, furnizarea plantelor, plantare, întreţinere ulterioară. A muncit din greu şi repede şi astfel a fost capabil să gestioneze numeroase angajamente. Se spune că un tur energic de o oră al unui domeniu era tot ce avea nevoie pentru a crea un plan comprehensiv al amenajărilor. O bună parte din atractivitatea abordării lui Brown consta în faptul că era ieftină pe termen lung. Parcurile atent îngrijite, cu straturi de flori, horticultura ornamentală şi kilometrii de arbuşti tunşi necesitau foarte multă întreţinere. Peisajele lui Brown se îngrijeau, în mare parte, singure. Brown a avut şi un simţ practic deosebit. Acolo unde alţii construiau temple, pagode şi altare, el înălţa clădiri care *semănau* cu nişte construcţii neobişnuite şi extravagante, dar de fapt erau lăptării, canise sau locuinţe pentru lucrătorii domeniului. Deoarece crescuse la o fermă, Brown chiar înţelegea activitatea acestora şi introducea adesea schimbări care sporeau eficienţa. Chiar dacă nu a fost un mare arhitect, a fost cu siguranţă competent, înţelegînd drenajul, de exemplu, probabil mai bine decît oricare alt arhitect al vremii, graţie muncii sale de peisagist. A fost un maestru al ingineriei solului cu mult înainte ca o astfel de disciplină să existe. Sub peisajele lui molcome pot exista, nevăzute, sisteme complexe de drenaj care au transformat mlaştini în pajişti şi care le-ar fi păstrat astfel timp de 250 de ani. Ar fi putut la fel de bine să i se spună „Brown Drenajul”.

Lui Brown i s-au oferit o dată 1.000 de lire ca să schimbe înfăţişarea unui domeniu din Irlanda, dar a refuzat, spunînd că încă nu schimbase toată Anglia. În cele trei decenii de lucru pe cont propriu, a preluat aproximativ 170 de comenzi şi a transformat astfel o bună parte din zona rurală engleză. De asemenea, s-a îmbogăţit făcînd-o. La un deceniu de

cînd devenise independent, cîştiga 15.000 de lire pe an, suficient ca să se situeze în primele rînduri ale clasei de mijloc în curs de formare.

Realizările lui nu au fost nicidecum admirate fără rezerve de toată lumea. Poetul Richard Owen Cambridge i-a declarat o dată lui Brown:

— Îmi doresc foarte sincer să mor înaintea dumneavoastră, domnule Brown.

— De ce? a întrebat Brown, surprins.

— Deoarece aş vrea să văd raiul înainte să îi aduceţi îmbunătăţiri, a răspuns Cambridge sec.

Artistul John Constable detesta lucrările lui Brown. „Nu este frumuseţe, pentru că nu este natură”, a declarat el. Dar cel mai devotat duşman al lui Brown a fost snobul sir William Chambers. Acesta respingea peisajele lui Brown ca fiind lipsite de imaginaţie, insistînd că acestea „se deosebesc foarte puţin de cîmpurile obişnuite”. Cu toate acestea, ideea lui Chambers de a aduce îmbunătăţiri unui peisaj consta în a-l acoperi cu clădiri lipsite de gust. El a fost cel care a proiectat pagoda, imitaţia de Alhambra şi celelalte artificii de la Kew. Chambers îl considera pe Brown aproape un ţăran, deoarece comportamentul şi felul lui de a vorbi nu erau rafinate, dar clienţii lui Brown îl adorau. Unul dintre ei, lordul Exeter, ţinea un portret cu Brown în casă într-un loc în care îl putea vedea în fiecare zi. Brown pare să fi fost şi un om foarte cumsecade. Într-una dintre puţinele scrisori rămase de la el, acesta îi spune soţiei sale cum, despărţit de ea din cauza muncii, îşi petrece ziua purtînd conversaţii imaginare cu ea, „care au acelaşi farmec, cu excepţia scumpei tale companii, care va fi pentru totdeauna sincera şi principala încîntare, draga mea Biddy, a afectuosului tău soţ”. Nu e rău deloc pentru cineva care nu beneficiase de o educaţie formală. Cu siguranţă, acestea nu erau cuvintele unui ţăran. A murit în 1783, la 66 de ani, şi a fost foarte regretat de mulţi.

II

Aşa cum Brown Posibilitate respingea florile şi arbuştii ornamentali, alţii descopereau o splendidă abundenţă a unora noi. Perioada de cincizeci de ani de dinaintea şi de după moartea lui Brown a marcat descoperiri fără precedent în lumea botanică. Goana după plante a devenit un motor considerabil atît al ştiinţei, cît şi al comerţului.

Persoana despre care se poate afirma că a declanşat această goană a fost Joseph Banks, strălucitul botanist care l-a însoţit pe căpitanul James Cook în călătoria sa în Oceanul Pacific şi dincolo de acesta, din 1768 pînă în 1771. Banks a umplut nava lui Cook cu specimene de plante – 30.000 în total –, inclusiv 1.400 de plante care nu mai fuseseră înregistrate, sporind dintr-o lovitură numărul de plante cunoscute în lume cu aproape un sfert. Aproape sigur ar fi descoperit şi mai multe în a doua călătorie a lui Cook, dar Banks era nu doar strălucit, ci şi răsfăţat. A insistat să ia şaptesprezece servitori de data aceasta, inclusiv doi suflători la corn care să îl întreţină seara. Cook a protestat politicos, iar Banks a refuzat să meargă. În schimb, a finanţat o expediţie privată în Islanda. Pe drum, grupul s-a oprit la Bay o’ Skaill din Orkney şi Banks a făcut săpături acolo, dar a trecut cu vederea movila cu iarbă de deasupra sitului Skara Brae şi astfel a ratat şansa de a adăuga una dintre cele mai mari descoperiri arheologice ale epocii la celelalte realizări ale sale, multe la număr.

Între timp, căutătorii de plante devotaţi se răspîndeau în lumea întreagă, nu în ultimul rînd în America de Nord, care s-a dovedit deosebit de productivă în materie de plante care nu erau numai minunate şi interesante, ci şi creşteau pe solul britanic. Primii europeni care au pătruns în interiorul Americii dinspre est nu căutau pămînturi pe care să se

stabilească sau trecători către vest. Căutau plante pe care să le poată vinde şi au descoperit nenumărate noi specii minunate – azaleea, ochiul-boului, camelia, catalpa, aliori, hortensia, rododendronul, mărită-mă-mamă, viţa sălbatică, cireşul sălbatic şi multe tipuri de ferigi, arbuşti, arbori şi plante agăţătoare. Se puteau face averi prin descoperirea de noi plante şi transportarea lor în siguranţă în pepinierele din Europa, pentru reproducere. În scurt timp, pădurile din America de Nord au fost atît de pline de vînători de plante, încît este imposibil de ştiut acum cine şi ce anume a descoperit. John Fraser, după care a fost numit bradul Fraser, a descoperit fie 44 de specii noi, fie 215, în funcţie de istoria botanică pe care o luăm în considerare.

Pericolele vînătorii de plante erau considerabile. Joseph Paxton a trimis doi oameni în America de Nord ca să vadă ce puteau găsi; amîndoi s-au înecat atunci cînd barca lor supraîncărcată s-a răsturnat într-un rîu înspumat din Columbia Britanică. Fiul lui André Michaux, un vînător francez, a fost mutilat de un urs. În Hawaii, David Douglas, descoperitorul bradului Douglas, a căzut într-o capcană pentru animale într-un moment cu totul inoportun: aceasta era deja ocupată de un bivol sălbatic, care l-a călcat în picioare pînă l-a omorît. Alţii s-au rătăcit şi au murit de foame, alţii au murit de malarie, de febră galbenă sau de alte boli ori au fost ucişi de autohtonii suspicioşi. Cei care au reuşit, însă, au cîştigat adesea averi considerabile – poate nici unul mai mult decît Robert Fortune, pe care l-am întîlnit ultima oară în capitolul 8, într-o călătorie periculoasă prin China, deghizat în localnic pentru a descoperi modul de producere a ceaiului. Faptul că el a introdus cultivarea ceaiului în India a salvat, poate, Imperiul Britanic, dar aducerea crizantemelor şi a azaleelor în pepinierele britanice a fost cea care i-a permis să moară bogat.

Alţii au fost mînaţi pur şi simplu de aventură – uneori periculos de nechibzuită, se pare. Poate că cel mai remarcabil exemplu – şi, la prima vedere, cel mai neverosimil – din această categorie au fost tinerii prieteni Alfred Russel Wallace şi Henry Walter Bates, amîndoi fii de oameni de afaceri englezi cu mijloace modeste. Deşi nici unul dintre ei nu fusese vreodată în străinătate, în 1848 au decis să călătorească în Amazonia, în căutare de specimene botanice. În scurt timp li s-au alăturat fratele lui Wallace, Herbert, şi un alt amator pasionat, Richard Spruce, un învăţător de pe domeniul castelului Howard din Yorkshire, care nu parcursese niciodată ceva mai dificil decît o pajişte englezească. Nici unul nu părea să fie măcar vag pregătit pentru viaţa la tropice, iar sărmanul Herbert a demonstrat acest lucru molipsindu-se de febră galbenă şi murind aproape imediat după ce a debarcat. Ceilalţi însă au perseverat, deşi, din motive necunoscute, au ales să se despartă şi să se îndrepte în direcţii diferite.

Wallace s-a afundat în junglă de-a lungul lui Rio Negro şi şi-a petrecut următorii patru ani colectînd cu încăpăţînare specimene. Provocările cu care s-a confruntat au fost nenumărate. Insectele i-au făcut viaţa un iad. Şi-a spart ochelarii, de care depindea în mare măsură, în timpul unei întîlniri tensionate cu un cuib de viespi, şi-a pierdut o cizmă într-un alt moment de haos şi pentru o vreme a şontîcăit prin junglă pe jumătate încălţat. I-a uluit pe ghizii săi indieni conservînd specimenele în borcane cu *caxaca*, un alcool fermentat din trestie-de-zahăr, în loc să îl bea, aşa cum ar fi făcut orice om raţional. Crezînd că e nebun, indienii au luat restul de *caxaca* şi s-au făcut nevăzuţi în junglă. Nedescurajat – imposibil de descurajat –, Wallace a mers mai departe.

După patru ani, a ieşit epuizat şi împleticindu-se din jungla înăbuşitoare, cu hainele zdrenţuite, tremurînd şi pe jumătate delirînd din cauza unei febre recurente, dar avînd o colecţie rară de specimene. În

oraşul-port brazilian Pará şi-a luat bilet de întoarcere acasă pe o corabie numită *Helen*. În mijlocul Atlanticului însă, *Helen* a luat foc şi Wallace a sărit într-o barcă de salvare, lăsînd în urmă preţiosul lui bagaj. A privit cum corabia devorată de flăcări a dispărut printre valuri, luînd comorile lui cu ea. Nedescurajat (în fine, poate doar puţin), Wallace şi-a acordat un interval de convalescenţă, apoi a navigat la celălalt capăt al pămîntului, în Arhipelagul Malaezian, unde a cutreierat fără încetare timp de opt ani şi a adunat un număr de specimene uluitor, 127.000, inclusiv 1.000 de insecte şi 200 de specii de păsări neconsemnate pînă atunci, pe care a reuşit să le transporte în siguranţă în Anglia.

Bates, între timp, a rămas în America de Sud timp de şapte ani după plecarea lui Wallace, explorînd Amazonul şi afluenţii lui mai ales cu barca, iar în cele din urmă a adus acasă aproape 15.000 de specimene de animale şi insecte, ceea ce pare un număr modest în comparaţie cu cele 127.000 ale lui Wallace, dar aproximativ 8.000 dintre acestea – mai mult de jumătate, o proporţie fenomenală – erau noi pentru ştiinţă.

Dar cel mai remarcabil dintre toţi, în numeroase privinţe, a fost Richard Spruce. Acesta a rămas în America de Sud timp de 18 ani, explorînd zone nemaivizitate înainte de vreun european şi a adunat cantităţi vaste de informaţie, inclusiv glosarele a douăzeci şi una de limbi indiene autohtone. Printre multe altele, el a descoperit un arbore de cauciuc de importanţă comercială, speciile de coca din care se obţine cocaina modernă şi arborele de chinină din care este produsă chinina – timp de un secol singurul remediu eficient împotriva malariei şi a altor friguri tropicale – şi apa tonică aromată, esenţială pentru un gin tonic bun.

Cînd, în cele din urmă, s-a întors în Yorkshire, a descoperit că toţi banii pe care îi cîştigase prin străduinţele lui de douăzeci de ani fuseseră investiţi prost de oamenii cărora li-i încredinţase şi că era sărac lipit.

Sănătatea i-a fost atît de şubredă încît şi-a petrecut următorii douăzeci şi şapte de ani mai mult în pat, catalogîndu-şi apatic descoperirile. Nu a găsit niciodată puterea de a-şi scrie memoriile.

Mulţumită eforturilor acestor bărbaţi îndrăzneţi şi ale multor altora ca ei, numărul plantelor disponibile pentru parcurile englezeşti a crescut uimitor – de la aproximativ o mie în 1750 la mult peste douăzeci de mii o sută de ani mai tîrziu. Plantele exotice proaspăt descoperite au devenit enorm de apreciate. Un araucaria mic, un conifer decorativ descoperit în Chile în 1782, putea să coste 5 lire în 1840, aproximativ costul anual pentru angajarea unei servitoare. Plantele pentru straturi au devenit, de asemenea, o industrie de proporţii. Toate acestea au imprimat un elan extraordinar grădinăritului amator.

Acelaşi efect l-a avut, într-un mod mai neaşteptat, şi extinderea căilor ferate. Acestea le-au permis oamenilor să se mute în suburbii îndepărtate şi să facă naveta la locul de muncă. Suburbiile le-au oferit proprietarilor mai mult spaţiu. Proprietăţile mai spaţioase au permis – de fapt, aproape că au impus – ca noua specie a locuitorilor de suburbii să devină interesată de grădinărit.

Dar o altă schimbare a avut consecinţe şi mai profunde decît toate celelalte: apariţia grădinăritului acasă de către femei. Catalizatorul a fost o femeie pe nume Jane Webb, care nu avea nici un fel de experienţă în grădinărit şi a cărei neverosimilă faimă s-a datorat unui roman prost în trei volume intitulat *The Mummy! A Tale of the Twenty-second Century*, pe care l-a publicat anonim în 1827, cînd avea doar 20 de ani. Descrierea pe care a făcut-o unei maşini de tuns iarba cu aburi l-a incitat (la modul serios) în asemenea măsură pe autorul de cărţi de grădinărit John Claudius Loudon încît acesta a căutat-o ca să se împrietenească cu ea, crezînd că

era bărbat. Loudon a fost şi mai incitat cînd a descoperit că era femeie şi a cerut-o în căsătorie imediat, deşi la acel moment avea exact dublul vîrstei ei.

Jane a acceptat şi astfel a început un parteneriat emoţionant şi productiv. John Claudius Loudon era deja un om cu o poziţie importantă în lumea horticulturii. Născut la o fermă din Scoţia în 1783, anul morţii lui „Brown Posibilitate”, acesta îşi petrecuse tinereţea făcînd eforturi frenetice de autoperfecţionare, învăţînd singur şase limbi, inclusiv greaca şi ebraica, şi absorbind din cărţi cît de mult se putea şti despre botanică, horticultură, istorie naturală şi orice altceva legat de plante. În 1804, la vîrsta de 21 de ani, a început să scrie un şir aparent nesfîrşit de cărţi voluminoase cu titluri serioase şi intimidante – *A Short Treatise on Several Improvements Recently Made in Hothouses* (*Scurt tratat despre cîteva îmbunătăţiri aduse recent serelor*); *Observations on the Formation and Management of Useful and Ornamental Plantations* (*Observaţii asupra formării şi administrării plantaţiilor utile şi ornamentale*); *The Different Modes of Cultivating the Pine-Apple* (*Diferitele modalităţi de cultivare a ananasului*) –, toate vîndute considerabil mai bine decît sugerează titlurile lor, de parcă ar şi fi trebuit să se vîndă astfel. De asemenea, a editat, a scris în mare măsură şi, practic, a produs de unul singur o serie de reviste populare de grădinărit – nu mai puţin de cinci concomitent – şi toate acestea, trebuie remarcat, în ciuda faptului că a fost extraordinar de ghinionist în privinţa sănătăţii. Se pare că avea un talent deosebit de a se îmbolnăvi şi de a dezvolta complicaţii înfricoşătoare. Braţul său drept, de exemplu, a trebuit să fie amputat ca urmare a unui acces grav de reumatism articular. În scurt timp i-a anchilozat un genunchi, rămînînd cu un şchiopătat permanent. Ca urmare a durerilor

sale cronice, a devenit pentru o vreme dependent de laudanum. Pentru acest om, viaţa nu a fost întotdeauna uşoară.

Doamna Loudon a avut şi mai mult succes decît soţul ei graţie unei singure lucrări, *Practical Instructions in Gardening for Ladies* (*Instrucţiuni practice de grădinărit pentru doamne*), publicată în 1841, care s-a dovedit a fi extraordinar de oportună. A fost prima carte de orice tip care a încurajat femeile din clasele superioare să îşi murdărească mîinile şi chiar să accepte un luciu abia perceptibil de transpiraţie. A fost ceva nou aproape pînă la erotism. Cartea insista că femeile puteau reuşi să grădinărească independent de supravegherea masculină dacă respectau cîteva precauţii practice – să lucreze constant, dar nu prea energic, folosind doar unelte uşoare, să nu stea niciodată pe pămîntul umed, din cauza emanaţiilor nesănătoase care s-ar fi ridicat prin fustele lor. Cartea părea să presupună că cititoarea ei aproape că nu ieşise niciodată din casă, cu atît mai puţin să pună mîna pe o unealtă de grădinărit. Iată, de exemplu, cum explică doamna Loudon ce face o lopată:

> Operaţiunea săpatului, aşa cum e efectuată de un grădinar, constă în înfigerea părţii de fier a lopeţii, care acţionează ca o pană, perpendicular în pămînt prin apăsarea cu piciorul, apoi folosirea cozii lungi drept pîrghie, pentru a ridica pămîntul desprins şi a-l întoarce.

Întreaga carte e scrisă astfel, oferind detalii aproape dureroase despre cele mai banale şi mai evidente acţiuni, cum ar fi care capăt al lopeţii trebuie înfipt în pămînt. Este, practic, de necitit acum şi probabil că nu a fost o lectură grozavă nici atunci. Valoarea acestei cărţi nu consta atît în ceea ce conţinea, cît în ceea ce reprezenta: permisiunea de a ieşi afară şi de *a face* ceva. A apărut exact la momentul potrivit pentru a surprinde

starea naţiunii. În 1841, femeile din clasa de mijloc de pretutindeni erau plictisite pînă peste cap de constrîngerile vieţii lor şi recunoscătoare pentru orice sugestie de diversificare. *Gardening for Ladies* a continuat să se tipărească lucrativ tot restul secolului. Şi chiar le-a încurajat pe femei să se murdărească pe mîini. Tot capitolul al doilea era dedicat bălegarului.

Pe lîngă atractivitatea sa ca activitate recreativă, dezvoltarea mişcării grădinăritului a mai avut un impuls, mai degrabă neaşteptat, iar John Claudius Loudon a jucat, de asemenea, un rol central. Epoca a fost marcată puternic de epidemii de holeră şi alte boli contagioase, care au făcut enorm de multe victime. Acest fapt nu i-a făcut neapărat pe oameni să vrea să grădinărească, dar a dus la o dorinţă generală de aer proaspăt şi spaţii deschise, mai ales pe măsură ce a devenit tot mai evident faptul că cimitirele urbane erau în ansamblu sordide, suprapopulate şi nesănătoase.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Londra avea doar 218 acri de teren de locuri de înmormîntare. Oamenii erau înghesuiţi în acestea într-o densitate aproape imposibil de imaginat. Atunci cînd poetul William Blake a murit, în 1827, a fost înmormîntat la Bunhill Fields deasupra altor trei indivizi; ulterior, alţi patru au fost aşezaţi deasupra lui. Astfel, cimitirele londoneze puteau adăposti un număr uimitor de morţi. În parohia bisericii St Marylebone se înghesuiau o sută de mii de trupuri într-un cimitir de doar puţin peste un acru. Acolo unde acum se află National Gallery, în Trafalgar Square, era cimitirul modest al bisericii St Martin-in-the-Fields. Acesta conţinea şaptezeci de mii de trupuri într-o zonă cam de mărimea unui teren modern de bowling, iar alte nenumărate mii erau înhumate în criptele dinăuntru. În 1859, cînd St Martin şi-a anunţat intenţia de a curăţa criptele, naturalistul Frank Buckland s-a hotărît să găsească coşciugul marelui chirurg şi anatomist John Hunter,

astfel încît rămăşiţele lui să poată fi reînhumate la Westminster Abbey, şi ne-a lăsat o relatare fascinantă despre ceea ce a găsit înăuntrul criptelor.

„După ce domnul Burstall a descuiat uşa masivă de stejar a cavoului nr. 3”, scria Buckland, „am îndreptat lumina felinarului nostru înăuntru şi ce ni s-a arătat nu voi uita niciodată”. În penumbra deasă erau mii şi mii de coşciuge amestecate şi sparte, înghesuite peste tot, ca şi cum ar fi fost depozitate de un tsunami. Buckland a avut nevoie de şaisprezece zile de căutări atente ca să găsească ceea ce căuta. Din nefericire, nimeni nu a făcut eforturi similare pentru nici unul dintre celelalte coşciuge, care au fost transportate neglijent spre morminte anonime din alte cimitire. Drept consecinţă, locul rămăşiţelor pămînteşti ale unui număr mare de personalităţi – fabricantul de mobilă Thomas Chippendale, amanta regală Nell Gwyn, omul de ştiinţă Robert Boyle, miniaturistul Nicholas Hilliard, tîlharul la drumul mare Jack Sheppard şi primul Winston Churchill, tatăl primului duce de Marlborough, amintind doar cîţiva – rămîne astăzi necunoscut.

Multe biserici cîştigau mare parte a veniturilor din înmormîntări şi nu erau dispuse să renunţe la o afacere atît de lucrativă. La capela baptistă Enon din Clement’s Lane, în Holborn (unde funcţionează în prezent London School of Economics), autorităţile bisericii au reuşit să înghesuie în pivniţă douăsprezece mii de trupuri în doar nouăsprezece ani. Deloc surprinzător, un asemenea volum de carne în descompunere crea mirosuri care nu puteau fi controlate prea bine. Rareori exista o slujbă la care să nu leşine cîţiva enoriaşi. În cele din urmă, cei mai mulţi au renunţat pur şi simplu să mai vină, dar capela a primit în continuare trupuri spre înhumare. Parohul avea nevoie de venituri.

Locurile de înmormîntare au devenit atît de pline, încît era aproape imposibil să întorci o lopată de pămînt fără să scoţi la lumină vreun

membru în descompunere sau altă relicvă organică. Trupurile erau înhumate atît de neglijent şi la o adîncime atît de mică încît adesea erau dezgropate de animale necrofage sau ieşeau în mod spontan la suprafaţă, aşa cum ies pietrele pe cîmp, şi trebuiau să fie reînmormîntate. Rudele îndoliate din oraşe nu stăteau aproape niciodată lîngă groapă pentru a asista la înmormîntare. Experienţa era pur şi simplu prea tulburătoare şi, în plus, considerată periculoasă. Circulau multe relatări anecdotice despre oameni veniţi la cimitir şi doborîţi de emanaţiile rău mirositoare. Un oarecare doctor Walker a depus mărturie în cadrul unei investigaţii parlamentare că muncitorii din cimitire, înainte de a umbla la un coşciug, făceau o gaură în lateral, băgau un tub şi ardeau gazele emanate – proces care putea să dureze douăzeci de minute, a relatat el. Cunoştea un om care nu respectase precauţiile obişnuite şi care fusese doborît instantaneu – „ca lovit de o bombă” – de gazele dintr-un mormînt proaspăt. „A inhala acest gaz, înainte de a se dispersa în aerul atmosferic, înseamnă moarte instantanee”, confirma comisia în raportul scris, adăugînd sumbru că „pînă şi atunci cînd este mult diluat, produce boli care adesea duc la moarte”. Pînă mult spre sfîrşitul secolului, revista medicală *Lancet* publica din cînd în cînd relatări despre oameni copleşiţi de aerul rău mirositor în timp ce vizitau cimitirele.

Soluţia raţională la toate aceste mirosuri îngrozitoare li se părea multora a fi mutarea cu totul a cimitirelor în afara oraşelor şi transformarea lor în locuri asemănătoare parcurilor. Joseph Paxton a fost un susţinător entuziast al acestei idei, dar cel care a sprijinit cel mai mult mişcarea a fost neobositul şi omniprezentul John Claudius Loudon. În 1843, acesta a scris şi a publicat *On the Laying Out, Planting, and Managing of Cemeteries; and on the Improvement of Churchyards* (*Despre dispunerea, plantarea şi administrarea cimitirelor; şi despre*

îmbunătăţirea curţilor bisericilor) – o carte neaşteptat de oportună, cum s-a dovedit, dat fiind că înainte de sfîrşitul anului va avea nevoie el însuşi de un cimitir. Loudon sublinia că una dintre problemele cimitirelor londoneze consta în faptul că acestea erau construite în principal pe soluri lutoase grele, care nu aveau scurgere bună şi astfel favorizau stagnarea şi descompunerea. Cimitirele din suburbii, sugera el, puteau fi amplasate pe soluri nisipoase sau cu pietriş, unde trupurile înhumate ar fi devenit, de fapt, compost sănătos. Plantarea multor arbori şi arbuşti nu numai că ar fi creat o atmosferă bucolică, ci ar fi şi absorbit orice miasmă emanată din morminte şi ar fi înlocuit aerul rău mirositor cu aer proaspăt. Loudon a proiectat trei astfel de noi modele de cimitir şi le-a făcut imposibil de deosebit de parcuri. Din nefericire, nu a apucat să se odihnească veşnic în una din propriile creaţii deoarece, epuizat de muncă, a murit înainte ca acestea să fie construite, dar a fost înmormîntat în cimitirul Kensal Green, din vestul Londrei, care fusese creat pe principii similare.

În ciuda tuturor aşteptărilor, cimitirele au devenit parcuri. Oamenii se duceau acolo duminica după-amiaza nu numai ca să aducă un omagiu morţilor lor dragi, ci şi ca să se plimbe, să ia aer şi să facă picnicuri. Cimitirul Highgate din nordul Londrei, cu priveliştile deschise şi monumentele impunătoare, a devenit o atracţie turistică în sine. Oamenii care locuiau în apropiere şi-au cumpărat chei de la poartă pentru a putea intra şi ieşi oricînd doreau. Cel mai mare dintre toate a fost cimitirul Brookwood din Surrey, deschis în 1854 de compania London Necropolis and National Mausoleum, care a ajuns să conţină aproape un sfert de milion de trupuri în cei 2.000 de acri bucolici ai suprafeţei sale. A devenit o afacere atît de mare încît compania avea o cale ferată privată între Londra şi Brookwood, aflat la 37 de kilometri la vest, cu trei clase de servicii şi două gări în Brookwood: una pentru anglicani şi una pentru

protestanţi. Lucrătorii căii ferate o numeau afectuos „Expresul Ţepenilor”. Acest serviciu a durat pînă în 1941, cînd bombardierele germane i-au dat o lovitură care s-a dovedit a fi mortală.

Treptat, autorităţile şi-au dat seama că ceea ce se dorea de fapt nu erau cimitire care să arate ca parcurile, ci parcuri care să arate ca parcurile. În anul morţii lui Loudon, un fenomen cu totul nou – parcul public – a apărut la Birkenhead, de cealaltă parte a rîului Mersey de lîngă Liverpool. Construit pe 125 de acri de maidan, a devenit un succes instantaneu şi o minune foarte apreciată şi aproape că se înţelege de la sine că a fost proiectat de veşnic harnicul, inventivul şi seriosul Joseph Paxton.

Parcurile existau deja la acest moment, dar nu erau aşa cum le cunoaştem astăzi. Printre altele, erau în general exclusiviste. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, doar oamenii din lumea bună şi de rang înalt (plus, din cînd în cînd, un mic număr de curtezane îndrăzneţe şi neruşinate) erau acceptaţi în marile parcuri londoneze. Exista o „înţelegere tacită”, cum i se spune întotdeauna, că parcurile nu erau pentru oamenii din clasele de jos şi nici măcar din cea de mijloc, oricum ar fi fost definite aceste ierarhii. Unele parcuri nici măcar nu se deranjau să fie discrete în această privinţă. Regent’s Park a încasat o taxă de intrare pînă în 1853, tocmai pentru a descuraja oamenii obişnuiţi să aglomereze aleile şi „să coboare nivelul”. Oricum, în multe dintre noile oraşe industriale nu exista nici un parc, astfel că oamenii care munceau nu aveau unde să se ducă pentru o gură de aer proaspăt şi să se recreeze, în afara unei plimbări pe drumurile prăfuite care duceau din oraş spre zona rurală, iar oricine era suficient de nesăbuit ca să iasă de pe aceste drumuri pline de făgaşuri şi să intre pe terenurile particulare – ca să admire priveliştea, să îşi golească vezica, să bea dintr-un pîrîu – putea foarte bine

să se trezească cu piciorul prins într-o capcană de oţel. Era o epocă în care se practica deportarea oamenilor în Australia pentru braconaj şi orice formă de încălcare a proprietăţii, oricît de mică sau nevinovată, era considerată automat drept infracţiune.

Aşadar, ideea de a construi parcuri municipale pentru uzul gratuit al tuturor locuitorilor, indiferent de poziţia lor socială, era aproape indescriptibil de îmbucurătoare. Paxton a renunţat la aleile formale şi la priveliştile ordonate pe care le adoptau în mod normal parcurile şi a creat, în schimb, ceva mai natural şi mai primitor. Parcul Birkenhead trimitea cu gîndul la un domeniu privat, dar pentru uzul tuturor oamenilor. În primăvara lui 1851 (ce an!), un tînăr jurnalist şi autor american pe nume Frederick Law Olmsted s-a oprit, în timpul unei vacanţe în care se plimba prin nordul Angliei împreună cu doi prieteni, să cumpere provizii pentru prînz de la o brutărie din Birkenhead, iar brutarul i-a vorbit despre parc cu atîta entuziasm şi mîndrie încît s-au hotărît să îl viziteze. Olmsted a fost încîntat. Calitatea designului peisajului „atinsese aici o perfecţiune la care nu visasem niciodată”, îşi amintea el în relatarea populară a călătoriei respective, *Walks and Talks of an American Farmer in England*. La acel moment, mulţi locuitori din New York făceau presiuni pentru un parc public adecvat în oraş, iar acesta, s-a gîndit Olmsted, era exact parcul de care aveau ei nevoie. Nu avea cum să ştie că, şase ani mai tîrziu, va proiecta el însuşi acel parc.

Frederick Law Olmsted s-a născut în 1822 în Hartford, Connecticut, ca fiu al unui negustor prosper de galanterie, şi şi-a petrecut tinereţea trecînd de la o slujbă la alta. A lucrat pentru o firmă de textile, a plecat pe mare ca marinar, a administrat o mică fermă şi, în cele din urmă, s-a îndreptat spre scris. După ce s-a întors din Anglia în America, s-a alăturat

publicaţiei pe atunci în faşă *The New York Times* şi a plecat în turneu în statele din sud, producînd o serie de articole celebre care mai tîrziu au fost adunate într-o carte de succes, *The Cotton Kingdom*. A devenit un fel de „lipitoare” care socializa cu personaje precum Washington Irving, Henry Wadsworth Longfellow şi William Makepeace Thackeray, cînd aceştia erau în oraş, şi a devenit asociat al editurii Dix & Edwards. Pentru o vreme totul a părut că îi merge bine, apoi compania a suferit o serie de lovituri financiare, iar în 1857 – un an de depresiune economică şi falimente bancare numeroase – s-a trezit dintr-odată falit şi şomer.

Exact la acest moment, primăria New York-ului era pe cale să înceapă transformarea a 840 de acri de fîneţe şi tufişuri în mult aşteptatul Central Park. Era un loc imens, care se întindea pe aproape 4 kilometri lungime şi 800 de metri lăţime. Oarecum disperat, Olmsted s-a înscris la concursul pentru supraveghetor al forţei de muncă şi a cîştigat. Avea 35 de ani şi acesta nu era un pas înainte pentru el. Pentru cineva care se bucurase de atît de mult succes ca el, a deveni şef de echipă al unui parc public era o decădere umilitoare, mai ales că Central Park încă nu era un succes sigur. De pildă, la vremea respectivă nu avea o poziţie centrală. Manhattanul „central” era încă la aproape 3,5 kilometri spre sud. Zona propusă pentru parc era un maidan nelocuit – un teren părăsit, de cariere abandonate şi „mlaştini pestilenţiale”, potrivit unui observator. Ideea că va deveni un loc plăcut popular părea aproape o ambiţie ridicolă.

Încă nu fusese aprobat un proiect al parcului. 2.000 de dolari aşteptau proiectul cîştigător, iar Olmsted avea nevoie de aceşti bani. S-a asociat cu un tînăr arhitect britanic, de curînd sosit în America, pe nume Calvert Vaux, şi a propus un plan[4]*. Vaux era un personaj mic de statură, de doar 1,50 metri înălţime. Crescuse în Londra, ca fiu al unui doctor, dar emigrase în America în 1850, la puţin timp după ce primise autorizaţia.

Olmsted avea pasiune şi viziune, dar îi lipseau abilităţile de desenator, pe care le putea aduce Vaux. A fost începutul unui parteneriat de un imens succes. Pentru a satisface cerinţele proiectului, toate propunerile trebuiau să includă anumite caracteristici – loc de defilare, terenuri de joacă, patinoar, cel puţin o grădină de flori şi un turn de observaţie, printre destul de multe altele – şi, de asemenea, trebuiau să includă patru străzi transversale din loc în loc, astfel încît parcul să nu devină un obstacol pentru traficul est-vest pe întreaga sa lungime. Ceea ce a distins proiectul lui Olmsted şi Vaux, mai mult decît orice altceva, a fost decizia lor de a plasa străzile transversale în tranşee, sub cîmpul vizual, separîndu-le fizic de vizitatorii parcului, care puteau să treacă în siguranţă pe deasupra, pe poduri. „Aceasta avea, de asemenea, avantajul de a permite închiderea parcului pe timpul nopţii fără întreruperea traficului", scrie Witold Rybczynski în biografia lui Olmsted. Propunerea lor a fost singura care prezenta această caracteristică.

Este uşor să presupunem că a face un parc constă, în mare, doar din plantarea de arbori, crearea de alei, instalarea de bănci şi săparea unui iaz. În realitate, Central Park a fost un proiect tehnic *enorm*. Peste 20.000 de butoaie de dinamită erau necesare pentru reconfigurarea terenului în conformitate cu specificaţiile lui Olmsted şi Vaux şi aproape 400.000 de metri cubi de sol nou au fost aduşi pentru a face pămîntul suficient de fertil pentru a fi plantat. La momentul de vîrf al construcţiei, în 1859, Central Park avea o forţă de muncă de 3.600 de oameni. Parcul s-a deschis puţin cîte puţin, astfel că nu a avut o mare inaugurare. Multora li se părea dezordonat şi derutant. Şi e adevărat, Central Park are puţine puncte de atracţie dominante. După cum a afirmat Adam Gopnik: „Promenada nu e orientată spre nimic şi nu duce într-un loc anume. Lacurile şi iazurile sînt situate toate în locurile lor, fără a face parte dintr-

un curs de apă continuu. Zonele principale nu sînt marcate îngrijit, ci se întrepătrund. Nu există o orientare clară, o luciditate familiară şi liniştitoare. Central Park nu are un loc central”.

Dar oamenilor a ajuns să le placă oricum, iar în curînd Olmsted a primit comenzi din întreaga Americă. Acest lucru e surprinzător, deoarece Olmsted nu se pricepea să construiască tipul de parcuri pe care oamenii le doreau cu adevărat – şi cu cît construia mai multe parcuri, cu atît mai evidentă a devenit această realitate. Olmsted era convins că toate relele vieţii urbane se datorau aerului viciat şi lipsei de exerciţiu fizic, ceea ce producea „o decădere prematură a vigorii creierului”. Necesare pentru recuperarea sănătăţii, energiei şi chiar a tonusului moral ale unor locuitori epuizaţi erau plimbările liniştite şi reflecţia calmă. Astfel că Olmsted respingea orice era zgomotos, energic sau distractiv. În mod special, nu dorea distracţii precum grădinile zoologice sau lacurile navigabile – exact tipurile de distracţie după care tînjeau utilizatorii parcurilor. A interzis jocul de baseball în parcul Franklin din Boston, precum şi orice alte „recreaţii active”, cum le numea cu dispreţ, pentru oricine în afara copiilor sub şaisprezece ani. Sărbătorile de 4 iulie erau pur şi simplu interzise.

Oamenii au reacţionat prin ignorarea regulilor, iar autorităţile parcului i-au tolerat făcîndu-se că nu observă, astfel că toate parcurile lui Olmsted au devenit locuri mult mai delectabile decît intenţionase el, deşi semnificativ mai restrictive decît parcurile Europei, cu berăriile lor animate şi aleile puternic luminate.

Deşi nu s-a apucat de peisagistică decît după maturitate, cariera lui Olmsted a fost uluitor de productivă. A construit peste o sută de parcuri publice în toată America de Nord – în Detroit, Albany, Buffalo, Chicago, Newark, Hartford şi Montreal. Deşi Central Park este cea mai celebră

creaţie a sa, mulţi consideră Prospect Park din Brooklyn ca fiind capodopera lui. A executat, de asemenea, peste două sute de comenzi private pentru domenii şi instituţii de toate tipurile, inclusiv aproximativ cincizeci de campusuri universitare. Biltmore a fost ultimul proiect al lui Olmsted – şi, de fapt, unul dintre ultimele sale acte raţionale. La foarte puţin timp după aceea a fost cuprins de o demenţă progresivă şi fără speranţă de vindecare. Şi-a petrecut ultimii cinci ani din viaţă la azilul McLean din Belmont, Massachusetts, al cărui teren, se înţelege de la sine, fusese amenajat de el.

III

Deşi există pericole evidente în a face prea multe speculaţii despre stilul de viaţă adoptat de bunul reverend Marsham în casa lui parohială, ceva la care trebuie să fi visat, dacă nu chiar a avut, e o seră, deoarece serele erau noua mare găselniţă a epocii. Inspirate de Palatul de Cristal al lui Joseph Paxton de la Londra şi coincizînd fericit cu oportuna eliminare a impozitelor pe geamuri, serele au apărut peste tot şi s-au umplut cu noile şi încîntătoarele specimene de plante care veneau în număr mare în Marea Britanie din întreaga lume. Însă transferul considerabil de animale şi plante între continente nu a rămas fără consecinţe. În vara anului 1863, un grădinar pasionat din Hammersmith, în vestul Londrei, a descoperit că o viţă-de-vie preţioasă din sera lui se îmbolnăvise. Nu a reuşit să identifice maladia, dar a observat că frunzele erau pline de gale din care ieşeau insecte de un tip pe care nu îl mai văzuse. A colectat cîteva dintre ele şi i le-a trimis lui John Obadiah Westwood, profesor de zoologie la Oxford şi autoritate internaţională în materie de insecte.

Din nefericire, identitatea proprietarului viţei-de-vie s-a pierdut, dar acesta a fost o persoană importantă: primul om din Europa care a avut de suferit de pe urma infestării cu filoxera, o afidă minusculă, aproape invizibilă, care avea să devasteze în scurt timp industria vinului din Europa. Despre profesorul Westwood ştim foarte multe însă. S-a născut în circumstanţe umile – tatăl lui era lăcătuş în Sheffield – şi a fost un autodidact. A devenit principala autoritate din Marea Britanie nu doar în insecte – într-adevăr, nimeni nu îl putea egala în materie de expertiză entomologică –, ci şi în scrieri anglo-saxone. În 1849, a fost numit primul profesor de zoologie la Oxford.

La aproape trei ani de la descoperirea filoxerei în Hammersmith, cultivatorii de vin din regiunea Bouches-du-Rhône de lîngă Arles, în sudul Franţei, au descoperit că viţele-de-vie se ofileau şi mureau. În scurt timp, moartea viilor s-a răspîndit în întreaga Franţă. Proprietarii de podgorii erau neputincioşi. Deoarece insectele infestau rădăcinile, primul semn de boală mortală era şi primul semn în general. Fermierii nu puteau să scoată din pămînt viţele-de-vie ca să vadă dacă filoxera era prezentă fără să le ucidă, astfel că trebuiau doar să aştepte şi să spere. De cele mai multe ori, au fost dezamăgiţi.

În decurs de cincisprezece ani au dispărut 40% din viile Franţei. 80% au fost „reconstituite” prin altoirea de rădăcini americane. În mijlocul devastării generale existau zone restrînse şi misterioase, de aparentă imunitate. Toată regiunea producătoare de şampanie a fost distrusă, cu excepţia a două podgorii mici de lîngă Reims, care nu se ştie din ce motiv au rezistat cu succes infestării şi încă produc struguri de şampanie din rădăcinile lor originale – singura astfel de şampanie din Franţa.

Afidele filoxerei din Lumea Nouă ajunseseră în Europa aproape cu siguranţă şi anterior, dar trebuie să fi sosit moarte deja deoarece nu puteau

supravieţui călătoriei îndelungate pe mare. Introducerea vapoarelor rapide cu aburi pe mare şi a trenurilor şi mai rapide pe uscat a însemnat sosirea micilor afide în formă, gata să cucerească teritorii noi.

Filoxera provenea din America şi înăbuşise toate tentativele de introducere a viţei-de-vie europene pe pămînt american – o chestiune care produsese consternare şi disperare din New Orleansul francez pînă în Monticello-ul lui Thomas Jefferson, continuînd apoi cu Ohio şi zonele deluroase ale New York-ului. Viţele-de-vie americane erau imune la filoxeră, dar nu făceau vin foarte bun. Apoi cineva şi-a dat seama că, dacă se altoiau viţe-de-vie europene pe rădăcini americane, se obţineau viţe-de-vie care puteau rezista cu succes filoxerei. Întrebarea era dacă ele produceau un vin la fel de bun ca înainte.

În Franţa, mulţi proprietari de podgorii nu puteau suporta gîndul de a-şi corupe viţele-de-vie cu soiuri americane. Burgundia, temîndu-se că îndrăgitele şi extrem de preţioasele ei rădăcini vor fi iremediabil compromise, a refuzat timp de paisprezece ani să permită rădăcinilor americane să întineze străvechile viţe-de-vie *grand crus*, chiar dacă acestea se sfrijeau şi mureau pe fiecare deal. E aproape sigur că mulţi cultivatori s-au apucat de ceva altoit ilicit, ceea ce se poate să fi salvat de la dispariţie nobilele lor viţe-de-vie.

Dar viţele-de-vie franceze există încă graţie rădăcinilor americane. Este imposibil să ştim dacă vinurile sînt mai proaste acum decît erau înainte. Cele mai multe autorităţi cred că nu, dar o astfel de soluţie disperată nu poate să nu alimenteze îndoielile persistente ale celor înclinaţi să le aibă. Ceea ce este cu siguranţă adevărat e că vinurile de dinaintea filoxerei care au supravieţuit au căpătat o distincţie ce i-a făcut pe oameni să se despartă de o parte însemnată a banilor lor, ca şi a bunului-simţ, în încercarea de a poseda ceva atît de imposibil de înlocuit.

În 1985, Malcolm Forbes, editorul american, a plătit 156.450 de dolari pentru o sticlă de Château Lafite din 1787. Astfel, acest vin a devenit mult prea preţios pentru a fi băut, iar Forbes l-a expus într-o vitrină specială. Din nefericire, reflectoarele care iluminau artistic preţioasa sticlă au făcut ca bătrînul dop de plută să se contracte şi să cadă înăuntru, cu un pleoscăit în valoare de 156.450 de dolari. Şi mai nefericită a fost soarta unui Château Margaux din secolul al XVIII-lea, renumit pentru a-i fi aparţinut lui Thomas Jefferson şi evaluat, foarte precis, la 519.750 de dolari. În timp ce se lăuda cu achiziţia sa la un restaurant din New York, în 1989, William Sokolin, un comerciant de vinuri, a lovit din greşeală sticla de marginea unui cărucior de servit şi a spart-o, transformînd într-o clipă cea mai scumpă sticlă de vin din lume în cea mai scumpă pată de pe covor din lume. Directorul restaurantului a înmuiat un deget în vin şi a declarat că oricum nu mai era bun de băut.

IV

În timp ce Revoluţia Industrială producea maşini minunate care transformau modul de viaţă al oamenilor (şi uneori şi al dăunătorilor), horticultura rămînea mult în urmă. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, nimeni nu a ştiut nici măcar chestiuni elementare precum ce anume face plantele să crească. Toată lumea ştia că solul are nevoie de fertilizatori, dar exista puţin consens privitor la explicaţia acestui fapt şi la ce anume înseamnă un fertilizator eficient. Un sondaj din anii 1830 în rîndul fermierilor a arătat că printre fertilizatorii utilizaţi la acel moment se numărau rumeguşul, penele, nisipul marin, peştii morţi, cochiliile de stridii, zdrenţele de lînă, cenuşa, coarnele mărunţite, gudronul de cărbune,

creta, ghipsul şi seminţele de bumbac. Unele dintre acestea funcţionau mai bine decît ne-am aştepta – la urma urmei, fermierii nu erau proşti –, dar nimeni nu le putea ierarhiza în ordinea eficienţei sau spune în ce proporţii funcţionau cel mai bine. În consecinţă, tendinţa generală a producţiilor agricole era constant descendentă. Recoltele de porumb din statul New York au scăzut de la 30 de baniţe pe acru în 1775 la abia un sfert din această cantitate jumătate de secol mai tîrziu. Cîţiva oameni de ştiinţă eminenţi, mai ales Nicholas-Théodore de Saussure în Elveţia, Justus Liebig în Germania şi Humphry Davy în Anglia, au stabilit o relaţie între nitrogen şi minerale, pe de o parte, şi fertilitatea solului, pe de altă parte, dar cum anume se transformau primele în cea de-a doua era încă un subiect disputat, astfel că fermierii de aproape pretutindeni au presărat în continuare pe cîmpurile lor amestecuri disperate şi adesea ineficiente.

Apoi, în anii 1830, a apărut dintr-odată produsul miraculos pe care lumea îl aşteptase: guanoul. Guanoul – găinaţul de pasăre – fusese folosit în Perú de pe vremea incaşilor, iar eficienţa lui fusese remarcată apoi mereu de exploratori şi călători, însă abia acum se gîndise cineva să îl bage în saci şi să îl vîndă fermierilor disperaţi din emisfera nordică. Însă odată ce guanoul a fost descoperit de străini, aceştia nu s-au mai săturat de el. Un strat de guano reenergiza cîmpurile şi creştea recolta cu pînă la 300%. Lumea a fost cuprinsă de ceea ce a ajuns să fie cunoscută drept „guanomanie”. Guanoul funcţiona deoarece era plin de nitrogen, fosfor şi nitrat de potasiu – care, întîmplător, erau şi ingredientele esenţiale ale prafului de puşcă. Acidul uric din guano era, de asemenea, foarte preţuit de fabricanţii de vopsele, astfel că guanoul a ajuns să fie apreciat din direcţii diferite. Dintr-odată, aproape că nu exista nimic pe lume pe care oamenii să şi-l dorească mai mult.

Guanoul se găsea adesea din abundenţă acolo unde cuibăreau păsările marine. Multe insule stîncoase erau pur şi simplu sufocate de guano: nu era neobişnuit să existe depozite de 150 de picioare grosime. Unele insule din Pacific nu erau *nimic altceva decît* guano. Comerţul cu guano i-a îmbogăţit pe mulţi. Schroder, banca comercială britanică, a fost fondată în principal pe comerţul cu guano. Timp de treizeci de ani, Perú şi-a cîştigat toată valuta străină din ambalarea şi vînzarea de găinaţ de pasăre către o lume recunoscătoare. Chile şi Bolivia au intrat în război din cauza pretenţiilor referitoare la guano. Congresul american a introdus Guano Islands Act, o lege care permitea intereselor private să revendice ca teritoriu american insulele cu guano pe care le găseau şi care nu erau deja revendicate. Statele Unite au dobîndit peste cincizeci de insule.

Deşi guanoul a făcut ca fermierii să aibă o viaţă mai bună, a avut un efect foarte grav asupra vieţii urbane. A distrus piaţa excrementelor umane. Înainte, cei care goleau haznalele urbane vindeau aceste excremente fermierilor din apropierea oraşelor. Aceasta contribuia la menţinerea unor preţuri scăzute. Dar după 1847, piaţa pentru excrementele umane s-a prăbuşit, astfel că vidanjarea a devenit o problemă care, de regulă, s-a rezolvat prin deversarea în cel mai apropiat rîu, cu consecinţe care, după cum vom vedea, vor avea nevoie de decenii la rînd pentru a fi remediate.

Problema inevitabilă legată de guano consta în faptul că fusese nevoie de secole pentru a se acumula şi de foarte puţin timp pentru a fi epuizat. O insulă din largul coastei africane, care conţinea aproximativ 200.000 de tone de guano, a fost golită complet în doar puţin mai mult de un an. Preţurile au crescut vertiginos, ajungînd la aproape 80 de dolari pe tonă. În 1850, fermierul obişnuit era deja pus în faţa alegerii demoralizatoare de a cheltui aproximativ jumătate din venitul său pe guano sau de a privi

cum se ofilesc cîmpurile. În mod evident, era nevoie de un fertilizator chimic – ceva care să hrănească recoltele în mod fiabil şi economic. Exact în acest moment apare în povestea noastră un personaj ciudat pe nume John Bennet Lawes.

Lawes era fiul unui moşier bogat din Hertfordshire şi încă din copilărie avea o pasiune pentru experimentele chimice. Transformase o cameră din casa familiei în laborator şi îşi petrecea cea mai mare parte a timpului închis acolo. Cam prin 1840, cînd avea în jur de 25 de ani, a devenit interesat de o ciudăţenie a fertilizatorilor din făină de oase: făina de oase presărată pe anumite soluri precum turba şi cele calcaroase sporea extraordinar recolta de napi, dar aceeaşi făină nu avea nici un efect pe solul lutos. Nimeni nu ştia de ce. Lawes a început să efectueze experimente la ferma familiei, folosind diferite combinaţii de soluri, plante şi bălegar pentru a încerca să dea de capăt problemei. Acesta a fost, practic, începutul agriculturii ştiinţifice. În 1843, anul în care a murit Loudon, Lawes a transformat o parte a fermei în Rothamstead Experimental Station – prima staţie de cercetări agricole din lume.

Lawes era fascinat de fertilizatori şi bălegar. Nimeni nu fusese vreodată mai interesat de acestea decît el. Nu exista nici un aspect al puterilor bălegarului care să nu îi incite fascinaţia. Îşi hrănea animalele cu diferite nutreţuri, apoi le studia excrementele, să vadă cum influenţau recoltele. Scălda plantele în toate combinaţiile de substanţe chimice la care se putea gîndi, iar astfel a descoperit că fosfaţii minerali trataţi cu acid făceau ca făina de oase să fie eficientă în toate solurile, deşi nu ştia de ce. (Răspunsul a venit mult mai tîrziu din altă parte, explicaţia fiind faptul că agentul fertilizator activ din oasele animale, fosfatul de calciu, este inert în soluri alcaline şi are nevoie de acid pentru a se activa.) Cu toate acestea, Lawes a creat primul fertilizator chimic, pe care l-a numit

superfosfat de calciu. Lumea se bucura de fertilizatorul de care avea nevoie cu disperare. Dăruirea lui faţă de muncă era atît de mare încît în luna de miere şi-a dus mireasa într-un amplu turneu al zonelor industriale ale Tamisei şi ale afluenţilor săi, în căutarea unui loc pentru o fabrică nouă. A murit în 1900, foarte bogat.

Toate aceste evoluţii – apariţia grădinăritului amator, extinderea suburbiilor, crearea fertilizatorilor puternici – au condus la o ultimă evoluţie spectaculoasă care a transformat aspectul lumii, dar care nu este observată aproape niciodată: apariţia gazonului domestic.

Înainte de secolul al XIX-lea, gazoanele propriu-zise erau apanajul exclusiv al proprietarilor de reşedinţe impunătoare şi al instituţiilor cu mult teren, din pricina costului întreţinerii lor. Pentru cei care doreau să aibă un gazon cu iarbă existau doar două opţiuni. Prima era să ţină o turmă de oi. Aceasta a fost opţiunea aleasă pentru Central Park din New York, care pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea a fost căminul unei turme de două sute de oi supravegheate de un păstor care locuia în clădirea numită acum Tavern-on-the-Green. Cealaltă opţiune era de a angaja o echipă specială de oameni care să îşi petreacă tot anotimpul călduros cosind, adunînd şi transportînd iarba. Ambele opţiuni erau scumpe şi nici una nu oferea un finisaj satisfăcător. Pînă şi cel mai atent cosit gazon era, după standardele moderne, grosolan şi inegal, iar un gazon păscut de oi arăta şi mai rău. Este imposibil de ştiut ce opţiune a ales domnul Marsham, dar cum avea angajat un grădinar, James Barker, probabil că gazonul era cosit. În orice caz, este aproape sigur că arăta cam groaznic.

Există o mică posibilitate ca domnul Marsham să fi folosit un dispozitiv nou, incitant şi oarecum îngrijorător: maşina de tuns iarbă. Aceasta era invenţia unui oarecare Edwin Beard Budding, căruia, în 1830,

în timp ce privea o maşină de tăiat materiale textile, i-a venit ideea de a întoarce mecanismul de tăiat pe o parte, de a-l băga într-un dispozitiv mai mic cu roţi şi mîner şi de a-l folosi la tăiat iarba. Ţinînd cont că nimeni nu se mai gîndise să tundă iarba, era un concept destul de nou. Şi mai remarcabil era faptul că maşina lui Budding, aşa cum a fost în cele din urmă brevetată, anticipa aspectul şi funcţionarea maşinii moderne cilindrice într-o măsură uimitoare.

Se deosebea în doar două privinţe esenţiale. În primul rînd, era extraordinar de grea şi de dificil de manevrat. James Ferrabee & Co., producătorul maşinii lui Budding, promitea în prospect că proprietarii noii maşini – în mod interesant, nu grădinarii sau angajaţii domeniilor, ci proprietarii înşişi – vor descoperi că aceasta oferea „un exerciţiu fizic amuzant, util şi sănătos”, iar ilustraţiile înfăţişau cumpărători fericiţi folosind maşina pe o suprafaţă netedă ca şi cum ar fi împins un cărucior de copil. În realitate, maşina lui Budding era epuizantă. Cel care o opera trebuia nu doar să cupleze un manşon şi îl apuce cu putere, ci şi să împingă maşina cu toată forţa pentru a o face să se mişte. Manevrarea ei într-o poziţie nouă la capătul fiecărui rînd abia dacă era posibilă fără ajutor.

Cealaltă problemă distinctivă a maşinii lui Budding era aceea că nu tăia foarte bine. Deoarece era atît de grea şi de dezechilibrată, adesea lamele fie se învîrteau neajutorate deasupra ierbii, fie muşcau sălbatic din brazde. Lăsau în urmă iarbă tunsă uniform doar din loc în loc. Maşina era, de asemenea, scumpă. Prin urmare, nu s-a vîndut în număr mare, iar Budding şi Ferrabee s-au despărţit în scurt timp.

Alţi fabricanţi au preluat însă conceptul lui Budding şi l-au îmbunătăţit lent, dar perseverent. Principala problemă era greutatea. Fonta era extraordinar de grea. Pentru a rezolva acest aspect, multe dintre

maşinile mecanice de tuns iarbă de la început erau proiectate să fie trase de cai. Un producător întreprinzător, compania Leyland Steam Power, a preluat ideea sugerată pentru prima oară de Jane Loudon în 1827 şi a construit o maşină cu aburi de tuns iarba, dar aceasta s-a dovedit a fi atît de greoaie şi de masivă – cîntărea peste o tonă şi jumătate –, încît aproape că nu putea fi controlată şi exista riscul de a trece prin garduri şi garduri vii[5]*. În cele din urmă, introducerea lanţului de transmisie simplu (împrumutat de la cealaltă minune a epocii, bicicleta) şi noile oţeluri uşoare ale lui Henry Bessemer au făcut ca mica maşină de tuns iarba care trebuia împinsă manual să devină o propunere eficientă, exact ce avea nevoie grădina mică de suburbie. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, maşina de tuns iarba era deja o parte obişnuită a grădinăritului. Pînă şi pe cele mai modeste proprietăţi, un gazon frumos şi bine tuns a devenit un ideal. Printre altele, reprezenta un mod de a anunţa lumea că proprietarul era suficient de prosper încît să nu aibă nevoie să folosească spaţiul pentru a cultiva legume pentru consumul propriu.

În afara faptului că a venit cu ideea iniţială, Budding nu a mai avut de-a face cu maşinile de tuns iarba, dar a creat altă invenţie care s-a dovedit benefică pentru umanitate: cheia reglabilă. Însă maşina lui de tuns iarba a fost cea care a schimbat pentru totdeauna lumea de sub picioarele noastre.

Pentru mulţi oameni de astăzi, grădinăritul se referă la gazon şi aproape la nimic altceva. În Statele Unite, gazonul ocupă o suprafaţă mai mare – 130.000 de kilometri pătraţi – decît oricare cultură agricolă. Iarba de pe gazonul domestic vrea să facă ceea ce face iarba sălbatică în natură – şi anume, să crească la o înălţime de aproximativ două picioare, să înflorească, să se usuce şi să moară. Pentru a o menţine scurtă, verde şi în continuă creştere, ea trebuie manipulată destul de brutal şi stropită cu o mulţime de lucruri. În vestul Statelor Unite, aproximativ 60% din apa de

la robinet este folosită pentru stropirea gazonului. Şi mai grav, cantitatea de erbicide şi pesticide absorbită de gazon este de 35.000 de tone anual. Ironia este deci că cel mai neecologic lucru pe care îl facem majoritatea dintre noi este să întreţinem un gazon cît mai verde.

În această notă oarecum demoralizantă, să revenim la casă şi la ultima cameră pe care o vom vizita înainte de a urca la etaj.

1* Tablourile urmăresc declinul unui tînăr bogat, astfel că e oarecum nimerit faptul că ele au fost deţinute de William Beckford de la Fonthill Abbey, înaintea decăderii lui (şi a casei sale).

2* *În secolul următor, Nuneham Park s-a remarcat pentru a doua oară. Într-o vizită din vara anului 1862, într-un grup care o includea pe Alice Liddell, fiica decanului colegiului Oxford, Christ Church, Charles Lutwidge Dodgson a început povestirile care au devenit Alice în ţara minunilor*.

3. „Capability Brown”, în limba engleză (n. trad.).

4* Vaux avea, de asemenea, o carieră de succes independentă. Printre multe altele, a proiectat împreună cu alt englez, Jacob Wrey Mould, Muzeul American de Istorie Naturală, de lîngă Central Park.

5* În cele din urmă, Leyland a abandonat motorul cu aburi şi maşinile de tuns iarbă şi a devenit interesat de noul motor cu combustie internă. A sfîrşit prin a deveni British Leyland, producătorul de autovehicule.

Capitolul 13

Camera vineţie

I

O numim camera vineţie din unicul motiv că pereţii erau zugrăviţi în această culoare atunci cînd ne-am mutat în casă, iar întîmplarea a făcut ca numele să îi rămînă astfel. Nu putem şti cum numea reverendul Marsham această cameră. În planurile originale apare drept „drawing room" („salon"), apoi această încăpere vitală a fost mutată alături, în timpul reconfigurării care i-a lăsat pe servitori fără propusul „oficiu al lacheilor" şi i-a oferit, în schimb, domnului Marsham o sufragerie spaţioasă. Indiferent de denumirea ei, această cameră a fost în mod evident gîndită ca un fel de salon, probabil pentru primirea oaspeţilor preferaţi. Este posibil ca domnul Marsham să o fi numit bibliotecă, deoarece o porţiune de perete este plină cu rafturi încastrate, din podea pînă în tavan, suficient de mari pentru a conţine aproximativ 600 de cărţi, un număr respectabil pentru un om de profesia sa la vremea respectivă. În 1851, cărţile erau deja larg accesibile, dar ediţiile de lux rămîneau scumpe, astfel că, dacă rafturile domnului Marsham conţineau o colecţie de volume în piele de viţel prelucrată, probabil că acestea ar fi fost un motiv suficient pentru a-i da camerei numele de bibliotecă.

Domnul Marsham pare să fi acordat multă grijă acestei camere. Mulurile cornişei, cadrul de lemn al căminului şi rafturile sînt toate într-un stil clasic oarecum exuberant care trădează cheltuiala şi selectarea atentă. Caietele cu tipare din secolului al XIX-lea le ofereau proprietarilor un spectru aproape infinit de motive armonioase, cu denumiri ezoterice – ciubuc, mulură, croşetă, scoţie, cavetă, denticul, spirală desfăşurată, chiar şi o „cimază lesbiană” şi alte două sute cel puţin – cu care se puteau individualiza suprafeţele proeminente din lemn sau ipsos, iar domnul Marsham a ales din belşug, optînd pentru un chenar din muluri sferice pentru tocul uşii, coloane canelate la ferestre, o cortină din panglici fluturînd în faţa căminului şi o reprezentaţie impunătoare de jumătăţi de emisfere alternative într-un stil numit echină în jurul tavanului.

Un asemenea elan decorativ era, de fapt, demodat la acel moment, făcîndu-l pe domnul Marsham un fel de adept al stilului rustic, dar acum îi putem fi recunoscători, deoarece stilurile clasice pe care le-a selectat ne duc în linie dreaptă spre cel mai influent arhitect din istorie – întîmplător, el însuşi un adept al stilului rustic – şi mai departe către două dintre cele mai interesante case construite vreodată, în America, într-un stil rustic. Aşadar, acesta este, de fapt, un capitol despre stilul arhitectural dintr-un decor domestic şi despre cîţiva provinciali care au schimbat lumea. Se referă în trecere şi la cărţi – într-un mod care nu este inadecvat, sperăm, pentru un capitol ce pleacă de la o cameră care se poate să fi fost sau nu bibliotecă odată.

Pentru povestea modului în care caracteristicile stilistice ale camerei vineţii şi mare parte a tuturor celorlalte construcţii din restul lumii au ajuns să arate aşa cum arată, trebuie să părăsim Norfolkul şi Anglia şi să ajungem pe cîmpiile însorite din nordul Italiei şi în plăcutul şi străvechiul

oraş Vicenza, aflat la jumătatea drumului dintre Verona şi Veneţia, în regiunea Veneto. La prima vedere, Vicenza pare să semene cu oricare alt oraş de aceeaşi mărime din nordul Italiei, dar aproape toţi vizitatorii sînt cuprinşi de un sentiment ciudat de familiaritate. La fiecare colţ găsim clădiri pe care simţim, într-un mod aproape straniu, că le-am mai văzut.

Într-un fel, chiar aşa şi este, pentru că aceste clădiri au fost modelele tuturor celorlalte clădiri importante din întreaga lume occidentală: Luvrul, Casa Albă, palatul Buckingham, New York Public Library, National Gallery of Art din Washington şi nenumărate alte bănci, secţii de poliţie, tribunale, biserici, muzee, spitale, şcoli, reşedinţe impunătoare şi case modeste. Palazzo Barbarano şi Villa Piovene împart în mod evident acelaşi ADN arhitectural cu New York Stock Exchange, Bank of England şi Reichstagul din Berlin, printre multe altele. Villa Capra, aflată pe o coastă de deal de la marginea oraşului, trimite cu gîndul la o sută de construcţii cu cupolă, de la Templul celor patru vînturi de la castelul Howard al lui Vanbrugh pînă la Jefferson Memorial din Washington. Villa Chiericati, cu porticul ei surprinzător cu fronton triunghiular şi patru coloane grave, nu este *asemănătoare* Casei Albe, ci *este* Casa Albă, dar într-un mod ciudat transferată în ceea ce este în continuare o fermă funcţională, la mică distanţă de marginea de est a oraşului.

Persoana responsabilă pentru toată această previziune arhitecturală a fost un pietrar pe nume Andrea di Pietro della Gondola, care, în 1524, la vîrsta de nici şaisprezece ani, a sosit la Vicenza din Padova sa natală. Acolo s-a împrietenit cu un aristocrat influent, Giangiorgio Trissino. Dacă nu ar fi existat această întîlnire fericită, probabil că tînărul şi-ar fi petrecut viaţa ca cioplitor de piatră prăfuit, cu un talent neînţeles, iar lumea noastră ar arăta foarte diferit. Din fericire pentru posteritate, Trissino a întrezărit la acest băiat un anumit talent care merita încurajat. L-a luat la el în casă,

l-a şcolit în matematică şi geometrie, l-a dus la Roma să vadă marile clădiri ale Antichităţii şi i-a pus la dispoziţie toate celelalte avantaje posibile pentru a deveni cel mai mare, mai încrezător şi mai neaşteptat de influent arhitect al epocii sale. Între timp, Trissino i-a dat şi numele după care îl cunoaştem cu toţii: Palladio, după Pallas Atena, zeiţa înţelepciunii din Grecia antică. (Mă simt ciudat de dator să notez că relaţia lor pare să fi fost cu totul platonică. Trissino era un crai bine-cunoscut, iar tînărul lui zidar avea o căsnicie fericită şi avea să devină tatăl a cinci copii. Lui Trissino pur şi simplu i-a plăcut foarte mult de Palladio. Se pare că cei mai mulţi oameni din viaţa lui Palladio l-au plăcut, de asemenea.)

Astfel, sub tutela celui mai în vîrstă, Palladio a devenit arhitect – un pas neobişnuit pentru cineva de originea lui, deoarece la acel moment arhitecţii îşi începeau în mod normal cariera ca artişti, nu ca meşteşugari. Palladio nu a pictat, nu a sculptat şi nu a desenat; doar a proiectat clădiri. Dar pregătirea lui practică de zidar i-a oferit un avantaj nepreţuit: i-a permis să dobîndească o înţelegere profundă a construcţiilor şi, potrivit lui Witold Rybczynski, să înţeleagă nu numai cum se construiesc clădirile, ci şi ce anume sînt ele.

Palladio a fost un caz clasic de talent potrivit la momentul şi locul potrivit. Renumita călătorie a lui Vasco da Gama în India, cu un sfert de secol mai devreme, eliminase monopolul Veneţiei ca pol european al comerţului cu mirodenii, subminîndu-i dominaţia comercială, iar prosperitatea migra în interiorul continentului. Dintr-odată a apărut o nouă specie de nobili fermieri care aveau atît bogăţie, cît şi ambiţii arhitectonice, iar Palladio a ştiut exact cum să profite de situaţie. A început să construiască la Vicenza şi în districtul din jur cele mai frumoase şi mai plăcute case clădite vreodată. Geniul lui specific a constat în capacitatea de a proiecta clădiri ce respectau idealurile clasice, fiind

însă mai plăcute şi mai primitoare, mai confortabile şi mai îndrăzneţe decît formele sobre străvechi din care derivau. A fost o revigorare a idealurilor clasice care avea să placă lumii foarte mult.

Palladio nu a proiectat multe structuri – cîteva palazzo-uri, patru biserici, o mănăstire, o bazilică, două poduri şi treizeci de vile, dintre care doar şaptesprezece mai există astăzi. Dintre cele treisprezece care lipsesc, patru nu au fost terminate niciodată, şapte au fost distruse, una nu a fost construită niciodată şi una nu se găseşte din motive necunoscute. Numită Villa Ragona, în cazul în care a fost construită, nu a fost găsită niciodată.

Metodele lui Palladio se bazau pe respectarea riguroasă a regulilor şi erau modelate după preceptele lui Vitruviu, un arhitect roman din secolul I î.e.n. Vitruviu nu a fost neapărat un arhitect remarcabil. De fapt, a fost mai degrabă un inginer militar. Ceea ce îl face valoros pentru istorie este faptul că scrierile lui au supravieţuit – singura lucrare de arhitectură din Antichitatea clasică aflată în această situaţie. Un singur exemplar al lucrării despre arhitectură a lui Vitruviu a fost găsit pe un raft al unei mănăstiri din Elveţia, în 1415. Vitruviu a consemnat reguli extrem de clare referitoare la proporţii, ordini, forme, materiale şi orice altceva putea fi cuantificat. Formulele dominau totul în lumea lui. Spaţiul dintre coloanele dintr-un şir, de pildă, nu putea fi lăsat pe seama instinctului sau a aproximării, ci era dictat de formule stricte, menite să confere o armonie automată şi fiabilă. Acestea puteau fi ameţitor de specifice. De pildă:

> Înălţimea oricărei camere dreptunghiulare trebuie calculată prin însumarea lungimii şi lăţimii ei măsurate, scăderea unei jumătăţi din acest total şi folosirea rezultatului pentru înălţime. Dar în cazul unei exedre sau *oecus*, înălţimea trebuie adusă la o dată şi jumătate lăţimea… Înălţimea tabliniului la buiandrug trebuie să fie cu o optime

> mai mare decît lăţimea. Plafonul trebuie să depăşească această înălţime cu o treime din lăţime. Vestibulul în cazul atriumurilor mai mici trebuie să aibă două treimi, iar în cazul celor mai mari o jumătate din lăţimea tabliniului… Busturile strămoşilor, cu ornamentele lor, trebuie să fie aşezate la o înălţime care corespunde lăţimii firidelor. Lăţimea şi înălţimea proporţionale ale uşilor pot fi stabilite, dacă sînt dorice, în manieră dorică, iar dacă sînt ionice, în manieră ionică, potrivit regulilor de simetrie date pentru arcade în Cartea a patra.

Urmîndu-l pe Vitruviu, Palladio considera că toate încăperile trebuie să aibă una din şapte forme elementare – circulară, pătrată sau cinci tipuri de paralelipiped dreptunghic – şi că trebuie întotdeauna să fie construite la anumite proporţii. Sufrageriile, de exemplu, trebuiau să aibă o lungime de două ori mai mare decît lăţimea. Numai aceste forme erau adecvate spaţiilor plăcute, deşi nu ne-a oferit şi o explicaţie. (Şi, dacă veni vorba, nici Vitruviu.) De fapt, însă, Palladio şi-a respectat propriile reguli doar cam în jumătate dintre cazuri. Oricum, unele dintre regulile lui sînt îndoielnice. Ideea unei ierarhii a tipurilor de coloane – cele corintice întotdeauna deasupra celor ionice, iar acestea întotdeauna deasupra celor dorice – pare a fi invenţia lui Sebastiano Serlio, un contemporan al lui Palladio. Regula nu este menţionată de Vitruviu. Palladio a comis, de asemenea, o eroare fundamentală. A pus un portic cu coloane la fiecare vilă pe care a construit-o, fără să ştie că acestea se găseau doar la templele romane, şi niciodată la case. Acesta este, probabil, cel mai copiat element al său, fiind totuşi, din perspectiva acurateţii, complet eronat. Dar s-ar putea să fie cea mai fericită eroare din istoria arhitecturii.

Reşedinţa lui Thomas Jefferson, Monticello

Dacă ar fi construit doar cîteva case frumoase în jurul Vicenzei, numele lui Palladio nu ar fi devenit niciodată celebru. Ceea ce l-a făcut celebru a fost o carte publicată în 1570, spre sfîrşitul vieţii sale. Intitulată *I Quattro Libri dell'architettura* („Cele patru cărţi ale arhitecturii"), aceasta este în aceeaşi măsură o carte de planuri de nivel şi elevaţii, o declaraţie de principii şi o colecţie de sfaturi practice. E plină de reguli şi detalii – „Despre înălţimea camerelor", „Despre dimensiunile uşilor şi ferestrelor" –, dar şi de sfaturi utile. (De exemplu: nu puneţi ferestrele prea aproape de colţuri, deoarece slăbesc structura de ansamblu.) A fost cartea perfectă pentru amatorii nobili.

Primul şi cel mai mare adept al lui Palladio din lumea anglofonă a fost Inigo Jones, designer de teatru şi arhitect autodidact, care a descoperit opera lui Palladio într-o vizită în Italia la douăzeci de ani după moartea acestuia şi s-a îndrăgostit de ea pînă la obsesie. A cumpărat toate desenele lui Palladio pe care a reuşit să le găsească – vreo două sute în total –, a învăţat să vorbească italiană şi chiar şi-a format semnătura după cea a lui Palladio. La întoarcerea în Anglia, a început să construiască clădiri în

stilul lui Palladio ori de cîte ori a avut ocazia. Prima a fost Queen's House din Greenwich, ridicată în 1616. Pentru ochiul modern, este un bloc pătrat mai degrabă anost care aminteşte de secţia centrală de poliţie dintr-un oraş din Midwest, dar în Anglia Stuarţilor era uluitor de vioaie şi de modernă. Toate clădirile din ţară au părut dintr-odată că aparţin altei epoci, mai pompoase.

„Palladianismul” a început să fie asociat mai ales cu – şi în mare parte imposibil de distins de – perioada georgiană. Această epocă de ordine arhitecturală a început în 1714 odată cu ascensiunea la tron a lui George I şi a durat de-a lungul domniilor altor trei George şi fiului unui George, William al IV-lea, a cărui moarte în 1837 a adus-o pe regina Victoria şi o nouă eră dinastică. În practică, desigur că situaţia nu a fost la fel de exactă. Stilul arhitectural nu se schimbă doar pentru că moare un monarh. Şi nici nu se menţine la fel pe parcursul unei dinastii îndelungate.

Deoarece perioada georgiană a durat atît de mult, diverse rafinamente şi prelucrări arhitecturale au apărut şi fie s-au pierdut, fie s-au dezvoltat independent, astfel că uneori e imposibil să facem distincţii semnificative între neoclasic, regenţă, Renaştere italiană, Renaştere grecească şi alţi termeni meniţi să denote un anumit stil, estetică sau interval de timp. În America, „georgian” a devenit o etichetă neatrăgătoare după independenţă (de fapt, nu fusese agreată prea mult nici înainte), astfel că a fost creat termenul „colonial” pentru clădirile de dinaintea independenţei şi „federal” pentru cele construite ulterior.

Ceea ce aveau în comun toate aceste stiluri era un ataşament faţă de idealurile clasice, adică reguli stricte, iar acesta nu era întotdeauna un lucru pozitiv. Regulile însemnau că uneori arhitecţii nu trebuiau să gîndească mai deloc. Mereworth, o reşedinţă impunătoare din Kent proiectată de Colen Campbell, este doar o copie a Villei Capra a lui

Palladio, de fapt – doar cupola este cumva modificată –, iar multe altele nu sînt cu mult mai originale. „Fidelitatea faţă de canon era ceea ce conta”, după cum observa Alain de Botton în *The Architecture of Happiness*. Deşi au fost construite anumite clădiri splendide în stilul lui Palladio – Chiswick House, construcţia neobişnuită şi supradimensionată din vestul Londrei a lordului Burlington, ne vine imediat în minte –, efectul de ansamblu în timp a fost repetitiv şi cam rigid. După cum observa istoricul arhitecturii Nikolaus Pevsner, „nu e uşor să separi mental diferitele vile şi case de ţară construite în acea perioadă”.

Aşadar, există o anumită satisfacţie în ideea că poate cele mai interesante şi mai originale două case ale epocii în stil palladin au fost construite nu în Europa de arhitecţi pregătiţi, ci pe un tărîm îndepărtat, de amatori. Şi încă ce amatori!

II

În toamna anului 1769, pe vîrful unui deal al piemontului din Virginia, pe ceea ce atunci era ultima frontieră a lumii civilizate, un tînăr a început să înalţe casa visurilor sale. Această întreprindere avea să îi consume peste o jumătate de secol din viaţă şi aproape toate resursele, iar el nu avea să o vadă niciodată terminată. Numele lui era Thomas Jefferson. Casa era Monticello.

Nu mai existase o astfel de casă. Era, aproape literalmente, ultima casă din lume. În faţa ei se întindea un continent neexplorat. În spatele ei se afla toată lumea cunoscută. Poate că nimic nu spune mai mult despre Jefferson şi casa lui decît faptul că aceasta stă cu spatele la Lumea Veche şi cu faţa la pustiul necunoscut al celei Noi.

Cu adevărat distinctiv la Monticello era faptul că fusese construită pe vîrful unui deal. În secolul al XVIII-lea oamenii nu făceau aşa ceva, din motive practice întemeiate. Jefferson şi-a creat numeroase dezavantaje construind în acel loc. Printre altele, a trebuit să traseze un drum pînă în vîrf, apoi să defrişeze şi să niveleze acri de creastă pietroasă – două sarcini enorme. De asemenea, avea de înfruntat în permanenţă problema aprovizionării cu apă. Apa este întotdeauna o problemă pe vîrful unui deal, de vreme ce prin natura ei aceasta curge la vale, astfel încît puţurile au trebuit să fie săpate la o adîncime neobişnuit de mare. Chiar şi aşa, acestea secau în medie o dată la cinci ani, iar apa trebuia adusă sus cu căruţa. Fulgerul constituia, de asemenea, o îngrijorare perpetuă, deoarece casa reprezenta cel mai înalt punct pe o distanţă de kilometri întregi.

Monticello este Villa Capra a lui Palladio, dar reinterpretată, construită cu materiale diferite şi plasată pe alt continent – splendid de originală, dar şi fidelă originalului. Epoca Iluminismului era momentul perfect pentru idealurile palladine. Era o perioadă intens ştiinţifică în care se credea că totul, inclusiv frumuseţea şi aprecierea ei, putea fi redus la principii ştiinţifice. Întrucît caietul de planuri al lui Palladio era şi un abecedar potrivit pentru arhitecţii amatori, autorul ei a devenit, în mod practic, dar şi spiritual, indispensabil unui om precum Jefferson. Cam 450 de manuale de arhitectură au fost redactate în jumătatea de secol de dinainte ca Jefferson să se apuce să lucreze la Monticello, astfel că avea de unde să aleagă, dar Palladio era cel căruia îi era devotat. „Palladio e Biblia”, scria el cu simplitate.

Cînd a început să construiască Monticello, Jefferson nu fusese niciodată într-un oraş mai mare decît Williamsburg, capitala colonială, unde frecventase The College of William and Mary, iar Williamsburg, cu aproximativ 2.000 de locuitori, nu era nici pe departe o metropolă. Deşi

mai tîrziu a călătorit în Italia, nu a văzut niciodată Villa Capra şi aproape cu siguranţă că aceasta l-ar fi uluit, deoarece Villa Capra este enormă în comparaţie cu Monticello. Deşi ambele arată foarte asemănător în ilustraţii, versiunea lui Palladio este construită la o scară ce face Monticello să pară aproape o casă de vacanţă. Asta se datorează parţial faptului că zonele de serviciu ale reşedinţei Monticello – dependinţele, cum li se spune – sînt construite în panta dealului şi nu pot fi văzute din casă şi din grădină. O mare parte a domeniului Monticello este, practic, sub pămînt.

Astăzi, cei care vizitează Monticello văd o casă pe care Jefferson nu a văzut-o niciodată, ci la care doar a visat. Nu a fost terminată niciodată în timpul vieţii sale şi nici măcar nu a ajuns într-o formă foarte bună. Timp de 54 de ani, Jefferson a locuit într-un şantier de construcţii. „A înălţa şi a demola sînt două dintre principalele mele distracţii", remarca el voios, ceea ce era foarte potrivit, deoarece nu se oprea niciodată din reparat şi cîrpit. Deoarece lucrul se prelungea atît de mult, unele părţi din Monticello se deteriorau vizibil, în timp ce altele erau încă în construcţie.

Multe aspecte ale planurilor lui Jefferson erau dificile. Acoperişul era un adevărat coşmar pentru un constructor, deoarece implica îmbinări inutil de complicate ale coamelor cu versanţi. „Acesta era un sector în care Jefferson era cu siguranţă mai mult amator decît profesionist", mi-a spus Bob Self, custodele specializat în arhitectură de la Monticello, în timp ce îmi făcea turul domeniului. „Planul era perfect în regulă, numai că mult mai complicat decît ar fi trebuit să fie."

Ca arhitect, Jefferson era meticulos pînă la bizarerie. Unele dintre planurile lui precizau măsuri cu şapte zecimale. Self mi-a arătat o măsură straniu de precisă de 4,8238832 centimetri. „Nimeni, nici măcar acum, nu ar putea măsura ceva pînă la acest nivel de exactitate", mi-a spus el.

„Vorbim de milionimi dintr-un centimetru. Presupun că era doar un fel de exerciţiu intelectual. Nu are cum să fie altceva.”

Cea mai ciudată trăsătură a clădirii sînt cele două case ale scărilor. Jefferson considera scările o irosire a spaţiului, astfel că le-a făcut de doar 65 de centimetri lăţime şi foarte abrupte – „mai mult scară mobilă decît casă a scărilor”, după cum s-a exprimat un vizitator. Scările erau atît de înguste şi de răsucite, încît aproape orice trebuia urcat la etaj, inclusiv toate bagajele vizitatorilor cu excepţia celor mai mici, trebuia suit cu un troliu şi băgat pe fereastră. Scările erau înfundate atît de adînc în casă încît nici un pic de lumină naturală nu ajungea la ele, astfel că erau nu doar abrupte, ci şi ameninţător de întunecoase. A le parcurge, mai ales la coborîre, este chiar şi acum o experienţă foarte solicitantă. Din cauza pericolului, vizitatorilor nu li se permite să urce la etajul unu sau doi, astfel că mare parte din Monticello este, dintr-o nefericită necesitate, inaccesibil. (Acest spaţiu este folosit mai ales pentru birouri.) Acest lucru înseamnă că vizitatorii nu pot să vadă cea mai plăcută cameră din casă – camera cerului, cum o numea Jefferson, care ocupă spaţiul de sub cupolă. Cu pereţii săi galbeni şi podeaua verde, adierile răcoroase şi priveliştile impresionante, camera ar constitui un birou, un atelier sau un refugiu de orice fel perfect. Dar a fost întotdeauna dificil de ajuns la ea, iar pe vremea lui Jefferson era inutilizabilă cam o treime din an deoarece nu exista o modalitate eficientă de a o încălzi. În consecinţă, a devenit o mansardă folosită pentru depozitare.

În alte privinţe, casa era o minune. Cupola, trăsătura definitorie a reşedinţei Monticello, a trebuit să fie construită într-o modalitate ciudată pentru a se potrivi cu pereţii portanţi existenţi în spate. „Astfel că, deşi pare complet regulată”, mi-a spus Self, „nu este. Toată povestea a fost un mare exerciţiu de calcul. Lonjeroanele care o susţin sînt toate de lungimi

diferite, dar trebuie să acopere aceeaşi rază a cercului, astfel că planul era plin de sinusuri şi cosinusuri. Puţini oameni ar fi putut să urce cupola aceea acolo”. Alte elemente decorative erau cu generaţii înaintea vremii lor. Printre altele, Jefferson a prevăzut casa cu treisprezece lucarne, astfel că aceasta este neobişnuit de luminoasă şi de spaţioasă.

Afară, pe terasă, Self mi-a arătat un cadran solar sferic foarte frumos ce se afla în grădină, pe care Jefferson îl făcuse el însuşi. „Nu este doar un exemplu extraordinar de măiestrie”, a spus Self, „dar nu putea fi construit fără o înţelegere temeinică a astronomiei. Este uimitor cît timp şi cîtă disponibilitate a avut pentru a acumula noi cunoştinţe”.

Monticello a devenit faimos pentru ciudăţeniile lui inedite – un ascensor utilitar încorporat într-un şemineu, toalete interioare, un aparat numit poligraf care folosea două stilouri pentru a face o copie a fiecărei scrisori scrise cu ajutorul său. Un element al construcţiei, o pereche de uşi care se deschideau cînd doar una – oricare dintre ele – era împinsă, i-a fermecat şi i-a deconcertat pe experţi timp de un secol şi jumătate. Abia cînd mecanismul interior a fost dezvăluit, în timpul reamenajărilor din anii 1950, cei care lucrau la renovare au descoperit că uşile erau legate invizibil printr-un ax şi roţi de transmisie pe sub podea – un aranjament destul de simplu, după cum s-a dovedit, dar uimitor, întrucît reprezenta multă cheltuială şi iniţiativă pentru cruţarea unui efort minim.

Jefferson era uluitor de energic. Se lăuda că în 50 de ani soarele nu îl prinsese niciodată în pat şi a irosit foarte puţine clipe din cei 83 de ani ai săi. Era obsedat de consemnarea faptelor. Avea şapte agende aflate simultan în uz şi în fiecare dintre acestea consemna cele mai microscopice detalii ale vieţii cotidiene. Nota amănunţit vremea din fiecare zi, calendarele migraţiei păsărilor, datele la care îmboboceau florile. Pe lîngă

faptul că a păstrat copii ale celor 18.000 de scrisori pe care le scrisese, precum şi pe cele 5.000 primite, le-a şi înscris sîrguincios într-un „Registru epistolar”, care are el însuşi peste 650 de pagini. Ţinea o evidenţă a fiecărui cent cîştigat şi cheltuit. Consemna cîte boabe de mazăre sînt necesare pentru a umple un vas de jumătate de litru. Ţinea inventare complete şi individuale ale sclavilor lui, consemnînd într-o manieră neobişnuit de exhaustivă modul în care aceştia erau trataţi, precum şi posesiile lor.

Şi totuşi, în mod ciudat, nu ţinea un jurnal sau un inventar al domeniului Monticello. „În mod bizar, ştim mai multe despre casa lui Jefferson de la Paris decît despre aceasta, mi-a spus Susan Stein, curatoarea-şefă, cînd am vizitat Monticello. „Nu ştim ce fel de covoare avea în majoritatea camerelor şi nu putem fi întotdeauna siguri în privinţa foarte multor dotări. Ştim că reşedinţa avea două toalete interioare, dar nu ştim cine avea dreptul să le folosească sau ce foloseau pe post de hîrtie igienică. Aceste lucruri nu sînt consemnate.” Astfel că, în ce-l priveşte pe Jefferson, sîntem în poziţia ciudată de a şti totul referitor la cele aproximativ 250 de plante comestibile pe care le cultiva (el le-a clasificat în funcţie de partea destinată consumului: rădăcinile, fructele sau frunzele), dar surprinzător de puţin despre numeroase aspecte ale vieţii sale din interiorul casei.

Casa a fost întotdeauna extraordinar de extravagantă. În 1771, atunci cînd Jefferson şi-a adus mireasa, pe Martha, la Monticello, trecuseră deja trei ani de la începerea lucrărilor şi se vedea imediat că aceasta era casa *lui*. Biroul lui privat, de exemplu, era de aproape două ori mai mare decît sufrageria şi dormitorul conjugal împreună. Lucrurile din casă erau concepute să satisfacă nevoile şi capriciile lui. Putea, de exemplu, să

verifice direcţia şi viteza vîntului din cinci locuri din casă – lucru pe care doamna Jefferson nu şi-l dorea cu prea multă pasiune.

După moartea timpurie a Marthei, după doar zece ani de căsnicie, casa a devenit şi mai evident a lui. Oaspeţilor nu li se permitea accesul în nici una dintre zonele private ale casei – ceea ce însemna cea mai mare parte a ei – decît însoţiţi. Cei care doreau să răsfoiască volumele din bibliotecă trebuiau să aştepte ca domnul Jefferson să îi conducă personal.

Dintre toate omisiunile enigmatice ale consemnărilor ţinute de Jefferson, poate cel mai surprinzător este faptul că nu ţinea o evidenţă a cărţilor sale şi nu avea habar cîte anume posedă. Lui Jefferson îi plăceau foarte mult cărţile şi avea marele noroc de a trăi într-o generaţie în care acestea deveneau ceva obişnuit. Pînă relativ recent, cărţile fuseseră foarte rare. În 1757, cînd tatăl lui Jefferson a murit, el a lăsat o bibliotecă de 42 de cărţi, cifră considerată destul de impresionantă. O bibliotecă de 400 de cărţi – cîte a lăsat John Harvard la moartea sa – era considerată atît de enormă încît Harvard College a fost numit după el. De-a lungul vieţii sale, Harvard achiziţionase cărţi într-un ritm de aproximativ 12 pe an. Pe parcursul vieţii *lui*, Jefferson a cumpărat cărţi într-un ritm de aproximativ 12 pe lună, acumulînd în medie cîte 1.000 în fiecare deceniu.

Fără cărţile sale, Thomas Jefferson nu ar fi putut fi Thomas Jefferson. Pentru cineva ca el, care trăia aproape de frontieră, departe de experienţa reală, cărţile erau ghiduri esenţiale pentru modul în care ar putea fi trăită viaţa şi nici una nu i-a oferit mai multă inspiraţie, satisfacţie şi învăţătură utilă decît *I Quattro Libri*.

III

Din cauza constrîngerilor financiare şi a nesfîrşitelor ajustări, Monticello nu şi-a arătat niciodată întreaga splendoare, nici măcar pe aproape. În 1802, cînd o anumită doamnă Anna Maria Thornton a venit în vizită, a fost şocată să descopere că încă trebuia să intre păşind pe scînduri nesigure. La acest moment Jefferson lucra deja la casă de 30 de ani. „Deşi eram pregătită să văd o casă neterminată, nu am putut să nu fiu izbită de… posomorala ei generală”, se minuna ea în jurnal. Pe Jefferson însuşi nu l-au deranjat niciodată prea mult inconvenientele. „Acum trăim într-un cuptor de cărămidă”, îi scria el fericit unui prieten la un moment dat. De asemenea, Jefferson nu era cel mai bun îngrijitor. În clima înăbuşitoare din Virginia, lemnul exterior trebuie revopsit cel puţin o dată la cinci ani. Din cîte ne putem da seama, Jefferson nu l-a revopsit niciodată. Termitele au început să roadă lemnăria de rezistenţă aproape imediat ce aceasta a fost înălţată, iar putregaiul uscat s-a instalat şi el rapid.

Jefferson avea permanent dificultăţi financiare, dar el era vinovatul pentru ele. Era un cheltuitor extraordinar. În 1790, cînd s-a întors după cinci ani petrecuţi în Franţa, a adus cu el o navă plină cu mobilă şi bunuri casnice – cinci sobe, 57 de scaune, oglinzi asortate, canapele şi sfeşnice, o cafetieră proiectată de el însuşi, ceasuri de perete, aşternuturi, veselă de toate tipurile, 145 de suluri de tapet, un stoc de lămpi Argand, patru grătare pentru vafe şi multe altele –, suficient pentru a umple 86 de lăzi mari. În plus, a adus acasă o trăsură. A dispus ca toate acestea să fie livrate la reşedinţa lui din Philadelphia, pe atunci capitala ţării, şi s-a apucat imediat să cumpere altele.

Deşi el însuşi era un ascet – Jefferson se îmbrăca mai puţin prezentabil decît propriii servitori –, cheltuia sume colosale pe mîncare şi băutură. În timpul primului său mandat de preşedinte a cheltuit 7.500 de dolari – echivalentul a aproximativ 120.000 de dolari la valoarea de astăzi

– doar pe vin. Pe parcursul unei perioade de opt ani, a cumpărat nu mai puţin de 20.000 de sticle de vin. Chiar şi la vîrsta de 82 de ani şi împovărat fără speranţă de datorii, „încă mai comanda Muscat de Riversalle în loturi de 150 de sticle”, după cum nota un biograf cu mirare nedisimulată.

Multe dintre ciudăţeniile reşedinţei Monticello se datorează limitelor lucrătorilor lui Jefferson. A trebuit să se mulţumească cu un stil doric simplu pentru coloanele exterioare, deoarece nu putea găsi pe nimeni cu suficiente abilităţi pentru a realiza ceva mai complex. Dar cea mai mare problemă dintre toate, în ceea ce priveşte atît cheltuiala, cît şi frustrarea, era lipsa materialelor locale. Merită să ne oprim o clipă pentru a ne gîndi la dificultăţile cu care se confruntau coloniştii americani în încercarea lor de a clădi o civilizaţie pe un tărîm lipsit de infrastructură.

Filozofia imperială britanică era că America trebuia să ofere materii prime la preţuri rezonabile şi să ia în schimb produse finite. Acest sistem era consacrat printr-o serie de legi cunoscute drept Legile Navigaţiei, care stipulau că toate produsele destinate Lumii Noi trebuiau fie să provină din Marea Britanie, fie să o tranziteze în drumul lor, chiar dacă ele fuseseră produse, să zicem, în Indiile de Vest şi ajungeau să traverseze inutil Atlanticul de două ori. Acest aranjament era de o ineficienţă nebunească, dar încîntător şi lucrativ pentru comercianţii şi fabricanţii englezi, care, practic, aveau la dispoziţie un continent aflat în creştere rapidă. În ajunul revoluţiei, America *era* efectiv piaţa de export a Marii Britanii. Ea prelua 80% din exporturile britanice de pînză, 76% din exporturile de cuie, 60% din fierul forjat şi aproape jumătate din toată sticla vîndută în străinătate. În termeni generali, America importa anual 15.000 de kilograme de mătase, 11.000 de kilograme de sare şi peste 130.000 de căciuli din blană de castor, printre multe altele. Multe dintre aceste lucruri – nu în ultimul

rînd căciulile de castor – erau făcute din materiale provenite din America şi s-ar fi putut produce cu uşurinţă în fabrici americane – o idee care nu le-a scăpat americanilor.

Piaţa internă mică a Americii şi problemele de distribuţie pe o suprafaţă atît de mare însemnau că americanii nu puteau să concureze nici atunci cînd îndrăzneau să încerce. Mai multe companii producătoare de sticlă destul de serioase au fost fondate la începutul secolului al XVIII-lea, iar unele chiar au prosperat temporar, dar la momentul revoluţiei nici un produs de sticlă nu era fabricat în colonii. În majoritatea gospodăriilor, o fereastră spartă rămînea spartă. Sticla era atît de rară, încît imigranţii erau sfătuiţi să îşi aducă propriile geamuri cu ei. Fierul, de asemenea, era veşnic în stocuri limitate. Hîrtia era adesea atît de rară încît practic aproape nu exista. Doar cele mai elementare produse de ceramică erau făcute în America – căni, vase de lut şi altele asemănătoare; orice era de calitate, cum ar fi porţelanurile, trebuia să vină din (sau, şi mai costisitor, prin) Marea Britanie. Pentru Jefferson sau alţi plantatori din Virginia problema era agravată de absenţa oraşelor. Era mai uşor să comunici cu Londra decît cu celelalte colonii.

Consecinţa acestor lucruri era că, practic, totul trebuia să fie comandat printr-un agent îndepărtat. Fiecare dorinţă trebuia anunţată în detalii exhaustive, dar pînă la urmă trebuia să te încrezi în judecata şi devotamentul onest al unui necunoscut. Riscul unei dezamăgiri era enorm. O comandă obişnuită din partea lui George Washington (de data aceasta în 1757) ne ajută să ghicim într-o anumită măsură nenumăratele lucruri pe care americanii nu le puteau produce pentru ei înşişi. Washington solicita trei kilograme de tutun de prizat, două duzini de periuţe de dinţi cu burete, douăzeci de pachete de sare, douăzeci de kilograme de stafide şi migdale, o duzină de scaune de mahon, două mese

(„de jumătate de metru pătrat cînd sînt întinse, dar să poată fi unite”), o roată mare de brînză de Cheshire, nişte marmură pentru un şemineu, o anumită cantitate de papier mâché şi tapet, un butoiaş de cidru, douăzeci de kilograme de lumînări, douăzeci de căpăţîni de zahăr şi 250 de panouri de sticlă, printre multe altele.

„N.B. Să fie împachetate cu grijă”, a adăugat el pe un ton uşor dojenitor, dar inutil, deoarece aproape la fiecare livrare bunurile erau sparte, stricate sau lipseau. După ce aşteptai cea mai mare parte a anului, să zicem, douăzeci de geamuri doar ca să descoperi că zece dintre ele sînt sparte, iar celelalte au dimensiunea greşită, pînă şi cele mai stoice temperamente aveau tendinţa de a ceda.

Din punctul de vedere al negustorilor şi agenţilor, comenzile erau uneori ambigue şi derutante. O comandă a lui Washington îl instruia pe agentul acestuia de la Londra să achiziţioneze „două Lyonuri după Lyonul antic din Italia”. Agentul a presupus corect că Washington se referea la statui, dar nu putea decît să ghicească tipul şi mărimea acestora. De vreme ce Washington nici măcar nu se apropiase vreodată de Italia, este posibil ca el însuşi să nu fi fost foarte sigur. Scrisorile lui Washington către agenţia lui de la Londra, Robert Cary & Co., solicitau constant bunuri care erau „la modă” şi „după ultimul gust” sau „pe deplin frumoase şi de bonton”, dar scrisorile lui de răspuns indicau faptul că rareori considera că le şi obţinuse.

Pînă şi cel mai atent trasate instrucţiuni erau periculos de susceptibile de a fi interpretate greşit. Edwin Tunis relatează povestea unui bărbat care a ataşat comenzii sale un desen cu blazonul familiei, pe care îl voia marcat pe serviciul de masă. Pentru a se asigura că instrucţiunile lui erau înţelese perfect, a adăugat o săgeată îngroşată pentru a sublinia un anumit

detaliu. Cînd au sosit farfuriile, spre oroarea lui, omul a descoperit că săgeata fusese copiată atent pe fiecare articol.

Era uşor – iar pentru mulţi agenţi irezistibil de tentant – de trimis americanilor hainele şi mobilele nevîndute deoarece nu mai erau la modă în Anglia. „Nici nu poţi să-ţi imaginezi ce gunoaie poţi găsi în cele mai bune magazine”, îi scria unei prietene din ţară o vizitatoare engleză pe nume Margaret Hall. Un slogan voios al fabricilor englezeşti devenise: „E destul de bun pentru America”. Preţurile umflate constituiau o suspiciune constantă. După o livrare, Washington i-a scris furios lui Cary că multe dintre produsele livrate aveau „o calitate scăzută, dar nu şi un preţ pe măsură, căci în această privinţă depăşesc cu mult tot ce am cumpărat eu vreodată”.

Neglijenţa agenţilor şi negustorilor aproape că îi scotea din minţi pe americani. Colonelul John Tayloe a comandat, în timp ce construia celebra Octagon House din Washington, un şemineu de la fabrica Coade din Londra, a aşteptat cam un an să îi fie livrat şi nu a putut decît să bombănească neputincios atunci cînd a deschis lada şi a descoperit că uitaseră să împacheteze consola şemineului. În loc să aştepte să vină consola, a pus un tîmplar american de încredere să îi facă una din lemn. Şemineul – şi acum cu consolă de lemn – rămîne unul dintre puţinele articole din America produse în fabrica Coade.

Din cauza dificultăţilor de livrare, proprietarii de plantaţii nu aveau adesea multe opţiuni în afară de a-şi fabrica propriile produse. Jefferson şi-a făcut singur cărămizile – în total aproximativ 650.000 –, dar aceasta era o treabă dificilă, din cauză că doar aproximativ jumătate din ele erau utilizabile, deoarece căldura era inegală în cuptorul lui improvizat. A început, de asemenea, să îşi fabrice propriile cuie. Pe măsură ce tensiunile din relaţia cu Marea Britanie sporeau, situaţia a devenit şi mai dificilă. În

1774, Congresul Continental a adoptat un acord împotriva importurilor. Jefferson a descoperit, spre dezamăgirea lui, că 14 perechi de ferestre glisante foarte scumpe, pe care le comandase din Anglia şi de care chiar avea nevoie, nu mai puteau ajunge la el.

Această suprimare a liberului schimb l-a înfuriat foarte tare pe economistul scoţian Adam Smith (a cărui *Avuţie a naţiunilor* apăruse, nu întîmplător, în acelaşi an în care America şi-a declarat independenţa), dar nici pe departe la fel de mult pe cît i-a înfuriat pe americani, care detestau prin natura lor ideea de a fi ţinuţi la nesfîrşit ca piaţă captivă. Ar fi o exagerare să spunem că exasperarea produsă de comerţ a fost cauza revoluţiei americane, dar aceasta a fost cu siguranţă o componentă importantă.

IV

În timp ce Thomas Jefferson meşterea la nesfîrşit la Monticello, la 190 de kilometri spre nord-est colegul şi concetăţeanul lui virginian George Washington se confrunta cu obstacole şi lovituri similare şi reacţiona cu acelaşi tip de geniu adaptativ, prin reconstruirea reşedinţei Mount Vernon, de pe plantaţia sa aflată pe malurile fluviului Potomac, lîngă oraşul Washington de astăzi. (Apropierea nu este o coincidenţă. Lui Washington i s-a dat sarcina de a alege un loc pentru o nouă capitală a ţării, iar el a ales unul la care să se poată ajunge uşor cu trăsura de la plantaţia sa.)

Atunci cînd Washington s-a mutat la Mount Vernon, în 1754, după moartea fratelui său vitreg Lawrence, aceasta era o fermă modestă cu opt camere. Washington şi-a petrecut următorii 30 de ani reconstruind-o şi extinzînd-o pînă la dimensiunile unui conac impunător cu 20 de camere –

toate elegant proporţionate şi minunat finisate (după multe dintre ideile lui Palladio). În tinereţe, Washington s-a bucurat de o călătorie scurtă în Barbados, dar altfel nu a părăsit niciodată „ţara tînără şi împădurită”, cum a numit-o el odată. Şi totuşi, un oaspete venit la Mount Vernon a fost izbit de rafinamentul său, de parcă Washington ar fi vizitat marile case şi grădini ale Europei şi ar fi ales cu grijă cele mai frumoase aspecte ale tuturor.

Se preocupa de fiecare detaliu. În cursul războiului revoluţionar, vreme de opt ani, cu toate grijile şi preocupările luptei, a scris acasă săptămînal ca să întrebe cum merg lucrurile şi să emită instrucţiuni noi sau modificate pentru vreun element de design. Şeful de şantier al lui Washington se întreba, pe bună dreptate, dacă era momentul potrivit pentru a investi bani şi energie într-o casă pe care duşmanul putea să o captureze şi să o distrugă oricînd. Washington a petrecut mare parte a războiului împotmolit în luptele din nord, lăsînd propria parte a ţării expusă atacului. Din fericire, britanicii nu au ajuns niciodată la Mount Vernon. Dacă ar fi ajuns, aproape sigur ar fi răpit-o pe doamna Washington şi ar fi incendiat casa şi domeniul.

În ciuda riscurilor, Washington a perseverat. De fapt, Mount Vernon şi-a dobîndit două dintre cele mai îndrăzneţe caracteristici arhitectonice ale sale în 1777, în cea mai dificilă perioadă din timpul războiului: cupola şi veranda deschisă din faţă, cu coloanele ei rectangulare distinctive care acoperă toată faţada de est a casei. Veranda era proiectată chiar de Washington şi era lovitura lui de maestru. „Pînă în ziua de azi”, scrie Stewart Brand, „acesta a rămas unul dintre locurile cele mai plăcute din America în care poţi sta pur şi simplu”. Şi cupola a fost ideea lui Washington. Aceasta nu doar adăuga o bonetă elegantă acoperişului, dar

servea şi ca dispozitiv de aerisit foarte eficient, captînd briza din zonă şi îndreptînd-o spre corpul casei.

„Veranda este un mod cu adevărat ingenios de a menţine casa umbrită şi răcoroasă şi de a face faţada atrăgătoare”, mi-a spus Dennis Pogue, directorul asociat a cărui sarcină este conservarea reşedinţei Mount Vernon, atunci cînd am vizitat-o. „Era un arhitect mult, mult mai bun decît se consideră aproape întotdeauna.”

Deoarece făcea încontinuu adăugiri la structura existentă, Washington trebuia să facă în permanenţă compromisuri. Din motive de structură, a trebuit să aleagă între a reface o mare parte a interiorului şi a renunţa la simetrie pentru partea din spate a casei – aceasta fiind latura pe care o vedeau prima oară vizitatorii cînd soseau. A ales să renunţe la simetrie. „A fost un lucru foarte curajos şi neobişnuit în epoca aceea, dar Washington a fost întotdeauna pragmatic”, spune Pogue. „A preferat un plan interior raţional în detrimentul unei simetrii exterioare impuse. Spera ca oamenii să nu observe.” Din experienţa lui Pogue, cam jumătate dintre vizitatori nu observă. Trebuie spus că lipsa simetriei nu e deosebit de stridentă, deşi oricui preţuieşte echilibrul îi este greu să nu observe modul în care cupola şi frontonul se abat cu jumătate de metru de la aliniere.

Neavînd piatră de construcţie de nici un tip, Washington a placat faţada casei cu scînduri de lemn, teşite atent la margini ca să arate ca blocurile de piatră şi vopsite pentru a ascunde nodurile şi fibrele. În timp ce vopseaua încă se usca, pe scînduri era suflat încet nisip, pentru a le oferi o textură granuloasă, ca de piatră. Iluzia era atît de reuşită încît chiar şi acum ghizii le arată vizitatorilor adevărata natură a clădirii ciocănind cu degetul în ea.

Washington nu a apucat să petreacă mult timp bucurîndu-se de Mount Vernon şi chiar şi cînd era acasă nu prea avea linişte. Una dintre

convenţiile epocii era de a hrăni şi a caza orice persoană cu aspect respectabil care se prezenta la uşă. Washington era hărţuit de oaspeţi – într-un an a avut 677 –, iar mulţi dintre aceştia au stat mai mult de o noapte.

Washington a murit în 1799, la doar doi ani după ce s-a retras din activitate, iar Mount Vernon a intrat într-un lung declin. La mijlocul secolului următor era deja practic în paragină. Moştenitorii lui Washington au oferit-o naţiunii la un preţ rezonabil, dar Congresul nu a considerat că rolul său include şi administrarea reşedinţelor foştilor preşedinţi şi a refuzat să ofere fondurile. În 1853, o femeie pe nume Louisa Dalton Bird Cunningham a fost atît de îngrozită de starea casei, în timpul unei călătorii cu un vas de pasageri pe Potomac, încît a înfiinţat o fundaţie, The Mount Vernon Ladies' Association, care a cumpărat casa şi a început lunga şi eroica ei restaurare. Fundaţia încă se îngrijeşte de casă, cu inteligenţă şi afecţiune. Şi mai miraculoasă, în felul său, este supravieţuirea priveliştii fără egal către fluviul Potomac. În anii 1950 a fost dezvăluit un plan de construire a unei enorme rafinării de petrol pe malul opus. O membră a Congresului din Ohio, Frances Payne Bolton, a intervenit cu succes şi a reuşit să salveze pentru posteritate 21 de kilometri pătraţi de teren inundabil din Maryland, astfel încît astăzi priveliştea rămîne la fel de agreabilă şi de satisfăcătoare precum era pe vremea lui Washington.

Monticello a avut de suferit în mod similar după moartea lui Jefferson, deşi, de fapt, era deja destul de neîngrijită. Un vizitator şocat din 1815 a consemnat că aproape toate scaunele erau uzate şi că din ele ieşeau bucăţi de căptuşeală. Atunci cînd Jefferson a murit la vîrsta de 83 de ani, pe 4 iulie 1826 – exact la 50 de ani de la semnarea Declaraţiei de Independenţă

–, avea datorii de peste 100.000 de dolari, o sumă colosală, iar Monticello arăta jalnic.

Neputînd să îşi permită cheltuielile considerabile de întreţinere a casei, fiica lui Jefferson a scos-o la vînzare pentru 70.000 de dolari, dar nu a existat nici un cumpărător. În cele din urmă, casa a fost vîndută pentru doar 7.000 de dolari unui bărbat pe nume James Barclay, care a încercat să o transforme într-o fermă de viermi de mătase. Iniţiativa a eşuat lamentabil. Barclay a fugit în Ţara Sfîntă să facă muncă de misionariat, iar casa a rămas în paragină. Printre scîndurile podelei creşteau buruieni. Uşile căzuseră. Prin camerele pustii se plimbau vacile. Celebrul bust al lui Voltaire de Houdon a fost găsit aruncat pe un cîmp. În 1836, la doar zece ani de la moartea lui Jefferson, Monticello a fost cumpărat pentru 2.500 de dolari – o sumă neînsemnată pentru o asemenea casă, chiar şi atunci – de un personaj neverosimil pe nume Uriah Phillips Levy. Aproape totul la Levy făcea din el un proprietar neobişnuit al unui domeniu virginian, dar aproape totul era neobişnuit la el, oricum. De pildă, Levy era un ofiţer de marină evreu – singurul din Marina americană. Era, de asemenea, dificil şi indisciplinat – trăsături pe care superiorii lui preferau să nu le vadă la nici un ofiţer de marină, dar care mai şi alimentau prejudecăţile antisemite la care erau deja predispuşi. În cariera sa, Levy a fost judecat de cinci ori de curtea marţială şi de cinci ori a fost exonerat. La fel de important pentru vecinii lui era faptul că provenea din New York. Un yankeu evreu nu avea prea mulţi prieteni în Virginia. Cînd a izbucnit războiul civil, Monticello a fost confiscat de guvernul confederat, iar Levy a fugit la Washington, cel mai apropiat refugiu sigur. A apelat la ajutorul preşedintelui Lincoln, iar acesta, cu o justă apreciere a adecvării, l-a numit în consiliul curţii marţiale federale.

Familia Levy a deţinut Monticello timp de 90 de ani – mult mai mult decît a deţinut-o Jefferson însuşi. Fără ei, casa nu ar fi supravieţuit niciodată. În 1923, au vîndut Monticello pentru 500.000 de dolari nou formatei Thomas Jefferson Memorial Foundation, care a demarat un lung program de renovare. Lucrările au fost terminate abia în 1954. La aproape 200 de ani după ce Jefferson începuse să lucreze la ea, Monticello devenise în sfîrşit casa pe care şi-o dorise el.

Dacă Thomas Jefferson şi George Washington ar fi fost doar proprietari de plantaţie care au construit case interesante, aceasta ar fi fost o realizare suficient de importantă, dar, de fapt, bineînţeles că între timp ei au făcut şi o revoluţie politică, au purtat un război îndelungat, au creat şi au servit neobosit o nouă naţiune şi şi-au petrecut ani de zile departe de casă. În ciuda acestor distrageri şi lipsiţi de pregătirea sau materialele necesare, ei au reuşit să construiască două dintre cele mai satisfăcătoare case construite vreodată. Aceasta chiar este o mare realizare.

Celebrele dispozitive de la Monticello – micile sale lifturi utilitare, uşile cu acţionare dublă şi altele asemănătoare – au fost uneori minimalizate ca inovaţii năstruşnice, dar, de fapt, ele au anticipat cu aproximativ 150 de ani dragostea americanilor pentru aparate care cruţă efortul şi au făcut din Monticello nu doar cea mai stilată casă construită vreodată în America, ci şi prima casă modernă. Însă Mount Vernon a fost cea mai influentă dintre cele două. A devenit modelul din care au derivat nenumărate alte case, precum şi bănci, moteluri, restaurante şi alte atracţii rapide de la marginea drumului. Probabil nici o altă construcţie din America nu a fost copiată la scară mai largă – aproape întotdeauna, din păcate, cu un anumit kitsch viguros, dar asta nu este deloc vina lui Washington şi, fără îndoială, este nedrept pentru reputaţia lui. Nu

întîmplător, el a fost primul care a introdus în America gardurile ascunse şi poate să pretindă în mod rezonabil că este părintele gazonului american; printre toate celelalte lucruri pe care le-a făcut, a dedicat ani de eforturi meticuloase încercării de a crea terenul de sport perfect, iar astfel a devenit autoritatea cea mai proeminentă din Lumea Nouă în ceea ce priveşte seminţele de iarbă şi iarba.

Este remarcabil faptul că mai puţin de un secol a despărţit existenţa dusă de Jefferson şi Washington într-o sălbăticie lipsită de infrastructură de America din *Gilded Age*, care a dominat lumea. Probabil că nu există moment al istoriei în care viaţa cotidiană să se fi schimbat mai radical şi pe o scară mai largă decît cei 74 de ani ce s-au scurs de la moartea lui Thomas Jefferson din 1826 şi pînă la începutul secolului următor – întîmplător, aproape exact aceiaşi ani care au marcat limitele vieţii liniştite şi lipsite de evenimente pe care o ducea domnul Marsham în Anglia.

Există un mic post-scriptum la toate acestea. În vara anului 1814, britanicii au incendiat clădirea Capitoliului american (un act de vandalism care l-a înfuriat în asemenea măsură pe Jefferson, încît a vrut să trimită agenţi americani la Londra să dea foc clădirilor de referinţă de acolo) şi, odată cu ea, Biblioteca Congresului. Jefferson şi-a oferit imediat, cu generozitate, propria bibliotecă naţiunii „în orice termeni consideră de cuviinţă Congresul”. Jefferson credea că are aproximativ 10.000 de cărţi, dar, atunci cînd o delegaţie a guvernului federal a venit să cerceteze colecţia, a descoperit că cifra era de fapt 6.487. Mai rău, atunci cînd au aruncat o privire la titluri, nu au mai fost siguri că le doreau. Li se părea că multe dintre ele acopereau teme care nu ar fi de nici un folos Congresului, cum ar fi arhitectura, producerea vinului, gastronomia,

filozofia şi arta. Cam un sfert erau în limbi străine, „care nu pot fi citite”, a consemnat aspru delegaţia, în timp ce multe altele erau de o „natură imorală şi contrară religiei”. În cele din urmă, membrii Congresului i-au alocat lui Jefferson 23.900 de dolari pentru bibliotecă – semnificativ mai puţin de jumătate din valoarea ei – şi au preluat-o cu o oarecare ranchiună. După cum era de aşteptat, Jefferson a început imediat să construiască o nouă bibliotecă şi a strîns cam 1.000 de cărţi noi pînă la momentul morţii sale din deceniul următor.

Congresul poate că nu a fost recunoscător pentru un asemenea chilipir, dar această achiziţie a oferit noilor State Unite cea mai rafinată blibliotecă guvernamentală din lume şi a redefinit complet rolul unei astfel de biblioteci. Înainte, bibliotecile guvernamentale fuseseră simple săli destinate informării, cu scopuri strict utilitare, dar aceasta avea să fie o colecţie cuprinzătoare şi universală – un concept cu totul diferit.

Astăzi, Biblioteca Congresului este cea mai mare bibliotecă din lume, cu peste 115 milioane de cărţi şi articole conexe. Din nefericire, contribuţia lui Jefferson nu a durat mult. La 36 de ani de la achiziţionarea bibliotecii sale, dimineaţa devreme în Ajunul Crăciunului, un coş de fum de la Biblioteca Congresului s-a aprins. Deoarece era devreme şi zi de sărbătoare, nu se afla nimeni prin preajmă ca să observe incendiul sau să îi limiteze răspîndirea. Cînd focul a fost descoperit şi înăbuşit, cea mai mare parte a colecţiei era deja distrusă, inclusiv preţiosul exemplar al lui Jefferson din *I Quattro Libri*.

Anul incendiului, se înţelege aproape de la sine, era 1851.

Capitolul 14

Scările

I

Ajungem acum la cea mai periculoasă parte a casei – de fapt, unul dintre cele mai riscante medii de pretutindeni: scările. Nimeni nu ştie exact cît de periculoase sînt scările, deoarece statisticile sînt curios de deficitare. Multe ţări ţin evidenţe ale accidentelor soldate cu moartea sau vătămarea corporală suferite în cădere, dar nu şi a ceea ce a provocat de la bun început căderea. Astfel, în Statele Unite, de exemplu, se ştie că în fiecare an aproximativ 12.000 de oameni cad la pămînt şi nu se mai ridică, dar nu se ştie dacă asta se întîmplă pentru că au căzut din copac, de pe un acoperiş sau de pe veranda din spate. În Marea Britanie, pînă în 2002 s-a ţinut o evidenţă destul de scrupuloasă a căderilor pe scări, dar apoi Departamentul pentru Comerţ şi Industrie a decis că urmărirea acestor lucruri era o extravaganţă pe care nu şi-o mai putea permite, ceea ce pare o economie destul de prost gîndită, date fiind costurile ridicate pe care societatea le suportă din pricina rănilor provocate prin cădere. Ultimul set de cifre indica faptul că în acel an uluitorul număr de 306.166 de britanici au căzut pe scări, rănindu-se suficient de serios pentru a avea nevoie de îngrijiri medicale, deci este evident că e vorba despre ceva mai mult decît o chestiune neînsemnată.

John A. Templer de la MIT, autorul definitivului (şi, trebuie spus, aproape singurului) text academic asupra acestui subiect, *The Staircase: Studies of Hazards, Falls and Safer Design*, sugerează că, probabil, toate cifrele referitoare la rănirile provocate prin cădere sînt grav subestimate. Chiar şi în cazul celor mai conservatoare calcule însă, scările ocupă locul al doilea printre cele mai răspîndite cauze ale morţii accidentale, e mult în urma accidentelor de maşină, dar depăşind cu mult înecurile, arsurile şi alte nenorociri la fel de sinistre. Dacă luăm în considerare cît de mult plăteşte societatea prin orele de muncă pierdute şi presiunea pusă pe sistemele de sănătate din pricina acestor căderi, este curios că nu sînt studiate mai atent. Imense cantităţi de bani şi timp birocratic sînt investite pentru prevenirea, studierea, reglementarea şi asigurarea incendiilor, dar aproape deloc pentru înţelegerea sau prevenirea căderilor.

Oricine se împiedică pe scări la un moment dat. S-a calculat că sîntem predispuşi să ratăm o treaptă o dată la fiecare 2.222 de ocazii în care folosim scările, să suferim un accident minor o dată la fiecare 63.000 de utilizări, un accident dureros la fiecare 734.000 şi să avem nevoie de îngrijire spitalicească o dată la fiecare 3.616.667 de utilizări.

84% dintre oamenii care mor în urma căderilor pe scări în casă au 65 de ani sau mai mult. Aceasta nu atît din cauză că bătrînii ar fi mai neglijenţi pe scări, ci din cauză că nu se recuperează suficient după aceea. Copiii, din fericire, mor doar foarte rar în urma căderilor pe scări, deşi gospodăriile cu copii mici au de departe cele mai mari rate ale rănirilor, parte din cauza utilizării intense a scărilor, parte din cauza lucrurilor uimitoare pe care copiii le lasă pe trepte. Oamenii necăsătoriţi sînt mai predispuşi să cadă decît cei căsătoriţi, iar oamenii care au fost căsătoriţi cad mai des decît ambele categorii menţionate. Oamenii în formă fizică bună cad mai des decît cei care nu sînt în formă, în mare parte deoarece

sar mult mai mult şi nu coboară la fel de atent şi cu la fel de multe opriri pentru odihnă precum cei rotofei sau infirmi.

Cel mai bun indicator al riscului personal este dacă ai căzut mult în trecut. Predispoziţia la accidentare este un aspect controversat în rîndul celor care studiază cauzele accidentărilor pe scări, dar ea pare a fi reală. Aproximativ 4% dintre persoanele rănite prin cădere pe scări au mai fost rănite într-o căzătură pe scări în trecut.

Oamenii cad în moduri diferite în ţări diferite. O persoană din Japonia, de exemplu, este mult mai predispusă să se rănească prin cădere pe scări la birou, la magazin sau în gară decît cineva din Statele Unite. Asta nu din cauză că japonezii utilizează scările într-un mod mai neglijent, ci pur şi simplu din cauză că americanii nu folosesc mult scările în spaţiile publice. Ei se bazează pe comoditatea şi siguranţa lifturilor şi scărilor rulante. Rănirile pe scări în America au loc predominant în casă – aproape singurul loc în care mulţi americani utilizează regulat scările. Din acelaşi motiv, femeile sînt mult mai predispuse să cadă pe scări decît bărbaţii; ele utilizează scările mai mult, mai ales acasă, unde căderile au loc cel mai frecvent.

Cînd cădem pe scări, avem tendinţa de a ne autoînvinovăţi şi în general de a pune căderea pe seama neglijenţei sau neatenţiei. De fapt, designul influenţează semnificativ probabilitatea de a cădea şi durerea pe care o vom simţi cînd ne vom opri din rostogolit. Proasta iluminare, absenţa balustradei, modelele derutante ale treptelor, înălţimea neobişnuit de mare sau de mică a acestora, treptele neobişnuit de late sau de înguste şi palierele care întrerup ritmul urcării sau coborîrii sînt principalele erori de design care duc la accidente.

Potrivit lui Templer, siguranţa scărilor nu constituie o singură problemă, ci două: „evitarea circumstanţelor care provoacă accidente şi

proiectarea unor scări care să minimizeze rănirea dacă are loc un accident”. El consemnează faptul că într-o gară din New York (nu precizează care) marginile scărilor au fost acoperite cu o suprafaţă anti-alunecare cu un model care le făcea dificil de distins. În şase săptămîni, peste 1.400 de oameni – o cifră cu adevărat uluitoare – au căzut pe aceste scări, moment în care problema a fost rezolvată.

Scările incorporează trei elemente geometrice: înălţimea, lăţimea şi panta. Înălţimea este distanţa dintre trepte, lăţimea este treapta propriu-zisă (tehnic vorbind, distanţa dintre bordurile a două trepte succesive, măsurată orizontal), iar panta este înclinaţia generală a scării. Oamenii au o toleranţă destul de redusă pentru diferite pante. Tot ce depăşeşte 45 de grade este inconfortabil şi solicitant de urcat, iar tot ce are sub 27 de grade este plictisitor de lent. Este surprinzător de greu să parcurgem trepte care nu au suficientă pantă, astfel că zona noastră de confort este redusă. O problemă inevitabilă a scărilor este faptul că ele trebuie să ducă oamenii în siguranţă în ambele direcţii, în timp ce mecanica locomoţiei solicită posturi diferite pentru fiecare direcţie. (Cînd urcăm, ne aplecăm spre scări, dar la coborîre ne menţinem centrul de greutate în spate, ca şi cum am folosi o frînă.) Astfel, scările care sînt sigure şi confortabile la urcare pot să nu fie la fel de bune pentru coborîre şi viceversa. Printre altele, dimensiunea bordurii care iese în afara unei trepte poate influenţa efectiv probabilitatea unui accident. Într-o lume perfectă, scările ar trebui să-şi schimbe uşor forma în funcţie de direcţia urmată de utilizator: în sus sau în jos. În practică, orice scară este un compromis.

Haideţi să privim o cădere cu încetinitorul. Coborîrea unei scări este, într-un fel, o cădere controlată. Ne propulsăm corpul înainte şi în jos într-un mod care ar fi evident periculos dacă nu am fi cu totul stăpîni pe situaţie. Pentru creier, problema constă în a distinge momentul în care o

coborîre încetează a fi controlată şi începe să fie un fel de haos nedorit. Creierul uman reacţionează foarte rapid la pericol şi dezordine, dar totuşi este nevoie de o fracţiune de secundă – 190 de milisecunde, ca să fim exacţi – pentru ca reflexele să intervină şi pentru ca mintea să asimileze faptul că ceva nu este în ordine (tocmai am călcat pe un skateboard, să zicem) şi să se pregătească pentru o aterizare complicată. În timpul acestui interval extrem de scurt, corpul va coborî, în medie, cu încă 20 de centimetri – în general, prea mult pentru o aterizare graţioasă. Dacă acest eveniment are loc la capătul de jos al scării, atingem podeaua printr-o zdruncinătură neplăcută – mai mult un afront la adresa demnităţii noastre decît altceva. Dar dacă are loc mai sus, picioarele noastre pur şi simplu nu vor reuşi să facă faţă în mod elegant şi nu ne rămîne decît să sperăm că ne putem agăţa de balustradă – sau că *există* o balustradă. Un studiu din anul 1958 a descoperit că în trei sferturi din totalitatea căderilor pe scări nu era disponibilă o balustradă în punctul iniţial al căderii.

Cele două momente în care este nevoie de atenţie deosebită pe scări sînt la începutul şi la sfîrşitul urcării. Atunci părem a fi cel mai neatenţi. Nu mai puţin de o treime din totalitatea accidentelor pe scări au loc pe prima sau pe ultima treaptă, iar două treimi au loc pe primele sau ultimele *trei* trepte. Cea mai periculoasă situaţie dintre toate este existenţa unei singure trepte într-un loc neaşteptat. Aproape la fel de periculoase sînt scările cu patru sau mai puţine trepte. Acestea par să inspire o încredere exagerată.

Fapt deloc surprinzător, a coborî scările este mult mai periculos decît a le urca. Peste 90% din răniri au loc în timpul coborîrii. Şansele de a suferi o cădere „gravă” sînt de 57% pe scările drepte, dar numai 37% pe scările cu coturi. Şi palierele trebuie să aibă o anumită dimensiune – lăţimea unei trepte plus lăţimea unui pas este considerată a fi potrivită – ca să nu

întrerupă ritmul utilizatorului scării. Un ritm întrerupt este preludiul unei căderi.

O lungă perioadă s-a admis faptul că oamenii care urcă şi coboară pe trepte apreciază că sînt capabili să facă asta într-un anumit ritm şi că acest instinct ar putea fi satisfăcut mai uşor cu ajutorul treptelor late la urcările scurte şi al treptelor înguste la cele mai abrupte. Autorii clasici din domeniul arhitecturii însă au surprinzător de puţine lucruri de spus despre designul scărilor. Vitruviu sugera doar că scările ar trebui să fie bine iluminate. Preocuparea lui nu era de a reduce riscul căderilor, ci de a evita ca oamenii care mergeau în direcţii opuse să se ciocnească (ceea ce ne aminteşte din nou cît de întunecoasă putea fi lumea ce a precedat apariţia electricităţii). Abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea un francez pe nume François Blondel a creat o formulă care definea matematic relaţia dintre înălţimea şi lăţimea treptei. Mai exact, el sugera ca, pentru fiecare unitate adăugată pe înălţime, lăţimea treptei să scadă cu două unităţi. Formula a fost larg adoptată şi chiar şi acum, după mai bine de 300 de ani, este păstrată cu sfinţenie în multe coduri de construcţie, chiar dacă nu funcţionează prea bine – sau chiar deloc – pentru scări care sînt fie neobişnuit de înalte, fie neobişnuit de joase.

În epoca modernă, cel care a luat cel mai în serios designul scărilor a fost, în mod surprinzător, Frederick Law Olmsted. Deşi nimic din munca lui nu îi cerea să o facă, Olmsted a măsurat timp de nouă ani cu meticulozitate – uneori obsesiv – înălţimea şi lăţimea treptelor, în încercarea de a ajunge la o formulă care să asigure scărilor confort şi siguranţă în ambele direcţii. Constatările lui au fost convertite în două ecuaţii de un matematician pe nume Ernest Irving Freeze. Iată-le:

$$\hat{I} = 9 - \sqrt{7\,(L-8)\,(L-2)}$$

şi

$$L = 5 + \sqrt{\frac{1}{7}(9 - \hat{I})^2 + 9}$$

Prima, mi s-a spus, este pentru cazul în care lăţimea este fixă, iar a doua pentru cazul în care nu este fixă.

În epoca noastră, Templer sugerează că înălţimea ar trebui să fie între 16 şi 18,3 centimetri, iar lăţimea nu ar trebui să fie niciodată mai mică de 23 de centimetri, dar, de fapt, ar trebui să fie mai degrabă 25,5 centimetri, însă dacă privim în jur vom vedea că există variaţii enorme. Potrivit *Encyclopaedia Britannica*, treptele americane tind să fie în general puţin mai înalte, faţă de unitatea de lăţime, decît cele britanice, iar cele europene şi mai înalte, dar nu se dau şi cifre.

În ceea ce priveşte istoria scărilor nu sînt prea multe de spus. Nimeni nu ştie unde şi cînd au apărut scările, nici măcar aproximativ. Este posibil însă ca primele scări să nu fi fost menite să îi ducă pe oameni în sus, la un etaj superior, după cum ne-am putea aştepta, ci mai degrabă *în jos*, în mine. În 2004 au fost descoperite, la 100 de metri sub pămînt, într-o mină de sare din Epoca Bronzului din Hallstatt, în Austria, cele mai vechi scări de lemn găsite pînă acum, datînd cam din urmă cu 3.000 de ani. Este posibil să fi fost primul mediu în care capacitatea de a urca şi coborî doar cu picioarele (spre deosebire de o scară verticală, unde e nevoie şi de mîini) a constituit un avantaj evident şi necesar, de vreme ce astfel ambele braţe rămîneau libere pentru a căra poveri grele.

Merită să amintim în treacăt o curiozitate lingvistică. Ca substantive, „etaj”[1] şi „parter”[2] constituie noutăţi surprinzător de recente ale limbii engleze. „Etaj” este consemnat în engleză abia în 1842 (într-un roman

intitulat *Handy Andy*, scris de Samuel Lover), iar „parter” este întîlnit pentru prima oară în anul următor, într-o scrisoare a lui Jane Carlyle. În ambele cazuri, contextele demonstrează clar existenţa anterioară a cuvîntului – Jane Carlyle nu era nicidecum o creatoare de cuvinte –, dar nici o altă consemnare scrisă nu a fost găsită deocamdată. Rezultatul este că, pentru cel puţin trei secole, oamenii au trăit la mai multe etaje, dar nu au avut nici un mod convenabil de a exprima acest lucru.

II

Dacă tot discutăm despre modul în care casele noastre ne pot face rău, ne-am putea opri o clipă pe palier pentru a lua în considerare alt element arhitectonic care s-a dovedit de-a lungul istoriei fatal pentru un număr uimitor de mare de oameni: pereţii sau, mai exact, lucrurile care ajung pe pereţi, şi anume zugrăveala şi tapetul. Pentru o foarte lungă perioadă, ambele au fost, în diverse moduri, deosebit de nocive.

Să ne gîndim la tapet, un bun care devenea popular în casele obişnuite în momentul în care domnul Marsham şi-a construit casa parohială. Multă vreme, tapetul fusese foarte scump. Fusese impozitat considerabil timp de mai bine de un secol, dar necesita şi foarte multă muncă pentru a fi produs. Era făcut nu din pastă de lemn, ci din zdrenţe vechi. Sortarea zdrenţelor era o muncă murdară, care îi expunea pe cei ce o făceau la o serie de boli infecţioase. Pînă la inventarea unei maşini care putea să producă bucăţi continue de hîrtie, în 1802, mărimea maximă a fiecărei coli era de aproximativ 65 de centimetri, ceea ce însemna că hîrtia trebuia îmbinată cu multă pricepere şi grijă. Contesa de Suffolk a plătit 42 de lire pentru a tapeta o singură cameră, într-o vreme (după 1750) în care

închirierea unei case bune din Londra costa doar 12 lire pe an. Tapetul produs prin lipirea unor smocuri de lînă vopsită pe hîrtie a devenit extraordinar de modern după 1750, dar a prezentat pericole suplimentare pentru cei implicaţi în fabricarea lui, deoarece adezivii erau adesea toxici.

Atunci cînd taxa pe tapet a fost în sfîrşit anulată, în 1830, utilizarea tapetului şi-a luat avînt cu adevărat (sau poate ar trebui să spun că a progresat cu adevărat). Numărul rolelor vîndute în Marea Britanie a sărit de la un milion în 1830 la 30 de milioane în 1870 şi abia atunci tapetul a început cu adevărat să îmbolnăvească foarte mulţi oameni. De la început, tapetul a fost colorat cu pigmenţi care foloseau doze mari de arsenic, plumb şi antimoniu, dar după 1775 a fost înmuiat în mod frecvent într-un compus deosebit de periculos numit arsenit de cupru, inventat de marele, dar extraordinar de nefericitul chimist suedez Karl Scheele[3]*. Culoarea acestuia a fost atît de populară, încît a devenit cunoscută drept verdele lui Scheele. Mai tîrziu, prin adăugarea acetatului de cupru, a fost rafinată într-o nuanţă şi mai verde, cunoscută drept verde smarald. Acesta era folosit pentru colorarea a tot felul de lucruri – cărţi de joc, lumînări, stofe pentru haine şi perdele şi chiar anumite alimente. Dar era popular mai ales pentru tapete. Acest lucru era periculos nu doar pentru cei care le fabricau sau le aplicau, ci şi pentru cei care trăiau apoi în preajma lor.

La sfîrşitul secolului al XIX-lea, 80% dintre tapetele englezeşti conţineau deja arsenic, adesea în cantităţi semnificative. Un mare entuziast al lor era designerul William Morris, care nu doar că iubea nuanţele tari de verde arsenic, dar era şi în consiliul executiv al unei companii din Devon (în care şi investise masiv) care producea vopsele pe bază de arsenic. Mai ales atunci cînd exista umezeală – iar în casele englezeşti rareori nu exista – tapetul emana un miros de stătut, ciudat, care amintea multora de usturoi. Oamenii au observat că în dormitoarele

cu tapet verde de obicei nu existau ploşniţe. De asemenea, s-a sugerat că tapetele otrăvitoare ar putea explica de ce schimbarea aerului era adesea atît de benefică pentru bolnavii cronici. O astfel de victimă a fost Frederick Law Olmsted, un om pe care s-ar părea că îl întîlnim mult mai des decît ne-am aştepta. Acesta pare să fi suferit în 1893 o otrăvire cu arsenic cauzată de tapetul din dormitor, exact atunci cînd oamenii începeau în sfîrşit să îşi dea seama ce anume îi făcea să cadă la pat, şi a avut nevoie de o vară întreagă pentru convalescenţă – în altă cameră.

Şi vopselele erau surprinzător de periculoase. Fabricarea vopselelor implica amestecarea multor produse toxice – mai ales plumb, arsenic şi chinovar (un văr al mercurului). Zugravii sufereau în mod obişnuit de o boală vagă, dar generalizată, numită colicile zugravilor, care erau, practic, o otrăvire cu plumb căreia i se dăduse un nume mai frumos[4]**. Zugravii cumpărau alb de plumb în calupuri pe care le transformau în pulbere, de obicei rostogolind în mod repetat o bilă de fier peste el. Astfel rămînea o grămadă de praf pe degetele lor şi în aer, iar acest praf era foarte toxic. Printre diferitele simptome la care zugravii erau predispuşi se numărau paralizia, tremuratul, tusea, moleşeala, melancolia, lipsa poftei de mîncare, halucinaţiile şi orbirea. Una dintre ciudăţeniile otrăvirii cu plumb este că aceasta produce o hipertrofiere a retinei care le face pe unele victime să vadă halouri în jurul obiectelor – un efect pe care Vincent van Gogh l-a exploatat într-un mod bine-cunoscut în tablourile sale. Probabil că a suferit el însuşi de otrăvire cu plumb, cum se întîmpla adesea cu artiştii. Unul dintre cei îmbolnăviţi grav de albul de plumb a fost James McNeill Whistler, care a folosit foarte mult din această substanţă în crearea tabloului în mărime naturală *Fata albă*.

Astăzi, vopseaua cu plumb este interzisă aproape pretutindeni, cu excepţia cîtorva aplicaţii foarte precise, dar este mult regretată de

conservatori, deoarece oferea o profunzime a culorii şi o atmosferă delicată pe care vopselele moderne nu le pot egala. Vopseaua cu plumb arată bine în special pe lemn.

Zugrăvitul implica, de asemenea, multe probleme de delimitare. Acordarea permisiunii de a face anumite lucruri era foarte complicată în Anglia, din pricina sistemului de bresle meşteşugăreşti, ceea ce însemna că unii lucrători puteau aplica vopsea, alţii puteau aplica vopsea cu clei, iar alţii nu puteau aplica nici un fel de vopsea. Zugravii făceau cea mai mare parte a zugrăvitului, cum era şi de aşteptat, dar tencuitorii aveau dreptul să aplice vopsea cu clei (un fel de vopsea subţire) pentru a tencui pereţii – dar numai cîteva nuanţe. Instalatorii şi geamgiii, în schimb, puteau aplica vopsele în ulei, dar nu şi vopsea cu clei. Motivul e oarecum incert, dar se leagă, probabil, de faptul că cercevelele erau făcute adesea din plumb – un material în care erau specializaţi atît instalatorii, cît şi geamgiii.

Vopseaua cu clei era făcută dintr-un amestec de var şi clei. Avea un finisaj mai catifelat şi mai fin, ideal pentru suprafeţele tencuite. La mijlocul secolului al XVIII-lea, vopselele cu clei acopereau deja în mod curent pereţii şi plafoanele, iar vopselele mai grele cu ulei acopereau lemnăria. Vopselele cu ulei erau o problemă mai complexă. Ele constau dintr-o bază (de obicei carbonat de plumb sau „alb de plumb”), un pigment pentru culoare, un liant precum uleiul de in şi agenţi de îngroşare precum ceara sau săpunul, ceea ce este puţin surprinzător, deoarece vopselele cu ulei din secolul al XVIII-lea erau deja destul de lipicioase şi dificil de aplicat – „ca şi cum ai întinde smoală cu o mătură”, după cum spunea scriitorul David Owen. Abia atunci cînd cineva a descoperit că adăugarea terebentinei, un diluant natural distilat din seva pinilor, făcea vopseaua mai uşor de aplicat zugrăvitul a devenit mai uşor, în toate

sensurile. Terebentina oferea vopselei şi un finisaj mat, iar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea acesta a devenit un aspect la modă.

Uleiul de in era ingredientul magic din vopsea, deoarece o întărea, transformînd-o într-o peliculă dură – practic, făcea vopseaua să fie vopsea. Uleiul de in este stors din seminţele inului, planta din care se face pînză. Singurul lui dezavantaj major e faptul că este extrem de inflamabil – o cutie cu ulei de in ar putea, în anumite condiţii, să izbucnească spontan în flăcări –, astfel că, aproape sigur, acesta a fost sursa multor incendii domestice devastatoare. Trebuia folosit cu precauţii speciale în prezenţa focului deschis.

Cel mai elementar finisaj dintre toate era varul, aplicat de regulă în zonele mai puţin însemnate, cum ar fi camerele de serviciu sau zona în care locuiau servitorii. Varul era doar un amestec de var nestins şi apă (uneori amestecat şi cu seu, pentru a spori aderenţa); nu rezista mult, dar avea beneficiul practic de a acţiona ca dezinfectant. În ciuda denumirii sale[5], era adesea pigmentat (chiar dacă slab) cu coloranţi.

Zugrăvitul presupunea competenţe speciale deoarece zugravii îşi măcinau singuri coloranţii şi îşi amestecau singuri vopselele – cu alte cuvinte, îşi creau propriile culori – şi în general o făceau în mare secret, pentru a-şi păstra un avantaj comercial faţă de rivalii lor. (Dacă adăugăm răşini în uleiul de in, obţinem lac în loc de pigment. Zugravii făceau şi lacul în mare secret.) Vopseaua trebuia amestecată în cantităţi mici şi folosită toată odată, astfel că abilitatea de a face tranşe asemănătoare de la o zi la alta era un adevărat talent. Zugravii trebuiau, de asemenea, să aplice mai multe straturi, dat fiind că şi cele mai bune vopsele aveau o opacitate redusă. În general, era nevoie de cel puţin cinci straturi pentru a acoperi un perete. Aşadar, zugrăvitul era un demers important, perturbator şi destul de tehnic.

Pigmenţii variau foarte mult ca preţ. Culorile mai anoste, cum ar fi albul spălăcit sau culoarea pietrei, puteau fi cumpărate cu opt sau zece penny kilogramul. Nuanţele de albastru şi galben erau de două sau trei ori mai scumpe şi, astfel, erau de obicei folosite numai de clasa de mijloc sau de cea superioară. Smalţul, o nuanţă de albastru făcută cu sticlă pisată care crea un efect de sclipire, şi azuritul, făcut dintr-o piatră semipreţioasă, erau şi mai scumpe. Cea mai scumpă dintre toate era o culoare obţinută prin atîrnarea unor benzi de aramă deasupra unui lighean plin cu balegă de cal şi oţet şi raderea apoi a aramei oxidate. Este vorba despre acelaşi proces care înverzeşte cupolele şi statuile de aramă – însă mai rapid şi mai comercial – şi prin care se obţinea „cel mai delicat verde crud din lume”, după cum se exprima cu entuziasm un admirator din secolul al XVIII-lea. O cameră zugrăvită în această culoare producea un „ah” apreciativ din partea vizitatorilor.

Cînd vopselele au devenit populare, oamenii le-au dorit cît mai vii posibil. Culorile cuminţi pe care le asociem cu perioada georgiană în Marea Britanie sau cu perioada colonială în America sînt o consecinţă a estompării în timp, şi nu a conservatorismului decorativ. În 1979, cînd la Mount Vernon a început un program de rezugrăvire a interioarelor în culorile originale, „oamenii au venit şi pur şi simplu au ţipat la noi”, mi-a spus zîmbind Dennis Pogue, curatorul, cînd am fost în vizită. „Ne-au spus că transformăm Mount Vernon în ceva colorat ţipător. Aveau dreptate – asta făceam. Dar doar din cauză că aşa fusese iniţial. Multor oameni le-a fost greu să accepte că am făcut o restaurare fidelă.

Chiar şi acum, cataloagele vopselelor în stil colonial arată aproape întotdeauna culori estompate din acea perioadă. În realitate, culorile erau întotdeauna destul de tari şi uneori aproape şocante. Cu cît o culoare era mai bogată, cu atît sporeau şansele de a-ţi fi admirată casa. Printre altele,

culorile bogate denotau cheltuială, de vreme ce era nevoie de foarte mulţi pigmenţi pentru a le obţine. De asemenea, nu trebuie să uităm că aceste culori erau adesea văzute la lumina lumînărilor, astfel că trebuiau să fie mai puternice pentru a avea vreun impact la lumină slabă.”

Efectul se repetă acum la Monticello, unde cîteva camere au cele mai vii nuanţe de galben şi verde. Dintr-odată, George Washington şi Thomas Jefferson par a avea instinctele decorative ale unor hipioţi. De fapt, însă, în comparaţie cu ce a urmat, ei au fost excesiv de reţinuţi.

Atunci cînd au apărut pe piaţă primele vopsele gata preparate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, oamenii au început să le aplice cu un fel de frenezie sălbatică. A devenit la modă nu doar să ai culori puternice şi strălucitoare în casă, ci şi să ai nu mai puţin de şapte sau opt culori într-o cameră.

Dacă ne-am uita mai atent însă, am fi surprinşi să constatăm că două culori fundamentale nu existau deloc pe vremea domnului Marsham: un alb intens şi un negru intens. Cel mai strălucitor alb disponibil era mai degrabă un alburiu şters şi, chiar dacă nuanţele de alb s-au îmbunătăţit pe parcursul secolului al XIX-lea, abia în anii 1940, odată cu adăugarea dioxidului de titan în vopsele, au devenit disponibile nuanţe de alb cu adevărat puternice şi durabile. Absenţa unei vopsele albe intense ar fi fost cu atît mai evidentă în New England la început, deoarece puritanii nu doar că nu aveau nici un fel de vopsea albă, dar oricum nu credeau în zugrăvit. (Considerau că e ostentativ.) Aşadar, toate acele biserici albe strălucitoare pe care le asociem cu oraşele din New England sînt în realitate un fenomen relativ recent.

De asemenea, din paleta zugravului lipsea un negru puternic. Vopseaua neagră permanentă, distilată din smoală şi gudron, nu a devenit larg disponibilă decît spre sfîrşitul secolului al XIX-lea. Aşadar, toate

uşile de la intrare, balustradele, porţile, felinarele, gurile de canalizare, burlanele şi alte obiecte negre şi strălucitoare care constituie o caracteristică atît de definitorie a străzilor Londrei de astăzi sînt, de fapt, destul de recente. Dacă ar fi să ne întoarcem în timp în Londra lui Dickens, una dintre cele mai uimitoare diferenţe care ne-ar întîmpina ar fi absenţa suprafeţelor vopsite în negru. Pe vremea lui Dickens, aproape toată feroneria era verde, albastru-deschis sau gri şters.

Acum putem urca scările spre o cameră care poate că nu a ucis niciodată pe nimeni, dar care a adăpostit, probabil, mai mult suferinţă şi disperare decît toate celelalte camere ale casei la un loc.

1. „Upstairs”, în limba engleză, însemnînd literal „pe scări în sus” (n. trad.).

2. „Downstairs”, în limba engleză, însemnînd literal „pe scări în jos” (n. trad.).

3* Scheele a descoperit în mod independent opt elemente – clorul, fluorul, manganul, bariul, molibdenul, tungstenul, azotul şi oxigenul –, dar nu i s-a recunoscut meritul pentru nici unul dintre ele în timpul vieţii sale. Avea nefericitul obicei de a gusta toate substanţele cu care lucra, ca modalitate de a se familiariza cu proprietăţile lor, şi în cele din urmă această practică i-a venit de hac. În 1786, a fost găsit prăbuşit pe masa lui de lucru, mort din cauza unei supradoze accidentale din cine ştie ce compus chimic.

4** Deşi pericolele plumbului erau cunoscute de mult timp, acesta a fost folosit în continuare în multe produse, mult după începutul secolului XX. Mîncarea era ambalată în conserve sudate cu plumb. Apa era adesea înmagazinată în rezervoare căptuşite cu plumb. Fructele erau stropite cu plumb, ca pesticid. Plumbul era folosit pînă şi la

producerea tuburilor de pastă de dinţi. A fost interzis în Statele Unite pentru vopselele domestice în 1978, iar în Marea Britanie în 1992. Deşi plumbul a fost eliminat din majoritatea produselor de consum, el se acumulează în atmosferă în continuare din cauza utilizării industriale. O persoană obişnuită are în prezent de 625 de ori mai mult plumb în organism decît cineva de acum 50 de ani.

5. „W*hitewash”, în limba engleză, însemnînd „apă albă”* (n. trad.).

Capitolul 15

Dormitorul

I

Dormitorul este un loc ciudat. Nu există nici un spaţiu al casei în care petrecem mai mult timp făcînd atît de puţin, cît se poate de tăcut şi inconştient, decît acesta, şi totuşi, în dormitor se petrec multe dintre cele mai profunde şi persistente nenorociri ale vieţii. Dacă eşti pe moarte sau bolnav, epuizat, disfuncţional sexual, trist, copleşit de anxietate, prea deprimat pentru a înfrunta lumea sau lipsit de stăpînire de sine sau bucurie, probabil că te afli în dormitor. Aşa a fost de secole, dar cam pe cînd reverendul Marsham îşi construia casa, o dimensiune cu totul nouă a fost adăugată vieţii din spatele uşii dormitorului: frica. Oamenii nu mai găsiseră pînă atunci atîtea modalităţi de a-şi face griji într-un spaţiu mic şi izolat cum au găsit victorienii în dormitoarele lor.

Paturile au devenit o sursă aparte de nelinişte. Se pare că pînă şi cei mai curaţi oameni deveneau o masă aburindă de toxine atunci cînd se stingea lumina. „Apa eliminată prin respiraţie”, explica Shirley Forster Murphy în *Our Homes and How to Make them Healthy* (1883), „este plină de impurităţi de origine animală; ea se condensează pe pereţii interiori ai clădirilor, se scurge în şiroaie fetide şi… se infiltrează în pereţi”, provocînd daune grave, dar de natură neprecizată. De ce nu

provoca aceste daune de la bun început, atunci cînd se afla în interiorul corpului, nu se explica niciodată şi nici nu se lua în considerare. Era suficient să se ştie că a respira noaptea era o practică degenerată.

Pentru cuplurile căsătorite erau recomandate paturi separate, nu doar pentru evitarea fiorului ruşinos al atingerii accidentale, ci şi pentru a reduce amestecarea impurităţilor personale. După cum explica grav o autoritate medicală: „Aerul care înconjoară corpul sub aşternuturi este extrem de impur, fiind impregnat cu substanţele otrăvitoare care au ieşit prin porii pielii”. Un doctor estima că pînă la 40% din decesele din America se datorau expunerii cronice la aerul nesănătos în timpul somnului.

Iar la paturi era mult de muncă. Întoarcerea şi baterea saltelelor erau o corvoadă regulată – şi grea. O saltea cu pene obişnuită conţinea 20 de kilograme de pene. Pernele mici şi cele mari adăugau cam încă pe atît, iar toate acestea trebuiau golite din cînd în cînd pentru a aerisi penele, pentru că altfel începeau să pută. Mulţi oameni aveau cîrduri de gîşte, pe care le jumuleau pentru a avea aşternuturi proaspete probabil de trei ori pe an (o treabă care trebuie să fi fost la fel de exasperantă pentru servitori precum era şi pentru gîşte). O saltea de pene înfoiată poate că arăta divin, dar ocupanţii se trezeau că se scufundă într-un şanţ tare şi lipsit de aer dintre nişte dîmburi umflate. Suportul era o plasă din frînghii, care puteau fi strînse cu o cheie atunci cînd începeau să se lase, dar care nu ofereau prea mult confort la nici un grad de tensiune. Saltelele cu arcuri au fost inventate în 1865, dar la început nu erau fiabile, deoarece spirele se răsuceau uneori, punîndu-l pe ocupant în faţa pericolului real de a fi înţepat de propriul său pat.

O carte americană populară din secolul al XIX-lea, *Goodholme's Cyclopedia*, împărţea saltelele în funcţie de zece niveluri de confort.

Acestea erau, în ordine descrescătoare:

Puf
Pene
Lînă
Smocuri de lînă
Păr
Bumbac
Aşchii de lemn
Alge marine
Rumeguş
Paie

Atunci cînd aşchiile de lemn şi rumeguşul ajung într-o listă a primelor zece materiale pe care se poate dormi, ne dăm seama că avem de-a face cu o epocă dură. Saltelele erau adăposturi nu doar pentru ploşniţe, purici şi molii (cărora le plac foarte mult penele vechi, atunci cînd pot să ajungă la ele), ci şi pentru şoareci şi şobolani. Foşnetele furişe pe sub plapumă au fost un acompaniament neplăcut al somnului multor oameni.

Copiii care erau puşi să doarmă în paturi culisante joase, aproape de podea, erau predispuşi la o mai mare familiarizare şi intimitate cu şobolanii mustăcioşi. Oriunde existau oameni, existau şi şobolani. O americană pe nume Eliza Ann Summers povestea în 1867 cum ea şi sora ei luau în fiecare noapte în pat braţe întregi de pantofi pe care să-i arunce în şobolanii care fugeau pe podea. Susanna Augusta Fenimore Cooper, fiica lui James Fenimore Cooper, spunea că nu a uitat şi nici nu a reuşit să depăşească vreodată experienţa şobolanilor care alergau peste patul ei din copilărie.

Thomas Tryon, autorul unei cărţi din 1683 despre cum să ai o sănătate înfloritoare, se plîngea că „excrementele necurate şi scîrboase” de pe pene atrăgeau insectele. El sugera, în schimb, paie, multe paie. De asemenea, credea (cu o anumită îndreptăţire) că penele erau de obicei contaminate cu materii fecale de la păsările stresate şi nefericite de pe care erau jumulite.

În mod tradiţional, umplutura cea mai obişnuită şi mai simplă erau paiele, ale căror înţepături prin pînza saltelei constituiau un chin bine cunoscut, dar adesea oamenii foloseau orice puteau. În casa copilăriei lui Abraham Lincoln erau folosite pănuşi uscate de porumb, o opţiune care trebuie să fi fost pe cît de zgomotos-scîrţîitoare, pe atît de inconfortabilă. Dacă nu îţi puteai permite pene, lîna sau părul de cal erau alternative mai ieftine, dar în general acestea miroseau. De asemenea, lîna se infesta adesea cu molii. Singurul remediu sigur era să scoţi lîna şi să o fierbi, un proces obositor. În casele mai sărace, de stîlpii patului era atîrnat uneori bălegar de vacă, crezîndu-se că acesta alunga moliile. În climatele calde, insectele care intrau vara pe fereastră erau supărătoare şi periculoase. În jurul paturilor erau atîrnate uneori plase, dar întotdeauna cu o anumită nelinişte, deoarece toate plasele erau extrem de inflamabile. Un vizitator al statului New York din anii 1790 relata cum gazdele lui, într-o tentativă bine intenţionată de fumigare, i-au umplut camera de fum exact înainte de culcare, lăsîndu-l să-şi caute pe pipăite drumul spre pat, printr-o ceaţă sufocantă. Plasele de sîrmă pentru ţinerea insectelor la distanţă au fost inventate de timpuriu – Jefferson avea astfel de plase la Monticello –, dar nu se prea foloseau deoarece erau scumpe.

Mult timp de-a lungul istoriei patul a fost, pentru mulţi proprietari, cel mai valoros lucru pe care îl deţineau. Pe vremea lui William Shakespeare, de exemplu, un pat cu baldachin acceptabil costa 5 lire, jumătate din salariul anual al unui profesor obişnuit. Deoarece erau obiecte atît de

preţuite, cel mai bun pat era de obicei ţinut la parter, uneori în sufragerie, unde putea fi arătat cu mîndrie vizitatorilor sau văzut de trecători prin fereastra deschisă. În general, astfel de paturi erau din principiu rezervate vizitatorilor cu adevărat importanţi, dar în practică nu erau folosite aproape niciodată, ceea ce oferă o altă perspectivă asupra celebrei clauze din testamentul lui Shakespeare prin care acesta îi lăsa al doilea cel mai bun pat al său soţiei, Anne. Aceasta a fost adesea interpretată ca o insultă, cînd, de fapt, al doilea cel mai bun pat era aproape sigur cel conjugal şi, prin urmare, cel cu semnificaţiile cele mai tandre. De ce a ales Shakespeare să menţioneze acest pat în mod special este alt mister, de vreme ce Anne, în mod normal, ar fi moştenit toate paturile din gospodărie, dar nu era cîtuşi de puţin vorba despre insulta evidentă în care au transformat-o anumite interpretări.

Intimitatea era un concept foarte diferit pe vremuri. În hanuri, paturile comune au rămas un lucru obişnuit pînă în secolul al XIX-lea, iar jurnalele conţin adesea observaţii în care autorul se plînge cum a fost dezamăgit să descopere că un necunoscut ajuns tîrziu se suie în pat alături de el. Benjamin Franklin şi John Adams au fost nevoiţi să împartă un pat la un han din New Brunswick, New Jersey, în 1776, petrecînd noaptea ţîfnoşi şi aproape fără să doarmă, ciorovăindu-se dacă să deschidă fereastra sau nu.

Chiar şi acasă era cu totul obişnuit ca un servitor să doarmă la picioarele patului stăpînului, indiferent ce ar fi făcut stăpînul în pat. Documentele arată clar că intendentul şi şambelanul regelui Henric al V-lea erau amîndoi prezenţi atunci cînd acesta s-a culcat cu Catherine de Valois. Jurnalele lui Samuel Pepys arată că o servitoare dormea pe podeaua dormitorului lui şi al soţiei sale şi că el o privea ca pe un fel de

alarmă vie împotriva hoţilor. În astfel de circumstanţe, perdelele din jurul patului ofereau o oarecare intimitate şi, de asemenea, atenuau curenţii de aer, dar au ajuns să fie considerate tot mai mult nişte depozite nesănătoase de praf şi insecte. Perdelele din jurul patului puteau constitui şi un risc de incendiu – un considerent deloc neimportant, în condiţiile în care totul în dormitor, de la rogojinile de papură de pe podea pînă la acoperişul de stuf de deasupra, era foarte inflamabil. Aproape toate cărţile despre gospodărie avertizau împotriva cititului la lumînare în pat, dar mulţi făceau asta oricum.

În una din lucrările sale, John Aubrey, istoricul din secolul al XVII-lea, relatează o anecdotă referitoare la căsătoria fiicei lui Thomas More, Margaret, cu un bărbat pe nume William Roper. În această poveste, Roper îl vizitează într-o dimineaţă pe More şi îi spune că doreşte să ia de soţie pe una dintre fiicele lui – oricare dintre ele era bună. Prin urmare, More îl duce pe Roper în dormitor, unde fiicele lui dormeau într-un pat culisant tras de sub patul părinţilor. Aplecîndu-se, More apucă îndemînatic „un colţ al cearşafului şi îl dă brusc la o parte”, relatează Aubrey debordînd de încîntare lubrică, dezvelind fetele care erau, practic, goale. Protestînd somnoroase faţă de acest deranj, fetele se rostogolesc pe burtă, iar sir William, după o clipă de reflecţie plină de admiraţie, declară că a văzut ambele părţi şi bate uşor cu bastonul pe fundul lui Margaret, fiica de 16 ani. „Ăsta era tot deranjul cînd curtai pe cineva”, scrie Aubrey cu evidentă admiraţie.

Oricît de adevărat sau neadevărat ar fi acest episod – şi merită să amintim că Aubrey scria la mai bine de un secol de la întîmplare –, ceea ce este clar e că nimănui de pe vremea sa nu i se părea ciudat că fetele mari ale lui More dormeau lîngă patul părinţilor.

Adevărata problemă legată de paturi, cu siguranţă pînă în perioada victoriană, a constat în faptul că acestea erau inseparabile de cea mai tulburătoare activitate, sexul. În cadrul căsătoriei, desigur că sexul era uneori necesar. În populara şi influenta ei carte *What a Young Woman Ought to Know* (*Ce ar trebui să ştie o tînără femeie*), Mary Wood-Allen le asigura pe tinerele ei cititoare că era acceptabil să participi la intimitatea fizică în cadrul căsătoriei, atît timp cît aceasta se făcea „fără cea mai mică fărîmă de dorinţă sexuală”. Se considera că dispoziţiile şi gîndurile mamei în momentul concepţiei şi de-a lungul sarcinii afectau fetusul în cel mai profund şi iremediabil mod. Partenerii erau sfătuiţi să nu facă sex decît dacă erau „în deplină rezonanţă” unul cu celălalt la acel moment, de teamă să nu conceapă un copil ratat.

Pentru a evita în general excitaţia, femeilor li se recomanda să ia mult aer, să evite distracţiile stimulatoare precum cititul şi jocul de cărţi şi, mai presus de orice, să nu îşi folosească niciodată creierul mai mult decît era strict necesar. Educarea lor nu era doar, pur şi simplu, o irosire a timpului şi a resurselor, ci şi un lucru rău şi periculos pentru delicata lor constituţie. În 1865, John Ruskin opina într-un eseu că femeile trebuiau educate exact atît cît să le fie de folos practic soţilor lor, dar nu mai mult. Pînă şi americana Catherine Beecher, care, după standardele epocii, era o feministă radicală, susţinea cu înflăcărare că femeilor trebuie să li se acorde drepturi depline şi egale la educaţie, atît timp cît se recunoştea că ele au nevoie de un timp suplimentar pentru a se coafa.

Pentru bărbaţi, principala şi preocupanta provocare era să nu verse o picătură de lichid seminal în afara legămîntului sacru al căsătoriei – şi nici acolo prea mult, dacă se putea. După cum explica o autoritate, lichidul seminal îmbogăţea sîngele şi revigora creierul atunci cînd era reţinut în trup în mod nobil. Consecinţa eliminării ilicite a acestui elixir natural

însemna că mintea şi trupul rămîneau efectiv slăbite, astfel încît pînă şi în cadrul căsătoriei trebuia să fii econom cu spermatozoizii, deoarece sexul mai frecvent producea spermă „moleşită”, ceea ce ducea la progenituri apatice. Un act sexual pe lună era recomandat ca fiind frecvenţa maximă sigură.

Masturbarea era, desigur, complet exclusă. Consecinţele bine-cunoscute ale masturbării acopereau, practic, toate stările indezirabile cunoscute de ştiinţa medicală, inclusiv nebunia şi moartea prematură. Cei care se profanau pe ei înşişi – „fiinţe tremurînde, palide, nenorocite şi cu picioare scheletice care se tîrăsc pe pămînt”, după cum îi descria un cronicar – erau de compătimit. „Fiecare act de autoprofanare este un cutremur – o explozie – un atac cerebral paralizant şi mortal”, declara un altul. Studiile de caz explicau în termeni elocvenţi riscurile. Un doctor pe nume Samuel Tissot descria cum unul dintre pacienţii săi saliva încontinuu, cum din nas îi curgea un sînge apos şi cum „defeca în pat fără să-şi dea seama”. Aceste ultime cinci cuvinte erau în mod special zdrobitoare.

Cel mai rău era faptul că dependenţa de masturbare avea să se transmită automat progeniturilor, astfel încît fiecare incident de plăcere vicioasă nu doar înmuia creierul cuiva, ci mai şi submina vitalitatea generaţiilor încă nenăscute. Cea mai minuţioasă analiză a riscurilor sexuale, ca să nu mai pomenim de titlul cît se poate de cuprinzător, era oferită de sir William Acton în *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs, in Childhood, Youth, Adult Age, and Advanced Life, Considered in Their Physiological, Social and Moral Relations* (*Funcţiile şi tulburările organelor reproducătoare, în copilărie, adolescenţă, la vîrsta adultă şi matură, examinate în relaţiile lor fiziologice, sociale şi morale*), publicată prima oară în 1857. El a fost cel care a decis că

masturbarea va duce la orbire. De asemenea, este responsabil pentru afirmaţia citată adeseori: „Aş spune că majoritatea femeilor nu prea sînt afectate de senzaţii sexuale de nici un tip”.

Astfel de credinţe au dominat o perioadă uimitor de îndelungată. „Mulţi dintre pacienţii mei mi-au spus că primul lor act de masturbare a avut loc în timp ce asistau la o reprezentaţie muzicală”, relata grav şi poate puţin neverosimil doctorul William Robinson, într-o lucrare din 1916 asupra disfuncţiilor sexuale.

Din fericire, exista ştiinţa care putea veni în ajutor. Un remediu descris de Mary Roach în *Bank: The Curious Coupling of Sex and Science* (*Acuplarea: curioasa împreunare a sexului şi ştiinţei*) era „inelul cu ţepi pentru penis”, creat în anii 1850, care se punea pe penis la culcare (sau chiar tot timpul) şi era prevăzut cu dinţi de metal care intrau în orice penis care se dilata ireverenţios peste o anumită marjă foarte restrînsă de abatere permisibilă. Alte dispozitive foloseau curenţi electrici pentru a-l aduce pe subiect într-o stare de trezie uimită, dar penitentă.

Trebuie remarcat că nu toată lumea avea aceste convingeri conservatoare. Încă din 1836, o autoritate medicală din Franţa pe nume François Lallemand a publicat un studiu în trei volume care echivala sexul frecvent cu o sănătate robustă. Aceasta l-a impresionat atît de mult pe un expert medical scoţian pe nume George Drysdale, încît a formulat o filozofie a iubirii libere şi a sexului dezinhibat numită *Physical, Sexual and Natural Religion* (*Religia fizică, sexuală şi naturală*). Publicată în 1855, aceasta s-a vîndut în 90.000 de exemplare şi a fost tradusă în 11 limbi, „inclusiv maghiară”, după cum remarcă *Dictionary of National Biography* cu obişnuitul şi fermecătorul său accent pus pe detalii inutile. În mod evident, exista un *anumit* tip de dorinţă pentru o mai mare

libertate sexuală în societate. Din nefericire, societatea în ansamblul său mai avea încă aproximativ un secol pînă la a o satisface.

Într-o astfel de atmosferă confuză şi permanent tensionată, nu este de mirare că pentru mulţi oameni sexul reuşit era o aspiraţie irealizabilă – iar cazul lui John Ruskin însuşi este cel mai impresionant dintre toate. În 1848, cînd marele critic de artă s-a căsătorit cu Euphemia „Effie” Chalmers Gray, în vîrstă de 19 ani, lucrurile au pornit prost şi nu şi-au mai revenit apoi. Căsătoria nu a fost consumată niciodată. După cum relata soţia sa ulterior, Ruskin i-a mărturisit că „el îşi imaginase că femeile erau foarte diferite de cum a văzut că sînt eu şi că motivul pentru care nu a făcut din mine soţia sa a fost că persoana mea l-a dezgustat încă din prima seară…”.

Nemaiputînd, în cele din urmă, să suporte (sau, de fapt, vrînd să suporte mult mai mult, dar cu altcineva), Effie a intentat un proces în anulare împotriva lui Ruskin, ale cărui detalii au devenit o excitaţie plăcută pentru pasionaţii presei populare din multe ţări, după care a fugit cu artistul John Everett Millais, cu care a trăit fericită şi a avut opt copii. Momentul fugii sale cu Millais a fost nefericit, deoarece Millais era angajat atunci să picteze un portret al lui Ruskin. Om de onoare, Ruskin a continuat să pozeze pentru Millais, dar cei doi nu şi-au mai vorbit niciodată. Simpatizanţii lui Ruskin, care erau mulţi, au reacţionat la acest scandal prefăcîndu-se că nu există. La 1900, întregul episod fusese şters din registru atît de eficient, încît W.G. Collingwood a putut, fără a se jena cîtuşi de puţin, să scrie *The Life of John Ruskin* fără să facă aluzie la faptul că Ruskin fusese căsătorit vreodată, cu atît mai puţin că se năpustise afară din cameră la vederea părului pubian feminin.

Ruskin nu a depăşit niciodată felul său pudibond de a fi şi nici nu a dat vreun semn că ar fi vrut să o facă. După moartea lui J.M.W. Turner –

în 1851 – a primit sarcina de a examina lucrările lăsate naţiunii de marele artist şi a descoperit mai multe acuarele de o exuberantă natură erotică. Oripilat, Ruskin a decis că acestea nu putuseră fi create decît „într-o anumită stare de nebunie” şi, pentru binele naţiunii, le-a distrus pe aproape toate, lipsind posteritatea de cîteva lucrări nepreţuite.

Evadarea lui Effie Ruskin din nefericita sa căsnicie a fost atît norocoasă, cît şi neobişnuită, deoarece acţiunile de divorţ, ca orice altceva avea legătură cu căsătoria, erau privite prin prisma unor prejudecăţi ce înclinau copleşitor în favoarea bărbaţilor. Pentru a obţine un divorţ în Anglia victoriană, un bărbat nu trebuia decît să arate că soţia lui se culcase cu alt bărbat. O femeie însă trebuia să demonstreze că soţul ei îşi agravase infidelitatea prin comiterea unui incest, prin acte de zoofilie sau alte păcate tenebroase şi de neiertat, dintr-o listă foarte scurtă. Pînă în 1857, un divorţ însemna că femeia avea să îşi piardă toate posesiunile şi, de asemenea, în general avea să îşi piardă copiii. De fapt, prin lege o femeie nu avea nici un drept – nici drept la proprietate, nici drept la exprimare, nici libertăţi de orice fel în afara celor pe care soţul ei decidea să i le acorde. Potrivit marelui teoretician juridic William Blackstone, la momentul căsătoriei o femeie renunţa la „propria ei fiinţă sau existenţă legală”. O soţie nu avea nici o personalitate juridică.

Unele ţări erau puţin mai liberale decît altele. În mod excepţional, în Franţa o femeie putea divorţa de un bărbat doar pe motiv de adulter, deşi numai cu condiţia ca infidelitatea să se fi produs în căminul conjugal. În Anglia însă, standardele erau brutal de nedrepte. Într-un caz bine-cunoscut, o femeie pe nume Martha Robinson a fost bătută şi abuzată fizic ani de zile de un soţ crud şi instabil psihic. În cele din urmă, acesta a infectat-o cu gonoree şi apoi a otrăvit-o pînă aproape că a omorît-o, turnîndu-i în mîncare prafuri împotriva bolilor venerice fără ca ea să ştie.

Cu sănătatea şi starea de spirit ruinate, femeia a intentat divorţ. Judecătorul a ascultat atent argumentele, apoi a respins cauza şi a trimis-o pe doamna Robinson acasă, sfătuind-o să încerce să fie mai răbdătoare.

Chiar şi atunci cînd lucrurile mergeau bine era dificil să fii femeie, deoarece feminitatea era automat considerată a fi o stare patologică. Exista o credinţă, mai mult sau mai puţin universală, conform căreia după pubertate femeile erau aproape permanent bolnave sau pe punctul de a se îmbolnăvi. Dezvoltarea sînilor, a uterului şi a întregului aparat reproducător „seacă energia din rezerva limitată pe care o posedă fiecare individ”, după cum se exprima o autoritate în domeniu. Menstruaţia era descrisă în lucrările medicale ca şi cum ar fi fost un act lunar de neglijenţă intenţionată. „De fiecare dată cînd există durere reală în orice etapă a ciclului lunar, e din cauză că ceva nu este corect în ce priveşte îmbrăcămintea, dieta sau deprinderile personale şi sociale ale persoanei”, scria un observator (desigur, bărbat).

Dureroasa ironie este că femeile *erau* în mod frecvent bolnave deoarece considerentele bunei-cuviinţe nu le permiteau o îngrijire medicală adecvată. În 1856, atunci cînd o tînără gospodină din Boston de provenienţă respectabilă i-a mărturisit înlăcrimată doctorului ei că se trezeşte uneori gîndindu-se involuntar la alţi bărbaţi decît soţul ei, doctorul i-a recomandat o serie de măsuri de urgenţă severe, printre care se numărau băi şi clisme reci, eliminarea oricărui stimulent, inclusiv mîncărurile condimentate şi literatura uşoară, precum şi curăţarea minuţioasă a vaginului cu borax. Literatura uşoară era considerată în mod obişnuit ca fiind responsabilă pentru promovarea gîndurilor morbide şi a unei înclinaţii spre isterie. După cum rezuma grav un autor: „Citirea romanelor de dragoste de către fetele tinere tinde să ducă, prin excitarea organelor trupeşti, la dezvoltarea prematură a acestora, iar copilul devine

din punct de vedere fizic femeie cu luni sau chiar ani înaintea momentului cuvenit”.

Judith Flanders relatează că, în 1892, unui bărbat care şi-a dus soţia la un control oftalmologic i s-a spus că problema era prolapsul uterin şi că vederea ei avea să rămînă afectată pînă cînd avea să facă histerectomie.

Un medic nu îşi permitea să se apropie de problemele reproductive ale femeilor altfel decît prin generalizări largi. Aceasta putea să aibă consecinţe medicale grave, deoarece nici un doctor nu putea efectua o examinare ginecologică adecvată. În cazuri extreme, el putea să pipăie uşor pe sub o pătură, într-o cameră întunecoasă, dar asta era ceva cu totul excepţional. De cele mai multe ori, femeilor care aveau orice problemă medicală între gît şi genunchi li se cerea să indice pe un manechin zona afectată, ele roşind jenate.

În 1852, un doctor american cita ca pe un motiv de mîndrie faptul că „femeile preferă să suporte cele mai mari pericole şi dureri decît să renunţe la acele scrupule ale pudorii care împiedică explorarea deplină a bolilor lor”. Unii doctori erau împotriva naşterii cu focepsul pe motiv că aceasta permitea femeilor cu pelvis mic să aducă pe lume copii, transmiţîndu-şi astfel inferioritatea fiicelor lor.

Consecinţa inevitabilă a tuturor acestora consta în faptul că ignoranţa privitoare la anatomia şi fiziologia feminină în rîndul doctorilor era aproape medievală. Analele medicinei nu au un exemplu mai bun de credulitate profesională decît celebrul caz al lui Mary Toft, o crescătoare de iepuri analfabetă din Godalming, în Surrey, care a reuşit, timp de mai multe săptămîni din toamna anului 1726, să convingă mai multe autorităţi medicale, inclusiv doi medici ai curţii regale, că dădea naştere unor iepuri. Chestiunea a devenit subiect de senzaţie la scară naţională. Mai mulţi doctori au asistat la aceste naşteri şi s-au declarat complet uluiţi. Abia

atunci cînd alt doctor al regelui, un german pe nume Cyriacus Ahlers, a investigat lucrurile mai atent şi a declarat că întreaga chestiune era o farsă, Toft şi-a recunoscut în sfîrşit înşelătoria. A fost închisă scurtă vreme pentru escrocherie, dar apoi a fost trimisă înapoi în Godalming, după care nimeni nu a mai auzit de ea vreodată.

Însă mai era mult pînă la înţelegerea anatomiei şi fiziologiei feminine. În 1878, *British Medical Journal* încă mai putea să publice o corespondenţă însufleţită despre posibilitatea ca atingerea unei femei aflate la menstruaţie să ducă la alterarea unei bucăţi de şuncă. Judith Flanders notează că un doctor britanic a fost radiat din registrul medical deoarece consemnase în scris că o schimbare a coloritului din jurul vaginului la scurt timp după concepţie constituie un indiciu util al sarcinii. Concluzia era pe deplin validă; problema era că acest lucru putea fi constatat doar privind. Doctorului nu i s-a mai permis să profeseze niciodată. Între timp, în America, James Platt White, un ginecolog respectat, a fost exclus din Asociaţia Medicilor Americani deoarece le permisese studenţilor săi să observe o femeie care năştea – cu acordul acesteia.

În acest context, acţiunile unui chirurg pe nume Isaac Baker Brown au devenit cu atît mai extraordinare. Într-o epocă în care doctorii nu se apropiau, în mod normal, la mai mult de o lungime de braţ de zona reproducătoare a femeii şi nu prea aveau habar ce ar fi descoperit dacă ar fi făcut-o, Baker Brown a devenit un pionier al chirurgiei ginecologice. Din nefericire, era motivat aproape exclusiv de idei bolnave. Era convins, mai ales, că aproape toate maladiile femeilor erau rezultatul „excitării periferice a nervului pudic centrat pe clitoris”. Mai direct spus, el credea că femeile se masturbau, iar aceasta era cauza nebuniei, epilepsiei, catalepsiei, isteriei, insomniei şi a nenumărate alte tulburări nervoase.

Soluţia era îndepărtarea chirurgicală a clitorisului, eliminîndu-se astfel posibilitatea oricărei excitări neînfrînate. De asemenea, a ajuns la convingerea că ovarele erau în principal nişte organe rele şi că era mai bine fără ele. De vreme ce nimeni nu mai încercase pînă atunci să extirpe ovarele, era o operaţie deosebit de delicată şi riscantă. Primele trei paciente ale lui Baker Brown au murit pe masa de operaţie. Neînfricat, a efectuat cea de-a patra operaţie experimentală pe nimeni altcineva decît sora lui. Aceasta a supravieţuit.

Cînd s-a descoperit că de ani de zile extirpa clitorisurile femeilor fără ca ele să fi ştiut dinainte sau fără să-şi fi dat acordul, reacţia comunităţii medicale a fost rapidă şi furioasă. În 1867, Baker Brown a fost exclus din Societatea Obstetrică din Londra, ceea ce a pus capăt în mod efectiv posibilităţii lui de a profesa. Partea pozitivă a fost că doctorii au acceptat în sfîrşit că era timpul să devină preocupaţi din punct de vedere ştiinţific de părţile intime ale pacienţilor de sex feminin. Astfel, în mod ironic, prin faptul că era un doctor atît de prost şi o fiinţă umană atît de îngrozitoare, Baker Brown a făcut mai mult decît oricine altcineva pentru aducerea studiului şi a practicii în medicina femeilor la standardele moderne.

II

Trebuie spus că exista un motiv foarte solid pentru a fi temător faţă de sex în epoca premodernă: sifilisul. Nu mai existase niciodată o boală atît de înfricoşătoare, cel puţin pentru acel segment ghinionist al populaţiei afectate de ceea ce este cunoscut drept sifilis terţiar. Aceasta este o experienţă de care chiar nu ne-am dori să avem parte. Sifilisul făcea din

sex o sperietoare. Pentru mulţi oameni, părea a fi un mesaj clar de la Dumnezeu că sexul în afara căsătoriei provoacă răzbunarea divină.

După cum am văzut, sifilisul exista de mult timp. Încă din 1495, la doar trei ani de la călătoria lui Cristofor Columb care a adus sifilisul în Europa, unor soldaţi italieni le-au apărut bube „ca boabele de mei” peste tot pe faţă şi pe corp, descriere considerată a fi prima referinţă medicală la sifilis din Europa. Se răspîndea rapid – atît de rapid, încît oamenii nu puteau cădea de acord de unde venea. Prima consemnare a afecţiunii în limba engleză se face sub numele de „boala franceză”, în 1503. În alte părţi era cunoscut drept boala spaniolă, umorile celtice, varicela napolitană sau, poate cel mai elocvent apelativ, „boala creştină”. „Sifilis” a apărut într-o poezie a italianului Hieronymus Fracastorius în 1530 (în poezia sa, Sifilis este numele unui păstor care ia boala), dar nu apare în engleză decît în 1718.

Sifilisul a fost pentru o lungă perioadă o boală deosebit de supărătoare, din cauza modului în care apărea şi evolua, în trei stadii, fiecare etapă fiind mai gravă decît cea anterioară. Primul stadiu se prezenta de regulă sub forma unui şancru genital, urît, dar nedureros. Acesta era urmat după un timp de un stadiu secund, care implica orice de la dureri difuze sau intense pînă la căderea părului. Ca şi sifilisul din primul stadiu, acesta lua sfîrşit de la sine după aproximativ o lună, fie că era tratat sau nu. Pentru două treimi dintre suferinzii de sifilis, asta era tot. Boala se termina. Pentru cealaltă treime nefericită însă, adevărata groază abia acum începea. Infecţia rămînea latentă pentru nu mai puţin de 20 de ani, după care erupea în sifilis terţiar. Acesta este stadiul prin care nimeni nu vrea să treacă. Roade corpul şi distruge oasele şi ţesuturile, fără oprire sau milă. În mod frecvent, cădeau nasurile. (Pentru o vreme, Londra a avut un „Club al celor fără nas”.) Gura poate să îşi piardă

palatul. Moartea celulelor nervoase poate să transforme victima într-o epavă împleticită. Simptomele variază, dar fiecare dintre ele este oribil. În ciuda pericolului, oamenii îşi asumau riscurile într-o măsură uimitoare. James Boswell a contractat boli venerice de 19 ori în 30 de ani.

Tratamentele pentru sifilis erau drastice. La început, se injecta o soluţie de plumb în vezică, prin uretră. Apoi mercurul a devenit medicamentul preferat, şi a rămas astfel pînă în secolul XX, cînd au fost inventate primele antibiotice. Fiind toxic, mercurul producea tot felul de simptome – oasele deveneau spongioase, dinţii cădeau –, dar nu exista alternativă. Axioma acelei vremi era „o noapte cu Venus şi o viaţă întreagă cu Mercur”. Şi totuşi, mercurul nu vindeca de fapt boala, ci doar atenua cele mai rele simptome, în timp ce producea altele.

Poate că nimic nu ne desparte mai mult de trecut decît gradul uluitor al ineficienţei – şi adeseori al caracterului şocant de neplăcut – tratamentelor medicale de odinioară. Doctorii erau pierduţi în faţa bolilor, cu excepţia unei serii restrînse dintre acestea. Adesea, tratamentele lor nu făceau altceva decît să înrăutăţească situaţia. Din multe puncte de vedere, cei mai norocoşi erau cei care sufereau în intimitate şi îşi reveneau fără intervenţie medicală.

Cea mai rea consecinţă dintre toate era, din motive evidente, să trebuiască să te supui unei operaţii. În secolele dinaintea anesteziei au fost încercate multe modalităţi de alinare a durerii. O metodă era să iei sînge pacientului pînă acesta ajungea în pragul leşinului. Alta era injectarea unei infuzii de tutun în rect (ceea ce, în cel mai rău caz, trebuie să le fi dat pacienţilor un alt subiect la care să se gîndească). Cel mai comun tratament era administrarea de opiacee, mai ales sub formă de laudanum, dar nici măcar cele mai generoase doze nu puteau ascunde durerea adevărată.

În timpul amputărilor, membrele erau de regulă îndepărtate în mai puţin de un minut, astfel încît cel mai traumatizant chin lua sfîrşit rapid, dar apoi vasele trebuiau legate şi rănile suturate, aşadar rămînea un interval considerabil pentru durerea de durată. Şmecheria era să lucrezi rapid. Cînd Samuel Pepys a suferit o litotomie – îndepărtarea unei pietre la rinichi – în 1658, chirurgul a avut nevoie de doar 50 de secunde ca să pătrundă înăuntru, să găsească şi să extragă o piatră cam de mărimea unei mingi de tenis. (Mai exact, o minge de tenis din secolul al XVII-lea, mai mică decît cele moderne, dar totuşi o sferă de dimensiuni considerabile.) Pepys a fost extrem de norocos, după cum subliniază Liza Picard, deoarece operaţia lui a fost prima pe care o făcea chirurgul în ziua respectivă, astfel încît instrumentele erau destul de curate. În ciuda rapidităţii operaţiei, Pepys a avut nevoie de peste o lună ca să-şi revină.

Procedurile mai complicate erau aproape incredibil de epuizante. Ele sînt suficient de dureroase şi cînd citim acum despre ele, dar cum o fi fost să le suporţi pur şi simplu nu ne putem imagina. În 1806, pe cînd locuia la Paris, romanciera Fanny Burney a început să simtă o durere la sînul drept, care a devenit treptat atît de severă încît nu îşi mai putea ridica braţul. Problema a fost diagnosticată drept cancer mamar, iar recomandarea a fost să facă mastectomie. Sarcina i-a fost atribuită unui chirurg renumit pe nume Baron Larrey, a cărui faimă se baza nu atît pe talentul său de a salva vieţi, cît pe viteza sa fulgerătoare. Ulterior avea să devină celebru pentru executarea a 200 de amputări în 24 de ore, după bătălia de la Borodino din anul 1812.

Modul în care Burney relatează această experienţă este aproape insuportabil de înfiorător, tocmai din cauza calmului cu care povesteşte ororile prin care a trecut. Aproape la fel de rău ca experienţa în sine a fost chinul aşteptării acesteia. Pe măsură ce zilele treceau, anxietatea aşteptării

a devenit aproape zdrobitoare, agravîndu-se atunci cînd a aflat, în dimineaţa zilei stabilite, că chirurgul avea să întîrzie cîteva ore. Burney scrie în jurnalul ei: „Am umblat dintr-o parte în alta pînă cînd mi-am potolit toate emoţiile şi am devenit, treptat, aproape idioată – amorţită, fără sentimente sau conştiinţă – şi am rămas astfel pînă cînd ceasul a bătut ora trei”.

La acel moment, a auzit cum sosesc patru trăsuri, una după alta. După cîteva momente, şapte bărbaţi gravi, îmbrăcaţi în negru au intrat în cameră. Lui Burney i s-a dat de băut ceva care să-i calmeze nervii – nu a consemnat ce anume, dar vinul amestecat cu laudanum era oferta obişnuită. Un pat a fost adus în mijlocul camerei; pe el au fost puse aşternuturi vechi, ca să nu se strice o saltea sau nişte cearceafuri bune.

„Atunci am început să tremur violent”, scrie Burney, „mai mult de silă şi oroare faţă de pregătiri decît faţă de durere… M-am suit aşadar, fără să fiu rugată, pe pat, iar domnul Dubois m-a aşezat pe saltea şi mi-a aşternut o batistă de chembrică pe faţă. Aceasta era însă transparentă şi am văzut prin ea că patul a fost imediat înconjurat de cei şapte bărbaţi şi de asistenta mea. Am refuzat să fiu ţinută; dar atunci cînd am văzut, strălucind prin chembrică, sclipirea oţelului lustruit, am închis ochii…”. Aflînd că intenţionau să îi îndepărteze întregul sîn, Burney s-a abandonat unei „groaze care depăşeşte orice descriere”. În timp ce cuţitul o tăia, a scos „un ţipăt care a continuat cu intermitenţe pe toată durata inciziei – şi aproape că mă minunez că nu îmi mai răsună încă în urechi, atît de înfiorător a fost chinul. Cînd a fost făcută plaga, iar cuţitul a fost retras, durerea părea aceeaşi… dar cînd am simţit din nou instrumentul – descriind o curbă – tăind în răspăr, dacă pot să spun astfel, în timp ce carnea rezista într-un mod atît de energic încît s-a opus şi a obosit mîna celui care opera şi care a fost obligat să schimbe dreapta cu stînga –

atunci, într-adevăr, am crezut că trebuie să fi murit. Nu am mai încercat să deschid ochii”.

Dar operaţia a continuat. În timp ce chirurgul extrăgea ţesutul bolnav, Burney simţea şi auzea hîrşîitul lamei pe sternul ei. Întreaga procedură a durat 17 minute şi jumătate, iar ea a avut nevoie de luni de zile ca să îşi revină. Dar operaţia i-a salvat viaţa. A mai trăit 29 de ani după aceea, iar cancerul nu a reapărut niciodată.

Fapt deloc surprinzător, oamenii erau uneori determinaţi de durere şi de o precauţie firească faţă de doctori să încerce remedii extreme la domiciliu. Gouverneur Morris, unul dintre semnatarii Declaraţiei de Independenţă, s-a omorît băgîndu-şi un os de balenă în penis, în încercarea de a elimina un blocaj urinar.

Apariţia anestezicelor chirurgicale în anii 1840 foarte adesea nu atît elimina chinul tratamentelor medicale, cît îl amîna. Chirurgii încă nu se spălau pe mîini şi nu îşi curăţau instrumentele, astfel încît mulţi dintre pacienţii lor supravieţuiau operaţiilor doar ca să moară din cauza unui chin mai îndelungat şi insuportabil, provocat de infecţie. Aceasta era atribuită de regulă „sîngelui otrăvit”. Atunci cînd preşedintele James A. Garfield a fost împuşcat în 1881, nu glonţul a fost cel care l-a ucis, ci doctorii care şi-au băgat degetele nespălate în rană. Deoarece anestezicele încurajau înmulţirea procedurilor chirurgicale, probabil că, de fapt, a existat o considerabilă creştere a durerii şi suferinţei *după* apariţia anestezicelor.

Chiar şi fără intervenţiile supărătoare ale chirurgilor, existau suficiente moduri de a muri în lumea premodernă. La primăria Londrei, lista morţilor pentru anul 1758 înregistrează 17.576 de decese cu peste 80 de cauze. Majoritatea deceselor, după cum era de aşteptat, se datorau

variolei, frigurilor, tuberculozei sau bătrîneţii, dar printre cauzele mai diverse se numărau:

înecat cu grăsime 1
mîncărime 2
mort prin îngheţare 2
erizipel 4
letargie 4
roşu în gît 5
viermi 6
sinucideri 30
boala franceză 46
lunatici 72
înecaţi 109
gangrenă 154
dinţi 644

Cum anume i-au ucis „dinţii” pe atît de mulţi va rămîne inevitabil un mister pentru totdeauna. Oricare ar fi fost cauzele efective ale morţii, este evident că decesul era un act banal, iar oamenii se aşteptau ca acesta să vină din aproape orice direcţie. Lista morţilor din Boston din aceeaşi perioadă arată oameni care mureau din cauze neaşteptate precum „băutul de apă rece”, „stagnarea fluidelor”, „friguri nervoase” şi „spaimă”. Este de asemenea interesant că multe dintre cele mai previzibile forme de moarte apăreau doar rareori. Dintre cei aproape 17.600 de oameni ale căror morţi au fost înregistrate în Londra în 1758, doar 14 au fost executaţi, 5 au fost ucişi şi 4 au murit de foame.

Cu atît de multe vieţi scurtate prematur, şi căsătoriile din lumea preindustrială aveau tendinţa de a fi scurte. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, căsătoria dura în medie doar zece ani, înainte ca unul dintre parteneri să decedeze. Se presupune adesea că, deoarece oamenii mureau tineri, se şi căsătoreau tineri pentru a valorifica la maximum viaţa scurtă care îi aştepta. În realitate, se pare că nu era aşa. Printre altele, oamenii considerau că durata firească a vieţii – cea la care erau îndreptăţiţi teoretic – erau cei 70 de ani biblici. Doar că nu mulţi dintre ei ajungeau acolo. În sprijinul afirmaţiei că oamenii se căsătoreau tineri, aproape întotdeauna este citată vîrsta fragedă a personajelor principale din *Romeo şi Julieta* de Shakespeare – Julieta are doar 13 ani, Romeo – puţin mai mult. Lăsînd la o parte considerentul că personajele erau fictive şi neputîndu-se dovedi aproape nimic, ceea ce se trece cu vederea întotdeauna este faptul că, în poemul lui Arthur Brooke pe care Shakespeare şi-a bazat povestea, personajele aveau de fapt 16 ani. De ce le-a redus Shakespeare vîrstele este imposibil de ştiut, cum e şi mare parte din ce a făcut el. În orice caz, vîrstele fragede din Shakespeare nu sînt susţinute de dovezile documentare din lumea reală.

În anii 1960, istoricul Peter Laslett de la Stanford a studiat cu atenţie documentele britanice referitoare la căsătorie şi a descoperit că în nici o perioadă din trecutul documentat oamenii nu s-au căsătorit în mod regulat la vîrste foarte timpurii. Între anii 1619 şi 1660, de exemplu, 85% dintre femei aveau 19 ani sau mai mult cînd s-au căsătorit; doar una dintr-o mie avea 13 ani sau mai puţin. Vîrsta medie la căsătorie pentru mirese era de 23 de ani şi şapte luni, iar pentru bărbaţi era de aproape 28 de ani – nu foarte diferite de vîrstele de astăzi. Faptul că William Shakespeare însuşi s-a căsătorit la 18 ani era neobişnuit, în timp ce soţia lui, Anne, era neobişnuit de în vîrstă, avînd 26 de ani. Majoritatea căsătoriilor cu

adevărat timpurii erau formalităţi cunoscute drept *espousals de futuro*, mai mult declaraţii ale unor intenţii viitoare decît permisiunea de a sări în pat.

Adevărat este că existau mult mai mulţi văduvi şi văduve şi că aceştia se căsătoreau mai des şi mai repede după pierderea suferită. Pentru femei, era adeseori vorba despre o necesitate economică. Pentru bărbaţi, era dorinţa de a fi îngrijiţi. Pe scurt, era adeseori un considerent practic şi emoţional în aceeaşi măsură. Un sat cercetat de Laslett avea, în 1688, 72 de bărbaţi căsătoriţi, dintre care 13 fuseseră căsătoriţi de două ori, trei fuseseră căsătoriţi de trei ori, trei de patru ori şi unul de cinci ori, toţi ca rezultat al văduviei. În total, aproximativ un sfert dintre căsătorii erau recăsătoriri în urma doliului, iar aceste proporţii au rămas neschimbate pînă în primii ani ai secolului XX.

Cu atît de mulţi oameni care mureau, doliul a devenit o parte centrală a vieţii majorităţii oamenilor. Maeştrii doliului au fost, desigur, victorienii. Nici un popor nu a fost vreodată ataşat într-un mod mai morbid de moarte şi nu a găsit modalităţi mai complicate de a o marca. Maestra neîntrecută a fost Victoria însăşi. După ce iubitul ei prinţ Albert a murit în decembrie 1861, ceasurile din dormitorul lui au fost oprite la minutul morţii sale, 10.50 seara, dar la porunca reginei camera lui a fost îngrijită în continuare ca şi cum el ar fi fost doar temporar absent, şi nu îngropat permanent în mausoleul aflat de cealaltă parte a domeniului. Un valet îi pregătea hainele în fiecare zi, iar în cameră erau aduse la orele cuvenite săpun, prosoape şi apă caldă, care apoi erau luate de acolo.

La toate nivelurile societăţii, regulile doliului erau stricte şi epuizant de detaliate. Fiecare permutare posibilă a relaţiilor era luată în considerare şi reglementată. Dacă, de exemplu, regretatul dispărut era un unchi prin alianţă, după el trebuia ţinut doliu timp de două luni dacă soţia lui îi

supravieţuise, însă doar o lună dacă fusese necăsătorit sau văduv. La fel era întregul canon al relaţiilor. Nici măcar nu era necesar să-i fi cunoscut pe cei după care ţineai doliu. Dacă soţul cuiva mai fusese căsătorit şi rămăsese văduv – o situaţie destul de obişnuită –, iar o rudă apropiată a primei lui soţii murea, a doua soţie trebuia să se dedice unui „doliu complementar” – un fel de doliu prin delegaţie, în numele partenerei anterioare decedate.

Cît timp şi în ce fel anume erau purtate hainele de doliu se stabilea cu o precizie la fel de meticuloasă prin gradul doliului respectiv. Văduvele, deja înfăşurate în kilograme de postav negru subţire, trebuiau în plus să se drapeze în crep negru, un fel de mătase încreţită. Crepul era aspru, foşnitor şi era exasperant de greu să-l păstrezi într-o formă bună. Picăturile de ploaie lăsau pete alburii pe crep acolo unde cădeau, iar crepul, la rîndul lui, păta materialul sau pielea de dedesubt. O pată de crep distrugea orice stofă atinsă şi era aproape imposibil de scos de pe piele. Cantitatea de crep purtată era dictată strict de trecerea timpului. Puteai să-ţi dai seama dintr-o privire de cît timp era văduvă o femeie după cît de mult crep avea la fiecare mînecă. După doi ani, o văduvă trecea într-o fază cunoscută drept „semidoliu”, în care putea începe să poarte gri sau mov-deschis, atît timp cît acestea nu erau introduse prea brusc.

Servitorii trebuiau să ţină doliu după decesul stăpînilor lor, iar cînd murea un monarh era decretată o perioadă de doliu naţional. După ce regina Victoria a decedat în 1901, lumea a rămas consternată, deoarece trecuseră peste 60 de ani de la ultimul deces regal şi nimeni nu putea să cadă de acord cu privire la doliul ce se cuvenea a fi ţinut după moartea unui monarh atît de longeviv, într-o epocă atît de nouă.

Ca şi cum victorienii nu aveau deja suficiente motive de îngrijorare, ei au ajuns să aibă anumite anxietăţi ciudate faţă de moarte. Frica de îngroparea prematură a devenit larg răspîndită – o teamă pe care Edgar Allan Poe a exploatat-o cu efecte impresionante în povestirea cu acelaşi titlu din 1844. Catalepsia, o stare de paralizie în care victima doar *pare* moartă, în timp ce este, de fapt, pe deplin conştientă, a devenit boala temută a vremii. Ziarele şi revistele populare abundau în poveşti cu oameni care sufereau efectele ei imobilizante. Un caz bine-cunoscut a fost cel al lui Eleanor Markham din statul New York, care a fost pe punctul de a fi îngropată în iulie 1894, cînd din coşciugul ei au început să se audă zgomote. Capacul a fost ridicat, iar domnişoara Markham a strigat: „Dumnezeule, mă îngropaţi de vie!”.

Ea le-a spus salvatorilor ei: „Am fost conştientă tot timpul cît aţi făcut pregătiri pentru îngroparea mea. Oroarea situaţiei mele este dincolo de orice descriere. Auzeam tot ce se întîmpla, pînă şi şoaptele de dincolo de uşi”. Dar oricît s-ar fi forţat să strige, spunea ea, nu avea puterea de a scoate nici un sunet. Potrivit unei relatări, din 1.200 de trupuri exhumate în New York dintr-un motiv sau altul între anii 1860 şi 1880, şase prezentau semne de zbatere după îngropare. Atunci cînd naturalistul Frank Buckland s-a dus să caute la Londra coşciugul anatomistului John Hunter la biserica St Martin-in-the-Fields, a relatat că găsise trei coşciuge care prezentau probe clare că cel aflat în interior se agitase (sau cel puţin asta era convingerea lui). Anecdotele despre îngropări premature erau numeroase. Un corespondent al revistei populare *Notes and Queries* a oferit în 1858 următorul exemplu:

> Un fabricant bogat pe nume Oppelt a murit cu aproximativ 15 ani în urmă în Reichenberg, în Austria, iar în cimitir a fost construită o criptă

> care să adăpostească trupurile văduvei şi copiilor lui. Văduva a murit cu aproximativ o lună în urmă şi a fost dusă la acelaşi cavou; dar, atunci cînd au intrat în cavou, coşciugul soţului ei a fost găsit deschis şi gol, iar scheletul a fost descoperit într-un colţ al criptei, în poziţie şezîndă.

Timp de cel puţin o generaţie, astfel de poveşti au devenit obişnuite chiar şi în periodicele serioase. Atît de mulţi oameni au ajuns obsedaţi de frica morbidă că vor fi îngropaţi înainte să le sosească ceasul, încît a fost inventat şi un cuvînt pentru a o desemna – *tafofobia*. Romancierul Wilkie Collins punea în fiecare seară pe noptieră o scrisoare conţinînd instrucţiuni pentru testele care dorea să îi fie efectuate, încît să existe certitudinea că a murit în somn, în cazul în care cineva l-ar fi găsit mort. Alţii ordonau să li se taie capul sau să li se scoată inima înainte de înmormîntare, ca să rezolve problema confortabil (dacă acesta este cuvîntul potrivit) şi să nu existe nici un dubiu. Un autor a propus construirea unor „săli de aşteptare funerară", în care cei dispăruţi puteau fi ţinuţi cîteva zile, pentru ca toţi să fie siguri că erau cu adevărat morţi, şi nu doar neobişnuit de ţepeni. Un alt autor cu mai mult spirit întreprinzător a conceput un dispozitiv ce permitea unei persoane care se trezea în coşciug să tragă de o sfoară, care deschidea un tub pentru respirat şi, simultan, declanşa o sonerie şi făcea ca un steag aflat la nivelul pămîntului să înceapă să fîlfîie. În 1899, a fost înfiinţată în Marea Britanie o Asociaţie pentru Prevenirea Îngropării Premature, iar în anul următor a luat naştere o societate americană. Ambele societăţi sugerau o serie de teste riguroase care trebuiau efectuate de medicii curanţi înainte ca aceştia să declare cu siguranţă o persoană ca fiind moartă – unul dintre acestea era aplicarea unui fier încins pe pielea decedatului, pentru a vedea dacă se

băşică – şi multe astfel de teste chiar au fost incorporate pentru o vreme în programa şcolilor de medicină.

Un alt motiv serios de îngrijorare era jefuirea mormintelor – şi nu fără temei, deoarece cererea de trupuri proaspete era considerabilă în secolul al XIX-lea. Doar în Londra existau 23 de şcoli de medicină şi anatomie, fiecare necesitînd o aprovizionare constantă cu cadavre. Pînă la adoptarea Legii Anatomiei, în 1832, doar criminalii executaţi puteau fi folosiţi pentru experimente şi disecţii, iar execuţiile în Anglia erau mult mai rare decît se presupune de obicei. În 1831, un an obişnuit, 1.600 de oameni au fost condamnaţi la moarte în Anglia, însă doar 52 au fost executaţi. Aşadar, cererea de trupuri era cu mult peste ceea ce se putea oferi în mod legal. În consecinţă, jefuirea mormintelor a devenit o afacere irezistibil de tentantă, mai ales că furtul unui trup era, graţie unui curios capriciu legal, un delict minor, şi nu o infracţiune gravă. Într-o perioadă în care un lucrător bine plătit putea să cîştige o liră sterlină pe săptămînă, un trup proaspăt putea să aducă opt sau zece lire, iar uneori nu mai puţin de douăzeci şi, cel puţin la început, fără prea multe riscuri, atît timp cît vinovaţii aveau grijă să ia doar trupurile şi nu şi linţoliul, coşciugul sau obiectele comemorative, pentru care *puteau* fi acuzaţi de infracţiune.

Ceea ce anima piaţa nu era numai interesul morbid faţă de disecţie. Înaintea apariţiei anestezicelor, chirurgii aveau cu adevărat nevoie să cunoască îndeaproape trupul. Nu poţi scormoni netulburat printre artere şi organe în timp ce pacientul strigă în agonie, iar din el ţîşneşte sînge. Viteza era esenţială, iar partea esenţială a vitezei era cunoaşterea, care putea veni doar odată cu multă practică asiduă pe morţi. Şi, desigur, din cauza lipsei refrigerării carnea începea să se strice rapid, astfel încît nevoia de livrări noi era constantă.

Pentru a-i descuraja pe hoţi, săracii mai ales păstrau adesea trupurile celor dragi care muriseră pînă cînd acestea începeau să putrezească şi îşi pierdeau valoarea. *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain* (*Raport asupra condiţiei sanitare a claselor muncitoare ale Marii Britanii*) al lui Edwin Chadwick era plin de detalii înspăimîntătoare şi şocante despre această practică. În unele districte, spunea el, familiile obişnuiau să ţină mortul în camera din faţă timp de o săptămînă sau mai mult, în timp ce aştepta ca putrefacţia să se instaleze bine. Nu era neobişnuit, spunea el, să descoperi viermi care cădeau pe covor şi copii mici care se jucau printre ei. Duhoarea, fapt deloc surprinzător, era puternică.

Cimitirele şi-au îmbunătăţit la rîndul lor siguranţa angajînd paznici înarmaţi. Aceasta creştea riscul de a fi prins şi bătut, aşa că unii „oameni ai învierii", cum li se spunea în popor, au trecut la crimă, aceasta fiind mai sigură. Cei mai cunoscuţi şi dedicaţi au fost William Burke şi William Hare, emigranţi irlandezi din Edinburgh care au ucis cel puţin 15 oameni în mai puţin de un an, începînd cu noiembrie 1827. Metoda lor era crudă şi eficientă. Se împrieteneau cu pierde-vară melancolici, îi îmbătau şi îi sufocau, solidul Burke stînd pe pieptul victimei, iar Hare astupîndu-i gura. Trupurile erau duse de îndată profesorului Robert Knox, care le plătea între 7 şi 14 lire pentru fiecare cadavru proaspăt şi roz. Knox trebuie să-şi fi dat seama că ceva extrem de dubios se întîmpla – doi alcoolici irlandezi apăreau cu un şir de cadavre foarte proaspete, toţi oamenii aceia părînd să fi murit liniştit –, dar susţinea că nu era treaba lui să pună întrebări. A fost larg condamnat pentru amestecul lui în această afacere, dar nu a fost niciodată pus sub acuzare sau pedepsit. Hare a scăpat de spînzurătoare oferindu-se să depună mărturie împotriva prietenului şi partenerului său, ceea ce s-a dovedit a fi inutil, deoarece Burke a făcut mărturisiri complete

şi a fost spînzurat. Trupul său a fost livrat altei şcoli de anatomie pentru disecţie, iar bucăţi din pielea lui au fost conservate şi oferite ani de zile ca suveniruri vizitatorilor speciali.

Hare a petrecut doar cîteva luni la închisoare, apoi a fost eliberat, dar soarta lui nu a fost fericită. Şi-a găsit o slujbă la un cuptor de var, unde colegii lui l-au recunoscut şi l-au băgat cu faţa într-un morman de var nestins, orbindu-l definitiv. Se crede că şi-a petrecut ultimii ani ca cerşetor vagabond. Unele relatări susţineau că se întorsese în Irlanda, altele îl plasau în America, dar cît a trăit şi unde a fost îngropat nu se ştie.

Toate acestea au dat un mare avînt unei metode alternative de a scăpa de cadavre, surprinzător de controversată în secolul al XIX-lea: incinerarea. Mişcarea pentru incinerare nu avea nimic de-a face cu religia sau spiritualitatea. Era vorba doar de inventarea unei modalităţi practice de a te descotorosi de multe cadavre într-o manieră curată, eficientă şi nepoluantă. Sir Henry Thompson, fondatorul Societăţii pentru Incinerare din Anglia, a demonstrat eficienţa cuptoarelor sale incinerînd un cal în Woking, în 1874. Demonstraţia a funcţionat perfect, dar a stîrnit proteste în rîndul celor care se opuneau emoţional ideii de a arde un cal sau oricare alt animal. În Dorset, un oarecare căpitan Hanham a construit un crematoriu propriu, pe care l-a folosit foarte eficient pentru a scăpa de soţia şi de mama lui, sfidînd legea. Alţii, temîndu-se să nu fie arestaţi, îi trimiteau pe cei dragi în ţări în care incinerarea era legală. Charles Wentworth Dilke, scriitorul şi omul politic care a fost unul dintre fondatorii publicaţiei *Gardener's Chronicle*, împreună cu Joseph Paxton, a trimis-o în 1874 pe răposata lui soţie la Dresda pentru a fi incinerată, după ce aceasta murise la naştere. Un alt exponent timpuriu a fost Augustus Pitt Rivers, unul dintre arheologii de seamă ai secolului al XIX-lea, care nu numai că dorea să fie incinerat el însuşi, ci insista ca şi soţia sa să fie

incinerată, în ciuda obiecţiilor continue ale acesteia. „La naiba, femeie, o să *arzi*”, îi declara el de fiecare dată cînd ea ridica această problemă. Pitt Rivers a murit în 1900 şi a fost incinerat, chiar dacă incinerarea încă nu era legală. Soţia lui i-a supravieţuit însă şi a primit liniştita îngropăciune pe care şi-o dorise întotdeauna.

În Marea Britanie, pe ansamblu, opoziţia a rămas adînc înrădăcinată pentru o perioadă îndelungată. Mulţi considerau că distrugerea intenţionată a unui cadavru ar fi imorală. Alţii invocau considerente practice. O idee susţinută adesea de oponenţi era că incinerarea ar distruge probele în cazurile de crimă. De asemenea, mişcarea nu era deloc ajutată de faptul că unul dintre principalii ei susţinători era, practic, nebun. Numele lui era William Price. Era doctor într-o zonă rurală galeză, cunoscut pentru numeroasele sale excentricităţi. Era druid, vegetarian şi cartist militant; refuza să poarte ciorapi sau să atingă monede. La 80 şi ceva de ani, a făcut un copil cu menajera lui şi l-a botezat Iisus Hristos. Cînd copilul a murit, la începutul anului 1884, Price a decis ca acesta să fie incinerat pe un rug ridicat pe terenul său. Atunci cînd sătenii au văzut flăcările şi s-au dus să cerceteze, l-au găsit pe Price, îmbrăcat în druid, dansînd în jurul focului şi recitînd incantaţii ciudate. Indignaţi şi nervoşi, aceştia s-au apropiat să-l împiedice, iar în agitaţia creată Price a smuls din foc copilul pe jumătate ars şi s-a refugiat cu el în casă, unde l-a ţinut într-o cutie sub patul lui pînă cînd a fost arestat, după cîteva zile. Price a fost judecat, dar a fost eliberat după ce judecătorul a decis că nimic din ce făcuse el nu era infracţional, de vreme ce copilul nu fusese incinerat cu adevărat. Totuşi, Price a făcut un foarte mare deserviciu cauzei incinerării.

În timp ce incinerarea a devenit o practică obişnuită în alte părţi, în Marea Britanie nu a fost legalizată decît în 1902, exact la timp pentru ca domnul Marsham al nostru să poată opta pentru ea dacă dorea. Nu a dorit.

Capitolul 16

Baia

I

N-ar fi deloc uşor să găsim afirmaţii asupra igienei mai greşite sau, cel puţin, mai incomplete decît opiniile celebrului critic de arhitectură Lewis Mumford din clasica sa lucrare *The City in History* (*Oraşul în istorie*), publicată în 1961:

> Timp de mii de ani, locuitorii oraşelor au suportat condiţii sanitare deficitare şi adeseori de-a dreptul abjecte, tăvălindu-se în gunoaiele şi murdăria pe care, fără îndoială, aveau capacitatea de a le îndepărta, deoarece sarcina ocazională de a le arunca nu putea fi mai detestabilă decît faptul de a umbla şi a respira în prezenţa constantă a unor astfel de mizerii. Dacă cineva ar putea să explice satisfăcător indiferenţa faţă de murdăria şi mirosurile care sînt respingătoare pentru multe animale, chiar şi pentru porci, care fac efortul de a se păstra pe sine şi culcuşurile lor curate, acela ar putea să aibă şi un indiciu asupra naturii lente şi intermitente a progreselor tehnologice din cele cinci milenii ce au urmat creării oraşelor.

De fapt, după cum am văzut deja cînd am vorbit despre Skara Brae, din Orkney, oamenii s-au ocupat de mizerie, gunoaie şi reziduuri, adesea în mod surprinzător de eficient, o foarte lungă perioadă – iar Skara Brae nu este nicidecum un exemplu unic. O casă construită în urmă cu 4.500 de ani în Valea Indului, într-un loc numit Mahenjo-Daro, avea un excelent sistem de jgheaburi pentru gunoaie prin care reziduurile erau eliminate din zona de locuit şi aruncate la o groapă de gunoi. Vechiul Babilon avea instalaţii domestice şi sistem de canalizare. Locuitorii din Minos aveau apă curentă, căzi de baie şi alte mijloace de confort civilizatoare, cu peste 3.500 de ani în urmă. Pe scurt, curăţenia şi, în general, îngrijirea trupului au fost importante în multe culturi pentru o perioadă atît de îndelungată, încît nu ştim de unde să începem.

Vechii greci erau pasionaţi de îmbăiere. Le plăcea foarte mult să se dezbrace – „gymnasium" înseamnă „locul celor goi" – şi să transpire sănătos, şi aveau obiceiul de a-şi încheia exerciţiile fizice zilnice cu o baie comună. Dar acestea erau în primul rînd scăldări igienice. Pentru ei, îmbăierea era o activitate energică, ceva ce trebuia terminat rapid. Îmbăierea cu adevărat serioasă – cea prelungită – începe odată cu Roma. Nimeni nu s-a mai îmbăiat vreodată cu atîta devoţiune şi precizie ca romanii.

Romanii iubeau pur şi simplu apa – o casă din Pompeii avea 30 de robinete –, iar reţeaua lor de apeducte oferea oraşelor principale apă proaspătă din belşug. Nivelul debitului ajungea chiar la 1.350 de litri pe locuitor pe zi, de şapte sau opt ori mai mult decît are nevoie în medie un locuitor al Romei de astăzi.

Pentru romani, băile erau mai mult decît un simplu loc în care să te cureţi. Erau un refugiu zilnic, o distracţie, un mod de viaţă. Băile romane aveau biblioteci, magazine, săli pentru exerciţii fizice, bărbieri,

cosmeticieni, terenuri de tenis, bufeturi şi bordeluri. Ele erau folosite de oameni din toate clasele sociale. „Era obişnuit ca, atunci cînd făceai cunoştinţă cu cineva, să îl întrebi unde face baie”, scrie Katherine Ashenburg în sclipitoarea ei istorie a curăţeniei, *The Dirt on Clean*. Unele băi romane erau construite de-a dreptul la scara unor palate. Marile băi ale lui Caracalla puteau primi 1.600 de oameni în acelaşi timp; în cele ale lui Diocleţian încăpeau 3.000.

Un roman care făcea baie străbătea împroşcînd şi gîfîind o serie de bazine încălzite diferit – din *frigidarium*, aflat la un capăt al scalei termice, spre *calidarium*, la celălalt. Pe drum, se oprea în *unctorium* (sau *unctuarium*) pentru a fi uns cu ulei aromat, apoi trecea în *laconium*, sau camera de aburi, unde, după ce transpira bine, uleiurile erau înlăturate cu un instrument de îndepărtat mizeria şi alte impurităţi numit strigil. Toate acestea erau făcute într-o ordine ritualică, deşi istoricii nu sînt cu totul de acord cu privire la succesiunea etapelor, poate din cauză că specificul diferea de la un loc la altul şi de la o perioadă la alta. Există multe lucruri pe care nu le ştim despre romani şi despre obiceiurile lor de îmbăiere – dacă sclavii se îmbăiau împreună cu cetăţenii liberi, sau cît de des şi de îndelung se îmbăiau oamenii, sau cu ce grad de entuziasm. Romanii înşişi îşi exprimau uneori neliniştea cu privire la starea apei şi la ce descopereau plutind pe ea, ceea ce nu sugerează că ar fi fost neapărat atît de nerăbdători să plonjeze în apă pe cît presupunem noi de obicei că erau.

Se pare totuşi că pentru o mare parte a epocii romane băile au fost marcate de o anumită etichetă rigidă, care impunea o conformare sănătoasă, dar că, odată cu trecerea timpului, viaţa la băi – ca şi viaţa la Roma în general – a devenit tot mai zburdalnică şi a ajuns să fie obişnuit ca bărbaţii şi femeile să facă baie în comun şi, fapt posibil dar deloc sigur, ca femeile să facă baie împreună cu sclavii de sex masculin. Nimeni nu

ştie cu adevărat ce făceau romanii acolo, dar, orice ar fi fost, nu prea era pe placul creştinilor timpurii. Aceştia considerau băile romane licenţioase şi depravate – murdare din punct de vedere moral, dacă nu şi igienic.

Creştinismul a fost întotdeauna curios de reţinut faţă de curăţenie şi a creat încă de timpuriu o tradiţie ciudată care echivala sfinţenia cu murdăria. Cînd Sfîntul Thomas Becket a murit în 1170, cei care l-au pregătit au observat aprobator că lenjeria lui „fremăta de păduchi”. De-a lungul întregii perioade medievale, o modalitate aproape garantată de a dobîndi onoarea durabilă era să faci un legămînt că nu te vei spăla. Mulţi oameni au mers pe jos din Anglia pînă la Pămîntul Sfînt, dar atunci cînd un călugăr pe nume Godric a făcut călătoria fără să se ude măcar o dată a devenit, aproape inevitabil, Sfîntul Godric.

Apoi, în Evul Mediu, răspîndirea ciumei i-a făcut pe oameni să se gîndească mai bine la atitudinea lor faţă de igienă şi la ce anume ar fi putut face pentru a-şi reduce vulnerabilitatea la epidemii. Din nefericire, oamenii de pretutindeni au ajuns exact la concluzia greşită. Toate minţile luminate au căzut de acord că îmbăierea deschide porii epidermei şi încurajează vaporii mortali să invadeze corpul. Cea mai bună strategie era să astupi porii cu murdărie. În următorii 600 de ani, cei mai mulţi oameni nu s-au spălat şi nici măcar nu s-au udat, dacă era posibil – şi, în consecinţă, au plătit un preţ supărător. Infecţiile au devenit parte a vieţii zilnice. Furunculele au devenit ceva obişnuit. Erupţiile şi iritaţiile erau la ordinea zilei. Mai toată lumea avea mîncărimi aproape tot timpul. Disconfortul era permanent, bolile grave erau acceptate cu resemnare.

Boli devastatoare au apărut, au ucis milioane de oameni, apoi, adesea, au dispărut misterios. Cea mai celebră a fost ciuma (de fapt, era vorba de două boli: ciuma bubonică, numită astfel din cauza umflăturilor care le apăreau victimelor în gît, în zona inghinală sau la axile, şi ciuma

pneumonică, şi mai mortală şi mai contagioasă, care distrugea sistemul respirator), dar existau multe altele. Epidemii de „febra transpiraţiei”, o boală despre care încă nu ştim aproape nimic, au existat în 1485, 1508, 1517 şi 1528, omorînd mii de oameni, după care boala a dispărut şi nu s-a mai înregistrat niciodată (sau, cel puţin, nu încă). A fost urmată, în anii 1550, de altă febră ciudată – „febra nouă” – care „a făcut ravagii groaznice în întreg regatul şi a omorît un număr mult prea mare de oameni de tot felul, dar mai ales gentlemani şi oameni cu multă stare”, după cum observa un contemporan. Între acestea şi uneori în paralel cu ele existau epidemii de ergotism, cauzat de o infecţie fungică a boabelor de secară. Cei care ingerau boabe de secară intoxicate sufereau de delir, crize, febră, pierderea cunoştinţei şi, în cele din urmă, în multe cazuri, mureau.

Cea mai periculoasă boală dintre toate, deoarece era atît de răspîndită şi de devastatoare, era variola. Se înregistrau două tipuri principale de variolă: cea comună şi cea hemoragică. Ambele erau rele, dar cea hemoragică (implicînd atît pustule pe piele, cît şi sîngerare internă) era mai dureroasă şi mai mortală, ucigînd 90% dintre cei infectaţi, aproape dublu faţă de rata variolei comune. Pînă în secolul al XVIII-lea, cînd a apărut vaccinarea, variola a ucis 400.000 de oameni pe an în Europa de la vest de Rusia. Nici o altă boală nu se poate compara cu variola din acest punct de vedere.

Pentru supravieţuitori, variola era o boală de o versatilitatea crudă, lăsîndu-i pe mulţi dintre ei orbi sau cu cicatrici oribile, dar pe alţii nevătămaţi. Existase de mii de ani, dar nu s-a răspîndit în Europa decît la începutul secolului al XVI-lea. Prima apariţie consemnată a bolii în Anglia datează din 1518. O criză de variolă începea cu apariţia bruscă a febrei, însoţită de dureri surde şi ascuţite şi de sete puternică. Cam prin a

treia zi, de obicei, pustulele începeau să apară şi să se răspîndească pe trup, într-un număr care varia de la o victimă la alta. Cea mai rea veste era să afli că o persoană apropiată era „deosebit de plină”. În cele mai rele cazuri, victima devenea, practic, o mare pustulă. Acest stadiu era însoţit din nou de febră mare, iar pustulele se spărgeau, eliberînd un puroi rău mirositor. Dacă victima le supravieţuia, atunci de regulă supravieţuia bolii. Dar problemele ei nu luau nicidecum sfîrşit. Pustulele se cicatrizau şi începeau să dea mîncărimi cît se poate de chinuitoare. Abia după ce cădeau cojile victima putea să ştie dacă avea să rămînă cu semne sau cît de serioase erau cicatricile lăsate. Regina Elisabeta era cît pe ce să moară de variolă în tinereţe, dar şi-a revenit complet şi fără cicatrici. Prietena ei, lady Mary Sidney, care o îngrijise, nu a fost la fel de norocoasă. „Am lăsat-o o doamnă de o frumuseţe deplină”, scria soţul ei, „iar cînd m-am întors am găsit-o atît de odioasă cît putuse să o facă variola”. Ducesa de Richmond, care a pozat pentru silueta Britanniei de pe moneda englezească de un penny, a fost desfigurată în mod similar, un secol mai tîrziu.

Variola a avut, de asemenea, un rol important în tratamentul altor boli. Eliminarea puroiului a dus la convingerea că trupul încerca să scape de otrăvuri, astfel că victimelor variolei li se lua mult sînge, erau purgate, li se deschideau arterele şi erau făcute să transpire – remedii care în curînd au fost aplicate în tot felul de boli şi care aproape întotdeauna doar înrăutăţeau situaţia.

Evident, nu toate aceste maladii îngrozitoare erau legate direct de spălat, dar oamenii nu ştiau acest lucru şi nici nu le păsa. Deşi toată lumea ştia că sifilisul se transmitea prin contact sexual, care, desigur, putea să aibă loc oriunde, acesta a devenit indisolubil asociat cu băile publice. În general, prostituatelor li se interzicea să se apropie la mai mult de 100 de

paşi de o baie publică, iar în cele din urmă băile publice din Europa au fost închise de tot. Odată ce acestea au dispărut, cei mai mulţi oameni au pierdut obiceiul de a se spăla – ceea ce nu înseamnă că mulţi dintre ei îl aveau dinainte. Spălatul nu era necunoscut, ci doar puţin selectiv. „Spală-te pe mîini adesea, pe picioare rareori şi pe cap niciodată” era un proverb englezesc răspîndit. Regina Elisabeta spunea, într-un citat amintit adesea, că făcea baie conştiincios o dată pe lună, „fie că avea nevoie sau nu”. În 1653, John Evelyn, autorul de jurnal, a consemnat o decizie ezitantă de a-şi spăla părul anual. Robert Hooke, omul de ştiinţă, se spăla pe picioare adeseori (deoarece i se părea că asta îl linişteşte), dar pare să nu fi petrecut prea mult timp udîndu-se deasupra gleznelor. În jurnalul pe care l-a ţinut timp de nouă ani şi jumătate, Samuel Pepys pomeneşte o singură dată faptul că soţia lui a făcut baie. În Franţa, regele Ludovic al XIII-lea a scăpat neîmbăiat aproape pînă la cea de-a şaptea aniversare a sa, în 1608.

Atunci cînd apa era totuşi utilizată, aceasta se făcea de obicei în scopuri pur medicinale. În anii 1570, Bath şi Buxton erau deja staţiuni populare, dar chiar şi atunci oamenii erau sceptici. „Îmi pare că nu poate fi curat ca atît de multe trupuri să intre împreună în aceeaşi apă”, nota Pepys în vara anului 1668, în timp ce medita la experienţa staţiunilor. Şi totuşi, a descoperit că îi place şi a petrecut două ore în apă la prima sa imersiune, apoi a plătit pe cineva să îl care în camera lui, învelit într-un cearşaf.

Cînd europenii au început să viziteze Lumea Nouă în număr mare, ajunseseră să miroasă de obicei foarte urît, încît indienii remarcau aproape întotdeauna cît de rău duhneau. Însă nimic nu îi uluia mai tare pe indieni decît obiceiul europenilor de a-şi sufla nasul într-o batistă frumoasă, de a

o împături atent şi de a o pune în buzunar, ca şi cum ar fi fost un suvenir preţios.

Nu există nici o îndoială că *anumite* standarde de curăţenie se impuneau. Atunci cînd un observator de la curtea regelui Iacob I a văzut că acesta nu se apropia niciodată de apă decît pentru a-şi mînji vîrfurile degetelor cu un şervet umed, a consemnat dezgustat acest lucru. Şi trebuie să remarcăm că oamenii care chiar erau murdari erau renumiţi pentru asta, printre ei putînd să-i includem pe al unsprezecelea duce de Norfolk, care se opunea atît de violent săpunului şi apei încît servitorii lui trebuiau să aştepte pînă cînd era mort de beat ca să-l spele bine, pe Thomas Paine, pamfletistul, al cărui trup era o neîntreruptă acumulare de murdărie, şi chiar pe rafinatul James Boswell, al cărui miros corporal era pentru mulţi un motiv de uluire, într-o epocă în care asta însemna cu siguranţă ceva. Dar pînă şi Boswell a fost şocat de contemporanul său, marchizul d'Argens, care a purtat aceeaşi cămaşă de corp mulţi ani, iar atunci cînd, în sfîrşit, a fost convins să o dea jos, aceasta se lipise atît de tare de el „încît împreună cu ea s-au desprins şi bucăţi de piele". Pentru unii, însă, murdăria devenise un fel de laudă. Aristocratica lady Mary Wortley Montagu, una dintre primele mari călătoare, era atît de mizerabilă încît, după ce i-a strîns mîna, unei noi cunoştinţe, i-a scăpat o remarcă referitoare la cît de murdară era. „Ce aţi spune dacă mi-aţi vedea picioarele?", a răspuns senină lady Mary. Mulţi oameni deveniseră atît de puţin obişnuiţi cu expunerea la apă în cantităţi mari, încît simpla posibilitate îi înspăimînta sincer. În 1798 încă, atunci cînd Henry Drinker, un locuitor de seamă din Philadelphia, a instalat un duş în grădină, soţia lui, Elizabeth, a amînat un an să-l folosească, explicînd că „nu m-am mai udat peste tot dintr-odată de 28 de ani".

În secolul al XVIII-lea, cea mai sigură metodă ca să ai parte de o baie era să fii nebun. Atunci abia dacă te mai scoteau din apă. În 1701, sir John Floyer a început să susţină ideea băilor reci ca tratament pentru un mare număr de boli. Teoria lui era că scufundarea unui corp în apă rece producea o senzaţie de „groază şi surpriză” ce revigora simţurile amorţite şi epuizate.

Benjamin Franklin a încercat altă cale. În anii petrecuţi la Londra, acesta obişnuia să facă „băi de aer”, stînd dezbrăcat în faţa unei ferestre deschise de la etaj. Asta nu avea cum să-l facă mai curat, dar pare să nu-i fi făcut nici un rău şi, cel puţin, trebuie să le fi dat vecinilor un subiect de discuţie. Ciudat de popular era, de asemenea, „spălatul uscat” – te frecai cu o perie pentru a-ţi deschide porii şi, poate, pentru a îndepărta păduchii. Mulţi oameni credeau că pînza de in are calităţi speciale de absorbire a murdăriei de pe piele. După cum spunea Katherine Ashenburg, „aceştia «se spălau» schimbîndu-şi cămaşa”. Cei mai mulţi însă combăteau murdăria şi mirosurile fie acoperindu-le cu cosmetice şi parfumuri, fie pur şi simplu ignorîndu-le. Acolo unde put toţi, nu pute nimeni.

Dar apoi, dintr-odată, apa a început să fie la modă, deşi încă în scop medicinal. În 1702, regina Anne s-a dus la Bath pentru a-şi trata guta, ceea ce a sporit foarte mult prestigiul şi reputaţia curativă ale staţiunii, deşi problemele Annei chiar nu aveau nimic de-a face cu apa, avînd în schimb totul de-a face cu mîncatul excesiv. În curînd, oraşe-staţiuni au început să se ivească peste tot – Harrogate, Cheltenham, Llandrindod Wells în Ţara Galilor. Dar oraşele de coastă pretindeau că apele cu adevărat curative erau cele ale mării – deşi, în mod curios, doar cele aflate exact în imediata apropiere a localităţilor lor. Scarborough, de pe coasta din Yorkshire, garanta că apele sale ofereau alinare împotriva „apoplexiei,

epilepsiei, catalepsiei, ameţelilor, gălbinării, melancoliei ipohondrice şi vînturilor”.

Cel mai celebru pionier al tratamentelor cu apă a fost doctorul Richard Russell care, în 1750, a scris în limba latină o carte despre proprietăţile curative ale apei de mare, tradusă patru ani mai tîrziu ca *A Dissertation Concerning the Use of Sea-Water in Diseases of the Glands* (*Disertaţie cu privire la utilizarea apei de mare în bolile glandelor*). Cartea lui Russell recomanda apa de mare ca pe un tratament eficace pentru un mare număr de tulburări, de la gută şi reumatism pînă la congestia creierului. Suferinzii trebuiau nu doar să se scufunde în apa de mare, ci să o şi bea în cantităţi mari. Russell şi-a deschis un cabinet în satul de pescari Brighthelmstone, pe coasta din Sussex, şi a avut atît de mult succes, încît orăşelul a crescut şi a tot crescut pînă s-a metamorfozat în Brighton, cea mai la modă staţiune de pe malul mării din lume, la vremea ei. Russell a fost poreclit „inventatorul mării”.

La început, mulţi făceau baie goi (scandalizîndu-i adesea pe cei care aveau tendinţa de a privi insistent, uneori cu ajutorul unui telescop), iar cei mai pudici se acopereau, uneori periculos, cu mantii grele. Adevăratul scandal a apărut odată cu săracii, care adesea se dezbrăcau pe plajă „în număr promiscuu de mare” şi apoi în apă pentru a face ceea ce pentru mulţi dintre ei chiar era singura baie din an. În beneficiul pudorii au fost inventate maşini de îmbăiat. Acestea erau simple cărucioare ce puteau fi împinse în apă, cu uşi şi trepte care permiteau clientului să intre în apă discret şi în siguranţă. O mare parte a efectelor benefice ale îmbăiatului în mare nu constau atît în imersiune, cît în frecatul viguros cu bucăţi de flanelă uscată după aceea.

Viitorul Brightonului a fost asigurat pentru totdeauna atunci cînd, în septembrie 1783, imediat după ce revoluţia americană s-a terminat prin

semnarea Tratatului de la Paris, prinţul de Wales a vizitat pentru prima oară staţiunea. Spera să găsească o oarecare alinare pentru glandele inflamate ale gîtului, ceea ce s-a şi întîmplat. I-a plăcut atît de mult, încît şi-a construit imediat un pavilion exotic acolo. Prinţul şi-a instalat o baie privată umplută cu apă de mare, astfel încît să nu trebuiască să se expună privirii oamenilor obişnuiţi în timp ce îşi făcea tratamentele.

Căutînd şi el intimitate, George al III-lea s-a dus la Weymouth, un port liniştit aflat mai la vest, în Dorset, dar a fost dezamăgit să găsească pe plajă mii de simpatizanţi care aşteptau să urmărească prima sa baie. Cînd a intrat în apă, înfăşurat într-o robă voluminoasă din serj albastru, o orchestră ascunsă într-o maşină de îmbăiat din apropiere a început să cînte *God Save the King*. Totuşi, regelui îi plăceau foarte mult călătoriile la Weymouth, unde a mers aproape anual, pînă cînd nebunia din ce în ce mai gravă nu l-a mai lăsat să apară în public.

Romancierul şi medicul Tobias Smollett, care avea probleme la plămîni, a mutat această practică la Marea Mediterană. Se ducea să înoate zilnic la Nisa, spre uimirea localnicilor. „Li se părea foarte ciudat ca un bărbat aparent tuberculos să plonjeze în mare, mai ales cînd vremea era atît de rece; iar unii doctori au prognosticat o moarte imediată”, scria un contemporan al său. De fapt, practica a prins, iar cartea de călătorie a lui Smollett, *Travels through France and Italy* (1766), a avut un rol important în crearea Rivierei.

Nu a durat mult pînă cînd şarlatanii şi-au dat seama că din îmbăiere se puteau scoate bani buni. Unul dintre cei mai de succes a fost James Graham (1745-1794). Doctor autodeclarat, calificat doar de propria sa bravadă, Graham a avut un succes enorm în Bath şi Londra în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Folosea magneţi, baterii şi alte aparate zăngănitoare pentru a vindeca pacienţii de un mare număr de tulburări,

dar mai ales de cele care cauzau neîmplinirea sexuală, cum ar fi impotenţa şi frigiditatea. A dus îmbăiatul medicinal la un nou nivel, seducător şi erotic, oferindu-le clienţilor săi băi în lapte, băi cu masaj şi băi de noroi – sau băi de pămînt, cum le spunea el –, toate acestea într-un decor teatral care includea muzică, statui clasice, aer parfumat şi amfitrioane îmbrăcate sumar, despre una dintre ele spunîndu-se că era Emma Lyon, viitoarea lady Hamilton şi amantă a lordului Nelson. Pentru cei ale căror probleme nu răspundeau la aceste servicii seducătoare, Graham punea la dispoziţie un „pat celest" enorm şi puternic electrificat, la preţul de 50 de lire pe noapte. Saltelele erau umplute cu petale de trandafir şi mirodenii.

Din nefericire, Graham a fost ameţit de propriul succes şi a început să se laude într-un mod pe care pînă şi cei mai devotaţi susţinători ai săi îl găseau insuportabil. Şi-a intitulat o prelegere „Cum să trăieşti multe săptămîni, luni sau ani fără să mănînci absolut nimic", iar în alta le garanta ascultătorilor că vor trăi sănătoşi pînă la 150 de ani. Pe măsură ce pretenţiile lui deveneau tot mai absurde, afacerea a început să şchiopăteze, apoi a intrat într-un declin abrupt. În 1782, bunurile sale au fost confiscate pentru plata datoriilor, acesta fiind şi sfîrşitul lui James Graham.

În prezent, Graham este portretizat ca un impostor grotesc, şi în mare parte cu siguranţă că şi era, dar merită să ne amintim că multe dintre convingerile lui – băile reci, mîncarea simplă, paturile tari, ferestrele deschise larg pentru a umple dormitoarele cu aer rece sănătos şi, mai cu seamă, o persistentă oroare faţă de masturbare – au devenit constante îndrăgite ale vieţii englezeşti, care au durat mult după scurtul interval al celestei lui importanţe.

Pe măsură ce oamenii se adaptau ideii că se puteau uda în siguranţă din cînd în cînd, vechile teorii despre igiena personală au fost răsturnate

brusc. Acum, în loc să fie rău să ai pielea roz şi porii deschişi, s-a instalat convingerea că pielea era de fapt un minunat ventilator – că dioxidul de carbon şi alte substanţe toxice inhalate erau eliminate *prin* piele, iar dacă porii erau blocaţi de praf sau alte acumulări străvechi, toxinele naturale erau închise înăuntru, acumulîndu-se periculos. Acesta era motivul pentru care oamenii murdari – marii nespălaţi ai lui Thackeray – se îmbolnăveau adesea. Porii lor înfundaţi îi ucideau. Într-o demonstraţie elocventă, un doctor a arătat cum un cal uns peste tot cu smoală a început imediat să se simtă slăbit şi a murit într-un mod demn de milă. (De fapt, problema calului nu avea legătură cu respiraţia, ci cu reglarea temperaturii, deşi desigur că din punctul de vedere al calului distincţia era doar academică.)

Însă spălatul doar de dragul de a fi curat şi de a mirosi frumos s-a încetăţenit remarcabil de lent. Atunci cînd John Wesley, fondatorul metodismului, a creat într-o predică din 1778 expresia „Curăţenia este dumnezeiască”, el se referea la haine curate, nu la un trup curat. În ce priveşte curăţenia corporală, el recomanda doar „bărbieritul frecvent şi spălarea picioarelor”. Atunci cînd tînărul Karl Marx s-a dus la colegiu, în anii 1830, neliniştita sa mamă i-a dat instrucţiuni stricte referitoare la igienă şi i-a ordonat mai ales să „se spele săptămînal cu buretele şi săpunul”. La momentul Marii Expoziţii, situaţia era în mod evident în schimbare. Expoziţia prezenta peste 700 de săpunuri şi parfumuri, ceea ce trebuie să fi reflectat un anumit nivel al cererii, iar doi ani mai tîrziu curăţenia a primit un alt impuls oportun cînd guvernul a anulat, în sfîrşit, străvechea taxă pe săpun. Chiar şi aşa, în 1861 un doctor englez încă mai scria o carte cu titlul *Baths and How to Take Them* (*Băile şi cum să le facem*).

Ceea ce i-a făcut cu adevărat pe victorieni să adopte îmbăiatul a fost însă înţelegerea faptului că acesta putea fi o pedeapsă splendidă.

Victorienii aveau un fel de instinct al autochinuirii, iar apa a devenit o modalitate perfectă de a-l face evident. Multe jurnale consemnează modul în care oamenii trebuiau să spargă gheaţa din ligheane pentru a-şi face abluţiunile de dimineaţă, iar reverendul Francis Kilvert observa cu plăcere cît de zimţată era gheaţa care atîrna de marginea căzii sale de baie şi cum îi zgîria pielea, în timp ce se îmbăia voios în dimineaţa de Crăciun din 1870. Duşurile ofereau, de asemenea, posibilităţi de pedepsire şi erau adesea concepute să fie cît mai puternice. Un tip timpuriu de duş era atît de îngrozitor, încît utilizatorii trebuiau să-şi pună o cască protectoare înainte de a intra sub el, ca să nu fie bătuţi măr de propriile instalaţii.

II

Probabil că nici un alt cuvînt din limba engleză nu a suferit mai multe transformări decît „toaletă" (*toilet*). Iniţial, în jurul anului 1540, era folosit pentru a denumi un tip de pînză, cuvînt încă folosit pentru a descrie un fel de pînză de in. Apoi a devenit o pînză care se folosea pe măsuţa de toaletă. Apoi a desemnat articolele de pe măsuţa de toaletă. Apoi a devenit chiar măsuţa de toaletă, apoi actul îmbrăcării, apoi actul de a primi vizitatori în timpul îmbrăcării, apoi camera de îmbrăcat, apoi orice tip de încăpere privată de lîngă un dormitor, apoi o cameră utilizată în scopul spălării şi satisfacerii nevoilor fiziologice şi, în cele din urmă, closetul însuşi. Astfel se explică de ce în engleză „apă de toaletă" poate să descrie ceva cu care te tamponezi bucuros pe faţă şi, în acelaşi timp, „apa dintr-o toaletă".

Garderobe, un cuvînt acum dispărut din limba engleză, a trecut printr-o transformare similară, dar puţin mai compactă. O combinaţie între „a

proteja” şi „haină”[1], cuvîntul a desemnat la început o cameră de depozitare, apoi orice cameră privată, apoi (temporar) un dormitor şi, în sfîrşit, o privată. Cu toate acestea, adesea privatele numai private nu erau. Romanilor le plăcea în mod deosebit combinaţia dintre evacuare şi conversaţie. Latrinele lor publice aveau în general 20 de locuri sau chiar mai multe aflate unul lîngă altul, iar oamenii le foloseau cu aceeaşi naturaleţe cu care călătorim astăzi cu autobuzul. (Pentru a răspunde unei întrebări inevitabile, pe podeaua din faţa fiecărui şir de locuri era un canal cu apă curgătoare; pentru a se şterge, utilizatorii înmuiau în apă un burete legat de un băţ.) Statul confortabil alături de necunoscuţi a durat mult după începutul timpurilor moderne. Hampton Court conţinea o „Mare sală a uşurării”, care putea primi 14 utilizatori în acelaşi timp. Carol al II-lea al Angliei lua întotdeauna cu sine doi însoţitori atunci cînd se ducea la closet. Mount Vernon, casa lui George Washington, are o privată cu două locuri unul lîngă altul, conservată cu afecţiune.

Multă vreme, englezii s-au remarcat în mod deosebit printr-o lipsă a preocupării faţă de intimitatea evacuării. Giacomo Casanova, aventurierul italian, observa în cursul unei vizite la Londra cît de frecvent vedea persoane „uşurîndu-se” în văzul celorlalţi, de-a lungul drumurilor sau pe clădiri. Pepys notează în jurnalul său cum soţia lui se lăsa pe vine pe drum „ca să-şi facă treaba”.

„Veceu”[2] datează din 1755 şi, iniţial, însemna locul în care se efectuau clismele regale. Începînd cu 1770, francezii au numit toaleta interioară *un lieu à l’anglaise*, adică „un loc englezesc”. La Monticello, Thomas Jefferson a instalat trei private interioare – probabil primele din America – care incorporau canale de aerisire. După standardele lui Jefferson (sau chiar după orice standarde), acestea nu erau avansate tehnologic: excrementele cădeau pur şi simplu într-un recipient colector,

care era golit de sclavi. Cu toate acestea, la Casa Albă – sau Casa Preşedintelui, cum era atunci – Jefferson a instalat în 1801 trei dintre primele toalete cu apă curentă din lume. Acestea erau alimentate de rezervoare cu apă de ploaie instalate la mansardă.

Reverendul Henry Moule, un vicar din Dorset, a inventat la mijlocul secolului al XIX-lea closetul cu pămînt. Acesta era, practic, o toaletă care incorpora un rezervor umplut cu pămînt uscat care, la acţionarea unei manete, elibera o doză de sol în receptacul, mascînd mirosul şi vederea reziduurilor. Closetele cu pămînt au fost foarte apreciate o vreme, mai ales în zonele rurale, dar au fost depăşite rapid de toaletele cu apă curentă, care nu doar acopereau excrementele, ci le îndepărtau printr-un jet de apă. Cel puţin, o făceau atunci cînd funcţionau bine, ceea ce la început nu se întîmpla întotdeauna, şi nici măcar adesea.

Cei mai mulţi oameni au continuat să utilizeze oalele de noapte, pe care le ţineau într-un dulap din dormitor. Vizitatorii străini erau adesea îngroziţi de obiceiul englezesc de a ţine în dulapuri şi bufeturi din sufragerie oalele de noapte, pe care bărbaţii le scoteau şi le foloseau imediat ce femeile se retrăgeau. Unele camere erau dotate şi cu „scaunul necesar" aflat într-un colţ. Un vizitator francez la Philadelphia, Moreau de Saint-Méry, a observat cu uimire cum un bărbat a scos florile dintr-o vază şi a urinat înăuntru. Un alt vizitator francez cam din aceeaşi perioadă a relatat că a cerut o oală de noapte pentru dormitorul său, la care i s-a spus să facă pe fereastră, ca toţi ceilalţi. Cînd el a insistat să i se dea *ceva* în care să-şi facă treaba, gazda, uluită, i-a adus un ceainic, dar i-a amintit pe un ton ferm că avea nevoie de el dimineaţa, pentru micul dejun.

Cea mai remarcabilă caracteristică a anecdotelor referitoare la practicile legate de toaletă este aceea că implică întotdeauna – chiar întotdeauna – oameni dintr-o ţară care sînt îngroziţi de obiceiurile unor

oameni din altă ţară. Existau la fel de multe plîngeri referitoare la obiceiurile de evacuare ale francezilor ca şi cele pe care francezii le formulau la adresa altora. Una veche de secole era că în Franţa „se urina adesea în şemineuri”. Francezii erau, de asemenea, acuzaţi în mod frecvent că se uşurează pe scări, „un obicei care încă putea fi întîlnit la Versailles în secolul al XVIII-lea”, scrie Mark Girouard în *Life in the French Country House* (*Viaţa în casa de ţară din Franţa*). Era mîndria curţii de la Versailles că avea 100 de băi şi 300 de toalete mobile, dar acestea erau ciudat de puţin utilizate, iar în 1715 un edict îi asigura pe locatari şi vizitatori că, începînd cu acel moment, coridoarele aveau să fie curăţate săptămînal de fecale.

Majoritatea apelor reziduale se scurgeau în haznale, dar acestea erau de regulă neglijate, iar conţinutul lor se infiltra adesea în rezervele de apă din apropiere. În cel mai rău caz, debordau. Samuel Pepys a consemnat o astfel de întîmplare în jurnalul său: „Coborînd în pivniţă… bag piciorul într-un morman mare de rahat… de unde îmi dau seama că privata domnului Turner este plină şi se revarsă în pivniţa mea, ceea ce mă supără”.

Cei care goleau haznalele erau numiţi vidanjori, iar dacă a existat vreodată o modalitate mai puţin dezirabilă de a-ţi cîştiga pîinea, ea ne este încă necunoscută. Vidanjorii lucrau în echipe de cîte trei sau patru. Un bărbat – cel mai tînăr, putem presupune – era coborît în puţ, pentru a pune excrementele în găleată. Al doilea stătea la marginea puţului, pentru a ridica şi coborî găleţile, iar al treilea şi al patrulea cărau găleţile la căruţa care aştepta. Munca vidanjorilor era nu doar neplăcută, ci şi periculoasă. Lucrătorii se confruntau cu riscul de asfixiere şi chiar de explozie, de vreme ce lucrau la lumina felinarelor în medii pline de gaze. *Gentleman’s Magazine* relata în 1753 cazul unui vidanjor care intrase în privata de la

subsolul unei crîşme londoneze, fiind doborît aproape imediat de aerul urît mirositor. „A strigat după ajutor şi a căzut imediat cu faţa înainte”, relata un martor. Un coleg care a sărit în ajutorul lui a fost şi el doborît. Alţi doi bărbaţi au coborît în subsol, dar nu au putut intra din cauza aerului urît mirositor, deşi au reuşit să deschidă puţin uşa, lăsînd să iasă gazele cele mai rele. În momentul în care salvatorii au putut să îi tragă afară pe cei doi bărbaţi, unul era mort, iar celălalt nu mai putea fi ajutat.

Deoarece vidanjorii cereau preţuri mari, haznalele din districtele sărace erau rareori golite şi debordau frecvent – lucru deloc surprinzător, dată fiind presiunea exercitată asupra unei haznale medii de oraş. Aglomeraţia din multe districte ale Londrei era aproape inimaginabilă. În St Giles, cea mai infamă mahala a Londrei – scena lui *Gin Lane* de Hogarth –, 54.000 de oameni se înghesuiau pe doar cîteva străzi. După o numărătoare, 1.100 de oameni trăiau în 27 de clădiri de pe o alee; adică peste 40 de oameni pentru o singură locuinţă. În Spitalfields, mai la est, ofiţerii de poliţie au găsit 63 de indivizi care trăiau într-o singură locuinţă. Casa avea nouă paturi – unul la fiecare şapte ocupanţi.

Asemenea mase de oameni produceau, în mod firesc, cantităţi enorme de excremente – mult mai mult decît putea să încapă în orice sistem de haznale. Într-un raport obişnuit, un inspector consemna vizita la două case din St Giles, ale căror pivinţe erau pline de excremente umane cu o adîncime de un metru. Afară, continua inspectorul, în curte era un strat de 15 centimetri de excremente. Pentru ca locatarii să poată traversa curtea, fuseseră aşezate cărămizi pe care aceştia să calce.

La Leeds, în anii 1830, la o inspectare a districtelor sărace s-a descoperit că multe străzi erau „inundate de ape reziduale”; o stradă, care adăpostea 176 de familii, nu mai fusese curăţată de 15 ani. În Liverpool, nu mai puţin de o şesime din populaţie trăia în pivniţe întunecoase, în care

apa reziduală se putea infiltra foarte uşor. Şi reziduurile umane erau, cu siguranţă, doar o mică parte din mormanele imense de mizerii produse în oraşele aglomerate şi în curs de industrializare rapidă. În Londra, Tamisa absorbea orice nu era dorit: carne stricată, deşeuri, pisici şi cîini morţi, resturi de mîncare, resturi industriale, fecale umane şi multe altele. Zilnic erau duse animale la Smithfield Market, pentru a fi transformate în biftecuri şi cotlete de oaie; într-un an obişnuit, acestea lăsau 40.000 de tone de balegă pe drum, în plus, bineînţeles, faţă de reziduurile cîinilor, cailor, gîştelor, raţelor, găinilor şi porcilor scormonitori care erau ţinuţi pe lîngă casă. Fabricanţii de lipici, tăbăcarii, vopsitorii, lumînărarii, întreprinderile chimice de orice tip, toate adăugau reziduurile proprii la oceanul mocirlei zilnice. Mare parte din aceste resturi în descompunere îşi găseau în cele din urmă drumul spre Tamisa, de unde se spera că mareea le va duce în mare. Dar, desigur, mareea circulă în ambele direcţii, iar mareea care ducea reziduurile înspre mare aducea o mare parte a lor înapoi, cînd se întorcea. Fluviul era un „flux neîncetat de gunoi lichid", după cum s-a exprimat un observator. Smollett scria în *Humphry Clinker* că „excrementele umane sînt partea cea mai puţin murdară", deoarece fluviul conţinea şi „toate medicamentele, mineralele şi otrăvurile folosite în industrie şi manufactură, îmbogăţite cu cadavre de animale şi oameni aflate în descompunere şi amestecate cu toate spălăturile căzilor de baie, coteţelor de cîini şi canalizării publice". Tamisa a devenit atît de plină de substanţe nocive, încît, atunci cînd într-un tunel ce se săpa la Rotherhithe a apărut o infiltraţie, prima substanţă care a apărut prin breşă nu a fost apă din fluviu, ci gaze concentrate, care au fost aprinse de felinarele minerilor, punîndu-i pe aceştia în situaţia absurdă şi disperată de a încerca să fugă de apele *şi* de norii de gaz aprins care se apropiau.

Apele care alimentau Tamisa erau adesea mai contaminate decît aceasta. Rîul Fleet era în 1831 „aproape înţepenit din cauza mizeriei solidificate”. Pînă şi Serpentine din Hyde Park a devenit treptat atît de puturos, încît vizitatorii parcului stăteau cu faţa în direcţia din care bătea vîntul. În anii 1860, un strat de reziduuri gros de 4,5 metri a fost dragat de pe fund.

În toată această situaţie a intervenit ceva care, în mod neaşteptat, s-a dovedit a fi un dezastru: toaleta cu apă curentă. Toaletele cu apă curentă de un anumit tip existau deja de ceva timp. Prima dintre ele a fost construită de John Harington, finul reginei Elisabeta. Atunci cînd Harington i-a demonstrat acesteia cum funcţiona invenţia sa, în 1597, ea s-a arătat foarte încîntată şi a pus imediat ca toaleta să fie instalată la palatul Richmond. Dar era o noutate cu mult înaintea vremii ei şi au mai trecut aproape 200 de ani pînă cînd Joseph Bramah, tîmplar şi lăcătuş, a brevetat prima toaletă modernă cu apă curentă, în 1778. Aceasta a avut un succes limitat. Multe altele au urmat. Dar primele toalete adesea nu funcţionau bine. Uneori produceau rezultate nedorite, umplînd şi mai mult camera cu materiile de care proprietarul îngrozit sperase foarte mult să scape. Pînă la inventarea cotului în formă de U şi a decantorului de apă – mica rezervă de apă ce revine în partea de jos a closetului după ce se trage apa –, fiecare vas de toaletă se comporta ca un canal de acces al mirosurilor haznalei şi canalizării. Mirosurile emanate puteau fi insuportabile, mai ales cînd vremea era caldă.

Această problemă a fost rezolvată de unul dintre cele mai mari şi, cu siguranţă, unul dintre cele mai potrivite nume din istorie, cel al lui Thomas Crapper[3] (1837-1910), născut într-o familie săracă din Yorkshire şi despre care se spune că a plecat pe jos spre Londra la 11 ani. Acolo a devenit ucenic de instalator în Chelsea. Crapper a inventat toaleta clasică,

încă obişnuită în prezent în Marea Britanie, cu un rezervor suspendat acţionat prin tragerea unui lanţ. Numită Dispozitiv Marlboro de Eliminare Silenţioasă a Reziduurilor prin Apă, aceasta era curată, asigurată împotriva scurgerilor, lipsită de mirosuri şi minunat de fiabilă, iar fabricarea ei a făcut din Crapper un om foarte bogat şi atît de celebru, încît se presupune adesea că el şi-a împrumutat numele termenului argotic „rahat”[4] şi multelor sale forme derivate. De fapt, *crap* în sensul său excretiv este un cuvînt foarte vechi, iar *crapper* cu sensul de toaletă este un americanism care nu apare în *Oxford English Dictionary* înainte de 1922. Se pare că numele lui Crapper a fost doar o coincidenţă fericită.

Evenimentul crucial pentru toaletele cu apă curentă a fost Marea Expoziţie, unde acestea au devenit una dintre principalele atracţii. Peste 800.000 de oameni au suportat răbdător cozile lungi pentru a testa toaletele cu apă curentă – o noutate pentru cei mai mulţi dintre ei – şi au fost atît de încîntaţi de zgomotul şi de vîrtejul curăţător al apei, încît s-au grăbit să şi le instaleze acasă. Probabil că nici un articol de consum scump din istorie nu s-a răspîndit mai rapid. La mijlocul anilor 1850, aproximativ 200.000 de astfel de toalete erau în funcţiune în Londra.

Din nefericire, sistemul de canalizare al Londrei era conceput doar pentru drenarea apei de ploaie şi nu putea face faţă unui potop constant de reziduuri solide. Canalele se umpleau cu o mocirlă densă şi vîscoasă care nu mai curgea. Au fost angajaţi oameni care să găsească blocajele şi să le elimine. O altă profesiune legată de canale presupunea să scormoneşti în nămolul din canale sau de pe malurile fetide ale rîurilor, căutînd bijuterii pierdute sau cîte o lingură de argint. Cei care făceau asta cîştigau destul de bine, pînă la urmă, dar era o meserie periculoasă. Aerul din canale putea fi mortal. De vreme ce reţeaua de canale era vastă şi necartografiată, existau multe relatări despre astfel de căutători care se rătăceau şi nu mai

reuşeau să găsească ieşirea. Mulţi au fost atacaţi şi devoraţi de şobolani – sau, cel puţin, aşa se zvonea.

Epidemiile ucigaşe erau frecvente în lumea prost igienizată de dinaintea descoperirii antibioticelor. Se estimează că epidemia de holeră din 1832 a lăsat în urma ei 60.000 de britanici morţi. Ea a fost urmată de o epidemie de gripă în 1837-1838 şi de alte izbucniri ale holerei în 1848, 1854 şi 1867. Între şi în timpul acestor atacuri la adresa liniştii naţiunii apăreau epidemii mortale de febră tifoidă, febră reumatică, scarlatină, difterie şi variolă, printre multe altele. Doar febra tifoidă a ucis cel puţin 1.500 de oameni pe an între 1850 şi 1870. Tusea convulsivă a ucis aproximativ 10.000 de copii pe an între 1840 şi 1910. Pojarul a ucis şi mai mulţi. Pe scurt, existau nenumărate moduri de a muri în secolul al XIX-lea.

Holera nu a provocat o spaimă foarte mare la început, întrucît se credea în mod cu totul ruşinos că boala îi afectează mai ales pe săraci. În secolul al XIX-lea, o filozofie de viaţă acceptată aproape pretutindeni susţinea că săracii erau săraci deoarece se năşteau astfel. Deşi despre unii oameni sărmani se putea afirma că nu-şi meritau soarta, cei mai mulţi erau prin natura lor „imprudenţi, nechibzuiţi şi necumpătaţi şi avînd o aviditate obişnuită pentru satisfacerea senzuală”, după cum rezuma concis un raport guvernamental. Pînă şi Friedrich Engels, un observator mult mai empatic decît majoritatea, putea să scrie în *Die Lage des arbeitenden Klasse in England* (*Situaţia clasei muncitoare din Anglia*): „Caracterul facil al irlandezului, grosolănia lui care îl plasează doar puţin deasupra sălbaticilor, dispreţul lui pentru orice desfătare umană, la care propria sa grosolănie îl face incapabil de a lua parte, mizeria şi sărăcia lui, totul favorizează alcoolismul”.

Prin urmare, în 1832, cînd oamenii din centrele aglomerate ale oraşelor au început să moară în număr mare din cauza unei boli noi aduse din India şi numite holeră, s-a considerat în general că acesta era unul dintre acele lucruri nefericite care li se întîmplă săracilor din cînd în cînd. Holera a devenit cunoscută drept „ciuma săracului”. În New York, peste 40% dintre victime erau imigranţi irlandezi săraci. Şi negrii erau afectaţi în mod disproporţionat. Comisia medicală a statului New York chiar a declarat că boala se limitează la săracii desfrînaţi şi că „decurge în întregime din obiceiurile lor de viaţă”.

Dar apoi holera a început să lovească şi oamenii din cartierele prospere şi, foarte rapid, teroarea a devenit generală. Oamenii nu mai fuseseră atît de speriaţi de o boală de la Moartea Neagră. Trăsătura distinctivă a holerei era rapiditatea. Simptomele – diaree şi vomă violente, crampe chinuitoare, dureri de cap copleşitoare – se instalau imediat. Rata mortalităţii era de 50% şi uneori chiar mai mare, însă ceea ce îi înspăimînta pe oameni era rapiditatea evoluţiei bolii – trecerea rapidă de la sănătate perfectă la agonie bruscă, delir şi moarte. Să vezi o persoană apropiată sănătoasă la micul dejun şi moartă la ora cinei era o experienţă îngrozitoare.

Alte boli nenoroceau, de fapt, mai multe vieţi. În general, cei care supravieţuiau holerei îşi reveneau complet, spre deosebire de victimele scarlatinei, care rămîneau adeseori surde sau cu creierul afectat, sau de cei suferinzi de variolă, care puteau fi desfiguraţi îngrozitor. Totuşi, doar holera a devenit o obsesie naţională. Între 1845 şi 1856, au fost publicate peste 700 de cărţi despre holeră în limba engleză. Ceea ce îi îngrijora mai ales pe oameni era faptul că nu ştiau ce anume o provoca sau cum putea fi evitată. „Ce este holera?”, întreba *Lancet* în 1853. „Este o ciupercă, o

insectă, o miasmă, o perturbare electrică, un deficit de ozon, o secreţie morbidă a canalului intestinal? Nu ştim nimic.”

Cea mai răspîndită convingere era că holera şi alte boli groaznice proveneau din aerul impur. Se considera că orice era stricat sau urît mirositor – canale, cadavrele din cimitire, vegetaţia descompusă, exalaţiile umane – producea boli şi era potenţial mortal. „Mirosurile malarioase se dezlănţuie invizibile pe străzi”, scria un cronicar, ceva mai pitoresc, la mijlocul secolului. „Otrava din atmosferă, factorul caustic şi ordurile gazoase răcnesc tare şi nu cruţă pe nimeni, iar la fiecare respiraţie trecătorii îşi umplu plămînii cu noroi de canal şi putreziciune vaporizate şi descompuse.” Igienistul-şef din Liverpool calcula în 1844 cu precizie încrezătoare amploarea efectivă a daunelor, raportînd Parlamentului: „Prin simpla acţiune a plămînilor locuitorilor din Liverpool, un strat de aer suficient pentru a acoperi întreaga suprafaţă a oraşului pe o înălţime de un metru devine în fiecare zi impropriu pentru scopul respiraţiei”.

Cel mai devotat şi influent adept al teoriei miasmei a fost Edwin Chadwick, secretar al Comisiei Guvernamentale pentru Săraci şi autor al unui *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain* (*Raport asupra condiţiei sanitare a populaţiei lucrătoare a Marii Britanii*), care a devenit un bestseller oarecum neaşteptat în 1842. Convingerea fundamentală a lui Chadwick era că, dacă scăpai de mirosuri, scăpai şi de boală. „Mirosul înseamnă boală”, explica el în cadrul unei investigaţii parlamentare. Dorinţa lui era să cureţe cartierele sărace şi locuinţele din ele, nu pentru a face condiţiile mai plăcute pentru locuitori, ci pur şi simplu pentru a scăpa de mirosuri.

Chadwick era un personaj pasional şi grav, foarte înclinat către invidii mărunte şi certuri pentru posturi. Avînd pregătire de avocat, şi-a petrecut mare parte a vieţii lucrînd în diverse comisii regale: pentru îmbunătăţirea

legilor pentru săraci, pentru condiţiile din fabrici, pentru nivelul de igienă al oraşelor, pentru prevenirea deceselor evitabile, pentru reorganizarea înregistrării naşterilor, deceselor şi căsătoriilor. Aproape nimeni nu îl plăcea. Contribuţia sa la legea săracilor din 1834, care introducea un sistem naţional de *workhouses*[5] aproape penale prin natura lor, i-a adus un larg dispreţ în rîndul clasei muncitoare – „cel mai nepopular individ din întregul Regat Unit", potrivit unui biograf. Pînă şi familia lui părea să nu aibă nici un fel de afecţiune faţă de el. Mama lui Chadwick murise cînd acesta era mic, iar tatăl său se recăsătorise şi îşi întemeiase o nouă familie în vestul Angliei. În cele din urmă, această a doua familie a emigrat în Brooklyn şi se pare că nu au mai avut nimic de-a face unii cu alţii. Unul dintre copiii din a doua căsătorie era Henry Chadwick, a cărui carieră a mers într-o direcţie cu totul diferită. A devenit jurnalist sportiv şi promotor energic şi timpuriu al baseballului profesionist. Chiar este descris uneori ca părinte al variantei moderne a jocului. A instituit buletinul jucătorului, statistica jocului, media aruncătorului, media eseurilor pe repriză şi multe alte subtilităţi statistice după care se dau în vînt pasionaţii de baseball. Motivul pentru care statistica baseballului şi cea a cricketului sînt atît de izbitor de similare constă în faptul că Henry Chadwick a modelat-o pe prima după cea de-a doua[6]*.

Teoria miasmei avea un singur defect major: era complet lipsită de fundament. Din nefericire, un singur om a înţeles acest lucru, dar nu a reuşit să îi facă şi pe ceilalţi să înţeleagă. Numele lui era John Snow.

Snow s-a născut la York, în 1813, în circumstanţe modeste – tatăl lui era un muncitor obişnuit – şi, indiferent cît de mult i-ar fi putut colora acest fapt viaţa din punct de vedere social, i-a prins bine în ceea ce priveşte înţelegerea şi compasiunea, deoarece a fost aproape singura autoritate medicală care nu i-a învinovăţit pe săraci pentru bolile lor, ci a

înţeles modul în care condiţiile lor de trai îi făceau vulnerabili faţă de influenţe pe care nu le puteau controla. Nimeni nu mai fusese pînă atunci atît de lipsit de prejudecăţi în studiul epidemiologiei.

Snow a studiat medicina în Newcastle, dar s-a stabilit la Londra. Acolo a devenit unul dintre anesteziştii proeminenţi ai vremii sale, într-o perioadă în care anestezia era încă un domeniu îngrijorător de speculativ. Rareori a fost cuvîntul „practică” mai potrivit pentru a reda strădaniile unui doctor. Chiar şi în prezent, anestezia este o operaţiune delicată, dar la începuturile sale, atunci cînd dozele se bazau doar pe intuiţie şi presupuneri pline pe speranţă, coma, moartea şi alte consecinţe groaznice erau cît se poate de obişnuite. În 1853, Snow a fost chemat să îi administreze cloroform reginei Victoria, în timp ce aceasta intrase în travaliu la a opta ei sarcină. Utilizarea cloroformului era foarte neaşteptată, deoarece acesta nu era doar nou – fusese descoperit cu doar şase ani în urmă de un doctor din Edinburgh –, ci şi categoric periculos. Mulţi oameni muriseră după ce le fusese administrat cloroform. A-l folosi doar pentru a o ajuta pe regină să facă faţă durerilor naşterii era, din perspectiva majorităţii doctorilor, extraordinar de imprudent. Revista *Lancet* a relatat această chestiune ca pe un zvon îngrijorător şi s-a declarat uluită că un doctor calificat şi-ar putea asuma astfel de riscuri în privinţa personajului regal în alte circumstanţe decît o urgenţă. Şi totuşi, Snow nu a părut să aibă nici o ezitare în a administra cloroform atunci sau mai tîrziu, deşi ştia din experienţă riscurile anestezicelor. În aprilie 1857, de exemplu, a omorît un pacient experimentînd pe el un nou tip de anestezic, amilena, şi estimînd greşit doza tolerabilă. Exact o săptămînă mai tîrziu, îi administra din nou cloroform reginei.

Atunci cînd nu îi ajuta pe oameni să îşi piardă cunoştinţa înaintea intervenţiilor chirurgicale, Snow petrecea mult timp încercînd să înţeleagă

de unde proveneau bolile. Se întreba mai ales de ce holera devasta anumite cartiere, iar pe altele le cruţa. În Southwark, rata deceselor cauzate de holeră era de şase ori mai mare decît în Lambethul vecin. Dacă holera era provocată de aerul rău, atunci de ce oamenii din cartiere învecinate, care respirau acelaşi aer, înregistrau rate ale infectării atît de discrepante? În plus, dacă holera era răspîndită de miros, atunci cei care aveau de-a face direct cu mirosurile urîte – căutătorii în canale, curăţătorii de canale, vidanjorii şi alţii care îşi cîştigau existenţa lucrînd printre excrementele umane – ar fi trebuit să fie cele mai frecvente victime. Dar nu erau. După epidemia din 1848, Snow nu a reuşit să găsească nici măcar un curăţător de canale care să fi murit.

Realizarea durabilă a lui Snow a fost nu doar că a înţeles cauza holerei, ci şi că a adunat probe într-o manieră ştiinţifică riguroasă. A întocmit hărţi cît se poate de îngrijite care arătau distribuţia exactă a locurilor în care trăiau victimele holerei. Au rezultat tipare contrariante. De exemplu, spitalul Bethlehem, renumitul azil de nebuni, nu înregistra nici o victimă, în timp ce oamenii de pe străzile alăturate, în toate direcţiile, se îmbolnăviseră într-un număr alarmant. Diferenţa era că spitalul avea sursă de apă proprie, dintr-un puţ săpat în pămînt, iar ceilalţi oameni luau apă din fîntînile publice. În acelaşi mod, oamenii din Lambeth beau apă adusă din izvoare curate aflate în afara oraşului, în timp ce locuitorii Southwarkului învecinat luau apă direct din Tamisa poluată.

Snow şi-a anunţat descoperirile într-un articol apărut în 1849, *On the Mode of Communication of Cholera* (*Despre modul de transmitere a holerei*), care demonstra o legătură clară între holeră şi apa contaminată cu fecale umane. Este unul dintre cele mai importante documente din istoria statisticii, sănătăţii publice, demografiei şi medicinei legale – pe

scurt, unul dintre cele mai importante documente ale secolului al XIX-lea. Nimeni nu l-a ascultat, iar epidemiile au continuat să apară.

În 1854, o epidemie deosebit de virulentă a lovit cartierul Soho. Într-un singur cartier din jurul Broad Street, peste 500 de oameni au murit în zece zile, ceea ce a transformat-o, după cum observa Snow, în probabil cel mai devastator caz de mortalitate subită din istorie, mai rău chiar şi decît marea ciumă. Cifra ar fi fost şi mai mare dacă din cartier nu ar fi fugit atît de mulţi oameni.

Tiparele deceselor prezentau anumite anomalii ce nedumereau. Una dintre victime a murit în Hampstead, iar alta în Islington – ambele aflate la kilometri distanţă. Snow s-a dus la locuinţele victimelor şi a pus întrebări rudelor şi vecinilor. S-a dovedit că victimei din Hampstead îi plăcea apa din Broad Street – îi plăcea atît de mult, încît punea să îi fie adusă acasă în mod regulat – şi că băuse din ea cu puţin timp înainte să se îmbolnăvească. Victima din Islington era nepoata ei, care venise în vizită şi băuse şi ea puţină apă.

Snow a reuşit să-i convingă pe membrii consiliului parohial să înlăture maneta unei pompe de apă de pe Broad Street, şi ulterior decesele cauzate de holeră au încetat în cartier – cel puţin, aşa susţin rapoartele. De fapt, epidemia începea să se diminueze în perioada în care a fost înlăturată maneta, în mare parte datorită faptului că mulţi oameni părăsiseră zona.

În ciuda multiplelor probe, concluziile lui Snow erau încă respinse. Atunci cînd Snow a apărut în faţa unei comisii parlamentare speciale, preşedintelui acesteia, sir Benjamin Hall, i-a fost imposibil să accepte constatările lui. Hall l-a întrebat pe Snow pe un ton consternat: „Ar trebui oare Comisia să înţeleagă, dacă luăm cazul cazanelor de fiert oase, că, indiferent cît de urît ar fi mirosul efluviilor care vin de la atelierele de fiert

oase, dumneavoastră consideraţi totuşi că aceasta nu prejudiciază cu nimic sănătatea locuitorilor acelui district?”.

„Aceasta este opinia mea”, a răspuns Snow, dar, din nefericire, atitudinea sa, întotdeauna rezervată, a fost mai puţin directă decît concluziile sale, iar autorităţile le-au respins în continuare.

Este dificil de apreciat acum cît de radicale şi de nedorite erau vederile lui Snow. Multe autorităţi îl detestau efectiv din cauza lor. *Lancet* a ajuns la concluzia că Snow era prizonierul intereselor de afaceri ale unor oameni care doreau să umple în continuare aerul cu „vapori pestilenţiali, miasme şi orori dezgustătoare de orice tip” şi să se îmbogăţească prin otrăvirea vecinilor lor. „După o atentă investigare”, a conchis ancheta parlamentară, „nu vedem nici un motiv pentru care am adopta această convingere”.

În cele din urmă, inevitabilul s-a produs. În vara anului 1858, Londra a suferit de pe urma unei combinaţii de caniculă şi secetă, cînd reziduurile s-au acumulat şi nu au mai fost îndepărtate. Temperaturile au depăşit 33°C şi s-au menţinut astfel – o situaţie neobişnuită pentru Londra. Rezultatul a fost „Marea Duhoare”, după cum a numit-o *The Times*. Tamisa a devenit atît de otrăvitoare, încît aproape nimeni nu mai putea sta lîngă ea. „Oricine inhalează această duhoare nu o mai poate uita”, scria un ziar. Perdelele noului Palat al Parlamentului au fost trase bine şi înmuiate într-o soluţie de clorură de var, pentru a atenua mirosurile ucigătoare, dar rezultatul a fost un soi de panică. Şedinţele parlamentare au trebuit să fie suspendate. Potrivit lui Stephen Halliday, unii membri au încercat să se aventureze în bibliotecă, care dădea spre fluviu, „dar au fost siliţi imediat să se retragă, fiecare dintre ei cu o batistă la nas”.

Snow nu a apucat să-şi vadă ideile reabilitate. A murit brusc din cauza unui atac cerebral în toiul Marii Duhori, fără să ştie că într-o zi avea să fie

considerat un erou. Avea doar 45 de ani. La momentul respectiv, moartea sa aproape că nu a fost remarcată.

Din fericire, un alt personaj eroic era pe punctul de a intra în scenă – Joseph Bazalgette. Întîmplător, Bazalgette lucra într-un birou aflat imediat după colţ în apropiere de locuinţa lui Snow, deşi, din cîte se ştie, cei doi nu s-au întîlnit niciodată. Bazalgette era un bărbat foarte scund şi slab ca un ţîr, dar compensa statura sa de jocheu printr-o mustaţă spectaculos de stufoasă, care îi ajungea efectiv de la o ureche la alta. Ca şi celălalt mare inginer victorian, Isambard Kingdom Brunel, avea origini franceze, chiar dacă familia sa se stabilise în Anglia de 35 de ani atunci cînd s-a născut Joseph, în 1819. Tatăl său era comandor în Marina Regală, iar Bazalgette a crescut într-o atmosferă privilegiată, fiind educat de profesori particulari şi oferindu-i-se toate avantajele în viaţă.

Inapt pentru cariera militară din cauza staturii sale de spiriduş, Bazalgette s-a pregătit ca inginer de căi ferate, dar în 1849, la vîrsta de 30 de ani, s-a angajat la Comisia Metropolitană pentru Canalizare, unde a ajuns în curînd la poziţia de inginer-şef. Igienizarea nu a avut niciodată un mai mare campion. Nimic referitor la canalizare şi eliminarea reziduurilor nu scăpa atenţiei sale. Îngrijorat că în Londra nu existau aproape deloc toalete publice, a conceput un plan de instalare a acestora în puncte importante din întregul oraş. Bazalgette a calculat că, prin colectarea urinei şi vînzarea ei ca produs industrial (urina stătută era esenţială pentru procesarea alaunului, printre altele), fiecare pisoar putea produce 48 de lire pe an, un profit foarte frumos. Acest plan nu a fost adoptat niciodată, dar a inculcat convingerea generală că, în materie de canalizare, Joseph Bazalgette era omul la care trebuia să se apeleze.

După Marea Duhoare, a devenit evident că sistemul de canalizare al Londrei trebuia reconstruit, iar sarcina i-a fost încredinţată lui Bazalgette.

Provocarea era formidabilă. Bazalgette trebuia să introducă într-un oraş enorm de aglomerat 1.900 de kilometri de tuneluri care să dureze pe termen nedefinit, să transporte fiecare particulă a reziduurilor produse de trei milioane de oameni şi să poată suporta o extindere viitoare de dimensiuni necunoscute. Bazalgette trebuia să cumpere teren, să negocieze drepturi de trecere, să procure şi să distribuie materiale şi să dirijeze mase de lucrători. Simplul fapt de a estima amploarea fiecărui aspect al acestei sarcini era epuizant. Tunelele necesitau 318 milioane de cărămizi, precum şi excavarea şi redistribuirea a 2,65 milioane de metri cubi de pămînt. Toate acestea trebuiau realizate cu un buget de doar 3 milioane de lire.

Bazalgette a întrecut în mod strălucit toate aşteptările. În procesul de construire a noului sistem de canalizare, el a transformat 5,6 kilometri de mal în digurile Chelsea, Albert şi Victoria (în acestea intrînd o mare parte a pămîntului dislocat). Aceste noi îndiguiri nu doar ofereau spaţiu pentru un mare canal colector – un fel de autostradă a canalizării –, ci lăsau şi suficient loc dedesubt pentru o nouă linie de metrou şi pentru conducte de gaz şi alte utilităţi, iar deasupra pentru o nouă şosea de decongestionare a traficului. În total, Bazalgette a recuperat 52 de acri de teren, pe care a amplasat parcuri şi zone de promenadă. O caracteristică întîmplătoare a îndiguirilor era că îngustau fluviul şi accelerau curgerea lui, ameliorîndu-i capacitatea de a se curăţa singur. E greu de găsit undeva un alt proiect de inginerie care să fi oferit o gamă mai largă de îmbunătăţiri – pentru sănătatea publică, transport, gestionarea traficului, recreere şi gestionarea fluviului. Acesta este sistemul care drenează Londra şi astăzi. Cu excepţia parcurilor oraşului, cheiurile create prin îndiguire rămîn unele dintre cele mai plăcute locuri din Londra.

Din cauza fondurilor sale limitate, Bazalgette şi-a permis să ducă sistemul de canalizare doar pînă la marginea estică a metropolei, într-o zonă numită Barking Reach. Acolo, conducte de evacuare imense deversau zilnic în Tamisa 650 de mii de tone de ape menajere brute, vîscoase şi foarte urît mirositoare. Barking se afla, totuşi, la 30 de kilometri de mare, după cum repetau neîncetat oamenii dezamăgiţi şi nefericiţi care locuiau de-a lungul acestor 30 de kilometri, dar mareele erau suficient de puternice pentru a transporta în siguranţă (chiar dacă nu întotdeauna fără mirosuri) spre mare cea mai mare parte a deversărilor şi pentru a face astfel încît în Londra să nu mai existe niciodată vreo epidemie datorată canalizării.

Noile canale de evacuare au jucat însă un rol nefericit în cea mai mare tragedie petrecută vreodată pe Tamisa. În septembrie 1878, un vas de agrement numit *Princess Alice*, plin pînă la refuz de turişti, se întorcea spre Londra după o călătorie de o zi la malul mării, cînd, lîngă Barking, s-a ciocnit de un alt vas, exact în locul şi în momentul în care cele două conducte gigantice de evacuare intrau în acţiune. *Princess Alice* s-a scufundat în mai puţin de cinci minute. Aproape 800 de oameni s-au înecat în mocirla sufocantă a deversărilor. Pînă şi celor care puteau să înoate le-a fost aproape imposibil să înainteze prin murdăria cleioasă. Zile întregi după aceea, încă mai apăreau trupuri la suprafaţă. *The Times* relata că multe erau atît de umflate de bacterii gazoase, încît nu încăpeau în coşciuge normale.

În 1876, Robert Koch, pe atunci un medic de ţară necunoscut din Germania, a identificat microbul responsabil pentru antrax, *Bacillus anthracis*. Şapte ani mai tîrziu, a identificat *Vibrio cholerae*, un alt bacil, drept cauză a holerei. În sfîrşit, existau probe că microorganisme

individuale provocau anumite boli. Este uimitor, dacă ne gîndim că avem lumină electrică şi telefoane cam tot de atîta vreme de cînd ştim că germenii ucid oameni. Edwin Chadwick nu a crezut niciodată acest lucru şi a continuat de-a lungul întregii sale vieţi să propună modalităţi de eliminare a mirosurilor pentru a asigura sănătatea oamenilor. Una dintre ultimele şi cele mai ciudate propuneri ale sale a fost să se construiască peste tot în Londra o serie de turnuri modelate după noul Turn Eiffel din Paris. În viziunea sa, turnurile ar fi acţionat ca nişte ventilatoare puternice, atrăgînd aer proaspăt şi sănătos de la înălţime şi pompîndu-l în jos, la nivelul solului. A murit în vara lui 1890 cu convingerea implacabilă că epidemiile erau cauzate de vaporii atmosferici.

Între timp, Bazalgette a trecut la alte proiecte. A construit unele dintre cele mai frumoase poduri ale Londrei, în Hammersmith, Battersea şi Putney, şi a trasat prin inima Londrei mai multe străzi noi şi îndrăzneţe, concepute să decongestioneze aglomeraţia, inclusiv Charing Cross Road şi Shaftesbury Avenue. Spre sfîrşitul vieţii a fost făcut cavaler, dar nu a primit niciodată cu adevărat recunoaşterea pe care o merita. Inginerii de canalizare rareori primesc recunoaşterea pe care o merită. Este comemorat printr-o statuie modestă aflată pe cheiul Victoria, lîngă Tamisa. A murit la cîteva luni după Chadwick.

III

În America, situaţia era mai complicată decît în Anglia. Cei care călătoreau în America de Nord erau adesea frapaţi că acolo epidemiile tindeau să fie mai rare şi mai blînde. Exista un motiv întemeiat pentru această situaţie: comunităţile americane erau în general mai curate. Asta

nu atît deoarece americanii ar fi fost mai pretenţioşi în deprinderile lor, cît deoarece comunităţile lor erau mai deschise şi mai spaţioase, creînd mai puţine şanse de contaminare şi infectare. În acelaşi timp însă, oamenii din Lumea Nouă aveau cîteva boli în plus cu care să se lupte, iar unele dintre acestea erau complet misterioase. Una dintre ele era „boala laptelui”. Uneori, oamenii care consumau lapte începeau să delireze şi mureau rapid – mama lui Abraham Lincoln a fost o astfel de victimă –, dar laptele infectat avea acelaşi gust şi acelaşi miros ca şi cel obişnuit şi nimeni nu ştia care era agentul contaminant. Abia cu mult după începutul secolului al XIX-lea cineva a dedus, în sfîrşit, că acesta provenea de la vaci care păscuseră o plantă numită ochii-păpuşii, inofensivă pentru vaci, dar care făcea laptele toxic.

Încă şi mai mortale şi mai temute erau frigurile galbene. Această boală virală se numea astfel deoarece pielea victimelor devenea adesea gălbuie. Simptomele adevărate însă erau febra mare şi voma neagră. Frigurile galbene au ajuns în America la bordul vaselor care transportau sclavi din Africa. Primul caz s-a înregistrat în Barbados, în 1647. Era o boală groaznică. Un doctor care o contractase spunea că se simte „ca şi cum aş avea trei sau patru cîrlige prinse de globul fiecărui ochi şi cineva din spatele meu ar trage puternic de ei ca să îi scoată din orbite şi să îi ducă în spatele capului”. Nimeni nu ştia care era cauza bolii, dar exista o impresie generală – mai mult un instinct decît o certitudine intelectuală – că apa urît mirositoare era cauza problemelor.

În anii 1790, un imigrant englez erou pe nume Benjamin Latrobe a demarat o lungă campanie de curăţare a surselor de apă. Latrobe se afla în America doar din cauza unei nenorociri personale. Era un arhitect şi inginer de succes în Anglia, cînd, în 1793, soţia lui a murit la naştere. Devastat, Latrobe s-a hotărît să emigreze în America, ţara natală a mamei

sale, pentru a încerca să-şi refacă viaţa. O vreme, a fost singurul arhitect şi inginer de formaţie din ţară şi în această calitate a obţinut multe comenzi importante, de la clădirea Bank of Pennsylvania din Philadelphia pînă la clădirea Capitoliului din Washington.

Însă principala lui convingere era că apa murdară omora mii de oameni. După o epidemie devastatoare de friguri galbene în Philadelphia, el a convins autorităţile să asaneze mlaştinile din oraş şi să aducă apă curată şi proaspătă din afara graniţelor oraşului. Schimbările au avut un efect miraculos, iar frigurile galbene nu au mai revenit niciodată cu asemenea intensitate. Latrobe şi-a mutat activitatea în altă parte şi, în mod ironic, în timp ce lucra în New Orleans, în 1820, s-a îmbolnăvit de friguri galbene şi a murit.

Acolo unde oraşele nu reuşeau să îmbunătăţească sursele de apă erau impuse amenzi severe. Pînă în jurul anului 1800, toată apa proaspătă din Manhattan provenea dintr-un singur iaz mizerabil – nu foarte diferit de o „canalizare obişnuită”, potrivit unui contemporan – din sudul Manhattanului, cunoscut drept Iazul Colector. Dar situaţia s-a înrăutăţit atunci cînd populaţia a crescut brusc, după construirea canalului Erie. În anii 1830, deja, s-a estimat că în fiecare zi treceau prin canalele de scurgere 100 de tone de excremente, adesea cu efecte contaminante asupra puţurilor din apropiere. Apa din New York era în general, şi adesea vizibil, poluată şi nepotabilă. În 1832, New Yorkul a avut nu doar o epidemie de holeră, ci şi una de friguri galbene. Împreună, acestea au făcut de patru ori mai multe victime decît în Philadelphia, cu sursele ei de apă mai curate. Dubla epidemie a acţionat ca un imbold pentru New York, aşa cum Marea Duhoare motivase Londra, şi în 1837 au început lucrările la apeductul Croton, care, după ce a fost terminat în 1842, a început să furnizeze oraşului apă curată şi sănătoasă.

Dar America era cu adevărat înaintea restului lumii în ce priveşte instalarea băilor private. Principala forţă motrice nu au fost proprietarii particulari, ci hotelurile. Primul hotel din lume care a oferit o baie pentru fiecare cameră a fost Mount Vernon din staţiunea Cape May, din New Jersey. Asta se întîmpla în 1853 şi era cu mult înaintea vremii sale, încît avea să mai treacă încă o jumătate de secol pînă cînd alte hoteluri au oferit o astfel de extravaganţă. Însă băile deveneau tot mai mult standard în hoteluri – chiar dacă erau mai degrabă comune, la capătul coridorului, decît private, în fiecare cameră –, mai întîi în Statele Unite, apoi tot mai mult în Europa, iar hotelierii care nu luat în seamă această tendinţă au plătit un preţ considerabil.

Nicăieri nu a fost demonstrat acest lucru într-o manieră mai memorabilă decît la vastul şi, altfel, splendidul hotel Midland de la gara St Pancras din Londra. Proiectat de marele George Gilbert Scott, care a fost şi responsabil pentru Albert Memorial, Midland trebuia să fie cel mai magnific hotel din lume atunci cînd s-a deschis, în 1873. Costase echivalentul a 300 de milioane de lire, la valoarea de astăzi, şi era o minune în aproape toate privinţele. Din nefericire – de fapt, în mod uimitor –, Scott prevăzuse doar patru băi, care trebuiau împărţite între 600 de dormitoare. Hotelul a fost un eşec aproape din ziua deschiderii.

În casele particulare, construirea băilor a avut şi susţinători, şi contestatari. Pînă destul de tîrziu în secolul al XIX-lea, multe case aveau instalaţii în bucătărie şi poate într-o toaletă de la parter, dar nu aveau o baie propriu-zisă, deoarece nu exista suficientă presiune în ţevi pentru a urca apa la etaj. În Europa, chiar şi atunci cînd presiunea o permitea, cei bogaţi se dovedeau neaşteptat de reticenţi în a introduce băile în viaţa lor. „Băile sînt pentru servitori”, pufnea un aristocrat englez. Sau, cum a răspuns superior ducele de Doudeauville, din Franţa, atunci cînd a fost

întrebat dacă îşi va pune instalaţii în noua sa casă: „Nu construiesc un hotel”. În schimb, americanii ţineau mult mai mult la satisfacţiile oferite de apa caldă şi closetele cu apă curentă. Atunci cînd baronul presei William Randolph Hearst a cumpărat St Donat, un castel galez, primul lucru pe care l-a făcut a fost să instaleze 32 de băi.

La început, băile nu erau decorate mai mult decît am decora încăperea în care se află centrala termică, astfel că aveau doar un caracter utilitar. În casele existente, băile trebuiau inserate unde se putea. De obicei, ele luau locul unui dormitor, dar uneori erau înghesuite în firide sau alte colţuri ciudate. În casa parohială din Whatfield, în Suffolk, baia a fost pusă pur şi simplu în spatele unui paravan, în holul din faţă de la parter. În general, dimensiunile căzilor, toaletelor şi chiuvetelor variau extrem de mult. O cadă din Lanhydrock House din Cornwall era atît de mare, încît era nevoie de o scară ca să urci în ea. Altele, prevăzute cu duş, arătau de parcă erau proiectate să spele un cal.

Problemele tehnice au încetinit, de asemenea, răspîndirea băilor. Să torni o cadă de baie care să nu fie nici prea groasă, nici prea grea era o problemă surprinzător de dificilă. Era mai uşor, din anumite puncte de vedere, să construieşti un pod din fontă decît o cadă din fontă. Exista, de asemenea, problema de a oferi căzii un finisaj care să nu se ciobească, să nu se păteze, să nu se fisureze cu crăpături fine ca nişte fire de păr şi să nu se tocească pur şi simplu. Apa caldă s-a dovedit a fi un mediu extraordinar de coroziv. Căzile de zinc, aramă şi fontă arătau splendid cînd erau noi, dar nu-şi puteau menţine finisajul. Abia cînd a fost inventat emailul de porţelan, în jurul anului 1910, căzile au devenit durabile şi atrăgătoare. Procesul presupunea pulverizarea unui amestec de pulberi pe fontă şi coacerea repetată, pînă cînd dobîndea o sclipire de porţelan. Emailurile de porţelan nu erau, de fapt, nici porţelan, nici email, ci un

strat vitros – practic, un tip de sticlă. Suprafeţele căzilor emailate ar fi destul de transparente dacă în compusul de emailare nu ar fi adăugaţi înălbitori sau alţi coloranţi.

În sfîrşit, lumea avea căzi care arătau bine timp îndelungat. Dar erau încă extrem de scumpe. Doar o cadă putea să coste 200 de dolari în 1910 – un preţ ce depăşea cu mult posibilităţile majorităţii gospodăriilor. Dar, pe măsură ce producătorii şi-au îmbunătăţit procesele de producţie în masă, preţurile au scăzut şi în 1940 un american putea să cumpere un întreg set de baie – chiuvetă, cadă şi toaletă – cu doar 70 de dolari, un preţ pe care aproape toată lumea şi-l putea permite.

În alte părţi însă, băile au rămas un lux. În Europa, o mare parte a problemei era lipsa spaţiului pentru amplasarea băii. În 1954, doar o reşedinţă franceză din zece avea duş sau cadă. În Marea Britanie, jurnalista Katharine Whitehorn îşi amintea că, la sfîrşitul anilor 1950, ei şi colegilor ei de la *Woman's Own* încă nu li se permitea să scrie articole despre băi, deoarece prea puţine case britanice aveau aşa ceva, iar astfel de articole ar fi accentuat invidia.

În ceea ce priveşte vechea casă parohială, aceasta nu avea nici o baie în 1851, ceea ce, desigur, nu constituie o surpriză. Cu toate acestea, arhitectul, mereu fascinantul Edward Tull, a prevăzut o toaletă[7] – o noutate destul de mare în 1851. Şi mai inedit era locul în care a ales să o pună: pe palierul scării principale, în spatele unui paravan subţire. În afara faptului că toaleta se afla într-un loc ciudat şi destul de nepotrivit, paravanul avea şi efectul de a acoperi fereastra, lăsînd scările învăluite într-un întuneric permanent.

Absenţa oricăror ţevi de evacuare din planurile exteriorului casei sugerează că e posibil ca Tull să nu se fi gîndit prea mult la acest aspect.

Oricum, e o chestiune pur teoretică, de vreme ce toaleta nu a fost construită niciodată.

1. „Guard” şi „robe”, în limba engleză (n. trad.).
2. „Water closet”, în limba engleză (n. trad.).
3. „Crapper”, termen argotic pentru toaletă în limba engleză (n. trad.).
4. „Crap”, în limba engleză (n. trad.).
5. „Workhouse” desemnează, în Anglia şi Ţara Galilor, un loc unde celor incapabili să se întreţină li se oferea găzduire şi loc de muncă, pînă în 1948 (n. trad.).
6* Ar mai fi totuşi ceva de spus. James Chadwick, tatăl celor doi, fusese anterior profesor în Manchester, unde îi predase lui John Dalton, despre care se consideră în general că a descoperit atomul. Apoi, ca jurnalist radical, a plecat la Paris, unde a locuit o vreme împreună cu Thomas Paine. Aşadar, deşi el însuşi nu a fost un om de o importanţă deosebită, a servit ca legătură directă între Thomas Paine şi Revoluţia Franceză, descoperirea atomului, sistemul de canalizare din Londra şi începuturile baseballului profesionist.
7. „Water closet”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 17

Camera de toaletă

I

Spre sfîrşitul lunii septembrie a anului 1991, doi excursionişti germani, Helmut şi Erika Simon din Nürnberg, îşi croiau drum pe lîngă un gheţar din Alpii Tirolezi de Sud, printr-un loc numit Trecătoarea Tisenjoch, la graniţa dintre Austria şi Italia, cînd au dat de un trup uman care ieşea din gheaţă la marginea gheţarului. Corpul era piele şi os, complet emaciat, însă intact.

Soţii Simon au făcut un ocol de trei kilometri şi jumătate pînă la o cabană montană locuită din Similaun, pentru a anunţa ce descoperiseră. A fost chemată poliţia, dar cînd aceasta a sosit, a devenit imediat evident că nu era un caz de competenţa ei, ci a specialiştilor în preistorie. Alături de trup erau obiecte personale – topor de aramă, cuţit de cremene, săgeţi şi tolbă – care îl asociau cu o epocă mult mai timpurie, mai primitivă.

Datarea ulterioară cu radiocarbon a arătat că bărbatul murise cu peste 5.000 de ani în urmă. A fost poreclit imediat Ötzi, după cea mai apropiată vale mare, Ötztal; alţii i-au spus Omul Gheţarilor. Ötzi avea nu numai un set complet de instrumente, ci şi haine. Niciodată nu mai fusese făcută o descoperire atît de completă şi de veche.

Contrar presupunerii obişnuite, trupurile care cad în gheţari nu apar aproape niciodată la capătul gheţarului într-o stare de conservare impecabilă. Gheţarii macină şi învîrt cu o forţă lentă, dar brutală, şi toate trupurile din interiorul lor sînt, în general, zdrobite în molecule. Foarte rar, ele sînt întinse pe lungimi extraordinare, ca nişte personaje de desen animat aplatizate de un buldozer. Dacă la trup nu ajunge nici un pic de oxigen, acesta poate să sufere un proces numit saponificare, prin care carnea se transformă într-o substanţă ceroasă urît mirositoare, numită ceară de mormînt. Astfel de trupuri arată straniu, ca şi cum ar fi fost sculptate în săpun, şi îşi pierd orice contur inteligibil.

Trupul lui Ötzi a fost conservat foarte bine datorită unei combinaţii de circumstanţe neobişnuit de favorabile. În primul rînd, Ötzi a murit în aer liber, într-o zi uscată, dar cu temperatură în scădere rapidă: practic, a fost uscat prin îngheţare. Apoi a fost acoperit de o serie de ninsori uscate şi uşoare şi probabil că a rămas în acea stare perfect îngheţată ani de zile pînă să îl revendice treptat gheţarul. Chiar şi atunci, a rămas într-o bulboană aflată la margine, care l-a salvat – şi, fapt nu mai puţin important, i-a salvat bunurile – de la a fi împrăştiat şi zdrobit. Dacă Ötzi ar fi murit cu cîţiva paşi mai aproape de gheţar sau puţin mai jos pe pantă, pe burniţă ori pe soare, sau aproape în orice alte circumstanţe, acum nu ar mai fi printre noi. Oricît de obişnuit ar fi fost Ötzi în timpul vieţii, după moarte a devenit unul dintre cele mai extraordinare cadavre.

Ceea ce îl face pe Ötzi deosebit de incitant este faptul că nu a fost descoperit într-un mormînt, cu obiecte personale aranjate cu grijă în jurul lui, ci că a fost găsit aşa cum era în timpul vieţii, cu obiectele de fiecare zi pe care le avea asupra lui atunci cînd a murit. Nimic similar nu mai fusese descoperit vreodată şi a fost aproape complet distrus în patru zile de eforturi de recuperare prea exuberante. Trecătorilor şi privitorilor li se

permitea să taie pe rînd gheaţa care conţinea trupul. Un voluntar bine intenţionat a luat un băţ şi a încercat să sape cu el, dar băţul s-a rupt în două. „Băţul”, relata *National Geographic*, „s-a dovedit a fi o parte din cadrul din lemn de alun şi zadă al rucsacului Omului gheţarilor”. Pe scurt, voluntarii încercau să excaveze cadavrul folosind propriile lui artefacte nepreţuite.

Poliţia austriacă s-a ocupat de caz, transportînd imediat trupul, după degajarea lui, într-o cameră frigorifică din Innsbruck. Dar o investigaţie ulterioară prin GPS a demonstrat că, de fapt, Ötzi se afla pe teritoriul italian atunci cînd a fost descoperit şi, după unele ciorovăieli juridice, austriecilor li s-a impus să cedeze preţiosul trup, iar Ötzi a fost transportat cu maşina, prin Trecătoarea Brenner, în Italia.

Astăzi, Ötzi zace pe o lespede dintr-o cameră frigorifică a muzeului de arheologie din Bolzano, un oraş germanofon din nordul Italiei. Pielea lui are culoarea legăturilor de piele de calitate şi e întinsă pe oase şi aderă de ele. Faţa lui are o expresie foarte apropiată de resemnarea obosită. De cînd a fost adus de pe munte în urmă cu aproape 20 de ani, Ötzi a devenit fiinţa umană cea mai studiată din punct de vedere medico-legal din istorie. Oamenii de ştiinţă au putut să determine multe dintre detaliile vieţii sale cu o precizie uimitoare. Au putut vedea, cu microscopul electronic, că în ziua morţii lui consumase carne de ibex şi cerb, pîine făcută dintr-un soi de grîu numit alac şi unele plante neidentificate. Din particulele de polen recuperate din colonul şi plămînii săi au fost în măsură să deducă faptul că murise primăvara şi că îşi începuse ziua în valea de dedesubt. Prin studierea oligoelementelor izotopice prezente în dinţii săi, au putut chiar să stabilească ce mîncase în copilărie şi, prin urmare, unde copilărise şi au conchis că crescuse în Valea Eisack, aflată acum în Italia, apoi s-a mutat într-o vale numită Vinschgau, aflată mai la

vest, lîngă graniţa actuală cu Elveţia. Cea mai mare surpriză dintre toate a fost vîrsta lui: cel puţin 40 de ani, dar posibil chiar 53, ceea ce îl făcea extrem de bătrîn pentru perioada respectivă. Dar existau şi multe lucruri pe care specialiştii nu le puteau explica, inclusiv felul în care murise şi ce căuta la aproximativ 3.000 de metri deasupra nivelului mării la momentul morţii sale. Arcul lui era neîntins şi construit doar pe jumătate, iar cele mai multe săgeţi nu aveau pene, fiind astfel inutile, şi totuşi, dintr-un oarecare motiv le luase cu el.

În mod normal, la muzeele mici de arheologie din oraşe de provincie îndepărtate nu se opresc prea mulţi oameni, dar muzeul din Bolzano e plin de vizitatori pe tot parcursul anului, iar magazinul de suveniruri face un comerţ înfloritor cu suveniruri cu Ötzi. Vizitatorii stau la coadă ca să îl studieze printr-o fereastră mică. Stă întins pe spate, dezbrăcat, pe o lespede de sticlă. Pielea lui maronie sclipeşte din cauza vaporilor cu rol conservant cu care este stropit în permanenţă. De fapt, nu există nimic distinctiv la Ötzi. Este o fiinţă umană complet normală, chiar dacă una neobişnuit de bătrînă şi de bine conservată. Ceea ce este extraordinar sînt numeroasele lui bunuri. Ele sînt echivalentul material al călătoriei în timp.

Ötzi avea multe lucruri – încălţări, haine, două recipiente din coajă de mesteacăn, teacă pentru cuţit, topor, băţ de arc, tolbă şi săgeţi, diverse unelte mici, nişte fructe de pădure, o bucată de carne de capră de munte şi două cocoloaşe sferice de ciuperci de mesteacăn, fiecare de mărimea unei nuci mari şi legată atent cu tendoane. Unul dintre recipiente conţinea tăciuni aprinşi înveliţi în frunze de arţar, pentru a face focul. Această diversitate de obiecte personale era unică. Unele articole erau, aşa-zicînd, cu adevărat unice prin faptul că nu fuseseră imaginate vreodată, cu atît mai puţin văzute. Ciuperca de mesteacăn reprezenta, mai ales, un mister

deoarece era în mod evident preţuită, dar nu se ştie ca ea să fie bună la ceva.

Echipamentul lui includea 18 tipuri diferite de lemn – o diversitate remarcabilă. Cea mai surprinzătoare unealtă era toporul. Avea lamă de aramă şi aparţinea tipului cunoscut drept topor Remedello, după un loc din Italia unde fusese găsit primul exemplar. Dar toporul lui Ötzi era cu sute de ani mai vechi decît cel mai vechi topor Remedello. „Era”, potrivit unui observator, „ca şi cum mormîntul unui războinic medieval ar fi dat la iveală o puşcă modernă”. Toporul a schimbat periodizarea Epocii Aramei din Europa cu nu mai puţin de 1.000 de ani.

Dar adevărata revelaţie şi emoţie o reprezentau hainele. Înainte de Ötzi nu aveam nici o idee – sau, pentru a fi mai precişi, aveam doar idei – despre cum se îmbrăcau oamenii din Epoca Pietrei. Materialele care supravieţuiseră erau doar fragmente. Aici avem o ţinută completă din piei şi blănuri de la o varietate impresionantă de animale – cerb, urs, capră de munte, capră şi vită. De asemenea, avea asupra lui un dreptunghi din iarbă împletită lung de un metru. Acesta putea să fi fost un fel de pelerină de ploaie, dar putea să fi fost la fel de bine şi saltea de dormit. Din nou, nimic asemănător nu mai fusese văzut sau imaginat.

Ötzi purta jambiere de blană prinse cu benzi din piele de o curea legată în talie, care le făcea să semene în mod straniu – aproape comic – cu acel tip de ciorapi de nailon cu jartiere pe care frumuseţile de la Hollywood le purtau în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Nimeni nu prevăzuse nici pe departe o astfel de ţinută. Purta o bucată de piele de capră în jurul coapselor şi o căciulă din blană de urs brun – probabil un fel de trofeu de vînătoare. Trebuie să fi fost foarte călduroasă şi elegantă. Restul echipamentului său era făcut mai ales din piele şi blană de cerb.

Foarte puţine articole proveneau de la animale domestice, contrar aşteptărilor.

Cea mai mare surpriză au fost cizmele. Arătau de-a dreptul ca două cuiburi de pasăre aşezate pe tălpici din piele întărită de urs şi păreau dezamăgitor de prost concepute şi insuficiente. Intrigat, un expert ceh în anatomia piciorului şi pantofi pe nume Václav Patek a creat cu atenţie o copie a perechii, folosind exact acelaşi design şi aceleaşi materiale, apoi le-a testat într-o plimbare pe munte. Erau, a relatat el cu anumită uluire, „mai confortabile şi mai eficiente” decît orice ghete moderne pe care le purtase el vreodată. Priza pe piatra alunecoasă era mai bună decît a cauciucului modern şi era aproape imposibil să faci băşici în ele. Erau, mai presus de orice, extrem de eficiente împotriva frigului.

În ciuda tuturor investigaţiilor medico-legale, au trecut zece ani pînă cînd cineva a observat că în umărul stîng al lui Ötzi era înfipt un vîrf de săgeată. O examinare mai atentă a arătat că hainele şi armele lui erau stropite cu sîngele a patru alţi oameni. S-a dovedit că Ötzi fusese ucis într-o confruntare violentă. De ce l-au fugărit urmăritorii lui pe un munte înalt este o întrebare la care nu e uşor de răspuns, nici măcar speculativ. Şi mai misterios este motivul pentru care ucigaşii lui nu i-au luat bunurile. Articolele personale ale lui Ötzi, în special toporul, erau cu adevărat valoroase. Şi totuşi, după ce în mod evident l-au urmărit o distanţă lungă şi s-au angajat într-o luptă de aproape deosebit de sîngeroasă cu el – e clar că este nevoie de foarte multe lovituri pentru a face patru oameni să sîngereze –, aceştia l-au lăsat unde căzuse, fără să se atingă de bunurile lui. Desigur, e un noroc pentru noi că au procedat astfel, deoarece obiectele lui personale oferă răspunsuri la tot felul de întrebări altfel imposibil de rezolvat, cu excepţia celei care pare menită să ne chinuie

pentru totdeauna de acum înainte – şi anume, ce se întîmpla oare acolo sus?

Sîntem în camera de toaletă[1] – sau, cel puţin, ceea ce se numea cameră de toaletă în planurile originale ale lui Edward Tull. Una dintre numeroasele curiozităţi arhitectonice ale lui Tull este că nu a asigurat un acces direct între camera de toaletă şi dormitorul domnului Marsham de alături; în schimb, ambele duc, separat, spre coridorul de la etaj. Aşadar, pentru a-şi schimba hainele, domnul Marsham ar fi trebuit să iasă din dormitor, să parcurgă cîţiva paşi pînă la camera de toaletă – o modalitate destul de ciudată de a proceda, dacă ne amintim că la doar cîţiva paşi distanţă era „Dormitorul servitoarelor”, cu alte cuvinte, al domnişoarei Worm, loiala celibatară. Un astfel de aranjament ar fi garantat aproape sigur întîlniri ocazionale, ceea ce, putem presupune, ar fi fost stînjenitor. Dar poate că totuşi nu. O ciudăţenie în sine e cît de comod de apropiate erau dormitoarele lor, ţinînd cont de cît de riguroasă era delimitarea domeniilor în timpul zilei. Este, fără îndoială, o gospodărie greu de înţeles.

În orice caz, domnul Marsham pare să se fi răzgîndit, deoarece în casă, aşa cum a fost ea construită, camera de toaletă şi dormitorul sînt, de fapt, legate. Camera de toaletă este acum, şi probabil a fost mare parte a secolului, o baie. Dar încă ne mai îmbrăcăm uneori acolo, ceea ce este foarte potrivit, deoarece lunga şi cu adevărat misterioasa istorie a îmbrăcatului este subiectul căruia i-a venit rîndul să îl discutăm aici.

De cînd se îmbracă oamenii este o întrebare la care nu e deloc uşor de răspuns. Tot ce se poate spune este că în urmă cu aproximativ 40.000 de ani, după o perioadă extrem de lungă în care oamenii nu au făcut aproape

nimic în afară de a procrea şi a supravieţui, au apărut din beznă oamenii cu creier mare şi comportament modern cunoscuţi de obicei drept Cro-Magnon (după o peşteră din regiunea Dordogne, din Franţa, unde au fost descoperiţi prima oară) şi că printre aceşti oameni noi a existat o minte ingenioasă care a venit cu una dintre cele mai mari şi mai subestimate invenţii din istorie: firul de aţă. Aţa este minunat de elementară. Constă pur şi simplu din două fibre puse una lîngă alta şi răsucite împreună. Aceasta realizează două lucruri: creează o coardă puternică şi permite alcătuirea unor corzi lungi din fibre scurte. Imaginaţi-vă unde am fi fără aţă. Nu ar exista nici pînză, nici haine, nici aţă de undiţă, năvod, capcană cu laţ, funie, curea, frînghie de legat vitele, catapultă, arc cu săgeţi şi mii de alte lucruri utile. Elizabeth Wayland Barber, istoric al textilelor, nu exagera deloc cînd o numea „arma care a permis rasei umane să cucerească pămîntul”.

În mod tradiţional, cele mai răspîndite două fibre au fost inul şi cînepa. Inul era popular deoarece planta de in este înaltă – de pînă la 1,20 metri – şi creşte rapid. Inul poate fi semănat într-o lună şi recoltat luna următoare. Dezavantajul e că prepararea lui este dificilă şi solicitantă. Aproximativ 20 de acţiuni diferite sînt necesare pentru a separa fibrele de tulpinile lor lemnoase şi a le înmuia suficient prin rotire. Aceste acţiuni au nume ezoterice precum meliţat, topit, bătut şi dărăcit, dar, practic, ele implică lovirea, decojirea, înmuierea şi separarea prin alte mijloace a fibrei flexibile din interior, numită şi filament, de tulpina ei lemnoasă.

Rezultatul tuturor acestor eforturi era o ţesătură solidă şi adaptabilă: pînza de in. Deşi avem tendinţa de a ne gîndi la pînza de in ca fiind albă ca zăpada, nuanţa ei naturală este maro. Ca să se albească, trebuie să fie decolorată la soare, un proces lent care poate dura multe luni. Materialul de calitate mai slabă era lăsat nealbit şi transformat în pînză groasă sau

pînză de sac. Principalul dezavantaj al pînzei de in e că nu suportă bine vopsitul, astfel că nu există multe modalităţi de a face din el un material incitant.

Cînepa era, în linii mari, similară cu inul, dar mai grosieră şi nu la fel de confortabil de purtat, astfel încît era de obicei folosită pentru obiecte precum frînghiile şi velele. Are însă avantajul compensator considerabil că o putem fuma pentru a ne ameţi, fapt despre care Barber crede că ar explica prevalenţa şi răspîndirea ei rapidă în vechime. Ca s-o spunem pe şleau, oamenilor din vechime le plăcea foarte, foarte mult cînepa şi o cultivau mai mult decît le trebuia pentru frînghii şi vele.

Dar principalul material folosit pentru haine în Evul Mediu era lîna, mult mai călduroasă şi mai rezistentă decît cînepa. Însă fibrele de lînă sînt scurte şi trebuie să fi fost dificil de lucrat, mai ales ţinînd cont că oile de pe timpuri erau fiinţe surprinzător de puţin lînoase. Lîna lor, de fapt, era la început un substrat pufos aflat sub şuviţe de păr încîlcit. Pentru a transforma oile în mormanele de lînă pe care le cunoaştem şi le preţuim astăzi a fost nevoie de secole de selecţie atentă. Mai mult, la început lîna nu era tunsă, ci smulsă dureros. Nu e de mirare că oile sînt atît de sperioase atunci cînd au oameni prin preajmă.

Chiar şi atunci cînd oamenii medievali ajungeau să aibă în faţă o grămadă de lînă, munca lor de fapt abia începea. Pentru a o transforma în ţesătură era nevoie de spălare, pieptănare, cardare, dărăcire, urzire, încleiere şi împîslire, printre multe alte procese. Împîslirea consta în baterea şi băgarea la apă a ţesăturii; încleierea presupunea aplicarea unui verniu. Pieptănarea fibrelor pentru a le netezi crea o ţesătură rezistentă, dar relativ rigidă: un camgarn. Pentru a înmuia lîna erau folosiţi piepteni de cardare care făceau fibrele mai înfoiate. Uneori, în amestec se punea

păr de nevăstuică, hermelină sau alte animale, pentru a face ţesătura finită mai lucioasă.

A patra ţesătură principală era mătasea, un lux rar care valora, la propriu, greutatea sa în aur. Descrierile infracţionalităţii din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea se opresc aproape întotdeauna asupra modului în care infractorii erau închişi sau deportaţi în Australia pentru furtul unei batiste, al unui pachet de dantelă sau al unui alt fleac aparent, dar, de fapt, acestea erau adesea articole de mare valoare. O pereche de ciorapi de mătase costa 5 lire, iar un pachet de dantelă putea ajunge la 20 de lire – suficient pentru a trăi ani de zile şi o pierdere extrem de serioasă pentru orice proprietar de magazin. O mantie de mătase costa 50 de lire – cu mult peste mijloacele tuturor în afara nobilimii celei mai înalte. Cei mai mulţi dintre posesorii de mătase o aveau sub formă de panglici şi alte obiecte decorative. Chinezii păzeau cu ferocitate secretele producerii mătăsii; pedeapsa pentru exportarea unei singure seminţe de dud era executarea. Cel puţin în ceea ce priveşte nordul Europei, nu ar fi trebuit să-şi facă atîtea griji, deoarece duzii erau prea sensibili la îngheţ ca să le meargă bine acolo. Marea Britanie a încercat din greu timp de 100 de ani să producă mătase şi uneori a obţinut rezultate bune, dar în cele din urmă nu a putut compensa dezavantajul iernilor grele periodice.

Cu aceste cîteva materiale şi unele elemente decorative precum penele sau blana de hermină, oamenii reuşeau să creeze costume minunate – în asemenea măsură încît în secolul al XIV-lea conducătorii au considerat necesar să introducă ceea ce este cunoscut drept legile somptuare, prin care se limita ce anume puteau purta oamenii. Legile somptuare stipulau cu o precizie fantastică ce materiale şi ce culori ale ţesăturii putea purta o persoană. Pe vremea lui Shakespeare, o persoană cu un venit de 20 de lire pe an îşi putea permite să poarte un pieptar din satin, dar nu şi o mantie

din satin, în timp ce o persoană care cîştiga 100 de lire pe an nu avea nici o restricţie la satin, dar putea purta catifea doar sub formă de pieptar şi doar dacă aceasta nu era purpurie sau albastră – culori rezervate oamenilor cu statut şi mai înalt. Existau restricţii şi în ce priveşte cantitatea de stofă care se putea folosi pentru un anumit articol de îmbrăcăminte, dacă acesta putea fi purtat plisat sau drept şi aşa mai departe. Atunci cînd Shakespeare şi colegii lui actori au intrat sub patronajul regelui Iacob I, în 1603, unul dintre beneficii era că primeau şi aveau voie să poarte 1,3 metri de stofă stacojie – o onoare considerabilă pentru cineva care avea o profesie atît de îndoielnică precum actoria.

Legile somptuare au fost adoptate în parte pentru a-i menţine pe oameni în interiorul clasei lor, dar în parte şi pentru binele industriei naţionale, de vreme ce ele erau adesea formulate pentru a scădea importul de materiale străine. Din acelaşi motiv, o vreme a existat o Lege a Bonetelor, menită să îi ajute pe producătorii naţionali de bonete să traverseze o perioadă de criză, care le cerea oamenilor să poarte bonete în loc de căciuli. Din motive obscure, puritanii nu puteau suporta legea şi erau adesea amendaţi pentru sfidarea ei. Dar, în ansamblu, legile somptuare nu au fost aplicate foarte strict. Diverse restricţii vestimentare au fost înscrise în legi din 1337, 1363, 1463, 1483, 1510, 1533 şi 1554, dar documentele arată că ele nu au fost niciodată riguros aplicate. Au fost abrogate complet în 1604.

Pentru orice om înclinat spre raţiune, moda este adesea aproape imposibil de înţeles. De-a lungul multor perioade ale istoriei – probabil al celor mai multe – ar putea părea că scopul modei a fost să îi facă pe oameni să pară cît mai ridicoli. Dacă îi putea face să se simtă şi cît mai puţin confortabil, triumful era cu atît mai mare.

Să te îmbraci cît mai puţin practic era un mod de a arăta că nu erai nevoit să depui efort fizic. De-a lungul istoriei, în multe culturi, acest lucru a fost, în general, mult mai important decît confortul. În secolul al XVI-lea, ca să luăm doar un exemplu, a ajuns la modă scrobeala. Rezultatul a fost magnificul guler încreţit. Gulerele cu adevărat enorme făceau mîncatul aproape imposibil şi au impus crearea unor linguri speciale cu mîner lung, pentru ca mesenii să poată duce mîncarea la gură. Dar pentru mulţi experienţa trebuie să fi presupus un picurat exasperant şi o senzaţie generală de foame în timpul meselor.

Pînă şi cele mai simple lucruri erau caracterizate de o splendidă lipsă de sens. Atunci cînd au apărut nasturii, în jurul anului 1650, oamenii nu se mai săturau de ei şi îi plasau într-o abundenţă decorativă pe spatele, gulerul şi mînecile hainelor, unde de fapt nu făceau nimic. O relicvă a lor este rîndul scurt de nasturi fără sens care încă mai sînt plasaţi în partea de jos a mînecilor sacoului, lîngă manşetă. Aceştia au fost dintotdeauna pur decorativi, neavînd niciodată vreun rost, şi totuşi, după 350 de ani, îi punem acolo în continuare ca şi cum ar constitui cea mai serioasă necesitate.

Poate că cel mai iraţional act de modă a fost obiceiul masculin de a purta perucă, ce a durat 150 de ani. Samuel Pepys era, ca în privinţa atît de multor lucruri, în avangardă, consemnînd cu o anumită nelinişte achizionarea unei peruci în 1663, cînd acestea nu erau încă un lucru obişnuit. Era o asemenea noutate, încît se temea că oamenii vor rîde de el la biserică şi a fost foarte uşurat, şi puţin mîndru, să constate că nu au făcut-o. De asemenea, îşi făcea griji, pe bună dreptate, că părul perucilor ar putea proveni de la victimele ciumei. Probabil că nimic nu spune mai multe despre puterea modei decît faptul că Pepys a continuat să poarte peruci chiar cînd se întreba dacă acestea l-ar putea ucide.

Perucile puteau fi făcute din aproape orice – păr uman, păr de cal, fibre de bumbac, păr de capră, mătase. Un fabricant făcea reclamă unui model realizat din sîrmă subţire. Existau multe stiluri – umflate, tapate, de campanie, argintii, Ramillies, conopidă, cu fundă maro, tapate cu vîrf şi altele, toate denotînd anumite diferenţe cruciale de lungime a pletelor şi elasticitate a cîrlionţilor. O perucă completă costa 50 de lire, iar perucile erau atît de valoroase, încît adesea erau lăsate moştenire. Cu cît mai substanţială era peruca, cu atît mai înaltă era treapta socială pe care te situai. Perucile erau, de asemenea, unul dintre primele lucruri pe care le furau hoţii. Ridicolul celor supradimensionate nu a scăpat umoriştilor. În *The Relapse*, Vanbrugh îl pune pe unul dintre personajele sale, un peruchier, să se laude cu o perucă „atît de lungă şi de plină de păr, încît ţi-ar putea servi drept căciulă şi mantie pentru orice vreme".

Toate perucile produceau mîncărimi şi erau incofortabile şi călduroase, mai ales vara. Pentru a le face mai uşor de suportat, mulţi bărbaţi se rădeau pe cap, astfel că am fi surprinşi dacă i-am vedea pe mulţi dintre cei celebri în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea aşa cum îi vedeau soţiile lor la prima oră a dimineţii. Era o situaţie bizară. Timp de un secol şi jumătate, bărbaţii s-au descotorosit de propriul lor păr, care era absolut confortabil, şi şi-au acoperit în schimb capetele cu ceva străin şi *in*confortabil. Foarte adesea, chiar propriul lor păr era transformat în perucă. Oamenii care nu îşi puteau permite o perucă încercau să-şi facă părul să *arate* ca o perucă.

Perucile erau greu de întreţinut. Aproximativ o dată pe săptămînă ele trebuiau trimise la remodelat buclele pe bigudiuri încălzite şi, eventual, pentru a fi coapte în cuptor. Începînd de prin anul 1700, din motive care nu aveau nimic de-a face cu bunul-simţ sau cu simţul practic, a devenit

necesar să îţi aşterni zilnic pe cap o ninsoare de pudră albă. Principalul agent de pudrare era făina obişnuită. Atunci cînd recolta de grîu a fost proastă în Franţa anilor 1770, au izbucnit pretutindeni răscoale după ce oamenii şi-au dat seama că rezervele scăzute de făină nu erau coapte pentru a se face pîine, ci erau folosite pentru pudrarea capetelor privilegiate ale aristocraţilor. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, pudra pentru păr era frecvent colorată – albastrul şi rozul erau deosebit de populare – şi, de asemenea, parfumată.

Pudrarea se putea face în timp ce peruca era aşezată pe un suport de lemn, dar exista un larg consens că maximul de eleganţă se obţinea prin pudrarea perucii după era pusă pe cap. Această procedură impunea ca proprietarul să îşi pună peruca, să îşi acopere umerii şi partea de sus a corpului cu o pînză şi să îşi bage capul într-o pîlnie de carton (pentru a evita sufocarea) în timp ce servitorul sau „frizerul” înarmat cu foale distribuia nori de pudră deasupra capului său. Cîţiva oameni mai pretenţioşi au mers şi mai departe. Un oarecare prinţ Raunitz angajase patru valeţi care pulverizau patru nori de pudră, fiecare avînd altă culoare, prin care prinţul defila elegant pentru a obţine exact efectul dorit. Aflînd asta, lordul Effingham a angajat cinci frizeri francezi doar ca să aibă grijă de părul său; lordul Scarborough a angajat şase.

Apoi, brusc, perucile s-au demodat. Disperaţi, peruchierii i-au cerut regelui George al III-lea să facă obligatorie purtarea perucii de către bărbaţi, dar regele a refuzat. La începutul secolului al XIX-lea nimeni nu le mai voia, iar perucile au devenit cîrpe de praf. Astăzi ele mai supravieţuiesc doar în anumite tribunale din Marea Britanie şi Commonwealth. Perucile judiciare din prezent sînt făcute din păr de cal şi mi se spune că ar costa în jur de 600 de lire. Pentru a evita aspectul de produs nou – despre care mulţi avocaţi se tem că ar sugera lipsa de

experienţă –, perucile noi sînt de obicei înmuiate în ceai, pentru a li se da un aspect învechit adecvat.

Între timp, femeile au dus purtarea perucii la un alt nivel, la propriu – înălţîndu-şi părul pe un schelet de sîrmă. Amestecînd lînă unsă cu grăsime şi păr de cal cu propriul lor păr, se puteau atinge înălţimi cu adevărat monumentale. Perucile feminine se înălţau uneori pînă la 75 de centimetri, făcînd ca o purtătoare obişnuită să aibă 2,25 metri. Cînd se duceau la întîlniri, femeile trebuiau adesea să stea aşezate pe podeaua trăsurilor sau să călătorească cu capul scos pe fereastră. Cel puţin două decese au fost atribuite faptului că părul femeilor luase foc după ce atinsese un candelabru.

Părul femeilor a devenit atît de complicat, încît a generat un întreg vocabular nou, şi atît de ornamentat, încît anumite bucle sau porţiuni de bucle aveau nume – *frivolité*, *des migraines*, *l'insurgent*, *monte lŕ haut*, *sorti*, *frelange*, *flandon*, *burgoigne*, *choux*, *crouche*, *berger*, *confident* şi multe altele. Din cauza volumului de muncă necesar, nu era neobişnuit ca femeile să îşi lase părul neatins luni în şir, adăugînd doar din cînd în cînd puţină pastă pentru a ţine totul la un loc, bine cimentat. Multe dormeau cu gîtul pe blocuri speciale de lemn pentru a-şi ţine coafurile la înălţime, neatinse. O consecinţă a lipsei spălatului era că părul lor roia adesea de insecte, în special gărgăriţe. Se spune că o femeie a avortat atunci cînd a descoperit că la etajul ei superior îşi făcuseră cuib şoareci.

Apogeul coafurilor impozante ale femeilor a fost anii 1790, cînd bărbaţii renunţau deja la peruci. În general, perucile femeilor erau împodobite cu panglici şi pene, dar uneori cu obiecte mai elaborate. În istoria vanităţii scrisă de el însuşi, John Woodforde menţionează o femeie care avea macheta unui vas complet, cu vele şi tun, ce plutea pe valurile coafurii ei, ca şi cum ar fi protejat-o de invazii.

În aceeaşi perioadă, a devenit la modă să porţi aluniţe false, cunoscute drept *mouches*[2]. Treptat, aceşti mici plasturi artificiali au început să prindă forme, de exemplu stea sau semilună, fiind purtaţi pe faţă, gît şi umeri. Este amintită o doamnă care afişa o trăsură şi şase cai galopînd pe obrajii ei. La apogeul acestei mode, oamenii purtau o supraabundenţă de *mouches*, pînă cînd trebuie să fi arătat ca şi cum ar fi fost plini de muşte. Plasturii erau purtaţi atît de femei, cît şi de bărbaţi şi se spunea că reflectau înclinaţiile politice ale persoanei în funcţie de cum erau purtaţi, pe obrazul drept (whig) sau stîng (tory). În mod similar, o inimă pe obrazul drept semnala faptul că purtătorul era căsătorit, iar pe cel stîng – că el sau ea era logodit(ă). Aluniţele au devenit atît de complicate şi de variate, încît au generat şi un întreg vocabular, astfel că o aluniţă pe bărbie era cunoscută drept o *silencieuse*, una pe nas era numită *l'impudente* sau *l'effrontée*, una în mijlocul frunţii era *majestueuse* şi tot aşa, pe întreg chipul. În anii 1780, demonstrînd că ridicolul creativ chiar nu cunoştea limite, a devenit pentru scurt timp la modă purtarea unor sprîncene false făcute din blană de şoarece.

Cel puţin, plasturii nu erau toxici şi au fost timp de secole aproape singurul articol de înfrumuseţare care nu era astfel. În Anglia a existat o îndelungată tradiţie a autootrăvirii în numele frumuseţii. Pupilele puteau fi dilatate atrăgător cu cîteva picături de beladonă. Cea mai periculoasă dintre toate era ceruza, o pastă făcută din alb de plumb şi cunoscută în mod curent drept „vopsea”. Ceruza era foarte populară. Femeile cu cicatrici de variolă şi-o aplicau ca un fel de mortar, pentru a umple găurile, dar chiar şi multe femei lipsite de defecte o foloseau pentru a obţine o minunată paloare fantomatică. Ceruza a rămas populară o perioadă remarcabil de lungă. Prima referire la ea ca articol cosmetic apare în 1519, cînd a fost consemnat faptul că femeile din lumea bună „îşi

vopsesc faţa, gîtul şi sînii cu ceruză”, iar în 1754 un periodic, *Connoisseur*, încă se mai minuna că „fiecare doamnă pe care o întîlneşti este mînjită cu alifie de ceruză şi ipsos”. Ceruza avea trei dezavantaje principale: se crăpa atunci cînd purtătoarea zîmbea sau se strîmba, după cîteva ore devenea gri şi, dacă era folosită suficient de mult timp, putea şi să ucidă. În cel mai bun caz, putea să cauzeze umflarea dureroasă a ochilor şi căderea dinţilor. Se spune că cel puţin două frumuseţi celebre, curtezana Kitty Fisher şi mondena Maria Gunning, contesă de Coventry, au murit prin otrăvire cu ceruză, ambele la mai puţin de 30 de ani, dar nimeni nu are cum să ghicească cîţi au fost cei cărora li s-a scurtat viaţa sau li s-a zdruncinat constituţia din cauza pasiunii pentru ceruză.

Poţiunile toxice erau de asemenea populare. Mult după începutul secolului al XIX-lea, multe femei consumau încă un amestec numit Soluţia lui Fowler, care de fapt era doar arsenic diluat, pentru a-şi îmbunătăţi aspectul tenului. Soţia lui Dante Gabriel Rossetti, Elizabeth Siddal (cunoscută mai ales ca model al Ofeliei înecate din tabloul lui John Everett Millais), a fost o adeptă devotată a amestecului, care aproape sigur a contribuit la moartea sa timpurie, în 1862[3]*.

Şi bărbaţii purtau machiaj, iar pentru aproximativ un secol au avut tendinţa de a afişa o efeminare şocantă, uneori în cele mai neaşteptate circumstanţe. Fratele lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Orléans, „în ciuda faptului că era unul dintre cei mai celebri sodomiţi din istorie”, în formularea uimitor de directă a lui Nancy Mitford, era un soldat curajos, dar neortodox. Sosea pe cîmpul de luptă „vopsit, pudrat, cu genele lipite unele de altele, plin de panglici şi diamante”, scrie Mitford în *The Sun King*. „Nu purta niciodată pălărie, de teamă să nu îi turtească peruca. Odată intrat în acţiune, era curajos ca un leu, înspăimîntat doar de efectul pe care l-ar fi putut avea soarele sau praful asupra tenului său.” Şi

femeile, şi bărbaţii îşi împodobeau părul cu pene şi îşi legau panglici de fiecare buclă săltăreaţă. Unii bărbaţi au început să poarte pantofi cu toc – nu pantofi cu platformă greoi, ci pantofi cu toc subţire şi ascuţit, de pînă la 15 centrimetri înălţime – şi manşoane de blană în care îşi încălzeau mîinile. Unii purtau umbrelă vara. Aproape toţi se scăldau în parfum. Au devenit cunoscuţi drept macaroane, după un fel de mîncare întîlnit prima oară în călătoriile din Italia.

Prin urmare, e curios că oamenii care, de fapt, au impus anumite limite acestor obiceiuri – anume tribul vestimentar rival al dandy-ilor – au ajuns să fie asociaţi în conştiinţa populară cu excesele vestimentare. Nimic nu poate fi mai fals în materie de vestimentaţie masculină, iar chintesenţa acestei splendori reţinute a fost George „Beau" Brummell, care a trăit între 1778 şi 1840. Brummell nu a fost bogat, talentat sau înzestrat cu inteligenţă. Doar se îmbrăca mai bine decît oricine altcineva dinaintea sa. Nu mai pitoresc sau mai extravagant, ci pur şi simplu mai îngrijit.

Brummell s-a născut în circumstanţe destul de privilegiate în Downing Street, tatăl său fiind lordul North, un consilier respectat al prim-ministrului. Brummell a urmat cursuri la Eton şi, pentru scurt timp, la Oxford, apoi s-a angajat în armată, în regimentul prinţului de Wales, regimentul 10 husari. Dacă avea vreo aptitudine pentru comandă în luptă, nu şi-a testat-o niciodată; funcţia sa era, practic, de a arăta bine în uniformă şi de a acţiona ca un fel de însoţitor şi asistent al prinţului la reuniunile formale. În consecinţă, el şi prinţul au devenit prieteni apropiaţi.

Brummell locuia în Mayfair şi, timp de cîţiva ani, în casa lui s-a desfăşurat unul dintre cele mai neverosimile ritualuri din istoria Londrei – o procesiune de bărbaţi adulţi de rang foarte înalt care soseau în fiecare

după-amiază ca să îl privească cum se îmbracă. Printre cei care asistau regulat se numărau prinţul de Wales, trei duci, un marchiz, doi conţi şi dramaturgul Richard Brinsley Sheridan. Aceştia stăteau şi priveau într-o tăcere respectuoasă cum Brummell îşi începea procesul zilnic de ferchezuire printr-o îmbăiere. În general, era considerat un lucru uimitor să faci baie în fiecare zi – „şi cu întreg trupul”, după cum adăuga un martor, cu o uluire suplimentară. Mai mult, făcea baie în apă *fierbinte*. Uneori adăuga lapte, ceea ce a generat o modă în sine, deşi nu cu totul fericită. Cînd s-a aflat că sfrijitul şi avarul marchiz de Queensberry, care locuia în apropiere, avea şi el obiceiul de a face băi în lapte, vînzările de lapte din cartier s-au prăbuşit, deoarece se zvonea că acesta revindea laptele după ce se cufundase în el cu pielea lui aspră şi decrepită.

Îmbrăcămintea dandy-ilor era reţinută într-un mod studiat. Hainele lui Brummell se limitau aproape în întregime la trei culori simple: alb, galben-închis şi negru albăstrui. Ceea ce îi distingea pe dandy nu era bogăţia penajului lor, ci grija cu care îşi compuneau ţinuta. Totul era să obţină linia perfectă. Petreceau ore întregi asigurîndu-se că fiecare dungă şi pliu erau perfecte, imposibil de îndreptat. Un vizitator care sosise acasă la Brummell şi văzuse podeaua plină de eşarfe l-a întrebat odată pe Robinson, mult încercatul valet al acestuia, ce se întîmpla. „Acestea”, a oftat Robinson, „sînt eşecurile noastre”. Dandy-i se îmbrăcau şi se reîmbrăcau la nesfîrşit. Într-o zi obişnuită purtau cel puţin trei cămăşi şi două perechi de pantaloni, patru sau cinci cravate, două veste, mai multe perechi de ciorapi şi un mic teanc de batiste.

O parte a modei era dictată de corpolenţa crescîndă a prinţului de Wales (sau „prinţul de Whales”[4], cum i se spunea zeflemitor pe la spate). În momentul în care a împlinit 30 de ani, prinţul atinsese dimensiuni atît de mari, încît trebuia să fie strîns puternic într-un corset – „o Bastilie din

balene”, ca să folosim cuvintele cuiva căruia i se îngăduise să-l vadă – pe care însoţitorii lui îl numeau plini de tact „cureaua”. Întregul procedeu împingea grăsimea părţii de sus a corpului său spre gît, ca pasta de dinţi care iese din tub, astfel încît gulerele foarte înalte la modă la vremea respectivă erau un fel de minicorset suplimentar, menit să ascundă abundenţa de guşi şi faldurile flasce ale gîtului.

Articolul vestimentar prin care dandy-i ieşeau în evidenţă, la propriu, erau pantalonii. Aceştia erau adesea cît se poate de mulaţi şi revelatori, mai ales că erau purtaţi fără lenjerie de corp. După seara în care îl văzuse pe contele d’Orsay, Jane Carlyle nota în jurnalul ei, poate cam emoţionată, că pantalonii contelui erau „de culoarea pielii şi strînşi ca o mănuşă”. Acest stil se baza pe pantalonii de călărie ai regimentului lui Brummell. Hainele erau croite cu o coadă la spate, dar în faţă erau decupate astfel încît să încadreze perfect bazinul. Era pentru prima oară în istorie cînd vestimentaţia bărbaţilor era concepută intenţionat astfel încît să fie mai sexy decît cea a doamnelor.

Se pare că Brummell ar fi putut avea aproape orice doamnă pe care ar fi dorit-o şi, de asemenea, mulţi bărbaţi, dar dacă acest lucru s-a întîmplat sau nu este incitant de incert. Pe baza probelor, se pare că Brummell era asexual; nu cunoaştem nici o relaţie, cu un bărbat sau cu o femeie, în care să se fi implicat şi care să fi presupus un alt tip de contact decît cel dintre aure. În mod curios pentru un bărbat renumit pentru aspectul său, nu ştim cum arăta. Există patru reprezentări cunoscute ale sale, dar ele sînt surprinzător de diferite una de cealaltă, astfel încît e imposibil de spus care dintre acestea este cu adevărat cea mai fidelă, dacă nu cumva toate sînt greşite.

Căderea în dizgraţie a lui Brummell a fost bruscă şi ireversibilă. El şi prinţul de Wales s-au certat şi au încetat să-şi mai vorbească. La un

eveniment social, prinţul l-a ignorat ostentativ pe Brummell, vorbind în schimb cu însoţitorul acestuia. În timp ce prinţul se îndepărta, Brummell s-a întors spre însoţitorul său şi a făcut una dintre cele mai nechibzuite remarci celebre din istoria socială. „Cine-i prietenul tău gras?”, a întrebat el.

O astfel de insultă însemna sinuciderea socială. La puţin timp după aceea, Brummell a fost copleşit de datorii şi a fugit în Franţa. Şi-a petrecut ultimele două decenii şi jumătate din viaţă trăind în sărăcie, în mare parte în Calais, cuprins treptat de demenţă, dar arătînd întotdeauna senzaţional, în stilul său reţinut şi îngrijit.

II

Pe cînd Beau Brummell domina scena vestimentară din Londra şi nu numai, o altă ţesătură începea să transforme lumea, şi mai ales lumea manufacturilor: bumbacul. Cu greu am putea supraestima locul acestuia în istorie.

Bumbacul este acum un material atît de banal, încît uităm că odată a fost extrem de preţios – mai valoros decît mătasea. Apoi, în secolul al XVII-lea, Compania Indiilor de Est a început să importe pînză de bumbac brută din India (din oraşul Calicut) şi, dintr-odată, bumbacul a devenit accesibil. Pînza de bumbac brută desemna pe atunci cretoane, museline, percaluri şi alte ţesături viu colorate, care provocau o inimaginabilă încîntare în rîndul consumatorilor occidentali, deoarece erau lejere şi uşor de spălat, iar culorile nu ieşeau. Cu toate că şi în Egipt se cultiva bumbac, India domina comerţul, după cum ne amintesc nenumăratele cuvinte intrate în limba engleză prin intermediul comerţului: *khaki* (kaki),

dungarees (stambă), *gingham* (pînză cadrilată), *muslin* (muselină), *pyjamas* (pijama), *shawl* (şal) şi aşa mai departe.

Abundenţa bumbacului indian îi încînta pe consumatori, dar nu şi pe producători. Neputînd să concureze cu această ţesătură-minune, lucrătorii textili europeni au cerut în mod agresiv protecţie aproape pretutindeni, şi aproape pretutindeni au primit-o. Importul de ţesături finite din bumbac a fost interzis în mare parte a Europei, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea.

Bumbacul brut putea totuşi să fie importat, ceea ce oferea un stimulent important pentru industria textilă britanică de a-l exploata. Problema consta în faptul că bumbacul era foarte dificil de tors şi de ţesut, astfel încît oamenii şi-au îndreptat atenţia spre rezolvarea acestor două probleme. Soluţia cu care au venit se numeşte Revoluţia Industrială.

Transformarea baloţilor de bumbac pufos în produse utilizabile precum cearşafurile sau blugii implică două operaţiuni fundamentale: torsul şi ţesutul. Torsul este procesul de transformare a fibrelor scurte de bumbac în mosoare lungi de fir prin adăugarea treptată de fibre şi răsucirea lor – exact procesul amintit cînd am vorbit despre aţă. Ţesutul se efectuează prin încrucişarea a două seturi de fire sau fibre în unghi drept, pentru a forma o plasă. Aparatul care face asta e războiul de ţesut. Tot ce face el este să ţină un set de fire strîns, astfel încît al doilea set să poată fi introdus prin primul, pentru a obţine o ţesătură. Setul fix de fire se numeşte urzeală. Al doilea, cel activ, se numeşte bătătură. Prin încrucişarea firelor orizontale cu cele verticale obţinem o pînză. Majoritatea materialelor de fiecare zi din gospodărie – cearşafuri, batiste şi altele asemenea – sînt încă făcute din acest tip simplu şi fundamental de ţesătură.

Torsul şi ţesutul erau industrii artizanale care asigurau subzistenţa multora. În mod tradiţional, torsul era munca femeilor, iar ţesutul, munca bărbaţilor. Însă torsul dura mult mai mult decît ţesutul, şi diferenţa a crescut şi mai mult după 1733, cînd John Kay, un tînăr din Lancashire, a inventat suveica mobilă – prima dintre inovaţiile revoluţionare de care avea nevoie această industrie. Suveica mobilă a lui Kay dubla viteza la care se putea ţese. Torcătoarele, deja incapabile să ţină pasul, rămîneau tot mai mult în urmă, astfel încît de-a lungul lanţului de aprovizionare apăreau probleme, ceea ce ducea la presiuni economice enorme pentru toţi cei implicaţi.

Potrivit versiunii tradiţionale a poveştii, torcătoarele şi ţesătorii deopotrivă au ajuns atît de furioşi pe Kay, încît i-au atacat casa, iar el a trebuit să fugă în Franţa, unde a murit sărac. Povestea este repetată chiar şi în prezent în majoritatea istoriilor, cu o „fervoare dogmatică”, ca să folosim cuvintele istoricului industriei Peter Willis, dar, de fapt, Willis insistă că nu este deloc adevărată. Kay a murit într-adevăr sărac, însă numai din cauză că nu şi-a gestionat bine viaţa. El şi-a propus să producă el însuşi maşinile şi să le închirieze proprietarilor de filaturi, dar a fixat o chirie atît de mare, încît nimeni nu voia s-o plătească. În schimb, aparatul său era piratat la scară largă, iar el şi-a cheltuit toate economiile în procese pentru a obţine despăgubiri, fără succes. În cele din urmă a plecat în Franţa, sperînd – în van – să aibă mai mult succes acolo. A mai trăit încă aproape 50 de ani după invenţia sa. Nu a fost niciodată atacat sau alungat.

Avea să mai treacă încă o generaţie pînă cînd cineva avea să găsească o soluţie la problema torsului, iar aceasta a venit dintr-o direcţie neaşteptată. În 1764, un ţesător analfabet din Lancashire pe nume James

Hargreaves a produs un dispozitiv simplu şi ingenios numit roata de tors, care făcea munca a zece torcători, prin incorporarea de fusuri multiple. Despre Hargreaves nu se ştiu prea multe, doar că s-a născut şi a crescut în Lancashire, s-a căsătorit de tînăr şi a avut 12 copii. Nu există nici o reprezentare cunoscută a sa. A fost cel mai sărac şi mai ghinionist dintre personajele importante ale începuturilor Revoluţiei Industriale. Spre deosebire de Kay, Hargreaves chiar *a avut* probleme. O gloată de localnici furioşi a venit acasă la el şi i-a incendiat 20 de roţi de tors pe jumătate terminate şi majoritatea uneltelor – o pierdere gravă, care aduce la disperare un om sărac –, astfel că, o perioadă suficient de lungă, Hargreaves a încetat să mai facă roţi de tors şi s-a apucat de contabilitate.

Maşina lui Hargreaves nu arată impresionant în ilustraţii – consta practic din zece mosoare prinse pe un cadru, cu o roată care le făcea să se învîrtă –, dar a schimbat perspectivele industriale ale Marii Britanii. În mod mai puţin fericit, a grăbit şi introducerea muncii executate de copii, deoarece copiii, mai mici şi mai agili decît adulţii, puteau să repare în timpul funcţionării firele rupte şi alte defecte asemănătoare, în cele mai inaccesibile zone ale roţii.

Înainte de invenţia sa, lucrătorii casnici torceau anual 225 de tone de bumbac în Anglia, de mînă. În 1785, graţie maşinii lui Hargreaves şi variantelor îmbunătăţite care i-au urmat, cifra a ajuns la 7.200 de tone. Însă Hargreaves nu a beneficiat de prosperitatea adusă de maşina sa, în mare parte din cauza maşinaţiunilor lui Richard Arkwright, cel mai puţin agreabil şi inventiv, dar cel mai de succes dintre toate personajele începuturilor Revoluţiei Industriale.

Ca şi Kay şi Hargreaves, Arkwright era din Lancashire – unde ar fi fost Revoluţia Industrială fără cei din Lancashire? – şi se născuse în 1732 în Preston, deci era cu 11 ani mai tînăr decît Hargreaves şi cu aproape 30

mai tînăr decît Kay. (Să ne amintim că Revoluţia Industrială nu a fost un eveniment apărut brusc, ci o desfăşurare graduală de progrese tehnologice înregistrate de-a lungul mai multor vieţi şi în numeroase domenii diferite.) Înainte să devină industriaş, Arkwright a fost cîrciumar, peruchier şi bărbier-felcer, specializat în extracţii dentare şi luarea de sînge în cazul celor care nu se simţeau bine. Pare să fi devenit interesat de producţia de textile datorită prieteniei cu un alt John Kay – acesta fiind un ceasornicar neînrudit cu acel John Kay care inventase suveica mobilă – şi cu ajutorul acestuia a început să adune maşinile şi componentele necesare pentru a aduce întregul proces de producţie a pînzei sub acelaşi acoperiş. Arkwright nu era un om preocupat de multe scrupule. A furat elementele roţii de tors de la Hargreaves fără ezitări sau remuşcări (ca să nu mai vorbim de plată), s-a eschivat de la contracte de afaceri şi şi-a abandonat prietenii şi partenerii de afaceri de fiecare dată cînd acest lucru părea sigur sau profitabil.

Avea un talent autentic pentru îmbunătăţiri mecanice, dar adevăratul său geniu consta în transformarea posibilităţilor în realitate. Era un organizator – de fapt, un hărţuitor – foarte, foarte abil. Cu ajutorul unei combinaţii de muncă grea, noroc, oportunism şi cruzime rece, Arkwright a construit, pentru o perioadă scurtă, dar extrem de productivă, un monopol efectiv asupra industriei bumbacului din Anglia.

Oamenii înlocuiţi de maşinile lui Arkwright nu se confruntau cu un simplu inconvenient; erau adesea aduşi la cea mai profundă disperare. În mod evident, Arkwright a prevăzut asta, deoarece prima fabrică pe care a construit-o era un fel de fortăreaţă ridicată într-un colţ izolat din Derbyshire – un ţinut deja izolat –, fortificată cu tunuri şi chiar cu 500 de lănci. A prins piaţa pe picior greşit în ceea ce priveşte producţia mecanică de pînză şi, în consecinţă, a devenit fabulos de bogat, chiar dacă nu şi

iubit sau foarte fericit. La moartea sa, în 1792, avea 5.000 de angajaţi şi o avere de jumătate de milion de lire – o sumă fabuloasă pentru orice om, dar mai ales pentru cineva care îşi petrecuse cea mai mare parte a vieţii ca peruchier şi bărbier-felcer.

De fapt, Revoluţia Industrială nu devenise încă industrială. Cel care a făcut-o astfel a fost cel mai neaşteptat dintre toate personajele centrale ale epocii sale sau din oricare altă epocă: reverendul Edmund Cartwright (1743-1823). Cartwright provenea dintr-o familie bogată şi importantă pe plan local din Nottinghamshire şi aspira să devină poet, dar a intrat în rîndul slujitorilor bisericii şi i s-a repartizat o parohie din Leicestershire. O conversaţie întîmplătoare cu un fabricant de textile l-a făcut să conceapă – absolut din senin – războiul de ţesut mecanic, în 1785. Războaiele lui Cartwright au schimbat economia lumii şi au făcut Marea Britanie cu adevărat bogată. La momentul Marii Expoziţii, în 1851, un sfert de milion de războaie de ţesut mecanice erau în funcţiune în Anglia, iar numărul lor a crescut cu o medie de 100.000 pe deceniu pînă să ajungă la vîrful de 805.000 în 1913, moment în care în întreaga lume erau în funcţiune aproape trei milioane.

Dacă Edmund Cartwright ar fi fost plătit la nivelul meritat de invenţiile lui, ar fi devenit cel mai bogat om al epocii sale – la fel de bogat ca John D. Rockefeller sau Bill Gates în epocile lor –, dar, în realitate, el nu a cîştigat absolut nimic în mod direct din invenţia lui şi chiar a intrat în datorii încercînd să-şi protejeze şi să-şi impună brevetele. În 1809, Parlamentul i-a acordat o plată globală de 10.000 de lire, aproape nimic în comparaţie cu cele 500.000 ale lui Arkwright, dar suficient pentru a-i permite să-şi trăiască ultimele zile în bunăstare. Între timp, îşi dezvoltase apetitul pentru invenţii şi a născocit maşini de fabricat frînghii şi de

pieptănat lîna, ambele de foarte mare succes, precum şi tipuri noi de tipografii, motoare cu aburi, ţigle şi cărămizi. Ultima lui invenţie, brevetată la puţin timp înaintea morţii sale în 1823, a fost o trăsură propulsată manual „care merge fără cai”, despre care cererea sa de brevet declara încrezător că ar permite ca doi bărbaţi care dădeau la manivelă constant, dar fără un efort exagerat, să parcurgă pînă la 43 de kilometri pe zi, chiar şi pe teren accidentat.

Cu războaiele de ţesut mecanice în funcţiune, industria bumbacului era pregătită să-şi ia avînt, dar filaturile aveau nevoie de mult mai mult bumbac decît puteau oferi sursele existente. Locul propice în care acesta putea fi cultivat era sudul Americii. Climatul, prea cald şi uscat pentru multe culturi, era perfect pentru bumbac. Din nefericire, singurul soi care creştea bine pe majoritatea solurilor din sud era unul dificil, cunoscut drept bumbacul cu fir scurt. Acesta era imposibil de recoltat în mod profitabil, deoarece fiecare capsulă era plină de seminţe lipicioase – un kilogram şi jumătate de seminţe pentru fiecare jumătate de kilogram de fibre de bumbac –, iar seminţele trebuiau înlăturate cu mîna, una cîte una. Separarea seminţelor de fibre era o operaţiune care implica atît de multă muncă, încît nici măcar prin munca sclavilor nu putea fi făcută economic. Costurile hrănirii şi îmbrăcării sclavilor erau mult mai mari decît cantitatea de bumbac utilizabil pe care o puteau produce chiar şi cei mai sîrguincioşi alegători.

Cel care a rezolvat problema crescuse foarte departe de plantaţii. Se numea Eli Whitney, provenea din Westborough, Massachusetts, şi, dacă toate elementele poveştii sînt adevărate (după cum vom vedea, s-ar putea să nu fie aşa), doar un noroc cu totul întîmplător a făcut ca numele lui să devină nemuritor.

Povestea, după cum este relatată de obicei, e următoarea: după absolvirea cursurilor la Yale, în 1793, Whitney a acceptat o slujbă de profesor particular la o familie din Carolina de Sud, dar la sosire a descoperit că salariul promis urma să fie înjumătăţit. Jignit, a refuzat slujba, ceea ce i-a satisfăcut onoarea, dar l-a lăsat fără bani şi la mare depărtare de casă.

În timp ce călătorea pe un vapor spre sud, întîlnise o văduvă tînără şi plină de viaţă, Catharine Greene, soţia răposatului general Nathanael Greene, un erou al revoluţiei americane. Naţiunea recunoscătoare îi dăruise lui Greene o plantaţie în Georgia, pentru susţinerea pe care acesta i-o acordase lui George Washington în cele mai grele momente ale războiului. Din nefericire, Greene, originar din New England, nu era obişnuit cu căldura georgiană, iar în prima vară petrecută acolo a murit din cauza insolaţiei. Spre văduva generalului s-a îndreptat Whitney acum.

La acest moment, doamna Greene coabita entuziast şi destul de transparent cu un alt absolvent de Yale, pe nume Phineas Miller, administratorul plantaţiei ei, şi amîndoi l-au primit cu bucurie pe Whitney în gospodăria lor. Acolo, lui Whitney i s-a prezentat problema seminţelor de bumbac. Examinînd o capsulă, el s-a gîndit imediat la o soluţie, s-a retras în atelierul plantaţiei şi a conceput un cilindru rotativ simplu care folosea cuie pentru a agăţa fibrele de bumbac în timpul rotaţiei, lăsînd seminţele în urmă. Noul său aparat era atît de eficient, încît putea să facă munca a 50 de sclavi. Whitney şi-a brevetat maşina şi s-a pregătit să devină fantastic de bogat.

Aceasta este varianta obişnuită a poveştii. Se pare însă că mare parte din ea nu este de fapt tocmai adevărată. În prezent se bănuieşte că Whitney îl cunoştea deja pe Miller – altfel legătura dintre ei prin Yale pare o coincidenţă puţin probabilă –, că, de asemenea, cunoştea

problemele cultivării bumbacului pe solul american şi că plecase spre sud, probabil la solicitarea lui Miller, ştiind că avea să încerce să inventeze o astfel de maşină. Mai mult, se pare că invenţia lui nu a fost realizată în cîteva ore pe plantaţie, ci în decursul mai multor săptămîni sau luni, într-un atelier din Westborough. Oricare ar fi fost realitatea invenţiei sale, maşina a fost într-adevăr o minune. Whitney şi Miller au încheiat un parteneriat, avînd toate aşteptările de a se îmbogăţi, dar erau oameni de afaceri complet nepricepuţi. Pentru utilizarea maşinii lor cereau o treime din întreaga recoltă – o proporţie pe care cultivatorii şi legiuitorii sudişti deopotrivă o considerau pur şi simplu rapace. Nici faptul că Whitney şi Miller erau amîndoi yankei nu le atrăgea prea multă simpatie. Încăpăţînaţi, au refuzat să-şi modifice pretenţiile, convinşi că proprietarii de plantaţii sudişti nu puteau rezista în faţa unei tehnologii atît de revoluţionare. Aveau dreptate în privinţa caracterului irezistibil al maşinii, dar n-au reuşit să înţeleagă că aceasta era uşor de copiat. Orice tîmplar putea să producă una în cîteva ore. În scurt timp, cultivatorii din întreg sudul extrăgeau bumbacul cu maşini produse de ei. Whitney şi Miller au intentat 60 de procese în Georgia şi multe altele în alte părţi, dar au găsit puţină înţelegere în tribunalele sudiste. În 1800 – la doar şapte ani de la inventarea maşinii –, Miller şi Catharine Greene erau deja într-o situaţie atît de disperată, încît au trebuit să vîndă plantaţia.

Sudul, însă, devenea foarte bogat. Bumbacul a ajuns în scurt timp cea mai comercializată marfă din lume, iar două treimi din întreaga cantitate de bumbac provenea de aici. Exporturile americane de bumbac au evoluat de la o cifră aproape nulă înaintea inventării maşinii lui Whitney la uluitoarea cantitate de 900.000 de tone la izbucnirea Războiului Civil. La apogeu, Marea Britanie prelua 84% din total.

Înaintea bumbacului, sclavia intrase în declin, dar acum exista o mare nevoie de forţă de muncă, deoarece culegerea bumbacului, spre deosebire de procesarea lui, implica foarte multă muncă. La momentul invenţiei lui Whitney, sclavia exista în doar şase state americane; la izbucnirea Războiului Civil, aceasta era legală în cincisprezece. Mai rău, statele sclavagiste nordice precum Virginia sau Maryland, unde bumbacul nu putea fi cultivat cu succes, au început să exporte sclavi spre vecinele lor din sud, destrămînd astfel familii şi provocînd suferinţa a zeci de mii dintre ei. Între 1793 şi izbucnirea Războiului Civil, peste 800.000 de sclavi au fost duşi în sud.

În acelaşi timp, filaturile de bumbac înfloritoare din Anglia necesitau un număr enorm de lucrători – mai mult decît putea oferi simpla creştere a populaţiei –, astfel că au apelat tot mai mult la munca prestată de copii. Copiii erau maleabili, ieftini şi, în general, mai rapizi în ce priveşte deplasarea printre maşini şi remedierea problemor cauzate de firele încîlcite, rupte şi altele asemenea. Pînă şi proprietarii de filaturi cei mai deschişi la minte foloseau mulţi copii. Nu îşi puteau permite să n-o facă.

Prin urmare, maşina lui Whitney nu doar a ajutat la îmbogăţirea multor oameni de pe ambele ţărmuri ale Atlanticului, ci a şi revigorat sclavia, a transformat munca copiilor într-o necesitate şi a deschis calea pentru Războiul Civil american. Probabil că nimeni nu a reuşit vreodată să aducă, printr-o invenţie simplă şi bine intenţionată, mai multă prosperitate generală, dezamăgire personală şi suferinţă involuntară decît Eli Whitney cu maşina lui. Acestea sînt foarte multe consecinţe pentru un simplu cilindru rotitor.

În cele din urmă, unele state din sud au căzut de acord să-i plătească ceva lui Whitney. În total, acesta a cîştigat aproximativ 90.000 de dolari de pe urma maşinii – exact cît să-şi acopere costurile. S-a întors în nord şi

s-a stabilit în New Haven, Connecticut, unde i-a venit ideea care avea să îl îmbogăţească în cele din urmă. În 1798, a obţinut un contract de producere a 10.000 de muschete pentru guvernul federal. Puştile urmau să fie fabricate printr-o metodă nouă, care a ajuns să fie cunoscută drept metoda Whitney sau metoda americană. Ideea era să se construiască maşini care să producă stocuri nelimitate de piese componente, ce puteau fi apoi asamblate în produse finite. Nici un muncitor nu avea nevoie de abilităţi speciale, întrucît maşinile erau specializate. Era un concept strălucit. Daniel J. Boorstin l-a numit inovaţia care a îmbogăţit America.

Exista o nevoie urgentă pentru aceste puşti, deoarece în acel moment America părea a fi pe punctul de a intra în război cu Franţa. Contractul era de 134.000 de dolari – cel mai mare contract guvernamental semnat în America pe atunci – şi i-a fost acordat lui Whitney chiar dacă acesta nu avea nici un fel de maşini şi nici un fel de experienţă în fabricarea puştilor, dar în 1801, într-un moment venerat de generaţii întregi de cărţi de istorie, Whitney le-a demonstrat preşedintelui John Adams şi preşedintelui ales Thomas Jefferson cum o grămadă de piese aleatorii puteau fi asamblate într-o puşcă finită. De fapt, în spatele scenei, Whitney avea tot felul de probleme în a face sistemul să funcţioneze. Puştile au fost livrate cu peste opt ani întîrziere, mult după ce criza care determinase fabricarea lor se diminuase. Mai mult, o analiză din secolul XX a puştilor care s-au păstrat a arătat că, de fapt, acestea nu erau nicidecum produse după metoda Whitney, ci incorporau piese create artizanal în fabrică. Celebra demonstraţie pentru preşedinţi fusese făcută cu piese false. S-a dovedit că Whitney şi-a petrecut mare parte a celor opt ani nu lucrînd la comanda de muschete, ci folosind banii din contract pentru a-şi susţine eforturile de a obţine despăgubiri pentru maşina de bumbac.

III

În comparaţie cu orice existase înainte, bumbacul era un material minunat de uşor şi de răcoros, însă asta nu elimina impulsul spre vestimentaţia ridicolă al femeilor, mai ales. Pe parcursul secolului al XIX-lea, femeile au devenit tot mai înfăşurate în haine. În anii 1840, o femeie putea să poarte pe sub rochie o cămaşă pînă la genunchi, o camizolă, pînă la şase jupe, un corset şi pantalonaşi. După cum observa un istoric, ideea era „de a elimina cît mai mult posibil orice impresie de formă”. Toată această infrastructură vestimentară putea fi descurajant de grea. O femeie putea să-şi vadă de treburile zilnice purtînd aproape 20 de kilograme de haine. Cum reuşeau să urineze este o întrebare care pare să fi scăpat complet investigaţiei istorice. Crinolinele făcute din oase de balenă sau oţel au fost introduse ca modalitate de a da formă fără să fie nevoie de atît de multe haine pe dedesubt, dar, dacă povara a fost în parte uşurată, şansele de a avea un comportament stîngaci au crescut dramatic. După cum spunea Liza Picard: „Te întrebi cum sau dacă doamnele victoriene îmbrăcate în crinoline reuşeau să traverseze un salon dotat corespunzător fără să măture complet cîteva mese mai mici”. Urcarea în trăsură necesita atenţie şi iscusinţă, după cum indica o autoare fascinată într-o scrisoare către cei de acasă: „Domnişoara Clara se tot învîrtea ca un păun, nehotărîtă prin ce parte să încerce. În cele din urmă a ales o deplasare laterală îndrăzneaţă şi a intrat comprimîndu-şi jupa, care dintr-odată s-a dilatat la dimensiunea ei iniţială, iar cînd surorile ei au urmat-o nu mai rămăsese nici un pic de loc pentru maior” (sau pentru oricine altcineva).

De asemenea, crinolinele se ridicau uşor atunci cînd purtătoarea se înclina – de exemplu, atunci cînd se apleca pentru a lovi o minge de crochet –, oferind priveliştea electrizantă a pantalonaşilor cu volănaşe

oricărui bărbat suficient de înţelept pentru a spune „După dumneavoastră”. Cînd erau solicitate, crinolinele aveau înspăimîntătoarea tendinţă de a se întoarce pe dos şi de a se ridica, asemenea unei umbrele forţate. Circulau nenumărate poveşti despre femei captive în şi clătinîndu-se printre crinoline obraznice. Lady Eleanor Stanley a consemnat în jurnalul ei că ducesa de Manchester s-a împiedicat în timp ce încerca să treacă de un gard scund – de ce s-a hotărît să încerce să sară peste un gard îmbrăcată în crinolină e o altă necunoscută – şi a ajuns să-şi expună pantalonaşii scurţi şi cadrilaţi „vederii întregii lumi în general şi a ducelui de Malakoff în particular”. Vînturile puternice erau o sursă specială de dezordine, iar scările – un pericol real. Cel mai mare risc dintre toate era focul însă. „Multe femei îmbrăcate în crinolină au murit arse deoarece s-au apropiat neglijent de foc”, observau C. Willett şi Phillis Cunningham în neaşteptat de solemna lor *History of Underclothes* (*Istoria lenjeriei*). Un producător îşi făcea reclamă mîndru, chiar dacă iritant, susţinînd că modelele lui de crinoline „nu provoacă accidente, nu apar în anchete”.

Epoca de aur a crinolinelor a fost 1857-1866, apoi acestea au fost în mare parte abandonate, nu din cauză că erau periculoase şi absurde, ci din cauză că erau purtate tot mai mult de păturile inferioare, distrugîndu-li-se exclusivitatea. „Servitoarea doamnei tale trebuie că are deja propria crinolină”, remarca înciudat o revistă, „şi ea a devenit chiar esenţială pentru muncitoare”. Pericolul reprezentat de crinoline printre roţile dinţate şi curelele zbîrnîitoare ale maşinilor de fabrică este destul de uşor de imaginat.

Abandonarea crinolinelor nu a însemnat că epoca disconfortului fără sens se apropia, în cele din urmă, de sfîrşit. Nicidecum, deoarece crinolinele au lăsat loc corsetelor, iar acestea au devenit cea mai chinuitoare formă de îmbrăcăminte din ultimele secole. Cîteva autorităţi

găseau corsetul straniu de reconfortant, pe motivul aparent că acesta denota cumva sacrificiu şi castitate. *Englishwoman's Domestic Magazine*, publicaţia populară a soţilor Beeton, consemna aprobator în 1866 modul în care elevele de la o şcoală de fete erau legate în corsetele lor de luni dimineaţa pînă sîmbătă, cînd li se permitea să desfacă strînsoarea pentru o oră, „în scopul abluţiunii". Un astfel de regim, nota revista, permitea unei fete obişnuite să îşi reducă circumferinţa taliei de la 60 la 35 de centimetri în doar doi ani.

Încercarea de reducere a circumferinţei cu aproape orice preţ în detrimentul confortului era suficient de reală, dar îndelungata credinţă că unele femei îşi scoteau coastele chirurgical pentru a-şi face mijlocul şi mai comprimabil este, din fericire, un mit. În lucrarea sa entuziasmant de precisă şi academică *The Corset: A Cultural History* (*Corsetul: O istorie culturală*), Valerie Steele nu a putut găsi nici o probă că măcar o operaţie de acest fel a avut loc. Printre altele, tehnicile chirurgicale din secolul al XIX-lea pur şi simplu nu ar fi făcut faţă.

Pentru experţii în medicină, corsetele strînse au devenit oarecum o obsesie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Se pare că nu exista nici un sistem funcţional al corpului care să nu aibă de suferit grav de pe urma efectelor constrictive ale dantelei şi balenelor. Corsetele împiedicau inima să bată liber, ceea ce făcea ca sîngele să circule anormal. La rîndul lui, sîngele care circulă cu greutate provoacă aproape 100 de afecţiuni – incontinenţă, dispepsie, disfuncţie hepatică, „hipertrofie congestivă a uterului" şi pierderea facultăţilor mintale, pentru a le enumera doar pe cele mai notabile. *Lancet* investiga regulat pericolele pe care le prezentau corsetele strînse şi a conchis că, în cel puţin un caz, bătăile inimii victimei au fost stînjenite în asemenea măsură, încît aceasta a murit. Unii doctori

credeau, în plus, că lenjeria încheiată strîns le făcea pe femei mai susceptibile la tuberculoză.

În mod inevitabil, purtarea corsetului a căpătat şi o dimensiune sexuală. Tonul literaturii anticorset pentru femei era izbitor de similar cu cel al literaturii antimasturbare pentru bărbaţi. Exista teama că, prin restricţionarea curgerii sîngelui şi comprimarea organelor din apropierea zonei reproducătoare, corsetele puteau duce la o intensificare tragică a „dorinţelor senzuale” şi poate chiar la inducerea de „spasme voluptuoase” involuntare. Treptat, temerile legate de haine s-au extins la toate părţile corpului unde hainele erau purtate strîns. Se sugera că pînă şi pantofii strîmţi puteau da naştere unor furnicături periculoase, dacă nu chiar unui spasm în toată puterea cuvîntului, care să zgîlţîie masa[5]*. Orson Fowler, autorul unui atac cu un titlu chinuitor, *Tight-Lacing, Founded on Physiology and Phrenology; or, the Evils Inflicted on the Mind and Body by Compressing the Organs of Animal Life, Thereby Retarding and Enfeebling the Vital Functions* (*Hainele strînse, pe temeiul fiziologiei şi frenologiei; sau răul provocat minţii şi trupului de comprimarea organelor fiinţelor animale, frînînd şi slăbind astfel funcţiile vitale*), prezenta teoria conform căreia distorsionarea nefirească a circulaţiei împingea o cantitate suplimentară de sînge spre creierul femeilor, ceea ce putea să provoace o schimbare permanentă şi perturbatoare a personalităţii.

Singurul aspect în privinţa căruia corsetele strînse chiar erau periculoase era dezvoltarea fetuşilor. Multe femei purtau corset în faze periculos de avansate ale sarcinii, strîngîndu-le şi mai tare pentru a ascunde cît mai mult timp posibil dovada grosolană a faptului că fuseseră părtaşe la o necuviincioasă explozie de spasme voluptuoase.

Conform constrîngerilor victoriene, doamnele nu aveau voie nici măcar să sufle în lumînare în compania bărbaţilor, dat fiind că pentru asta trebuiau să-şi ţuguieze buzele în mod sugestiv. Nu puteau spune că se duceau „la culcare” – induceau o imagine prea stimulantă –, ci doar că „se retrăgeau”. Devenise efectiv imposibil să discuţi despre haine, chiar şi în sens clinic, fără să recurgi la eufemisme. Pantalonii deveniseră „acoperămîntul de jos” sau pur şi simplu „inexprimabilii”, iar lenjeria era „pînzeturile de in”. Cînd vorbeau între ele, femeile puteau numi jupele sau, pe un ton scăzut, ciorapii, dar nu puteau menţiona aproape nimic altceva ce atingea pielea.

În realitate însă, lucrurile erau ceva mai picante decît tindem uneori să credem. Vopselele chimice – unele dintre ele foarte viu colorate – au devenit disponibile la mijlocul secolului, şi unul dintre primele locuri în care au apărut a fost lenjeria, o chestiune care îi scandaliza pe mulţi, de vreme ce ridica întrebarea evidentă pentru a cui încîntare erau menite acele culori. Broderia de pe lenjerie a devenit la fel de populară şi la fel de scandaloasă. Exact în anul în care lăuda o şcoală engleză de fete pentru că le ţinea pe tinerele domnişoare legate strîns în corsete timp de o săptămînă, *Englishwoman's Domestic Magazine* denunţa şi faptul că „marea cantitate de broderii puse în prezent pe lenjerie este un păcat; o tînără domnişoară a petrecut o lună brodînd şi tivind o haină pe care cu greu ar fi putut s-o vadă vreodată o altă fiinţă umană decît spălătoreasa ei”.

Singurul lucru pe care nu îl aveau erau sutienele. Corsetele împingeau de jos în sus, susţinînd sînii, dar pentru un confort real (mi s-a spus) este mai bine ca sînii să fie susţinuţi de sus. Prima persoană care a înţeles acest lucru a fost un producător de lenjerie pe nume Luman Chapman, din Camden, New Jersey, care a obţinut în 1863 un brevet pentru „perniţe

pentru sîni” – un fel de bustieră timpurie. Între 1863 şi 1969 au fost obţinute exact 1.230 de brevete pentru sutiene în Statele Unite. Cuvîntul *brassiere* (sutien), un cuvînt francez desemnînd partea de sus a braţului, a fost folosit prima oară de Charles R. DeBevoise Company în 1904.

Acum am putea demonta un mit mic, dar tenace. S-a scris uneori că sutienul a fost invenţia unui Otto Titzling. De fapt, dacă această persoană a existat vreodată, ea nu a jucat nici un rol în inventarea brasierei. Şi, pe această notă uşor dezamăgitoare, vom trece în camera copiilor.

1. „Dressing room”, în limba engleză (n. trad.).

2. „Muşte”, în limba franceză (n. trad.).

3* Copleşit de durere, soţul ei a îngropat-o împreună cu un teanc de poezii pe care nu le copiase; şapte ani mai tîrziu s-a răzgîndit în legătură cu gestul său, a pus să fie scos coşciugul şi a recuperat poeziile, pe care le-a publicat în anul următor.

4. În limba engleză, „whale” înseamnă „balenă” (n. trad.).

5* În cazurile cele mai rele, hainele puteau de-a dreptul să tulbure mintea femeilor.

Capitolul 18

Camera copiilor

I

La începutul anilor 1960, într-o carte extraordinar de influentă intitulată *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (*Copilul şi viaţa de familie în timpul Vechiului Regim*), un autor francez pe nume Philippe Ariès emitea o idee uimitoare. El declara că, înainte de secolul al XVI-lea, cel mai devreme, nu exista copilărie. Existau fiinţe umane mici, desigur, dar nimic din viaţa lor nu le distingea în mod semnificativ de adulţi. „Ideea de copilărie nu exista", se pronunţa Ariès pe un ton oarecum definitiv. Aceasta a fost, practic, o invenţie victoriană.

Ariès nu era specialist în domeniu, iar ideile lui se bazau aproape în întregime pe probe indirecte, dintre care multe sînt considerate astăzi îndoielnice, dar vederile lui au avut rezonanţă şi au fost larg adoptate. Curînd, alţi istorici au declarat că înainte de perioada modernă copiii nu doar erau ignoraţi, dar nu erau nici plăcuţi prea mult. „În societatea tradiţională, mamele priveau cu indiferenţă dezvoltarea şi fericirea copiilor mai mici de doi ani", declara Edward Shorter în *The Making of the Modern Family* (*Construirea familiei moderne*) (1976). Explicaţia era mortalitatea infantilă ridicată. „Nu îţi puteai permite să te ataşezi de un bebeluş despre care ştiai că îţi poate fi luat de moarte", explica el. Aceste

opinii au fost reproduse aproape exact de Barbara Tuchman în bestsellerul ei *A Distant Mirror*, (*O oglindă îndepărtată*) doi ani mai tîrziu. „Dintre toate caracteristicile prin care epoca medievală se deosebeşte de cea modernă”, scria ea, „nici una nu este mai izbitoare decît absenţa relativă a interesului faţă de copii”. Investirea iubirii în copiii mici era atît de riscantă – „atît de nerentabilă”, în curioasa ei exprimare –, încît era pretutindeni suprimată, ca o risipă inutilă de energie. Emoţia nu intervenea deloc aici. Copiii erau doar „un produs”. „Un copil se năştea şi murea şi un altul îi lua locul.” Sau, după cum explică Ariès însuşi, „sentimentul general era, şi a rămas astfel multă vreme, că aveai mai mulţi copii ca să păstrezi doar cîţiva”. Aceste opinii au devenit foarte răspîndite în rîndurile istoricilor copilăriei, şi aveau să treacă 20 de ani pînă cînd cineva se va întreba dacă nu cumva ele reprezentau o interpretare serios eronată a naturii umane, ca să nu mai pomenim de datele istorice cunoscute.

Nu există nici o îndoială că pe vremuri copiii mureau în număr mare şi că părinţii trebuiau să-şi adapteze aşteptările în consecinţă. Lumea de dinaintea epocii moderne era, în mod copleşitor, o lume a sicrielor micuţe. Potrivit cifrelor citate de regulă, o treime din copii mureau în primul lor an de viaţă, iar jumătate nu reuşeau să ajungă la cea de-a cincea aniversare. Chiar şi în cele mai înstărite case, moartea era un vizitator regulat. Stephen Inwood notează faptul că viitorul istoric Edward Gibbon, care a crescut în bogăţie, în sănătosul Putney, i-a pierdut pe toţi cei şase fraţi ai săi în prima copilărie. Dar acest lucru nu înseamnă că părinţii erau mai puţin devastaţi de pierdere decît am fi noi astăzi. Autorul de jurnal John Evelyn şi soţia lui au avut opt copii şi au pierdut şase dintre ei în copilărie –, şi în mod evident aceasta le-a frînt inima de fiecare dată. „Aici ia sfîrşit bucuria vieţii mele”, scria Evelyn simplu cînd copilul său

cel mai mare a murit la trei zile după ce a împlinit cinci ani, în 1658. Scriitorul William Brownlow a pierdut un copil în fiecare an timp de patru ani, un lanţ de nenorociri care „m-a frînt în două şi m-a strivit în bucăţi”, scria el, dar, de fapt, el şi soţia lui mai aveau încă de îndurat: tiparul tragic al morţilor anuale a continuat timp de încă trei ani, pînă cînd nu le-a mai rămas nici un copil de pierdut.

Nimeni nu a exprimat mai bine durerea unui părinte (cum nimeni nu a exprimat mai bine cele mai multe sentimente) decît William Shakespeare. Aceste versuri sînt din piesa de teatru *Regele Ioan*, scrisă la puţin timp după ce fiul său Hamnet a murit la vîrsta de 11 ani, în 1596:

Durerea umple camera copilului meu absent,
Stă în patul lui, mă însoţeşte permanent,
Ia chipul lui frumos, îi repetă cuvintele,
Îmi aminteşte de toată graţia lui,
Umple hainele goale cu-a lui formă.

Acestea nu sînt cuvintele cuiva pentru care copiii sînt un produs şi nu avem nici un motiv să presupunem – nici o dovadă, inclusiv cea care ţine de bunul-simţ – că părinţii au fost vreodată, în oricare moment al trecutului, indiferenţi în mod obişnuit faţă de fericirea şi bunăstarea copiilor lor. Un indiciu îl constituie numele camerei în care ne găsim acum[1*]. „Camera copiilor”[2] este consemnată prima oară în limba engleză în 1330 şi de atunci a existat încontinuu în uz. O cameră dedicată exclusiv nevoilor şi confortului copiilor cu greu pare a fi compatibilă cu credinţa că aceştia nu aveau importanţă în cadrul gospodăriei. Nu mai puţin semnificativ este chiar cuvîntul „copilărie”. Acesta există în limba engleză de peste 1.000 de ani (prima utilizare consemnată este în

evangheliile Lindisfarne, în jurul anului 950 e.n.), astfel că, indiferent ce ar fi însemnat din punct de vedere emoţional pentru oameni, ca stare de a fi şi condiţie distinctă a existenţei, este indubitabil vechi. A sugera că, de fapt, copiii făceau obiectul indiferenţei sau că abia existau ca fiinţe individuale ar părea în cel mai bun caz o simplificare.

Aceasta nu înseamnă că, în trecut, copilăria era o perioadă lungă şi lipsită de griji, cum ne place să o considerăm acum. Era orice în afară de asta. Din momentul concepţiei, viaţa era plină de pericole. Cea mai periculoasă încercare, atît pentru mamă, cît şi pentru copil, era însăşi naşterea. Atunci cînd lucrurile nu mergeau bine, moaşa sau doctorul puteau face prea puţin. Atunci cînd erau chemaţi, doctorii recurgeau frecvent la tratamente care nu făceau decît să sporească suferinţa şi pericolul, luînd sînge mamei epuizate (pe motiv că o relaxează – apoi văzînd pierderea cunoştinţei ca pe o dovadă a succesului), aplicîndu-i prişniţe usturătoare sau solicitîndu-i în alt mod rezervele scăzute de energie şi speranţă.

Adesea copiii se blocau în timpul naşterii. În acest caz, travaliul putea continua timp de trei săptămîni sau mai mult, pînă cînd copilul, sau mama, sau amîndoi erau epuizaţi dincolo de posibilitatea de a-şi mai reveni. Procedurile de scoatere a unui copil mort în pîntece sînt cu adevărat prea oribile pentru a fi descrise. E de ajuns să spunem că acestea presupuneau cîrlige şi scoaterea copilului în bucăţi. Astfel de proceduri nu doar că îi provocau mamei suferinţe de nedescris, ci prezentau şi un risc crescut de a-i răni uterul şi riscul mai grav al infecţiei. Dacă luăm în considerare condiţiile, este uimitor că doar una sau două mame dintr-o sută mureau la naştere. Cu toate acestea, deoarece majoritatea femeilor năşteau de mai multe ori (între şapte şi nouă ori, în medie), şansele unei

femei de a muri la una dintre naşteri creşteau dramatic, ajungînd la una din opt.

Pentru copii, naşterea era doar începutul. Se pare că primii lor ani de viaţă erau plini de aventuri, într-un sens rău. Pe lîngă nesfîrşitele valuri de boli şi epidemii care marcau fiecare existenţă, moartea accidentală era mult mai comună – de fapt, şocant de comună. Listele judecătorilor de instrucţie din Londra în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea includ decese bruşte ale copiilor din cauze cum ar fi „înecat într-o groapă”, „muşcat de scroafă”, „căzut într-un poloboc cu apă fierbinte”, „lovit de căruţ”, „căzut într-un vas cu terci fierbinte”, „călcat în picioare de mulţime” şi multe altele, într-un stil la fel de tulburător. Emily Cockayne relatează cazul trist al unui băieţel care s-a întins pe drum şi s-a acoperit cu paie ca să-şi distreze prietenii. O căruţă care trecea l-a strivit.

Ariès şi adepţii lui considerau astfel de decese dovezi ale nepăsării părinţilor şi ale lipsei de interes faţă de starea de sănătate a copiilor, dar aceasta înseamnă a impune standarde moderne unui comportament dintr-o altă perioadă istorică. O interpretare mai generoasă ar lua în considerare faptul că în fiecare clipă cînd era trează, o mamă medievală era încontinuu distrasă. Putea să aibă grijă de un copil bolnav sau pe moarte, să fie ea însăşi chinuită de friguri, să se străduiască să aprindă un foc (sau să-l stingă) sau nenumărate alte lucruri. Dacă în prezent copiii nu sînt muşcaţi de scroafe, aceasta nu se datorează faptului că sînt supravegheaţi mai bine, ci faptului că nu ţinem scroafe în bucătărie.

Foarte multe concluzii moderne se bazează pe rate ale mortalităţii din trecut care, în realitate, nu sînt atît de sigure. Prima persoană care a cercetat atent această chestiune a fost, în mod neaşteptat, astronomul Edmond Halley, care, desigur, este cunoscut mai ales pentru cometa botezată după numele lui (deşi, de fapt, el nu a descoperit-o, ci doar a

recunoscut-o ca fiind aceeaşi cometă care mai fusese observată de alţii cu ocazia a trei apariţii anterioare; a devenit cometa Halley abia în 1758, mult după moartea lui). Halley era un investigator neobosit al fenomenelor ştiinţifice de toate tipurile şi scria lucrări despre orice, de la magnetism pînă la efectele soporifice ale opiului. În 1693, a dat de cifrele naşterilor şi morţilor anuale din Breslau, Silezia (acum Wrocław, în Polonia), care l-au fascinat, deoarece erau neobişnuit de complete. Şi-a dat seama că pe baza lor ar putea elabora tabele din care să deducă speranţa de viaţă a oricărei persoane în orice moment al existenţei sale. Putea să spună că, pentru cineva în vîrstă de 25 de ani, şansele de a muri în anul următor erau de 1 la 80, că cineva care ajunsese la 30 de ani se putea aştepta în mod rezonabil să trăiască încă 27 de ani, că şansele unui bărbat de 40 de ani de a trăi încă şapte ani erau de 5,5 la 1 şi aşa mai departe. Acestea au fost primele tabele actuariale şi, în afară de orice altceva, au făcut posibilă industria asigurărilor de viaţă.

Descoperirile lui Halley au fost comunicate în *Philosophical Transactions of the Royal Society*, o revistă ştiinţifică, şi din acest motiv par să fi scăpat atenţiei istoricilor societăţii, din nefericire, pentru că sînt foarte interesante. Cifrele lui Halley arată, de exemplu, că în Breslau existau 7.000 de femei de vîrstă fertilă, şi totuşi doar 1.200 de copii se năşteau în fiecare an – „ceva mai mult de a şasea parte”, după cum a observat el. În mod evident, marea majoritate a femeilor luau măsuri atente ca să nu rămînă gravide. Aşadar, cel puţin în Breslau, naşterea nu era un fel de povară inevitabilă la care femeile trebuiau să se supună, ci în mare parte un act voluntar.

Cifrele lui Halley arată de asemenea că mortalitatea infantilă nu era chiar atît de mare pe cît ne-ar încuraja să presupunem cifrele citate de regulă în prezent. În Breslau, puţin peste un sfert din copii mureau în

primul an de viaţă, iar 44% mureau înainte de cea de-a şaptea aniversare. Sînt cifre dramatice, fără îndoială, dar considerabil mai bune în comparaţie cu proporţiile de o treime şi de o jumătate, citate de obicei. Abia după ce treceau de vîrsta de 17 ani proporţia deceselor în rîndul tinerilor din Breslau ajungea la 50%. De fapt, era mai rău decît se aşteptase Halley, care s-a folosit de raportul său pentru a susţine ideea că oamenii nu ar trebui să se aştepte să aibă o viaţă lungă, ci să se îmbărbăteze, acceptînd posibilitatea de a muri prea devreme. „Cît de nedrept bombănim împotriva vieţii noastre scurte”, scria el, „şi ne considerăm nedreptăţiţi dacă nu ajungem la bătrîneţe; cînd se pare că jumătate din cei născuţi mor înainte de 17 ani… [Astfel că] în loc să ne plîngem de ceea ce numim moarte prematură, ar trebui să ne supunem, răbdători şi nepăsători, disoluţiei care este condiţia necesară a perisabilului material din care sîntem alcătuiţi”. În mod evident, aşteptările referitoare la moarte erau mult mai complicate decît ne-ar putea face să conchidem simpla evaluare a unor cifre.

Statisticile se complicau şi mai mult – oferind femeilor un motiv solid pentru a-şi limita numărul sarcinilor – din cauza faptului că, în acea perioadă, femeile din întreaga Europă mureau în număr mare din cauza unei boli noi şi misterioase pe care doctorii nu reuşeau să o învingă şi să o înţeleagă. Numită febră puerperală (de la termenul latinesc pentru „copil”), a fost înregistrată pentru prima oară în Leipzig, în 1652. În următorii 250 de ani, medicii aveau să fie neajutoraţi în faţa ei. Febra puerperală era temută mai ales deoarece se instala brusc, adesea la cîteva zile după o naştere fără probleme, cînd mama se simţea foarte bine. În cîteva ore, victima avea febră mare şi delira, şi rămînea în această stare aproximativ o săptămînă, după care fie îşi revenea, fie murea. De cele mai multe ori murea. În cele mai grave epidemii au murit 90% dintre victime.

Pînă aproape de sfîrşitul secolului al XIX-lea, cei mai mulţi doctori atribuiau febra puerperală fie aerului nociv, fie moralei laxe, cînd, de fapt, degetele lor murdare erau cele care transferau microbii de la un uter sensibil la altul. Încă din 1847, un doctor din Viena, Ignaz Semmelweis, şi-a dat seama că, dacă personalul spitalului se spăla pe mîini cu apă uşor clorinată, decesele de toate tipurile scădeau vertiginos, dar aproape nimeni nu l-a luat în seamă şi aveau să mai treacă decenii întregi înainte ca practicile antiseptice să devină generale.

Pentru cîteva femei norocoase, a existat cel puţin speranţa unei mai mari siguranţe odată cu apariţia forcepsului în obstetrică, instrument care permitea repoziţionarea mecanică a copiilor. Din nefericire, inventatorul lui, Peter Chamberlen, a decis să nu împărtăşească lumii invenţia sa, ci a ţinut-o secretă în beneficiul practicii proprii, iar moştenitorii lui au menţinut această tradiţie lamentabilă încă 100 de ani, pînă cînd forcepsul a fost conceput în mod independent de alţii. Între timp, nu se ştie cîte mii de femei au murit în chinuri inutile. Trebuie spus şi că forcepsul prezenta riscuri. Nesterilizat şi evident invaziv, putea uşor să rănească atît copilul, cît şi mama, dacă nu era manevrat cu cea mai mare delicateţe. Din acest motiv, mulţi doctori erau reticenţi în a-l utiliza. Cel mai celebru caz a fost cel în care prinţesa Charlotte, moştenitoarea prezumtivă a tronului britanic, a murit la naşterea primului ei copil, în 1817, din cauză că doctorul care supraveghea naşterea, sir Richard Croft, nu le-a permis colegilor să folosească forcepsul pentru a-i uşura suferinţa. În consecinţă, după mai bine de 50 de ore de contracţii epuizante şi fără rezultat, atît copilul, cît şi mama au murit. Moartea lui Charlotte a schimbat cursul istoriei britanice. Dacă ar fi trăit, nu ar fi existat o perioadă victoriană, deoarece nu ar fi existat regina Victoria. Naţiunea era şocată şi

neiertătoare. Stupefiat şi deprimat de cît de generalizate erau insultele la adresa lui, Croft s-a retras în apartamentul său şi şi-a tras un glonţ în cap.

Înainte de epoca modernă, pentru majoritatea fiinţelor umane, atît copii, cît şi adulţi, considerentul dominant în viaţă era strict şi pur economic. În gospodăriile mai sărace – şi, bineînţeles, aşa erau majoritatea căminelor –, fiecare persoană devenea, cît mai devreme posibil, o unitate de producţie. Într-o lucrare din 1697 destinată Comisiei pentru Comerţ, John Locke sugera punerea la muncă a copiilor săracilor încă de la vîrsta de 3 ani şi nimănui nu i s-a părut nerealist sau inuman. Băieţelul din cîntecul de leagăn *Little Boy Blue* – cel care scapă oile pe păşune şi vaca în porumb – are, cel mai probabil, sub 4 ani; forţa celor mai mari era necesară pentru muncile mai grele.

În cele mai rele situaţii, copiilor li se dădeau uneori cele mai istovitoare munci. Copii nu mai mari de 6 ani, de ambele sexe, erau puşi să lucreze în mine, unde statura le permitea accesul în spaţiile înguste. Din cauza căldurii şi pentru a-şi cruţa hainele, adesea lucrau goi. (În mod tradiţional, şi bărbaţii adulţi lucrau goi; femeile lucrau de obicei goale pînă la brîu.) O mare parte a anului, cei care lucrau în mine nu vedeau deloc lumina soarelui, ceea ce făcea ca mulţi să se oprească din creştere şi să aibă carenţe de vitamina D. Chiar şi muncile relativ uşoare erau adesea periculoase. Copiii din fabricile de ceramică din Midlands curăţau vase conţinînd reziduuri de plumb şi arsenic, care provocau o otrăvire lentă ce îi condamna ulterior pe mulţi dintre ei la paralizie, debilitate şi convulsii.

Cel mai puţin invidiaţi dintre toţi copiii lucrători erau coşarii sau „băieţii căţărători”, cum li se mai spunea. Începeau devreme, lucrau din greu şi mureau mai repede decît oricare alt grup. Cei mai mulţi îşi începeau scurtele cariere în jurul vîrstei de 5 ani, deşi documentele

prezintă un băiat devenit ucenic de coşar la 3 ani şi jumătate, o vîrstă la care pînă şi cele mai simple sarcini trebuie să fi părut derutante şi înspăimîntătoare. Era nevoie de băieţi mici, deoarece ţevile pentru circulaţia aerului erau înguste şi, adesea, foarte întortocheate. „Unele”, scrie John Waller, „coteau în unghi drept, mergeau orizontal sau în diagonală şi chiar făceau zigzaguri sau plonjau în jos înainte de a urca spre coş. O ţeavă pentru circulaţia aerului din Londra îşi schimba direcţia de nu mai puţin de 14 ori”. Era o muncă brutală. O metodă de a-i încuraja pe băieţi să nu se lase pe tînjală era să aprinzi o grămadă de paie în şemineu, pentru a trimite un val de căldură pe coş, după ei. Mulţi băieţi căţărători îşi încheiau scurtele cariere cocoşaţi şi cu sănătatea distrusă, la 11 sau 12 ani. Cancerul de scrot pare să fi fost un risc profesional special.

Într-o lume atît de dură şi lipsită de speranţă, cazul lui Isaac Ware iese în evidenţă ca un miracol fericit. Numele lui Ware apare regulat în istoriile arhitecturii din secolul al XVIII-lea, deoarece a fost cel mai însemnat critic al construcţiilor din epoca sa, iar opinia lui era foarte importantă. (Dacă vă amintiţi vizita noastră în pivniţă, el este cel care a contribuit la demodarea cărămizii roşii, declarînd-o „ţipătoare şi dezagreabilă ochiului”.) Dar Ware nu a fost născut pentru o viaţă eminentă. De fapt, la început el a fost copil al străzii şi coşar şi şi-a datorat educaţia şi succesul unui act unic şi extraordinar de bunătate. În jurul anului 1712, un gentleman anonim – niciodată identificat în mod oficial, dar considerat în general a fi fost al treilea conte de Burlington, cel care a construit Chiswick House şi unul dintre cei care dădeau tonul modei din acea epocă – mergea prin Whitehall, în Londra, cînd a zărit pe trotuar un mic coşar care desena Banqueting House cu o bucată de cărbune. Desenul dovedea un talent atît de extraordinar, încît Burlington a simţit nevoia să îl examineze, dar băiatul, crezînd că a dat de bucluc, a

izbucnit în lacrimi şi a încercat să-l şteargă. Domnul l-a liniştit, a intrat în vorbă cu el şi a fost atît de impresionat de inteligenţa naturală a băiatului, încît i-a cumpărat libertatea de la angajator, l-a luat în casa lui şi a început lungul proces de transformare a acestuia într-un gentleman. L-a trimis într-o excursie prin Europa şi a pus să fie instruit în toate aspectele rafinate ale vieţii.

Sub tutela acestuia, Ware a devenit un arhitect împlinit, chiar dacă nu strălucit, dar adevăratul său talent era cel de mediator şi gînditor. Printre cele cîteva cărţi importante ale sale se numără o traducere respectată a *I Quattro Libri* a lui Palladio şi *The Complete Body of Architecture*, care a devenit un fel de biblie a gustului şi discernămîntului atît pentru profesionişti, cît şi pentru amatori. Şi totuşi, Ware nu a scăpat niciodată complet de originile sale umile. Cînd a murit, în 1766, se spune că încă mai purta petele de neşters lăsate de funingine în perioada în care fusese coşar.

Nu mai e nevoie să spunem că Ware a fost o excepţie. Cei mai mulţi copii erau cu totul la mila angajatorilor lor, iar uneori erau trataţi în cele mai şocante moduri. Într-un caz celebru pentru scurtă vreme, un fermier din Malmesbury, Wiltshire, a avut ideea de a-i castra pe doi dintre ucenicii lui tineri şi de a-i vinde drept cîntăreţi unei companii de operă. A fost împiedicat să-şi îndeplinească a doua parte a ambiţiei sale, dar, din nefericire, nu înainte de a o fi executat cu succes pe prima.

Mult după începutul secolului al XIX-lea, copiilor nu li se oferea aproape nimic în materie de protecţie juridică. De exemplu, înainte de 1814, nici o lege nu interzicea furtul unui copil. În 1802, în Middlesex, o femeie pe nume Elizabeth Salmon, după ce a răpit o fetiţă pe nume Elizabeth Impey, a fost judecată pentru furtul bonetei şi a hainei copilei, deoarece acesta era singurul aspect ilegal al delictului. Deoarece răpirea

implica atît de puţine riscuri, exista credinţa larg răspîndită că ţiganii furau copiii şi îi vindeau, şi se pare că exista un anumit adevăr în aceasta. Un caz celebru a fost cel al lui Mary Davis, o femeie de familie bună, care l-a descoperit în 1812 pe fiul ei pierdut curăţînd un coş de fum la un han la care ea trăsese din întîmplare.

Revoluţia Industrială nu a făcut decît să înrăutăţească situaţia, cel puţin la început. Înainte ca Legea Fabricilor din 1844 să reducă ziua de lucru pentru copii, în cele mai multe fabrici se muncea între 12 şi 14 ore pe zi, şase zile pe săptămînă. În unele se lucra chiar mai mult, în special în perioadele aglomerate în care trebuiau satisfăcute multe comenzi. S-a descoperit că în 1810 ucenicii de la o filatură stăteau la maşinile lor de la 6 fără 10 dimineaţa pînă după 9 seara, cu o singură pauză de masă de 30 pînă la 45 de minute pentru prînz, pauză pe care uneori o luau stînd la maşini. Aproape pretutindeni, alimentaţia era adesea inadecvată subzistenţei. „Se mănîncă terci de ovăz la micul dejun şi cină şi, de regulă, turte de ovăz şi melasă, sau turte de ovăz şi supă slabă la prînz”, raporta un inspector. În unele fabrici, disconfortul era atît cronic, cît şi considerabil. Anumite materiale, cum ar fi inul, trebuiau păstrate umede în timp ce erau prelucrate, astfel încît unii muncitori erau în permanenţă uzi leoarcă din cauza apei împroşcate de maşini. Iarna trebuie să fi fost insuportabil. Aproape toate maşinile industriale erau periculoase, mai cu seamă atunci cînd cei care lucrau lîngă ele erau înfometaţi şi epuizaţi. Se spune că unii copii erau atît de obosiţi, încît nu mai aveau energie ca să mănînce, iar uneori adormeau cu mîncarea în gură.

Cel puţin, aveau slujbe permanente. Pentru cei care depindeau de munca ocazională, existenţa era o nesfîrşită loterie. În 1750, se estima că o treime din locuitorii din centrul Londrei se duceau în fiecare seară la culcare „aproape fără nici un ban”, iar proporţia nu a făcut decît să

crească odată cu trecerea timpului. Muncitorii ocazionali ştiau rareori cînd se trezeau dimineaţa dacă în ziua respectivă aveau să cîştige suficient pentru a mînca. Pentru mulţi, condiţiile erau atît de îngrozitoare, încît Henry Mayhew a dedicat un întreg volum dintre cele patru ale cărţii sale *London Labour and the London Poor* (*Muncitorii Londrei şi săracii Londrei*) celor mai săraci dintre săraci, cei care trăiau din gunoaie şi a căror disperare îi făcea să considere valoros aproape orice lucru pe care îl găseau aruncat la marginea drumului. După cum scria el:

> Multe lucruri pe care într-un orăşel de ţară cei fără nici un ban le înlătură cu piciorul din drumul lor… în Londra vor fi înhăţate ca un premiu; au valoare în bani. O bonetă strivită şi ruptă, de exemplu, sau, mai bine, o pălărie veche, fără căptuşeală, fără formă, fără creştet, fără bor va fi luată de pe stradă şi pusă cu grijă într-un sac…

Condiţiile în care trăiau uneori aceştia erau atît de sordide, încît îi şocau pînă şi pe cei mai căliţi investigatori. Un inspector domiciliar din anii 1830 raporta: „Am găsit [o cameră] ocupată de un bărbat, două femei şi doi copii, iar înăuntru era trupul neînsufleţit al unei biete fete care murise la naştere, cu cîteva zile înainte”. Părinţii săraci aveau de obicei mulţi copii, ca un fel de asigurare de pensie, sperînd că vor supravieţui suficiente progenituri care să îi susţină la bătrîneţe. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o treime din familiile din Anglia avea opt sau mai mulţi copii, o altă treime între cinci şi şapte, iar treimea rămasă (în imensa ei majoritate, treimea cea mai bogată) avea patru sau mai puţini. În cartierele sărace erau rare gospodăriile care puteau hrăni în mod adecvat pe toată lumea, astfel că la un anumit nivel malnutriţia era mai mult sau mai puţin endemică. Se crede că cel puţin 15% dintre copii aveau

picioarele strîmbe şi pelvisul deformat din pricina rahitismului, iar aceşti nefericiţi se găseau în marea lor majoritate printre cei mai săraci. Un doctor londonez de la mijlocul epocii victoriene a publicat o listă cu ceea ce văzuse că li se dădea de mîncare bebeluşilor – gelatină făcută din picioare de viţel, brioşe tari înmuiate în ulei, carne cu zgîrciuri pe care nu le puteau mesteca. Copiii mici supravieţuiau uneori cu ce cădea pe podea sau, altfel, puteau să caute prin gunoaie. Pe la 7-8 ani, mulţi copii erau trimişi pe stradă să se descurce singuri. În anii 1860, se estima că în Londra erau deja 100.000 de copii ai nimănui care nu aveau nici o educaţie, nici o deprindere, nici un scop şi nici un viitor. „Simplul lor număr te înfricoşează”, nota un contemporan.

Şi totuşi, ideea de a-i educa era primită cu o oroare aproape generală. Îngrijorarea era că educarea săracilor le-ar fi dat acestora aspiraţii pentru care nu erau nici potriviţi şi, sincer vorbind, la care nici nu erau îndreptăţiţi. Sir Charles Adderley, responsabil guvernamental cu politica educaţională spre sfîrşitul anilor 1850, declara deschis: „Este evident greşit să se ţină copii obişnuiţi din clasa muncitoare la şcoală după vîrsta la care ar trebui să înceapă să muncească”. Să faci asta „ar fi la fel de arbitrar şi inadecvat ca şi cum i-ai pune pe băieţii de la Eton şi Harrow să sape cu lopata”.

Nimeni nu a reprezentat mai bine acest aspect dur al convingerilor decît reverendul Thomas Robert Malthus (1766-1834), al cărui *Essay on The Principle of Population as it Affects the Future Improvements of Society* a fost publicat anonim în 1798 şi a avut imediat o influenţă extrem de puternică. Malthus îi acuza pe săraci pentru propriile lor greutăţi şi se opunea ideii de ajutorare a maselor, pe motiv că aceasta pur şi simplu creştea tendinţa lor de a lenevi. „Chiar şi cînd au ocazia să economisească”, scria el, „ei o exercită rareori, pentru că tot ce depăşeşte

necesităţile lor prezente se duce, în general vorbind, pe crîşmă. Se poate spune, prin urmare, că legile pentru săraci din Anglia diminuează atît puterea, cît şi dorinţa de a economisi în rîndul oamenilor obişnuiţi şi, astfel, slăbesc unul dintre cele mai puternice stimulente ale abţinerii de la alcool şi ale hărniciei şi, prin urmare, ale fericirii”. Irlandezii îl îngrijorau în mod special şi, după cum îi scria unui prieten în 1817, credea că „o mare parte a populaţiei ar trebui rasă de pe suprafaţa pămîntului”. Acest om nu avea prea multă milă creştină în suflet.

Ca o consecinţă a condiţiilor grele permanente, cifrele mortalităţii explodau oriunde se adunau săracii. În Dudley, în Midlands, speranţa medie de viaţă la naştere se prăbuşise, la mijlocul secolului, la doar 18,5 ani, o durată de viaţă nemaivăzută în Marea Britanie din Epoca Bronzului. Chiar şi în cele mai sănătoase oraşe, speranţa medie de viaţă era între 26 şi 28 de ani şi nu depăşea 30 de ani nicăieri în zonele urbane ale Marii Britanii.

Ca întotdeauna, cei care sufereau cel mai mult erau cei mai tineri, şi totuşi bunăstarea şi siguranţa lor atrăgeau remarcabil de puţină atenţie. Puţine lucruri pot fi mai elocvente pentru viaţa din Marea Britanie a secolului al XIX-lea decît faptul că înfiinţarea Societăţii pentru Prevenirea Cruzimii faţă de Animale a precedat cu şase ani înfiinţarea unei societăţi similare de protecţie a copiilor. Probabil nu mai puţin notabil este şi faptul că prima a fost transformată în Societate *Regală* de Prevenire a Cruzimii faţă de Animale în 1840, la doar puţin peste un deceniu şi jumătate de la înfiinţare. Societatea Naţională pentru Prevenirea Cruzimii faţă de Copii rămîne şi în ziua de astăzi fără binecuvîntarea regală.

II

Tocmai cînd săracilor din Anglia li se părea probabil că viaţa nu putea fi mai grea, viaţa a devenit mai grea. Lovitura a constat în introducerea şi implementarea unor noi legi de ajutorare a săracilor, începînd cu 1834. Ajutorarea săracilor fusese întotdeauna o chestiune sensibilă. Ceea ce îi preocupa în mod special pe mulţi victorieni prosperi nu era condiţia dezolantă a săracilor, ci costurile. Legi ale săracilor existaseră începînd cu epoca elizabetană, dar modul lor de aplicare era lăsat în seama fiecărei parohii. Unele parohii erau destul de generoase, dar altele erau atît de zgîrcite, încît uneori oamenii bolnavi sau femeile în chinurile facerii erau transportaţi în altă parohie, ca să devină responsabilitatea altei jurisdicţii. Naşterile ilegitime erau o sursă specială de iritare oficială, iar preocuparea ca ambii răufăcători să fie pedepsiţi în mod adecvat şi obligaţi să suporte responsabilitatea pentru ceea ce făcuseră era aproape obsesivă în rîndul autorităţilor locale. O sentinţă tipică a unui tribunal din Lancashire – de data aceasta de la sfîrşitul anilor 1660 – spune:

> Jane Sotworth din Wrightington, celibatară, jură că Richard Garstange din Fazerkerley, agricultor, este tatăl lui Alice, fiica ei bastardă. Jane va avea grijă de copilă timp de doi ani, cu condiţia să nu cerşească, iar Richard urmează să aibă apoi grijă de ea pînă cînd va împlini 12 ani. Richard îi va da lui Jane o vacă şi 6 şilingi în bani. Amîndoi vor fi biciuiţi astăzi în Ormeskirke.

La începutul secolului al XIX-lea, problema ajutorării săracilor se transformase deja într-o criză naţională. Costurile războaielor napoleoniene afectaseră deja sever vistieria naţională, iar situaţia nu a făcut decît să se înrăutăţească odată cu venirea păcii, deoarece

aproximativ 300.000 de soldaţi şi marinari au revenit la viaţa civilă şi au început să-şi caute de lucru într-o economie aflată deja în depresiune.

Aproape toată lumea era de acord că soluţia consta în înfiinţarea unei reţele naţionale de aziluri de muncă în care regulile să fie aplicate coerent, la standarde naţionale unice. O comisie al cărei secretar era neobositul Edwin Chadwick a analizat chestiunea cu meticulozitatea caracteristică epocii (şi lui Chadwick) şi, în cele din urmă, a elaborat un raport în 13 volume. Singurul punct asupra căruia exista un consens era că noile aziluri de muncă trebuiau făcute cît mai dezagreabile posibil, pentru a nu deveni atractive pentru săraci. Unul dintre cei audiaţi a oferit o poveste moralizatoare atît de simptomatică pentru gîndirea dominantă, încît merită redată aici integral:

> Îmi amintesc de cazul unei familii pe nume Wintle, formată dintr-un bărbat, soţia sa şi cinci copii. Cam acum doi ani, tatăl, mama şi doi copii erau foarte bolnavi şi ajunseseră în mare suferinţă, fiind obligaţi să vîndă puţina lor mobilă pentru a supravieţui; aparţineau de noi şi, cînd am auzit de marea lor suferinţă, m-am dus la ei să le ofer ajutor; ei însă l-au refuzat cu înverşunare. Am raportat acest lucru epitropului, care s-a hotărît să mă însoţească, şi împreună am încercat din nou să convingem familia că avea nevoie de ajutor; dar ei au continuat să refuze şi nu i-am putut face să accepte oferta noastră. Cu toate acestea, eram atît de interesaţi de caz, încît le-am trimis 4 şilingi într-un pachet, alături de o scrisoare, îndemnîndu-i să ceară şi alţii dacă aveau să fie în continuare bolnavi; aşa au şi făcut, iar de atunci şi pînă acum (au trecut mai bine de doi ani) nu cred să fi lipsit trei săptămîni din registrele noastre, deşi nu a mai existat decît puţină boală în familie sau deloc. Astfel, am stricat de fapt obiceiurile create

de hărnicia lor anterioară; şi nu am nici o ezitare în a spune că, în nouă cazuri din zece, acesta este efectul constant al faptului de a fi gustat din cadourile parohiei.

Raportul membrilor comisiei tuna evlavios împotriva „celor care consideră sprijinul parohiei un privilegiu al lor şi îl solicită ca pe un drept”. Ajutorarea săracilor devenise atît de generos disponibilă, credeau membrii comisiei, încît „săracii consideră că guvernul şi-a propus să abroge, în favoarea lor, legile naturii; să legifereze că nici un copil nu va suferi de pe urma nechibzuinţei părinţilor săi – nici soţia de pe urma celei a soţului ei sau soţul de pe urma celei a soţiei; că nimeni nu îşi va pierde mijloacele de subzistenţă confortabilă, indiferent cît ar fi de indolent, risipitor sau vicios”. Cu un zel care se apropia periculos de paranoia, raportul continua prin a sugera că un muncitor sărac putea alege în mod intenţionat „să se răzbune pe parohie” căsătorindu-se şi aducînd pe lume copii „pentru a spori suprapopularea locală ce consumă treptat fondurile din care el şi ceilalţi lucrători ai parohiei ar trebui întreţinuţi”. La urma urmei, el nu avea nimic de pierdut de pe urma unei astfel de strategii, deoarece copiii lui puteau fi puşi la muncă acasă, „devenind o sursă de profit pentru părinţi dacă afacerile mergeau bine, iar dacă nu, ar fi fost întreţinuţi de parohie”.

Pentru a se asigura că săracii nu erau niciodată recompensaţi pentru lenea lor, noile aziluri de muncă erau făcute cît mai stricte şi mai mohorîte posibil. Soţii erau separaţi de soţiile lor, copiii de părinţi. În unele aziluri, pensionarilor li se cerea să poarte uniforme asemănătoare celor din închisoare. Mîncarea era drămuită foarte strict. („Sub nici o formă alimentaţia nu trebuie să fie superioară sau egală modului de subzistenţă obişnuit al clasei muncitoare din zonă”, decretau membrii comisiei.)

Conversaţia în cantină sau în timpul orelor de lucru era interzisă. Orice speranţă de fericire era nemilos alungată.

Pensionarii azilurilor trebuiau să execute un program zilnic de muncă pentru a-şi cîştiga mîncarea şi adăpostul. Una dintre munci era alegerea calafatului. Calafatul era frînghie veche îmbibată în smoală pentru a putea fi utilizată la călăfătuirea navelor. Alesul lui însemna pur şi simplu descîlcirea şuviţelor, astfel încît să poată fi refolosite. Era o muncă grea şi neplăcută – fibrele rigide puteau să provoace tăieturi dureroase – şi chinuitor de lentă. La azilul Poplar din estul Londrei, pensionarilor de sex masculin li se cerea să aleagă 2,5 kilograme de calafat pe zi – o cantitate aproape dublă faţă de cea impusă deţinuţilor din închisori. Cei care nu atingeau acest obiectiv erau puşi la o dietă severă, compusă din pîine şi apă. În 1873, două treimi din pensionarii de la Poplar primeau raţii diminuate. La azilul Andover din Hampshire, unde pensionarii erau puşi să macine oase pentru a obţine îngrăşăminte, se spune că erau înfometaţi permanent, încît sugeau oasele, ca să dea de măduvă.

Aproape pretutindeni, îngrijirea medicală era insuficientă şi acordată cu reticenţă. Pensionarii azilurilor erau operaţi în mod curent fără anestezie, pentru a reduce costurile. Bolile erau endemice. Se ştia că tuberculoza de două tipuri – ftizia şi scrofuloza, care afecta oasele, muşchii şi pielea – este larg răspîndită, iar tifosul reprezenta o teamă constantă. Deoarece copiii erau, în general, foarte slăbiţi, bolile care în zilele noastre prezintă inconveniente minore erau atunci devastatoare. În secolul al XIX-lea, pojarul a ucis mai mulţi copii decît orice altă boală. Tusea convulsivă şi angina difterică au ucis alte zeci de mii şi nu existau locuri mai favorabile pentru răspîndirea acestor boli decît azilurile de muncă aglomerate.

Unele aziluri erau atît de insalubre încît generau propriile lor boli. O maladie rară şi cronică – despre care acum se crede că era o combinaţie de infecţii ale pielii – era numită simplu „mîncărimea”. Ea se datora, aproape sigur, lipsei de igienă, chiar dacă dieta proastă trebuie să fi avut şi ea o contribuţie. Carenţele alimentare şi proasta igienă făceau ca oxiurii, tenia şi alţi invadatori şerpuitori să fie mai mult sau mai puţin universali. Un producător de medicamente brevetate din Manchester făcea un purgativ garantat că elimina, fiabil şi poate doar cam exploziv, absolut toţi paraziţii nedoriţi din tractul intestinal. Un utilizator mărturisea mîndru că eliminase 300 de viermi, „unii dintre ei de o grosime neobişnuită”. Însă oamenii din aziluri puteau doar să viseze la o astfel de izbăvire.

Dermatofitoza şi alte infecţii fungice erau, de asemenea, endemice. Păduchii erau o problemă constantă. Un tratament consta în înmuierea lenjeriei de pat într-o soluţie de clorură de mercur şi clorură de calciu, ceea ce făcea ca cearşafurile să fie otrăvitoare nu doar pentru păduchi, ci şi pentru nefericiţii care dormeau pe ele. De asemenea, pensionarii erau adesea igienizaţi brutal la sosire. La un azil din Midlands, un băiat pe nume Henry Cartwright a fost considerat atît de urît mirositor de către administratoare, încît aceasta a ordonat să fie aruncat într-o soluţie de sulfură de potasiu, în încercarea de a elimina mirosul lui urît. În schimb, l-a eliminat chiar pe sărmanul băiat. Pînă a fost scos, se sufocase deja. Autorităţile nu erau cu totul indiferente faţă de asemenea abuzuri. La Brentwood, în Essex, cînd o infirmieră pe nume Elizabeth Gillespie a aruncat o fată pe scări, cauzîndu-i moartea, a fost judecată şi condamnată la cinci ani de închisoare. Chiar şi aşa, abuzurile fizice şi sexuale, mai ales asupra copiilor, erau larg răspîndite.

Practic, azilurile puteau primi doar un număr limitat de oameni – nu mai mult de aproximativ o cincime din săracii Angliei la un moment dat.

Restul nevoiaşilor naţiunii supravieţuiau prin „ajutor din exterior” – mici sume care îi ajutau cu chiria şi alimentele. Obţinerea acestor sume era uneori aproape imposibilă. C.S. Peel consemnează cazul unui cioban din Kent – „un om onest şi harnic, rămas fără slujbă nu din vina lui” – căruia i se cerea să facă zilnic o călătorie dus-întors de 42 de kilometri pe jos, pentru a primi un ajutor nesemnificativ de un şiling şi şase penny pentru el, soţia lui şi cei cinci copii. Ciobanul a făcut obositorul drum timp de nouă săptămîni, după care, în cele din urmă, a cedat fizic din cauza slăbiciunii şi a foamei. La Londra, unei femei pe nume Annie Kaplan, care rămăsese să crească şase copii după moartea soţului ei, i s-a spus că nu putea să întreţină şase copii din suma redusă pe care urma s-o primească şi i s-a recomandat să desemneze doi copii care să meargă la orfelinat. Kaplan a refuzat. „Dacă patru vor muri de foame, şase vor muri de foame”, a declarat ea. „Dacă o să am o bucată de pîine pentru patru, o să am o bucată de pîine şi pentru şase… Nu renunţ la nimeni.” Autorităţile au îndemnat-o stăruitor să se răzgîndească, dar ea nu a vrut, aşa că nu i-au mai dat nimic. Ce s-a întîmplat cu ea şi cu copiii ei nu se ştie.

Unul dintre puţinele personaje care au empatizat în mod manifest cu necazurile săracilor a fost un caz neaşteptat, cît se poate de interesant. Friedrich Engels a venit în Anglia la vîrsta de doar 21 de ani, în 1842, pentru a ajuta la administrarea fabricii de textile a tatălui său din Manchester. Compania, Ermen & Engels, fabrica aţă de cusut. Deşi tînărul Engels era un fiu credincios şi un om de afaceri destul de conştiincios – în cele din urmă a devenit asociat –, el îşi petrecea, de asemenea, o bună parte din timp delapidînd sume modeste, dar constante, pentru a-l susţine pe prietenul şi colaboratorul său Karl Marx din Londra.

Ar fi greu de imaginat doi fondatori mai neverosimili pentru o mişcare atît de ascetică precum comunismul. Deşi dorea într-adevăr prăbuşirea capitalismului, Engels s-a îmbogăţit şi a trăit confortabil datorită beneficiilor acestuia. Creştea cai de rasă şi mergea la sfîrşit de săptămînă la vînătoare cu cîini, savura cele mai bune vinuri, întreţinea o amantă, socializa cu elita din Manchester la elegantul Albert Club – pe scurt, făcea tot ce era de aşteptat de la un membru de succes al clasei superioare. Între timp, Marx denunţa constant burghezia, dar ducea o viaţă cît mai burgheză cu putinţă, trimiţîndu-şi fiicele la şcoli private şi lăudîndu-se de cîte ori putea cu originea aristocratică a soţiei sale.

Susţinerea răbdătoare pe care Engels i-o acorda lui Marx era de-a dreptul extraordinară. În acel an memorabil, 1851, Marx a acceptat o slujbă de corespondent în străinătate al publicaţiei *New York Daily Tribune*, dar fără nici o intenţie de a scrie efectiv vreun articol. Printre altele, engleza lui nu era suficient de bună. Plănuia ca Engels să scrie articolele în locul lui, iar el să primească banii, şi exact aşa s-a şi întîmplat. Chiar şi aşa, venitul nu era suficient pentru a susţine stilul lui de viaţă neglijent de extravagant, astfel încît l-a pus pe Engels să delapideze bani pentru el de la compania tatălui său. Engels a făcut-o ani de zile, cu riscuri considerabile pentru el însuşi.

Pe lîngă administrarea fabricii şi întreţinerea lui Marx, Engels a dobîndit un interes autentic pentru necazurile săracilor din Manchester. Nu era întotdeauna emancipat în gîndire. După cum am văzut într-unul dintre capitolele anterioare, avea o părere proastă despre irlandezi şi era întotdeauna dispus să creadă că săracii erau responsabili pentru soarta lor tristă. Şi totuşi, nimeni nu a scris cu mai multă compasiune despre viaţa în mahalalele victoriene. În *Condiţia clasei muncitoare din Anglia* el a descris oameni care trăiau în „mizerie şi duhoare nemăsurate”, printre

„grămezi de gunoaie, deşeuri şi mizerie dezgustătoare”. A relatat cazul unei femei ai cărei doi băieţi mici, îngheţaţi şi pe punctul de a muri de foame, fuseseră prinşi furînd mîncare. Cînd poliţistul i-a dus pe copii acasă, a găsit-o pe mamă „pur şi simplu ghemuită într-o cămăruţă, fără nici o mobilă în afară de două scaune vechi şi desfundate, o masă mică cu două picioare rupte, o cană ciobită şi un vas mic. În cămin abia dacă pîlpîia o scînteie de foc, iar în colţ zăceau atîtea cîrpe vechi cît să umple şorţul unei femei, care serveau întregii familii drept pat”.

Descrierile lui Engels erau, fără îndoială, emoţionante şi în prezent sînt citate adesea, dar ceea ce se uită în mod frecvent este faptul că lucrarea a fost publicată doar în limba germană, în 1845, fără a fi tradusă în engleză timp de 32 de ani. Ca reformator al instituţiilor britanice, Engels nu a avut nici un fel de influenţă, decît la mult timp după ce reformele începuseră.

În alte părţi însă, condiţiile săracilor începeau să atragă atenţia. În anii 1860 apăruse printre jurnalişti moda de a se deghiza în vagabonzi şi de a pătrunde în aziluri obişnuite – ceea ce în prezent am numi adăposturi – pentru a investiga şi a relata despre condiţiile din interior, dîndu-le cititorilor sentimentul incitant de a experimenta indirect şi în siguranţă aceste condiţii îngrozitoare, fără a părăsi confortul casei lor. Cititorii aflau cum pensionarilor de la azilul Lambeth li se cerea să se dezbrace în pielea goală şi să intre într-o baie tulbure, „de culoarea unei supe slabe de oaie”, plină de crustele şi spumele lăsate de cei care se îmbăiaseră anterior. Dincolo de baie erau dormitoare austere în care bărbaţii şi băieţii, „toţi complet goi”, erau înghesuiţi împreună în paturi care erau doar nişte saltele de paie. „Cei mici stăteau în braţele bărbaţilor, bărbaţii se îmbrăţişau unii pe alţii; nu exista nici foc, nici lumină, nici supraveghere,

iar cei slabi erau cu totul la mila celor puternici şi ticăloşi. Atmosfera era plină de o duhoare pestilenţială.”

Inspiraţi de aceste relatări, o nouă specie de binefăcători a început să înfiinţeze o gamă extraordinară de organizaţii – Comisia de Promovare a Înfiinţării de Băi şi Spălătoare pentru Clasele Muncitoare, Societatea pentru Suprimarea Vagabondajului Juvenil, Societatea de Promovare a Grădinăritului Acasă pentru Clasele Muncitoare din Westminster şi chiar Societatea pentru Salvarea Băieţilor încă Necondamnaţi pentru o Infracţiune – aproape întotdeauna cu speranţa de a-i ajuta pe cei săraci să se abţină de la consumul de alcool, să fie creştini, harnici, curaţi, supuşi legilor, responsabili ca părinţi sau virtuoşi în alte moduri. Alţii se străduiau să amelioreze condiţiile în care locuiau cei săraci. Unul dintre cei mai generoşi a fost George Peabody, un om de afaceri american care se stabilise în Anglia în 1837 (dacă vă amintiţi, a fost cel care a oferit finanţarea de urgenţă ce a permis instalarea standurilor americane la Marea Expoziţie) şi care şi-a cheltuit o bună parte a imensei sale averi construind blocuri de locuinţe pentru săraci în întreaga Londră. Cartierele lui Peabody adăposteau aproape 15.000 de oameni în apartamente curate şi relativ spaţioase, deşi preponderenţa dură a paternalismului era încă dureros de evidentă. Locatarilor nu li se permitea să zugrăvească sau să tapeteze pereţii, să pună perdele sau să personalizeze în alt mod semnificativ locuinţele lor. În consecinţă, acestea nu erau cu mult mai vesele decît celulele de puşcărie.

Dar adevărata schimbare a fost dezvoltarea bruscă a muncii de misionariat din interiorul ţării, reflectată cît se poate de remarcabil de strădaniile unui om care a făcut mai mult pentru ajutorarea copiilor săraci (adesea indiferent dacă ei voiau sau nu) decît oricine altcineva înaintea sa. Numele lui era Thomas Barnardo. Era un tînăr de origine irlandeză care

venise la Londra la începutul anilor 1860 şi fusese atît de îngrozit de condiţiile cu care se confruntau copiii neajutoraţi, încît a înfiinţat o organizaţie intitulată formal Asociaţia Naţională Unită pentru Recuperarea Copiilor Nimănui, deşi toată lumea a ajuns să o numească Societatea Doctorului Barnardo.

Barnardo avea origini exotice. Provenea dintr-o familie de evrei sefarzi din Spania, care se mutase întîi în Germania, apoi în Irlanda. Cînd Thomas a venit pe lume, în 1845, afilierea religioasă a familiei trecuse la cea mai feroce formă de protestantism. Barnardo însuşi căzuse sub influenţa asociaţiei fundamentaliste Plymouth Brethren, acesta fiind şi motivul care îl adusese la Londra la începutul anilor 1860, cu intenţia de a obţine diploma de doctor şi de a desfăşura muncă de misionariat în China. Nu a ajuns niciodată în China. De fapt, nu a obţinut niciodată diploma de doctor. În schimb, a început să manifeste un interes misionar faţă de băieţii fără adăpost (şi, în cele din urmă, şi faţă de fete). Cu bani împrumutaţi, a deschis primul cămin în Stepney, în estul Londrei.

Barnardo a fost un agent de publicitate strălucit şi a creat o campanie de un imens succes centrată pe fotografii de tipul „înainte şi după” cu copiii pe care îi salvase. Fotografiile făcute „înainte” arătau copii ai nimănui murdari (şi adesea aproape goi), cu o mină posomorîtă, în timp ce fotografiile făcute „după” îi arătau spălaţi, vioi şi radioşi, plini de bucuria salvării creştine. Campania a avut atît de mult succes, încît în scurt timp Barnardo şi-a extins interesele în multe direcţii, deschizînd spitale, case pentru copii surdomuţi, case pentru lustragiii fără adăpost şi multe altele. Sloganul înscris pe faţada căminului din Stepney era „Nici un copil nevoiaş nu va fi respins vreodată”. Era o atitudine neobişnuit de nobilă şi mulţi oameni îl urau pe Barnardo din această cauză. Problema

era că acceptarea necondiţionată a băieţilor reprezenta un afront la adresa principiilor Noii Legi pentru Săraci din 1834.

Ambiţia nemărginită a lui Barnardo l-a situat într-un conflict cu un alt coleg de misionariat, Frederick Charrington. Vlăstar al unei familii enorm de bogate de berari din East End, Charrington se apucase brusc de activitatea misionară, după ce văzuse într-o zi cum un bărbat beat îşi bătea soţia în faţa unei berării Charrington din care tocmai ieşise, în timp ce soţia îl implora să-i dea bani pentru a le cumpăra de mîncare copiilor înfometaţi. Din acel moment Charrington a adoptat abstinenţa, a renunţat la moştenirea sa şi a început să lucreze în mijlocul săracilor. Considera că Mile End Road era fieful său personal, astfel că, atunci cînd Barnardo şi-a anunţat intenţia de a deschide o cafenea fără băuturi alcoolice acolo, Charrington s-a simţit ofensat şi a demarat o campanie neobosită de defăimare. Ajutat de un predicator itinerant pe nume George Reynolds (care înainte fusese hamal în gară), Charrington a răspîndit zvonuri că Barnardo minţise în privinţa originii sale, îşi administra defectuos căminele, se culca cu proprietăreasa lui şi înşela publicul prin publicitate mincinoasă. Căminele lui Barnardo, mai insinua el, erau avanposturi ale sodomiei, beţiei, şantajului şi altor vicii cît se poate de depravate.

Din nefericire pentru Barnardo, foarte multe dintre aceste acuzaţii erau adevărate. Barnardo era un mincinos şi a agravat situaţia răspunzînd prin minciuni stîngace. Cînd a fost acuzat că pretinsese în mod fraudulos că era doctor – un delict destul de serios în condiţiile Legii Medicale din 1858 –, Barnardo a prezentat o diplomă de la o universitate germană, dar s-a demonstrat aproape imediat că aceasta era un fals grosolan. S-a demonstrat, de asemenea, că falsificase multe dintre fotografiile de tipul „înainte şi după” ale copiilor pe care îi salvase, făcîndu-i să pară mult mai nevoiaşi decît erau în realitate. Multe dintre fotografiile regizate îi

înfăţişau pe copii în haine sfîşiate artistic, care lăsau să se întrevadă suprafeţe mari de piele ispititoare, pe care mulţi le interpretau acum ca imbolduri josnice ale unor pofte lascive. Pînă şi loialitatea celor mai fideli susţinători ai lui Barnardo a fost zdruncinată. Pe lîngă îngrijorarea referitoare la caracterul şi probitatea sa, mulţi erau preocupaţi şi de nivelul datoriilor sale. Unul dintre principiile fundamentale ale asociaţiei Plymouth Brethren era devotamentul faţă de cumpătare, însă Barnardo împrumutase în mod excesiv şi repetat pentru a putea deschide tot mai multe aşezăminte.

În cele din urmă, Barnardo a fost declarat vinovat de falsificarea fotografiilor şi de a fi pretins în mod fraudulos că era doctor, dar a fost exonerat de toate acuzaţiile mai grave. În mod ironic, viaţa din căminele lui Barnardo era doar puţin mai atractivă decît cea din temutele aziluri de muncă. Cei găzduiţi erau daţi jos din pat la 5.30 dimineaţa şi li se cerea să lucreze pînă la 6.30 seara, cu scurte pauze pentru masă, rugăciune şi ceva şcoală. Serile erau dedicate exerciţiilor militare, cursurilor şi altor rugăciuni. Toţi băieţii prinşi încercînd să fugă erau băgaţi la izolare. Barnardo nu doar recruta copii, ci îi lua pe sus de pe stradă în spiritul „răpirii filantropice”. În fiecare an, aproximativ 1.500 dintre aceşti băieţi erau trimişi fără prea multe formalităţi în Canada, pentru a face loc altora în cămine.

La momentul morţii sale din 1905, Barnardo găzduise 250.000 de copii. A lăsat organizaţiei datorii în valoare de 250.000 de lire – o sumă colosală.

III

Pînă acum am vorbit doar despre copiii săraci, dar şi copiii ce proveneau din familii înstărite aveau de îndurat propriile suferinţe. Fără îndoială, acestea erau suferinţe pe care mulţi dintre copiii înfometaţi s-ar fi bucurat să le aibă, dar chiar şi aşa tot suferinţe erau. În mare, ele presupuneau adaptarea emoţională şi obişnuinţa de a trăi într-o lume lipsită de afecţiune. Aproape din momentul ieşirii din pîntece, copiilor din clasa de mijloc şi superioară din Marea Britanie a epocii victoriene li se cerea să fie obedienţi, respectuoşi, oneşti, harnici, dîrji şi reţinuţi emoţional. O strîngere de mînă ocazională era toată căldura fizică la care se puteau aştepta după prima copilărie. Un cămin tipic pentru clasele prospere din Marea Britanie a epocii victoriene era, în cuvintele unui contemporan, un avanpost al „rezervei reci, dure şi profund inumane care elimină orice interacţiune prietenoasă, delicată şi empatică ce ar trebui să marcheze toate relaţiile familiale”.

Copiii prosperi trebuiau să îndure privaţiuni adesea în scopul formării caracterului. Willy Smiles, cumnatul Isabellei Beeton, avea 11 copii, dar punea micul dejun doar pentru 10, pentru a descuraja întîrzierea la masă. Gwen Raverat, fiica unui universitar de la Cambridge, îşi amintea ulterior cum i se cerea să adauge sare peste porţia ei zilnică de terci de ovăz, în locul grămezilor sclipitoare de zahăr de care se bucurau părinţii ei, şi i se interzicea să pună gem pe pîine, deoarece un aliment atît de aromat ar fi avut consecinţe catastrofale asupra fibrei sale morale. O contemporană de condiţie similară îşi amintea cu nostalgie mîncarea servită ei şi surorii sale de-a lungul întregii lor copilării: „Mîncam portocale de Crăciun. Marmeladă nu am văzut niciodată”.

Chinuirea papilelor gustative era însoţită de un respect ciudat faţă de efectele temerii şi terorii asupra formării caracterului. Erau extrem de populare cărţile care îi pregăteau pe tinerii cititori pentru posibilitatea ca

moartea să-i ia în orice moment, iar dacă nu pe ei, atunci aproape sigur pe mama, tatăl sau fratele lor preferat. Astfel de cărţi subliniau întotdeauna cît de minunat era raiul (deşi părea să fie, totuşi, un loc lipsit de gem). Intenţia aparentă era aceea de a-i face pe copii să nu se teamă de moarte, deşi efectul era aproape sigur cel opus.

Alte lucrări literare erau menite să îi facă pe copii să înţeleagă ce faptă nesăbuită şi de neiertat era să nu te supui unui adult. O poezie populară, „Groaznica poveste a Paulinei şi a chibriturilor”, spunea povestea unei fetiţe care nu dăduse ascultare blîndului îndemn al mamei sale de a nu se juca cu chibriturile. Poezia spunea astfel:

Pauline nu dădu ascultare,
Aprinse un chibrit, ce încîntare!
Sfîrîia şi-atît de clară-i era flacăra –
Exact ca în desenul de alăturea –
Ţopăia fericită şi-aşa de avîntat
Încît de încîntare să-l stingă a uitat.

Dar iată! Ah! Ce lucru îngrozitor!
Cordonul şorţului cade pradă flăcărilor;
Apoi ard şorţul, braţele şi al ei păr;
Şi arde toată, întregu-i trupşor.

Pentru a se asigura că nu exista nici o posibilitate de interpretare greşită, poezia era însoţită de o ilustraţie elocventă care înfăţişa o fetiţă cuprinsă de o minge de foc, cu o expresie de profundă consternare pe faţă. Poezia conchide:

Şi-astfel a ars, cu hainele ei toate,
Cu mîini şi braţe, nas şi pleoape;
Pîn’ ce n-au mai rămas de ars
Decît pantofii de un roşu şters;
Şi asta-i tot ce s-a găsit
Prin cenuşa de pe pămînt.

Această poezie făcea parte dintr-o serie scrisă de un doctor german pe nume Heinrich Hoffmann, avînd scopul iniţial de a-şi încuraja propriii copii să fie duri şi circumspecţi în viaţă. Cărţile lui Hoffmann au fost foarte populare şi au cunoscut multe traduceri (inclusiv una de Mark Twain). Toate urmau acelaşi tipar, acela de a le prezenta copiilor o tentaţie greu de refuzat, apoi de a le arăta cît de ireversibile şi de dureroase erau consecinţele cedării. Aproape nici o activitate specifică anilor copilăriei nu a scăpat posibilităţii de a fi corijată în mod brutal de către Hoffmann. Într-o altă poezie a sa, „Povestea micului Suge-Degeţel”, un băiat pe nume Conrad este avertizat să nu îşi sugă degetele mari, deoarece va atrage atenţia unui personaj sinistru, cunoscut drept croitorul cel înalt, care vine întotdeauna

La băieţii mici ce degetele-şi sug.
Şi pînă ei prin vis să înţeleagă,
El foarfecele mari şi le-a şi scos din teacă.
Şi degetele li le-a retezat – şi-apoi,
Ştiţi, ele nu mai cresc ’napoi.

Din nefericire, Suge-Degeţel nesocoteşte sfatul şi descoperă că în lumea lui Hoffmann pedeapsa e rapidă şi ireversibilă:

Dînd uşa de perete, înăuntru se năpusti
Croitorul cel înalt, cu cizmele lui roşii.
Ah! Copii, vedeţi! E chiar el
Şi-l prinse pe-al nostru Suge-Degeţel.

Ţac! Ţac! Clănţăne foarfeca;
Iar Conrad ţipă – A! A! A!
Ţac! Ţac! Lucrează cu grăbire,
Iar degetele mari sînt acum amintire.

Acasă vine mama, iar Conrad apare,
I-arată mîinile, c-o tristă-nfăţişare.
„Ah!”, spune ea, „ştiam că va veni neapărat
La Suge-Degeţel cel neastîmpărat”.

Pentru copiii mai mari poate că astfel de poezii erau amuzante, dar pentru cei mici ele trebuie să fi fost adesea – cum era şi intenţia – terifiante, mai ales că erau însoţite întotdeauna de ilustraţii elocvente ce reprezentau copii îngroziţi cuprinşi ireversibil de flăcări sau cu sîngele ţîşnind din locuri în care înainte avuseseră părţi ale corpului cît se poate de utile.

De asemenea, copiii din familiile prospere erau lăsaţi adesea la mila servitorilor şi a capriciilor personale şi ciudate ale acestora. Viitorul lord Curzon, fiul unui paroh din Derbyshire, a fost terorizat ani la rînd de guvernanta lui pe jumătate psihotică, care îl lega de scaun sau îl închidea într-un dulap ore în şir, îi mînca desertul din farfurie, îl obliga să scrie

scrisori în care mărturisea obrăznicii pe care nu le comisese şi îl punea să defileze prin sat îmbrăcat cu un şorţ ridicol şi cu o placardă în jurul gîtului care îl declara „MINCINOS”, „HOŢ” sau altă condiţie ruşinoasă pentru care de obicei nu făcuse nimic ca să o merite. Aceste experienţe l-au traumatizat într-o asemenea măsură, încît nu a reuşit să povestească nimănui despre ele decît la maturitate. Ceva mai blîndă, dar totuşi înspăimîntătoare, a fost experienţa viitorului al şaselea conte de Beauchamp, care fusese lăsat în grija unei guvernante, o fanatică religioasă; aceasta îi cerea să participe la şapte slujbe de la biserică în fiecare duminică şi să îşi umple timpul dintre ele scriind eseuri despre bunătatea lui Dumnezeu.

Pentru mulţi, chinurile primei copilării erau doar o pregătire modestă pentru stresul vieţii care îi aştepta în şcolile private. Rareori a fost rigiditatea îmbrăţişată cu mai mult entuziasm decît în şcolile private englezeşti din secolul al XIX-lea. Din momentul sosirii, elevilor li se aplica un regim dur ce presupunea băi reci, bătăi frecvente cu nuiaua şi eliminarea din alimentaţie a orice putea fi descris cu îngăduinţă drept apetisant. Băieţii de la Radley College, de lîngă Oxford, erau înfometaţi sistematic, încît ajungeau să scoată bulbi de floare din grădinile şcolii şi să îi prăjească la lumînare în camerele lor. La alte şcoli unde nu existau bulbi, băieţii mîncau pur şi simplu lumînările. Romancierul Alec Waugh, fratele lui Evelyn, a urmat o şcoală pregătitoare numită Fernden, care părea să fie deosebit de devotată idealurilor sadismului. În prima zi, degetele i-au fost băgate într-un vas cu acid sulfuric pentru a-l descuraja să-şi roadă unghiile, iar la puţin timp după aceea a fost silit să mănînce conţinutul unui castron cu budincă de griş în care tocmai vomase, experienţă care, pe bună dreptate, i-a temperat entuziasmul faţă de griş pentru tot restul vieţii.

Condiţiile de locuit de la şcolile private erau întotdeauna dure. Ilustraţiile cu dormitoare de şcoală din secolul al XIX-lea le arată a fi aproape imposibil de distins de spaţiile echivalente din închisori şi aziluri de muncă. Dormitoarele erau adesea atît de reci, încît apa îngheţa peste noapte în căni şi boluri. Paturile erau aproape nişte platforme de lemn, adesea neavînd decît două pături aspre cu care să fie căptuşit şi care să-ţi ofere căldură. În fiecare noapte, la Westminster şi Eton aproximativ 50 de băieţi erau încuiaţi împreună în săli imense şi lăsaţi fără supraveghere pînă dimineaţă, astfel încît cei slabi erau la mila celor puternici. Băieţii mai mici trebuiau uneori să se trezească în toiul nopţii ca să lustruiască cizme, să scoată apă sau să efectueze alte corvezi pe care trebuiau să le termine înaintea micului dejun. Nu e de mirare că Lewis Carroll a spus, la un moment ulterior din viaţa sa, că nimic pe lume nu l-ar putea face să repete experienţa anilor de şcoală.

Mulţi băieţi erau bătuţi cu nuiaua zilnic, uneori de două ori pe zi. A nu fi bătut deloc era un motiv de sărbătoare. „Săptămîna aceasta m-am descurcat mult mai bine la aritmetică şi nu am fost bătut deloc cu nuiaua”, le scria fericit celor de acasă un băiat din Winchester, la începutul secolului al XIX-lea. Bătăile cu nuiaua constau de regulă din trei pînă la şase lovituri cu o nuia de mesteacăn subţire ca un bici, dar uneori se recurgea la mai multă violenţă. În 1682, un director de la Eton a trebuit să demisioneze după ce a omorît un băiat. Un număr remarcabil de tineri au ajuns să aprecieze şuieratul şi usturimea loviturilor – în asemenea măsură încît biciuirea de plăcere a devenit cunoscut drept *le vice anglais*. Cel puţin doi prim-miniştri din secolul al XIX-lea, Melbourne şi Gladstone, erau autoflagelanţi pasionaţi, iar o anumită doamnă Collet din Covent Garden conducea un bordel specializat în oferirea de sex cu lovituri de bici.

Mai presus de orice, se aştepta ca progeniturile să facă ceea ce li se spunea şi să se comporte astfel mult după ce atingeau majoratul. Părinţii îşi rezervau dreptul de a le alege partenerul de viaţă, cariera, modul de viaţă, afilierea politică, stilul vestimentar şi aproape orice alt aspect care putea fi dictat şi deseori reacţionau răzbunîndu-se financiar atunci cînd ordinele lor erau nesocotite. Henry Mayhew, reformatorul social, a fost lăsat fără bani atunci cînd a refuzat să se supună recomandării tatălui său de a deveni avocat. La fel, unul după altul, şi şase dintre cei şapte fraţi ai săi. Doar al şaptelea a dorit să devină avocat (sau poate a dorit doar moştenirea); a obţinut ascultător autorizaţia şi a moştenit totul. Poeta Elizabeth Barrett a fost dezmoştenită pentru că s-a căsătorit cu Robert Browning, care nu era doar un poet fără nici un ban, ci şi – ce oroare! – nepotul unui cîrciumar. În mod similar, părinţii îngroziţi ai lui Alice Roberts au dezmoştenit-o atunci cînd aceasta nu a putut fi convinsă să renunţe la căsătoria cu fiul sărac al unui acordor de piane romano-catolic. Din fericire pentru domnişoara Roberts, bărbatul era viitorul compozitor Edward Elgar, care a făcut-o bogată.

Dezmoştenirea era uneori provocată de considerente mai degrabă neînsemnate. Al doilea lord Townshend, după ce fusese iritat ani de zile de efeminarea fiului său, l-a scos brusc din testament pe nefericitul băiat atunci cînd, într-o zi, acesta a intrat în cameră purtînd panglici roz la pantofi. De asemenea, s-a vorbit mult despre cazul celui de-al şaselea duce de Somerset, cunoscut drept „ducele cel mîndru”, care le cerea fetelor sale să stea întotdeauna în picioare în prezenţa sa şi despre care se spune că ar fi dezmoştenit-o pe una dintre ele cînd s-a trezit dintr-o picoteală şi a prins-o pe sărmana nerecunoscătoare şezînd.

Ceea ce este adesea izbitor – şi chiar deprimant – e rapiditatea cu care părinţii îşi retrăgeau nu doar fondurile, ci şi afecţiunea. Elizabeth Barrett

şi tatăl ei erau foarte apropiaţi, dar cînd ea şi-a declarat intenţia de a se căsători cu Robert Browning, domnul Barrett a pus capăt imediat oricăror contacte. Nu a mai vorbit cu fiica lui şi nici nu i-a mai scris niciodată, chiar dacă aceasta s-a căsătorit cu un om talentat şi respectabil, pe baza celei mai profunde legături de iubire. În lumea misterioasă a creşterii copiilor în epoca victoriană, supunerea prima în faţa altor considerente cum ar fi afecţiunea şi fericirea, iar această convingere ciudată şi dureroasă a rămas valabilă în majoritatea căminelor prospere cel puţin pînă în perioada Primului Război Mondial.

Aşadar, la prima vedere, s-ar părea că victorienii nu au inventat copilăria, ci mai curînd au *dez*inventat-o. Însă, în realitate lucrurile au fost şi mai complicate. Reţinîndu-şi afecţiunea faţă de copii atunci cînd aceştia erau mici, dar şi străduindu-se să le controleze comportamentul mult după maturizare, victorienii încercau, într-un mod ciudat, să suprime copilăria *şi*, în acelaşi timp, să o facă să dureze pentru totdeauna. Probabil nu este de mirare faptul că sfîrşitul perioadei victoriene a coincis aproape perfect cu apariţia psihanalizei.

Sfidarea unui părinte era atît de profund inacceptabilă, încît cei mai mulţi copii pur şi simplu nu o făceau, nici măcar la maturitate. O ilustrare perfectă a acestui fapt este Charles Darwin. Cînd lui Darwin i s-a oferit, în tinereţe, şansa de a se îmbarca pe vasul *Beagle* din flota regală a Marii Britanii, acesta i-a scris tatălui său o scrisoare emoţionantă în care îi explica exact de ce şi cu cîtă disperare îşi dorea să meargă, dar se străduia să îl asigure că îşi va retrage numele de pe listă imediat, dacă ideea îl făcea pe tatăl său să se simtă fie şi vag „inconfortabil”. Domnul Darwin a cîntărit chestiunea şi a declarat că ideea îl făcea într-adevăr să se simtă inconfortabil, astfel încît Charles, fără urmă de protest, şi-a retras numele.

Pentru noi, în prezent, ideea ca Charles Darwin să nu fi călătorit cu vasul *Beagle* este de neimaginat. Ceea ce era de neimaginat pentru Darwin ar fi fost să nu-şi asculte tatăl.

Desigur că, în cele din urmă, Darwin a reuşit să plece, iar o bună parte a motivului pentru care tatăl său s-a înduplecat a fost un factor ciudat, dar cu rol crucial în viaţa multor oameni din clasa superioară: căsătoria în interiorul familiei. Căsătoria între veri era uimitor de răspîndită în secolul al XIX-lea şi nicăieri ea nu este mai bine exemplificată decît în cazul familiei Darwin şi al verilor lor, familia Wedgwood (cunoscuţi pentru ceramica pe care o produceau). Charles s-a căsătorit cu verişoara lui de gradul întîi, Emma Wedgwood, fiica îndrăgitului său unchi Josiah. Între timp, sora lui Charles, Caroline, s-a căsătorit cu Josiah Wedgwood al III-lea, fratele Emmei şi văr primar al fraţilor Darwin. Un alt frate al Emmei, Henry, s-a căsătorit nu cu o Darwin, ci cu o verişoară primară din altă ramură a propriei familii, Wedgwood, adăugînd încă o ramură geneticii nemaipomenit de complicate a familiei. În cele din urmă, Charles Langton, care nu era înrudit cu nici una dintre familii, s-a căsătorit mai întîi cu Charlotte Wedgwood, o altă fiică a lui Josiah şi verişoară cu Charles, iar apoi, la moartea lui Charlotte, cu sora lui Darwin, Emily, devenind astfel, se pare, soţul cumnatei cumnatei sale şi creînd posibilitatea ca toţi copiii rezultaţi din căsătorie să-şi fie propriii verişori de gradul întîi. E aproape imposibil de calculat ce însemnau toate acestea în termenii relaţiilor dintre nepoţi, nepoate şi următoarea generaţie de veri.

Rezultatul a fost, în mod oarecum neaşteptat, una dintre cele mai fericite grupări de familii din secolul al XIX-lea. Aproape toţi membrii familiilor Darwin şi Wedgwood par să se fi îndrăgit sincer unii pe alţii, ceea ce este un lucru foarte bun, deoarece, atunci cînd tatăl lui Darwin şi-

a exprimat îndoielile faţă de călătoria pe vasul *Beagle*, unchiul lui Darwin, Josiah, a fost fericit să intervină în favoarea sa şi a avut o discuţie cu tatăl lui Charles, vărul său Robert. Mai mult decît atît, Robert a fost dispus să se lase convins să se răzgîndească, datorită respectului şi afecţiunii faţă de Josiah.

Prin urmare, mulţumită unchiului său şi unei tradiţii a păstrării genelor în familie, Charles Darwin a plecat într-adevăr pe mare pentru următorii cinci ani şi a colectat datele care i-au permis să schimbe lumea. Iar asta ne duce, în mod convenabil, chiar dacă puţin neaşteptat, în cel mai înalt punct al casei, ultimul spaţiu pe care îl vom vizita.

1* Nu putem fi siguri că această încăpere a fost efectiv o cameră a copiilor. Este o altă cameră ulterioară ce nu a fost inclusă în planurile iniţiale ale lui Edward Tull, astfel încît nu avem nici un indiciu. Dimensiunile modeste şi amplasarea ei lîngă dormitorul principal sugerează că trebuie să fi fost camera copiilor, şi nu un alt dormitor, ceea ce ridică o altă întrebare incitantă şi la care e greu de răspuns, referitoare la speranţele şi intenţiile de celibatar ale domnului Marsham.

2. „Nursery”, în limba engleză, de la verbul „to nurse”, cu sensul de bază de „a îngriji”, dar şi „a alăpta”, „a trata” etc. (n. trad.).

Capitolul 19

Podul

I

În vara plină de evenimente a anului 1851, în timp ce mulţimile se îngrămădeau la Marea Expoziţie de la Londra, iar Thomas Marsham se instala în noua sa locuinţă din Norfolk, Charles Darwin le trimitea editorilor săi un manuscris consistent, rezultatul a opt ani de investigare devotată a naturii şi a modului de viaţă al scoicilor. Intitulată *A Monograph of the Fossil Lepadidae, or, Pedunculated Cirripedes of Great Britain* (*O monografie a lepadidelor fosile sau ciripedelor pedunculate din Marea Britanie*), nu pare a fi o lucrare foarte distractivă, şi nici nu era, dar ea i-a adus reputaţia de naturalist şi i-a dat, potrivit unui biograf, „autoritatea de a vorbi, atunci cînd urma să vină momentul, despre variabilitate şi transmutaţie" – despre evoluţie, cu alte cuvinte. Remarcabil este faptul că Darwin încă nu terminase cu scoicile. Trei ani mai tîrziu, el a produs un studiu de 684 de pagini asupra ciripedelor fixe şi o lucrare conexă mai modestă asupra fosilelor de scoici care nu fuseseră amintite în prima lucrare. „Urăsc scoicile cum nu a mai făcut-o nimeni vreodată", a declarat el la terminarea lucrării sale, şi nu avem cum să nu-l înţelegem.

Lepadidele fosile nu s-a vîndut foarte bine, dar nici mai prost decît altă carte publicată în 1851 – o parabolă ciudată, mistică şi incoerentă a

vînătorii de balene, intitulată simplu *The Whale* (*Balena*). Era o carte oportună, de vreme ce balenele erau vînate pretutindeni, pînă în pragul dispariţiei, dar criticii şi publicul cumpărător nu au îndrăgit-o şi nici măcar n-au înţeles-o. Era prea densă şi deconcertantă, prea plină de introspecţie şi fapte brute. O lună mai tîrziu, cartea a apărut în America sub un titlu diferit: *Moby Dick*. N-a avut mai mult succes nici acolo. Eşecul cărţii a fost o surpriză, deoarece Herman Melville, autorul ei în vîrstă de 32 de ani, se bucurase de mult succes cu două povestiri anterioare despre aventuri pe mare, *Typee* şi *Omoo*. *Moby Dick* nu a fost însă apreciat semnificativ niciodată în timpul vieţii autorului. Şi nici altceva din ce a mai scris. Melville a murit aproape uitat, în 1891. Ultima lui carte, *Billy Budd*, nu şi-a găsit editor decît la peste 30 de ani de la moartea sa.

Deşi e puţin probabil ca domnul Marsham să fi avut cunoştinţă de *Moby Dick* sau de *Lepadidele fosile*, ambele reflectau o schimbare fundamentală care afectase recent lumea: o nevoie aproape obsesivă de a surprinde fiecare fapt observabil şi de a-i oferi recunoaşterea permanentă în formă tipărită. Munca de teren era ultimul răcnet al modei în rîndul domnilor cu înclinaţii ştiinţifice. Unii se apucau de geologie şi ştiinţe ale naturii. Alţii deveneau anticari. Cei mai aventuroşi dintre ei sacrificau confortul casei şi, adesea, ani din viaţa lor pentru a explora colţuri îndepărtate ale lumii. Aceştia au devenit *oameni de ştiinţă* – un termen nou, creat în 1834.

Curiozitatea şi devotamentul lor erau inepuizabile. Nu exista loc prea îndepărtat sau prea dificil, nici obiect care să nu merite atenţie. Aceasta a fost perioada în care căutătorul de plante Robert Fortune a călătorit în întreaga China deghizat în autohton pentru a culege informaţii despre cultivarea şi procesarea ceaiului, în care David Livingstone a navigat pe Zambezi spre cele mai întunecoase colţuri ale Africii, în care aventurierii din domeniul botanicii au cercetat minuţios America de Sud şi de Nord în

căutare de specimene noi şi interesante şi în care Charles Darwin, în vîrstă de doar 22 de ani, a plecat ca naturalist în călătoria spectaculoasă care avea să schimbe atît viaţa lui, cît şi pe a noastră, în moduri pe care nimeni nu putea nici măcar să şi le imagineze atunci.

Aproape orice a întîlnit Darwin în timpul celor cinci ani de călătorie a reuşit să-i atragă atenţia. A consemnat atît de multe fapte şi a adunat atît de multe specimene, încît i-a luat un deceniu şi jumătate doar ca să termine cu scoicile. Printre multe altele, a colectat sute de specii noi de plante, a făcut multe descoperiri fosile şi geologice importante, a formulat o ipoteză larg acceptată, prin care explica formarea atolilor de corali, şi a dobîndit materialele şi înţelegerea necesare pentru crearea unei teorii revoluţionare a vieţii – deloc rău pentru un tînăr care, dacă tatăl său s-ar fi impus, ar fi fost un pastor de ţară precum domnul Marsham al nostru, perspectivă care îl îngrozea pe Darwin.

Una dintre ironiile călătoriei pe *Beagle* este că Darwin a fost angajat de căpitanul Robert FitzRoy deoarece avea pregătire de teolog, iar căpitanul se aştepta de la el să descopere dovezi care să sprijine o interpretare biblică a istoriei. Pentru a-l convinge pe Robert Darwin să-l lase pe Charles să plece, Josiah Wedgwood şi-a dat osteneala să sublinieze că „cercetarea istoriei naturale… este foarte potrivită pentru un cleric”. În cele din urmă, cu cît Darwin vedea mai mult din lume, cu atît devenea mai convins că istoria şi evoluţia Pămîntului erau mult mai îndelungate şi mai complicate pentru a putea fi înţelese prin prisma gîndirii convenţionale. Teoria sa asupra atolilor de corali, printre altele, presupunea un interval de timp mult mai mare decît orice permitea scara biblică a timpului, ceea ce l-a înfuriat pe evlaviosul şi explozivul căpitan FitzRoy.

În cele din urmă, desigur că Darwin a conceput o teorie – cea a supravieţuirii celui mai bine adaptat, după cum este cunoscută în mod curent; descendenţa cu modificare, cum o numea el – care explică

nemaipomenita complexitate a fiinţelor vii într-un mod ce nu necesită deloc intervenţia unei zeităţi. În 1842, la şase ani de la sfîrşitul călătoriei sale, a schiţat un rezumat de 230 de pagini care contura elementele principale ale teoriei sale. Apoi a făcut un lucru extraordinar: l-a încuiat într-un sertar şi l-a lăsat acolo timp de 16 ani. Avea impresia că subiectul era prea fierbinte pentru dezbaterea publică.

Însă cu mult înainte să apară Darwin, oamenii găseau deja lucruri care nu se potriveau cu credinţele tradiţionale. De fapt, una dintre primele astfel de descoperiri a avut loc la doar cîţiva kilometri de vechea casă parohială, în satul Hoxne, unde, la sfîrşitul anilor 1790, un proprietar de pămînt şi anticar bogat pe nume John Frere a descoperit un depozit de unelte din cremene aflat lîngă oasele unor animale demult dispărute, ceea ce sugera o coexistenţă care nu ar fi trebuit să aibă loc. Într-o scrisoare către Societatea Anticarilor de la Londra, el relata că uneltele fuseseră create de oameni care „nu cunoşteau folosirea metalului… [ceea ce] ne-ar putea tenta să îi trimitem spre o epocă într-adevăr foarte îndepărtată”. Era o intuiţie extrem de pătrunzătoare pentru acea epocă – de fapt, prea pătrunzătoare, astfel încît ea a fost ignorată aproape complet. Secretarul societăţii i-a mulţumit pentru „comunicarea curioasă şi cît se poate de interesantă” şi, pentru următorii aproximativ 40 de ani, subiectul nu s-a redeschis[1]*.

Dar apoi alţii au început să descopere unelte şi oase vechi aflate într-o proximitate deconcertantă. Într-o peşteră de lîngă Torquay, în Devon, John MacEnery, preot catolic şi arheolog amator, a descoperit dovezi mai mult sau mai puţin incontestabile că oamenii vînaseră mamuţi şi alte fiinţe acum dispărute. MacEnery a găsit această idee atît de inconfortabil de incompatibilă cu preceptele creştine, încît nu a făcut-o cunoscută şi altora. Apoi, un vameş francez pe nume Jacques Boucher de Perthes a găsit oase

alături de unelte pe valea rîului Somme şi a scris o lucrare lungă şi influentă, *Antiquités Celtiques et Antédiluviennes*, care a atras atenţia la nivel internaţional. Aproximativ în aceeaşi perioadă, William Pengelly, un director de şcoală englez, a reexaminat peştera lui MacEnery şi încă una din localitatea Brixham, aflată în apropiere, şi a anunţat descoperirile pe care MacEnery fusese prea tulburat ca să le împărtăşească. Aşadar, la mijlocul secolului, devenea tot mai evident că Pămîntul poseda nu doar foarte multă istorie, ci şi ceea ce avea să fie cunoscut drept preistorie, deşi acest cuvînt urma să fie creat abia în 1871. Este elocvent faptul că aceste idei erau atît de radicale, încît nici măcar nu existau cuvinte pentru a le exprima.

A rămas celebru modul în care, la începutul verii anului 1858, aflat în Asia, Alfred Russel Wallace i-a spulberat liniştea lui Darwin. Wallace i-a trimis schiţa unui eseu, „On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type” („Despre tendinţa speciilor de a se abate la nesfîrşit de la tipul iniţial”). Era propria teorie a lui Darwin, la care Wallace ajunsese în mod inocent şi independent. „Nu am văzut niciodată o coincidenţă mai izbitoare”, scria Darwin. „Dacă Wallace ar fi avut schiţa mea de manuscris din 1842, nu ar fi putut să facă un rezumat mai bun.”

Protocolul cerea ca Darwin să se dea la o parte şi să îi acorde lui Wallace meritul integral pentru teorie, dar Darwin nu s-a putut hotărî să facă un gest atît de nobil. Teoria aceasta însemna prea mult pentru el. Un factor care complica şi mai mult lucrurile era acela că fiul său Charles, în vîrstă de un an şi jumătate, era grav bolnav de scarlatină. În ciuda acestui fapt, Darwin a găsit timp să trimită în grabă scrisori către cei mai eminenţi prieteni ai săi din mediile ştiinţifice, iar aceştia l-au ajutat să inventeze o soluţie. S-a căzut de acord ca Joseph Hooker şi Charles Lyell să prezinte rezumate ale ambelor lucrări la o întrunire a Linnean Society de la Londra, acordîndu-le lui Darwin şi lui Wallace prioritate comună asupra noii teorii.

Asta au şi făcut, pe 1 iulie 1858. Wallace, aflat departe, în Asia, nu ştia nimic despre aceste maşinaţiuni. Darwin nu a participat, deoarece în acea zi el şi soţia sa îşi îngropau fiul.

Darwin s-a apucat imediat de lucru, dezvoltîndu-şi schiţa într-o carte în toată puterea cuvîntului, iar în noiembrie 1859 aceasta a fost publicată drept *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (*Originea speciilor prin selecţie naturală sau păstrarea raselor avantajate în lupta pentru existenţă*). A devenit imediat un bestseller. Este aproape imposibil să ne imaginăm acum cît de mult a tulburat teoria lui Darwin lumea intelectuală sau cu cîtă disperare îşi doreau mulţi oameni să nu fie corectă. Darwin însuşi i-a spus unui prieten că în timp ce îşi scria cartea se simţise ca şi cum ar fi „mărturisit o crimă".

Mulţi oameni evlavioşi pur şi simplu nu puteau accepta faptul că viaţa pe Pămînt apăruse atît de demult şi de aleatoriu pe cît o indicau noile idei. Un naturalist de seamă, Philip Henry Gosse, a produs o teorie alternativă oarecum disperată, numită „procronism", prin care sugera că Dumnezeu doar făcuse ca Pămîntul să pară vechi, pentru a le oferi oamenilor cu minţi cercetătoare lucruri mai interesante în legătură cu care să-şi pună întrebări. Pînă şi fosilele, insista Gosse, fuseseră plantate în roci de către Dumnezeu, în timpul aglomeratei sale săptămîni a Creaţiei.

Treptat însă, oamenii educaţi au ajuns să accepte că lumea nu era doar mai veche decît ar fi trebuit să fie din punct de vedere biblic, dar şi mult mai complicată, imperfectă şi confuză. În mod firesc, toate acestea subminau baza de credinţă pe care-şi fundamentau eforturile clericii precum domnul Marsham. În termenii preeminenţei acestora, era începutul sfîrşitului.

În entuziasmul lor de a dezgropa comori, mulţi membri ai noii specii de investigatori au produs stricăciuni îngrozitoare. Artefactele erau scoase din pămînt „precum cartofii”, după spusele unui observator alarmat. În Norfolk, membrii Societăţii Arheologice Norfolk şi Norwich – înfiinţată cu puţin înainte ca domnul Marsham să îşi ocupe postul din parohia noastră – au golit mult peste 100 de tumuli funerari, o bună parte din totalul prezent în ţinut, fără să lase nici o dovadă despre ce găsiseră sau despre modul de amplasare, spre disperarea generaţiilor ulterioare de savanţi.

Există o anumită ironie evidentă şi dureroasă în ideea că, pe măsură ce britanicii îşi descopereau trecutul, şi distrugeau o bună parte din el. Poate că nimeni nu a ilustrat mai bine această nouă specie de colecţionar rapace decît William Greenwell (1820-1918), pastor la catedrala Durham, pe care l-am întîlnit mult mai devreme ca inventator al „minunii lui Greenwell”, celebra (în rîndul cunoscătorilor) muscă de păstrăv. În decursul unei îndelungate cariere, Greenwell a acumulat o colecţie extraordinară de artefacte „prin cadorisire, achiziţie sau infracţiune”, potrivit unui istoric. A excavat de unul singur – deşi „distrus” ar putea fi un termen mai potrivit – 443 de movile funerare din întreaga Anglie. Metodele lui ar putea fi descrise drept energice, dar pripite. Nu a lăsat practic nici un fel de notiţe sau probe, astfel încît adesea este aproape imposibil de cunoscut provenienţa exactă a obiectelor.

Singura virtute compensatoare a lui Greenwell constă în faptul că i-a făcut cunoştinţă cu magia arheologiei personajului cu splendidul nume de Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers. Pitt Rivers este memorabil pentru două lucruri: ca unul dintre cei mai importanţi arheologi timpurii şi ca o persoană dintre cele mai dezagreabile. L-am întîlnit deja, în trecere, în acest volum. El era personajul formidabil care insista ca soţia lui să fie incinerată. („La naiba, femeie, o să arzi” era veselul lui refren.) Provenea

dintr-o familie interesantă, dintre ai cărei membri am mai întîlnit cîţiva, mai ales două mătuşi ale sale de gradul al doilea care puteau fi pe bună dreptate descrise ca avînd o energie debordantă. Prima, Penelope, s-a căsătorit cu vicontele Ligonier de Clonmell. Poate vă amintiţi că ea a fost cea care a avut o aventură cu un conte italian, după care a fugit cu lacheul. A doua era tînăra care s-a căsătorit cu Peter Beckford, dar care s-a îndrăgostit dezastruos de vărul acestuia, William, cel care a construit Fonthill Abbey. Ambele erau fiicele lui George Pitt, primul baron de Rivers, de la care Pitt Rivers şi-a luat aceste două nume.

Augustus Pitt Rivers era un personaj semeţ şi intimidant, cu un temperament exploziv şi foarte irascibil, care stăpînea cu o mînă de fier un domeniu de 27.000 de acri numit Rushmore, aflat în apropiere de Salisbury. Era de o răutate notorie. Odată, soţia lui i-a invitat pe săteni la Rushmore, pentru o petrecere de Crăciun, şi a suferit foarte mult cînd nu a venit nimeni. Ce nu ştia ea era că soţul ei, aflînd de acest plan, trimisese un servitor să încuie porţile domeniului.

Era capabil de cele mai bruşte şi mai disproporţionate acte de violenţă. După ce l-a alungat pe unul dintre fiii săi de pe domeniu, pentru o faptă nemenţionată, le-a interzis celorlalţi copii să mai aibă vreo legătură cu el. Dar unei fiice, Alice, i s-a făcut milă de fratele ei şi s-a întîlnit cu el la marginea domeniului, pentru a-i da nişte bani. Aflînd despre asta, Pitt Rivers a interceptat-o pe Alice în timp ce se întorcea spre casă şi a bătut-o cu propria ei cravaşă, lăsînd-o lată la pămînt.

Specialitatea deosebită a lui Pitt Rivers – un fel de hobby, s-ar părea – era evacuarea chiriaşilor bătrîni. Odată le-a trimis preavizul unui bărbat şi soţiei lui invalide, ambii avînd peste 80 de ani. Cînd aceştia l-au implorat să se răzgîndească, deoarece nu aveau nici o rudă în viaţă şi nicăieri unde să meargă, Pitt Rivers le-a răspuns concis: „Mi-a părut foarte rău să primesc scrisoarea voastră şi să văd cît de mult vă displace să părăsiţi

domeniul Hinton. Ca să fiu scurt, consider că datoria mea faţă de domeniu îmi impune să recuperez casa cît mai devreme posibil”. Cuplul a fost evacuat imediat, deşi în realitate Pitt Rivers nu a ocupat niciodată locuinţa şi, potrivit biografului său, Mark Bowden, aproape sigur nici nu intenţionase vreodată să o facă[2]*.

Cu toate neajunsurile sale personale, Pitt Rivers era un arheolog excepţional – de fapt, a fost unul dintre părinţii arheologiei moderne. El a introdus metoda şi rigoarea în acest domeniu. Eticheta cu grijă cioburile de ceramică şi alte fragmente, într-o perioadă în care acest lucru nu se făcea în mod regulat. Ideea de a organiza descoperirile arheologice într-o succesiune sistematică – proces cunoscut drept tipologie – a fost invenţia lui. În mod neobişnuit, era mai puţin interesat de comorile sclipitoare decît de obiectele de zi cu zi – cupe, piepteni, mărgele decorative şi altele asemenea –, care pînă atunci fuseseră de regulă subestimate. De asemenea, a introdus devotamentul faţă de precizie în arheologie. A inventat un aparat numit craniometru, care putea să facă măsurători foarte exacte ale craniilor umane. După moartea sa, colecţia lui de artefacte a constituit baza marelui Pitt Rivers Museum din Oxford.

Mulţumită în mare parte metodologiei exigente a lui Pitt Rivers, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea arheologia începea să devină tot mai mult o ştiinţă şi mai puţin o vînătoare de comori, iar excesele mai neglijente ale primilor arheologi deveneau o caracteristică a trecutului. În lumea largă însă, distrugerea se agrava. Practic, toate monumentele vechi din Marea Britanie erau în mîini private şi nici o lege nu îi obliga pe proprietari să aibă grijă de ele. Circulau din abundenţă poveşti despre oameni care distrugeau artefacte, fie pentru că le găseau deranjante, fie pentru că nu puteau să le aprecieze raritatea. În Orkney, un fermier din Stenness, nu departe de Skara Brae, a demolat un megalit preistoric

cunoscut drept Stînca lui Odin, deoarece îi stătea în drum cînd ara, şi era pe cale treacă şi la de acum celebrele Stînci de la Stenness, cînd locuitorii oripilaţi ai insulei l-au convins să renunţe.

Chiar şi un monument atît de inegalabil precum Stonehenge nu se afla în siguranţă, în mod surprinzător. Vizitatorii îşi ciopleau adesea numele în pietre sau desprindeau fragmente din acestea, pentru a le lua ca suveniruri. Un bărbat a fost surprins izbind cu un baros într-un bloc de piatră. La începutul anilor 1870, societatea London and South-Western Railway a anunţat un plan de a construi o cale ferată prin centrul sitului de la Stonehenge. Cînd oamenii s-au plîns, un oficial al căilor ferate a replicat că Stonehenge era „într-o stare deosebit de proastă şi lipsit de orice utilitate pentru oricine în prezent".

În mod evident, moştenirea străveche a Marii Britanii avea nevoie de un salvator. Intră în scenă unul dintre indivizii extraordinari ai acelei epoci extraordinare. Numele lui era John Lubbock şi faptul că nu este mai bine cunoscut ne uimeşte. Ar fi greu să numim un alt personaj care să fi făcut mai multe lucruri utile în mai multe domenii şi să fi cîştigat mai puţină faimă de durată pentru asta.

Fiu al unui bancher bogat, Lubbock a crescut ca vecin al lui Charles Darwin, în Kent. Se juca cu copiii lui Darwin şi îi vizita adesea. Avea talent pentru istoria naturală, motiv pentru care marele om îl îndrăgea. Cei doi au petrecut multe ore împreună în biroul lui Darwin, examinînd specimene cu microscoape corelate. La un moment dat, cînd Darwin era deprimat, tînărul Lubbock a fost singurul vizitator pe care a acceptat să-l primească.

Ajuns la maturitate, Lubbock a devenit bancher, ca tatăl său, dar ceea ce iubea cu adevărat era ştiinţa. Era un experimentator neobosit, chiar dacă uşor excentric. Odată a petrecut trei luni încercînd să-şi înveţe cîinele să citească. După ce a devenit interesat de arheologie, a învăţat daneză

deoarece Danemarca era pe atunci liderul mondial în domeniu. Avea un interes special pentru insecte şi ţinea o colonie de albine în sufragerie, pentru a le studia mai bine obiceiurile. În 1886, a descoperit pauropodele – una dintre familiile de acarieni pînă atunci nebănuiţi pe care i-am pomenit în discuţia noastră anterioară despre fiinţele din gospodărie. De vreme ce, după cum am văzut, numeroase microorganisme nu au fost deloc remarcate de ştiinţă pînă la mijlocul secolului XX, identificarea unei familii a lor în 1886 era o realizare importantă, mai ales pentru un bancher ale cărui preocupări ştiinţifice se limitau la seri şi weekenduri. Nu mai puţin semnificativ a fost studiul său asupra variabilităţii sistemului nervos la insecte, care a oferit un sprijin important lui Darwin şi ideii acestuia de descendenţă cu modificare, exact într-un moment în care Darwin avea cu adevărat nevoie de asta.

Sir John Lubbock, membru al parlamentului şi al Royal Society

Cum se distrează albinuţa cea harnică
Plecată-n zi cu soare de la bancă
Studiind în zi de sărbătoare
Insecte stranii şi cîte-o sălbatică floare!

Caricatură din *Punch* a lui John Lubbock, arhitect al Legii Sărbătorilor Bancare
şi al Legii Protejării Monumentelor Vechi

Pe lîngă faptul că era bancher şi entomolog pasionat, Lubbock era şi un distins arheolog, membru în consiliul de administraţie al British Museum, membru al parlamentului, vicecancelar (sau şef) al London University şi autor de cărţi populare, printre destul de multe altele. Ca arheolog, a creat termenii de *paleolitic*, *mezolitic* şi *neolitic* şi a fost unul dintre primii care au folosit noul termen adecvat de *preistorie*. Ca politician şi membru al parlamentului din partea Partidului Liberal, a devenit un apărător al oamenilor muncii. A introdus legi care limitau programul de lucru din ateliere la zece ore pe zi, iar în 1871 a determinat – practic de unul singur – adoptarea Legii Sărbătorilor Bancare, care introducea ideea uimitor de radicală a unei sărbători laice plătite pentru lucrători[3]*. Este aproape imposibil să ne imaginăm acum cîtă emoţie a produs aceasta. Înainte de noua lege a lui Lubbock, cei mai mulţi angajaţi erau învoiţi de la muncă în Vinerea Mare, în prima şi a doua zi de Crăciun (dar de regulă nu în ambele zile) şi duminicile, şi asta era tot. Ideea de a avea o zi liberă în plus – şi încă vara – era extrem de palpitantă. Exista un acord general conform căruia Lubbock era cel mai popular om din Anglia, iar multă vreme sărbătorile publice au fost numite cu afecţiune „zilele Sfîntului Lubbock”.

Nimeni din epoca sa nu ar fi putut bănui vreodată că într-o bună zi numele lui va fi uitat.

Dar Lubbock este important pentru noi datorită unei alte inovaţii: conservarea monumentelor străvechi. În 1872, Lubbock a aflat de la un paroh din zona rurală a comitatului Wiltshire că o mare bucată din Avebury, un cerc străvechi de pietre considerabil mai mare decît Stonehenge (deşi nu atît de pitoresc în compoziţie), urma să fie demolată pentru construirea unor locuinţe noi. Lubbock a cumpărat terenul ameninţat, împreună cu alte două monumente străvechi din apropiere, West Kennet Long Barrow şi Silbury Hill (o movilă imensă făcută de mîna omului – cea mai mare din Europa), dar, în mod evident, el nu putea să protejeze fiecare obiect preţios care era ameninţat, astfel încît a început să facă presiuni pentru adoptarea unor legi care să salvgardeze comorile istorice. Realizarea acestei ambiţii nu era nici pe departe atît de simplă pe cît ar sugera bunul-simţ că ar trebui să fie, deoarece partidul tory aflat la putere şi condus de Benjamin Disraeli o considera un atac sfruntat la adresa drepturilor de proprietate. Ideea de a-i acorda unui funcţionar guvernamental dreptul de a veni pe terenul unei persoane de rang superior şi de a-i spune acesteia cum să-şi administreze proprietatea era absurdă – revoltătoare. Însă Lubbock a perseverat şi, în 1882, sub noul guvern liberal al lui William Ewart Gladstone, a reuşit să treacă prin parlament Legea Protejării Monumentelor Vechi – un reper în materie de legiferare, dacă a existat vreodată unul.

Deoarece protejarea monumentelor era o chestiune atît de sensibilă, s-a căzut de acord ca primul Inspector al Monumentelor Vechi să fie cineva pe care proprietarii de pămînt să îl poată respecta, în mod ideal el însuşi un mare proprietar de pămînt. Întîmplarea a făcut ca Lubbock să cunoască exact persoana potrivită – bărbatul care era pe punctul de a-i deveni socru, nimeni altul decît Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers.

Relaţia lor prin alianţă trebuie să fi fost la fel de surprinzătoare pentru ei precum este şi pentru noi. Printre altele, cei doi bărbaţi aveau aproape aceeaşi vîrstă. Întîmplarea făcuse ca Lubbock, proaspăt văduv, să o întîlnească pe fiica lui Pitt Rivers, Alice, într-un weekend petrecut la castelul Howard, la începutul anilor 1880. Lubbock avea aproape 50 de ani, Alice doar 18. Este greu să ghicim în mod plauzibil ce anume a aprins scînteia dintre cei doi, dar la puţin timp după aceea s-au căsătorit. Nu a fost o căsnicie extraordinar de fericită. Ea era mai tînără decît unii dintre copiii lui, ceea ce făcea ca relaţia să fie dificilă, şi se pare că era prea puţin interesată de munca lui, dar cu siguranţă viaţa cu Lubbock era mai bună decît să fii bătută cu cravaşa pînă cazi la pămînt.

Fie că Lubbock nu avea cunoştinţă despre brutalitatea lui Pitt Rivers faţă de Alice, fie că era pur şi simplu dispus să o treacă cu vederea – şi puţine lucruri spun mai multe despre acea epocă decît faptul că ambele variante erau posibile –, el şi Pitt Rivers au avut o relaţie de colaborare fericită, fără îndoială deoarece aveau atît de multe interese comune. Ca Inspector al Monumentelor Vechi, puterile lui Pitt Rivers nu erau spectaculoase. Sarcina lui era aceea de a identifica monumente importante care puteau fi puse în pericol şi de a propune ca acestea să fie luate în grijă de către stat, dacă proprietarul dorea. Pînă şi Lubbock a ezitat înainte de a renunţa la Silbury Hill. Legea excludea cu grijă casele, castelele şi construcţiile ecleziastice. Tot ce mai rămînea erau monumentele preistorice. Oficiul Lucrărilor Publice nu îi oferea lui Pitt Rivers aproape nici un ban – jumătate din bugetul său pe un an a fost cheltuit pentru împrejmuirea cu un gard scund a unei singure movile funerare –, iar în 1890 i-a eliminat complet salariul, ulterior acoperindu-i doar cheltuielile. Chiar şi aşa, i-a cerut să nu mai „trîmbiţeze” după noi monumente.

Pitt Rivers a murit în 1900. În decurs de 18 ani, el a reuşit să pună pe listă (sau „să inventarieze”, potrivit jargonului) doar 43 de monumente,

depăşind cu puţin cifra de două pe an. (Numărul monumentelor vechi inventariate astăzi este de peste 19.000.) Dar el a ajutat la crearea a două precedente de o importanţă enormă – că obiectele vechi sînt suficient de preţioase pentru a fi protejate şi că proprietarii de monumente vechi au datoria de a avea grijă de ele. Aceste politici nu au fost întotdeauna aplicate cu multă rigoare pe vremea lui, dar principiile pe care le conţineau erau cruciale şi i-au inspirat pe alţii să întreprindă acţiuni de protejare suplimentare. Societatea pentru Protejarea Clădirilor Vechi, condusă de designerul William Morris, a fost înfiinţată în 1877, iar Fondul Naţional i-a urmat în 1895. În sfîrşit, monumentele britanice începeau să se bucure de un anumit grad de protecţie oficială.

Însă riscurile persistau. Stonehenge a rămas în mîini private, iar proprietarul, sir Edmund Antrobus, a refuzat să urmeze recomandările guvernamentale şi chiar să-i primească pe inspectori pe domeniul său. În jurul anului 1900, se spunea că un cumpărător anonim era interesat de transportarea pietrelor în America, pentru a le reamplasa ca atracţie turistică undeva în vest. Dacă Antrobus ar fi acceptat o astfel de ofertă, nimic prevăzut de lege nu l-ar fi putut împiedica. Şi, într-adevăr, multă vreme nici nu a fost nimeni dispus să încerce. Timp de zece ani după moartea lui Pitt Rivers, postul de Inspector al Monumentelor Vechi a fost vacant, din lipsă de fonduri.

II

Chiar în timp ce se derulau toate aceste evenimente, viaţa din zona rurală britanică era modificată brutal de un eveniment rareori pomenit acum, dar care a fost unul dintre cele mai catastrofale din punct de vedere

economic din întreaga istorie britanică: criza agricolă din anii 1870, cînd recoltele au fost dezastruoase în şapte ani din zece. De data aceasta însă, fermierii şi proprietarii de pămînt nu puteau compensa prin creşterea preţurilor, aşa cum făcuseră întotdeauna în trecut, deoarece se confruntau cu o concurenţă puternică din străinătate. America, mai ales, devenise o enormă maşină agricolă. Graţie secerătorii lui McCormick şi altor maşinării mari şi zgomotoase, preriile Americii deveniseră devastator de productive. Între anii 1872 şi 1902, producţia americană de grîu a crescut cu 700%. În aceeaşi perioadă, producţia britanică de grîu a scăzut cu peste 40%.

Preţurile s-au prăbuşit şi ele. Grîul, orzul, ovăzul, slănina, carnea de porc, de oaie şi de miel s-au înjumătăţit, aproximativ, ca valoare de-a lungul ultimului sfert al secolului al XIX-lea. Lîna a scăzut de la 28 de şilingi balotul de 6,3 kilograme la doar 12. Mii de fermieri arendaşi au fost ruinaţi. Peste 100.000 de fermieri şi de lucrători agricoli au părăsit pămînturile. Cîmpurile stăteau necultivate. Chiriile rămîneau neplătite. Nu exista nicăieri nici o perspectivă de ajutor. Bisericile de ţară deveneau ostentativ de goale, pe măsură ce registrele cu enoriaşi se subţiau. Credincioşii rămaşi erau mai săraci ca oricînd. Nu era o perioadă prea bună să fii cleric de ţară. Nu avea să mai fie niciodată.

La apogeul crizei agricole, guvernul britanic condus de liberali a făcut un lucru ciudat. A inventat un impozit menit să pedepsească o clasă de oameni care deja sufereau grav şi care nu făcuseră nimic pentru a provoca problemele curente. Clasa era cea a marilor proprietari de pămînt, iar impozitul era pe moştenire. Viaţa era pe cale să se modifice radical pentru mii de oameni, inclusiv pentru domnul Marsham al nostru.

Creatorul noului impozit era sir William George Granville Venables Vernon Harcourt, ministrul de Finanţe, un om ce pare să nu fi fost prea plăcut de nimeni, în nici un moment al vieţii sale, nici măcar de către

propria familie. Cunoscut în mod familiar, dacă nu de-a dreptul afectuos, drept „Jumbo” din cauza magnificei sale corpolenţe, Harcourt era un persecutor neaşteptat al clasei proprietarilor de pămînt, de vreme ce el însuşi se număra printre ei. Reşedinţa familiei Harcourt era Nuneham Park din Oxfordshire, pe care am vizitat-o deja în această carte. Dacă vă mai amintiţi, Nuneham este locul în care un Harcourt anterior reconfigurase domeniul, dar nu reuşise să-şi amintească unde fusese vechiul puţ al satului, căzînd în el şi înecîndu-se. De cînd existau conservatorii, membrii familiei Harcourt se numărau printre ei, astfel că înscrierea lui William în rîndul liberalilor a fost considerată în cadrul familiei drept cea mai cruntă trădare. Pînă şi liberalii au fost uimiţi de impozitul lui. Lordul Rosebery, prim-ministrul (el însuşi un mare proprietar de pămînt), s-a întrebat dacă nu trebuia acordată o păsuire măcar în acele cazuri în care doi moştenitori mureau imediat unul după celălalt. Ar fi fost dur, s-a gîndit Rosebery, ca un domeniu să fie impozitat a doua oară înainte ca legatarul să aibă ocazia de a reface finanţele familiei. Însă Harcourt a refuzat toate apelurile la concesii.

Faptul că Harcourt nu avea aproape nici o şansă de a moşteni proprietatea propriei familii îi influenţa fără îndoială principiile. În realitate însă, probabil spre surpriza sa, chiar a moştenit-o, atunci cînd fiul fratelui său mai mare a murit brusc, fără moştenitori, în primăvara anului 1904. Însă Harcourt nu a apucat să se bucure prea mult de norocul său. A murit el însuşi şase luni mai tîrziu, ceea ce însemna că moştenitorii lui erau printre primii taxaţi a doua oară exact în modul de care Rosebery se temuse şi pe care el îl respinsese. Rareori viaţa ne oferă lecţii mai clare decît aceasta.

Impozitul pe moştenire era pe vremea lui Harcourt un modest 8% pentru domeniile evaluate la peste un milion de lire, dar s-a dovedit a fi o sursă de venit atît de fiabilă şi de populară în rîndul milioanelor de oameni

care nu trebuiau să-l plătească, încît a fost crescut în mod repetat, pînă cînd, în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, se ridica la 60% – un nivel care ar fi stors lacrimi şi celor mai bogaţi ochi. În acelaşi timp, au fost crescute în mod repetat impozitele pe venit şi au fost inventate alte noi taxe – o taxă pe terenul neconstruit, o taxă a valorii graduale şi o taxă suplimentară – toate acestea vizîndu-i în mod disproporţionat pe cei cu mult pămînt şi accente aristocratice. În cuvintele lui David Cannadine, pentru clasele superioare secolul XX devenise o epocă „a tristeţii atotcuprinzătoare”.

Cei mai mulţi trăiau într-o stare de criză semipermanentă. Cînd situaţia devenea cu adevărat rea – cînd trebuia înlocuit un acoperiş sau un impozit ajungea la scadenţă –, dezastrul putea fi în general amînat prin vînzarea bunurilor moştenite. Tablouri, tapiţerii, bijuterii, cărţi, porţelanuri, argintărie, timbre rare, orice putea să atragă un preţ rezonabil se revărsa din reşedinţele englezeşti grandioase pentru a ajunge în muzee sau pe mîinile străinilor. Aceasta a fost epoca în care Henry Clay Folger a cumpărat toate exemplarele din prima ediţie a operelor lui Shakespeare pe care a putut să pună mîna şi George Washington Vanderbilt a cumpărat suficiente comori pentru a umple conacul său cu 250 de camere din Biltmore, în care oameni precum Andrew Mellon, Henry Clay Frick şi J.P. Morgan achiziţionau clasici cu toptanul, iar William Randolph Hearst achiziţiona aproape orice altceva putea găsi.

Aproape că nu a existat casă importantă din Anglia care să nu fi cedat ceva, la un moment dat. Familia Howard, de la castelul Howard, a renunţat la 110 opere clasice şi la peste 1.000 de cărţi rare. La palatul Blenheim, ducii de Marlborough au vîndut teancuri de tablouri, inclusiv 18 lucrări de Rubens şi peste o duzină de Van Dyck, înainte de a descoperi, tardiv, atractivitatea financiară a căsătoriilor cu americance bogate. Fabulos de bogatul duce de Hamilton a vîndut în 1882 diverse obiecte disparate, dar

încă de lux, în valoare de aproape 400.000 de lire, apoi a revenit cîţiva ani mai tîrziu şi a mai vîndut de aproximativ 250.000 de lire. Pentru mulţi, marile case de licitaţie din Londra au început să devină un fel de case de amanet.

După ce vindeau tot ce era de valoare de pe pereţi şi podele, proprietarii vindeau uneori şi pereţii şi podelele. O cameră cu toate finisajele a fost extrasă din Wingerworth Hall din Derbyshire şi inserată în St Louis Art Museum. O scară de Grinling Gibbons a fost scoasă din Cassiobury Park, din Hertfordshire, şi reconstruită la Metropolitan Museum of Art, la New York. Uneori plecau case întregi, cum s-a întîmplat cu Agecroft Hall, un conac arătos construit în stil Tudor din Lancashire, care a fost demontat, împachetat în lăzi numerotate şi transportat în Richmond, Virginia, unde a fost reasamblat şi unde încă se înalţă mîndru.

Foarte rar, exista şi ceva bun în toate aceste greutăţi. Moştenitorii lui sir Edmund Antrobus, neputînd să păstreze domeniul, l-au scos pe piaţă în 1915. Un om de afaceri şi crescător de cai local, sir Cecil Chubb, a cumpărat Stonehenge pentru 6.600 de lire – aproximativ 300.000 de lire în banii de astăzi, deci nu o sumă derizorie – şi l-a oferit cu mare generozitate naţiunii, astfel încît în sfîrşit era în siguranţă.

Însă astfel de deznodăminte fericite erau excepţionale. Pentru multe sute de case de la ţară nu exista nici o salvare, iar soarta tristă era declinul şi, în cele din urmă, demolarea. Aproape toate pierderile erau regretabile. Unele erau aproape scandaloase. Castelul Streatlam, pe vremuri una dintre cele mai frumoase reşedinţe din comitatul Durham, a fost dat Gărzii Civile, care l-a folosit, în mod uimitor, ca ţintă de antrenament. Aston Clinton, o reşedinţă din secolul al XIX-lea de un pronunţat şi exuberant farmec, deţinută pe vremuri de familia Rothschild, a fost cumpărată de consiliul local din Buckinghamshire şi demolată pentru a face loc unui centru

insipid de pregătire vocaţională. Atît de rea a ajuns soarta reşedinţelor grandioase, încît se spune că una din Lincolnshire a fost cumpărată de o companie cinematografică doar ca să poată fi incendiată pentru scena culminantă a unui film.

Se pare că nicăieri nu exista cu adevărat siguranţă. Pînă şi Chiswick House, o clădire-reper după orice standarde, era cît pe ce să fie pierdută. Pentru o vreme a fost azil de nebuni, dar în anii 1950 era deja goală şi pusă pe lista pentru demolare. Din fericire, a existat suficientă raţiune pentru a fi salvată şi acum este în siguranţă, în grija English Heritage, o organizaţie publică. National Trust a salvat aproximativ alte 200 de case de-a lungul secolului, iar cîteva au supravieţuit transformîndu-se în atracţii turistice – proces care, la început, nu a decurs întotdeauna fără probleme. Simon Jenkins relatează că o bunică ce trăia într-una dintre reşedinţele grandioase refuza să părăsească una dintre camere ori de cîte ori erau curse de cai la televizor. „A fost votată cel mai frumos exponat”, adaugă Jenkins. Multe alte reşedinţe mari au cunoscut o viaţă nouă ca şcoli, clinici sau alte instituţii. Nuneham Park a lui sir William Harcourt a fost o bună parte a secolului XX centru de pregătire pentru Royal Air Force. (Acum este un refugiu de cult.)

Însă alte cîteva sute au fost demolate fără nici o ceremonie. În anii 1950, vîrful perioadei de distrugere, reşedinţele grandioase dispăreau într-un ritm de aproximativ două pe săptămînă. Numărul exact al reşedinţelor măreţe care au dispărut în total este necunoscut. În 1974, Victoria & Albert Museum din Londra a organizat o expoziţie celebră, „Distrugerea reşedinţelor de la ţară”, în care a trecut în revistă pierderile enorme de reşedinţe grandioase din secolul precedent. În total, curatorii Marcus Binney şi John Harris au numărat 1.116 reşedinţe măreţe pierdute, dar cercetările ulterioare au sporit această cifră la 1.600 chiar înainte ca expoziţia să ia sfîrşit, iar acum este plasată de regulă în jurul a 2.000 – o

cifră dureros de substanţială, dacă ne amintim că acestea erau unele dintre cele mai frumoase, elegante, uimitoare, influente şi, în mod evident, demne de a fi preţuite reşedinţe ce au fost ridicate vreodată pe planetă.

III

Aşadar, aceasta era situaţia pentru domnul Marsham şi secolul său, pe măsură ce se îndreptau împreună spre ultimii lor ani. Din perspectiva vieţii domestice, nu existase niciodată o perioadă mai interesantă sau mai plină de evenimente. Viaţa privată a fost complet transformată în secolul al XIX-lea – social, intelectual, tehnologic, igienic, vestimentar, sexual şi aproape în orice altă privinţă care ar putea fi transpusă într-un adverb. Domnul Marsham s-a născut (în 1822) într-o lume care încă era, în esenţă, medievală – un loc al iluminatului cu lumînări, al tratamentelor cu lipitori, al călătoriilor pe jos, al ştirilor de departe care erau deja vechi de săptămîni sau luni de zile – şi a apucat să asiste la apariţia unui şir de minuni: vapoarele cu aburi şi trenurile de viteză, telegrafia, fotografia, anestezia, instalaţiile sanitare, iluminatul cu gaz, antisepticele medicinale, refrigerarea, telefoanele, lumina electrică, muzica înregistrată, maşinile şi avioanele, zgîrie-norii, cinematografia, radioul şi literalmente zeci de mii de alte lucruri mărunte, de la săpunurile produse în masă la maşinile de tuns iarba împinse manual.

Este aproape imposibil să ne dăm seama la cît de multe schimbări radicale de zi cu zi erau expuşi oamenii în secolul al XIX-lea, în special în a doua sa jumătate. Pînă şi conceptul elementar de weekend era nou-nouţ. Termenul nu este consemnat în engleză înainte de 1879, cînd apare în revista *Notes & Queries* în fraza: „În Staffordshire, dacă o persoană pleacă

de acasă sîmbătă după-amiaza, la sfîrşitul muncii sale de peste săptămînă, pentru a petrece seara de sîmbătă şi duminica următoare cu prietenii aflaţi în alt loc, se spune că îşi petrece *weekendul* la cutare”. În mod evident, chiar şi aşa, cuvîntul desemna doar după-amiaza de sîmbătă şi ziua de duminică, şi doar pentru anumiţi oameni. Abia în anii 1890 a ajuns să fie universal înţeles, chiar dacă încă nu şi universal savurat, dar un anumit drept la relaxare era, în mod indubitabil, pe cale să apară.

Ironia în toate acestea este că, pe măsură ce lumea devenea mai agreabilă pentru majoritatea oamenilor – mai strălucitor iluminată, cu instalaţii mai fiabile, cu mai mult timp liber şi răsfăţ şi cu distracţii mai stridente –, ea se destrăma încet pentru cei ca domnul Marsham. Criza agricolă care a început în anii 1870 şi a continuat aproape la nesfîrşit era o provocare la fel de palpabilă pentru pastorii de ţară ca şi pentru proprietarii bogaţi de pămînt de care depindeau aceştia şi era de două ori mai dificilă pentru cei a căror bunăstare familială era legată de pămînt, ca în cazul domnului Marsham.

În anul 1900, cîştigurile unui pastor erau deja, în termeni reali, mult sub jumătate din ce fuseseră cu 50 de ani înainte. *Crockford’s Clerical Directory* din 1903 consemna sumbru că „un segment considerabil” al clerului trăia la nivelul „subzistenţei elementare”. Un reverend pe nume F.J. Bleasby, se spunea mai departe, depusese 470 de cereri fără nici un succes pentru a obţine o parohie, iar în cele din urmă intrase într-un azil de muncă, înfrînt şi umilit. Pastorul prosper era ceva de domeniul trecutului, în mod evident şi iremediabil.

Casele parohiale întortocheate care pe vremuri făceau viaţa unui cleric de ţară comodă şi agreabilă erau acum pentru mulţi doar imense şi igrasioase poveri. Mulţi clerici din secolul XX, care aveau origini mai modeste şi se chinuiau cu venituri mult reduse, nu îşi puteau permite să întreţină astfel de proprietăţi spaţioase. În 1933, o anumită doamnă Lucy

Burnett, soţia unui vicar de ţară din Yorkshire, explica, plîngîndu-se, unei comisii a bisericii cît de mare era casa parohială pe care trebuia să o administreze: „Dacă în bucătărie ar cînta o fanfară, nu cred că din salon s-ar auzi”, spunea ea. Responsabilitatea pentru îmbunătăţirile interioare le revenea locatarilor, dar aceştia erau tot mai sărăciţi ca să le mai facă. „Multe case parohiale au petrecut 20, 30, chiar 50 de ani fără nici un fel de redecorare”, scria Alan Savidge într-o istorie a caselor parohiale apărută în 1964.

Cea mai simplă soluţie pentru Biserică era să vîndă casele parohiale problematice şi să construiască ceva mai mic alături. Comisarii Bisericii Anglicane, oficialii însărcinaţi cu lichidarea caselor, nu erau întotdeauna cei mai perspicace oameni de afaceri, trebuie s-o spunem. În *The Old Rectory* (2009), Anthony Jennings consemnează modul în care, în 1983, aceştia au vîndut puţin peste 300 de case parohiale la un preţ mediu de 64.000 de lire, dar au cheltuit în medie 76.000 de lire pentru a construi altele în loc, mult inferioare.

Din cele 13.000 de case parohiale care existau în 1900, doar 900 se mai află astăzi în proprietatea Bisericii Anglicane. Casa noastră parohială a fost vîndută unui particular în 1978. (Nu ştiu pentru ce sumă.) Istoria ei de casă parohială a durat 127 de ani, timp în care a fost căminul a opt clerici. În mod curios, ultimii şapte pastori au locuit în casă mai mult decît personajul misterios care a construit-o. Thomas Marsham a plecat în 1861, după doar zece ani, pentru a prelua un nou post de pastor la Saxlingham, o poziţie aproape la fel de obscură dintr-un sat aflat la 35 de kilometri spre nord, lîngă mare.

De ce a construit pentru el însuşi o casă atît de mare este o întrebare la care nu vom putea răspunde niciodată. Poate că spera să impresioneze vreo tînără încîntătoare pe care o cunoştea, dar ea l-a refuzat şi s-a căsătorit cu altul. Poate că ea chiar l-a ales pe el, dar a murit înainte ca ei să se poată

căsători. Ambele situaţii erau destul de frecvente la mijlocul secolului al XIX-lea şi ambele ar putea explica unele dintre misterele privitoare la proiectarea casei parohiale, cum ar fi prezenţa unei camere a copiilor şi feminitatea vagă a camerei vineţii, deşi nimic din ce putem noi sugera nu poate fi acum mai mult decît o simplă bănuială. Tot ce se poate spune este că, dacă a găsit fericirea în viaţă, aceasta nu a fost în cadrul căsniciei.

Putem spera cel puţin că relaţia cu devotata lui menajeră, domnişoara Worm, implica un anumit grad de căldură şi afecţiune, oricît de stingher exprimate. A fost, aproape sigur, cea mai lungă relaţie din vieţile amîndurora. În 1899, cînd domnişoara Worm a murit la vîrsta de 76 de ani, fusese menajera lui mai bine de jumătate de secol. În acelaşi an, domeniul familiei Marsham din Stratton Strawless a fost vîndut în 15 loturi, probabil pentru că nu s-a găsit nimeni care să îl cumpere întreg. Vînzarea a marcat sfîrşitul a 400 de ani de preeminenţă a familiei Marsham în acel ţinut. Astăzi, tot ce mai rămîne ca memento al acestui fapt este o crîşmă numită Marsham Arms din Hevingham, satul învecinat.

Domnul Marsham a mai trăit aproape şase ani. A murit într-un azil de bătrîni dintr-un sat învecinat, în 1905. Avea 83 de ani şi, în afară de anii petrecuţi la şcoală, îşi trăise întreaga viaţă pe pămîntul Norfolkului, într-un perimetru cu un diametru ceva mai mare de 35 de kilometri.

IV

Am început de aici, din pod – cu mult timp în urmă, pare acum –, cînd m-am căţărat prin chepengul podului ca să caut sursa unei scurgeri. (S-a dovedit a fi o ţiglă care alunecase şi lăsa ploaia să se strecoare înăuntru.) Poate vă amintiţi că acolo am descoperit o uşă care ducea către un spaţiu

de pe acoperiş ce oferea o privelişte asupra zonei rurale. Acum cîteva zile am urcat iar acolo, pentru prima oară de cînd începusem lucrul la carte. Mă întrebam vag dacă acum, cînd ştiam cîte ceva despre domnul Marsham şi circumstanţele în care trăise, aveam să văd lumea diferit.

Nu s-a întîmplat aşa. Ceea ce m-a surprins a fost nu cît de mult se schimbase lumea de jos de pe vremea domnului Marsham, ci cît de puţin. Evident, dacă domnul Marsham ar învia, ar fi şocat de unele noutăţi – maşini gonind pe drumul aflat în plan mediu-îndepărtat, un elicopter trecînd zgomotos pe deasupra –, însă el ar privi mai ales un peisaj aparent etern şi cît se poate de familiar.

Aerul de permanenţă este, desigur, o iluzie. Nu-i vorba că peisajul nu s-ar fi schimbat, ci doar că s-a schimbat prea lent pentru a se putea observa, chiar şi în decursul a aproximativ 160 de ani. Dacă am merge înapoi suficient de mult, am vedea destule schimbări. Dacă am călători în trecut 500 de ani, nu am găsi aproape nimic familiar în afară de biserici, cîteva modele de garduri vii şi cîmpuri şi traseul leneş al unora dintre drumuri. Dacă am merge puţin mai departe, l-am putea vedea pe romanul care a pierdut pandantivul falic cu care am început cartea. Dacă am merge mult mai departe – cu 400.000 de ani în urmă, să zicem –, am găsi lei, elefanţi şi alte animale exotice păscînd pe cîmpiile aride. Acestea erau fiinţele care au lăsat, în învecinatul Hoxne, oasele care i-au fascinat atît de mult pe primii arheologi precum John Frere. Situl descoperirii lui e prea departe ca să poată fi văzut de pe acoperişul nostru, dar oasele pe care le-a adunat puteau proveni cu uşurinţă de la animale care păscuseră pe terenul nostru.

În mod remarcabil, ceea ce a adus aceste animale în această parte a lumii era o climă cu doar aproximativ trei grade mai caldă decît cea de astăzi. Unii dintre contemporanii noştri vor trăi din nou într-o ţară la fel de caldă. Dacă aceasta va fi un Serengeti pîrjolit sau un paradis verde al viţei-

de-vie domestice şi al unui sezon neîntrerupt al fructelor depăşeşte preocupările cărţii de faţă. Cu siguranţă va fi un loc foarte diferit, la care viitorii oameni vor trebui să se adapteze într-un ritm mult mai rapid decît cel geologic.

Unul dintre lucrurile care nu se văd de pe acoperişul nostru este de cît de multă energie şi alte aporturi avem nevoie acum ca să beneficiem de tihna şi confortul la care am ajuns să ne aşteptăm cu toţii în viaţă. Foarte mult – un volum şocant. Din energia totală produsă pe Pămînt de la începutul Revoluţiei Industriale încoace, jumătate a fost consumată în ultimii 20 de ani. Aceasta a fost consumată disproporţionat de către noi, cei din lumea bogată; constituim o fracţiune extrem de privilegiată.

Astăzi, un cetăţean obişnuit din Tanzania produce într-un an acelaşi volum de emisii de carbon pe care un european le generează fără efort în două zile şi jumătate sau un american în 28 de ore. Pe scurt, putem să trăim aşa cum o facem deoarece folosim resursele într-un ritm de sute de ori mai mare decît majoritatea celorlalţi cetăţeni ai planetei. Într-o bună zi – şi nu vă aşteptaţi să fie o zi îndepărtată –, mulţi dintre cei aproximativ şase miliarde de oameni mai puţin prosperi vor cere să aibă lucrurile pe care le avem noi şi să le obţină la fel de uşor ca noi, ceea ce va presupune mai multe resurse decît poate produce această planetă cu uşurinţă sau decît i-ar fi posibil să producă.

Cea mai mare ironie ar fi ca, prin neobositele noastre încercări de a ne face vieţile confortabile şi fericite, să fi creat o lume care să nu aibă nimic din cele două. Dar, desigur, acesta ar fi subiectul unei alte cărţi.

1* O sută de ani mai tîrziu, cînd importanţa descoperirii a fost în sfîrşit înţeleasă, o perioadă geologică a fost numită Hoxnian, după satul în care Frere a făcut descoperirea.

2* Fiul cel mare al lui Pitt Rivers, Alexander, pare să fi moştenit pasiunea tatălui său pentru chinuirea chiriaşilor. Unul dintre aceştia, un bărbat odinioară blînd, a fost adus la disperare în asemenea măsură de tînărul Alexander, încît a scris „PROPRIETAR ESCROC” cu erbicid pe gazonul din Rushmore. Alexander l-a dat în judecată pentru calomnie şi a primit despăgubiri simbolice de un şiling, dar l-a bucurat faptul că toate cheltuielile procesului îl sărăciseră pe chiriaş. Ceilalţi opt copii ai lui Pitt Rivers par, în general, să fi fost destul de cumsecade. George – cel alungat de pe domeniu şi, astfel, cauza involuntară a bătăii primite de sora lui – a devenit un inventator de succes, interesat în special de lumina electrică. În 1881 a prezentat un bec incandescent la Expoziţia de la Paris care a fost considerat la fel de bun ca oricare alt produs al lui Edison sau Swan.

3* Denumirea „sărbătoare bancară” era ciudată, iar Lubbock nu a explicat niciodată de ce a ales să îi spună aşa în loc de „sărbătoare naţională” ori „sărbătoare a lucrătorilor” – sau orice altceva la fel de descriptiv. S-a sugerat uneori că el gîndise sărbătoarea doar pentru lucrătorii din bănci, dar acest lucru nu este adevărat. Era gîndită pentru toată lumea.

Bibliografie

Abse, Joan, *John Ruskin, The Passionate Moralist*, Londra, Quartet Books, 1980.

Ackroyd, Peter, *Albion: The Origins of the English Imagination*, Londra, Chatto & Windus, 2002.

Acton, Eliza, *Modern Cookery for Private Families*, Londra, Longman, Brown, Green and Longmans, 1858.

Adams, William Howard (ed.), *The Eye of Thomas Jefferson*, Washington, National Gallery of Art, 1976.

Addison, Sir William, *Farmhouses in the English Landscape*, Londra, Robert Hale, 1986.

Alcabes, Philip, *Dread: How Fear and Fantasy Have Fueled Epidemics from the Black Death to Avian Flu*, New York, Public Affairs, 2009.

Allen, Edward, *How Buildings Work: The Natural Order of Architecture*, New York, Oxford University Press, 1980.

Amato, Ivan, *Stuff: The Materials the World Is Made Of*, New York, Basic Books, 1997.

Andrade, E.N. da C., *A Brief History of the Royal Society*, Londra, Royal Society, 1960.

Aries, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Londra, Jonathan Cape, 1962.

Arnstein, Walter L., *Britain Yesterday and Today: 1830 to the Present*, Lexington, Mass., D.C. Heath and Co., 1971.

Ashenburg, Katherine, *The Dirt on Clean: An Unsanitized History*, New York, North Point Press/Farrar, Straus and Giroux, 2007.

Ashton, Rosemary, *Thomas and Jane Carlyle: Portrait of a Marriage*, Londra, Chatto & Windus, 2001.

Aslet, Clive, *The American Country House*, New Haven, Yale University Press, 1990.

Ayres, James, *Domestic Interiors: The British Tradition 1500-1850*, New Haven, Yale University Press, 2003.

Baer, N.S., şi R. Snethlage (eds.), *Saving Our Architectural Heritage: The Conservation of Historic Stone Structures*, Chichester, John Wiley & Sons, 1997.

Baird, Rosemary, *Mistress of the House: Great Ladies and Grand Houses 1670-1830*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2003.

Bakalar, Nicholas, *Where the Germs Are: A Scientific Safari*, New York, John Wiley & Sons, 2003.

Baker, Hollis S., *Furniture in the Ancient World: Origins and Evolution 3100-475 BC*, New York, Macmillan, 1966.

Baldon, Cleo, şi Ib Melchior, *Steps and Stairways*, New York, Rizzoli International, 1989.

Ball, Philip, *Bright Earth: The Invention of Colour*, Londra, Viking, 2001.

Baiter, Michael, *The Goddess and the Bull: Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization*, New York, Free Press, 2005.

Barber, E.J.W., *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages, with Special Reference to the Aegean*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1991.

Barber, E.J.W., *Women's Work: The First 20,000 Years; Women, Cloth and Society in Early Times*, New York, W.W. Norton, 1994.

Barker, Graeme, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

Bascomb, Neal, *Higher: A Historic Race to the Sky and the Making of a City*, New York, Broadway Books, 2003.

Bates, Elizabeth Bidwell, şi Jonathan L. Fairbanks, *American Furniture 1620 to the Present*, New York, Richard Marek Publishers, 1981.

Baugh, Albert C., şi Thomas Cable, *A History of the English Language* (ediţia a V-a), Upper Saddle River, N.J., Prentice Hall, 2002.

Bax, B. Anthony, *The English Parsonage*, Londra, John Murray, 1964.

Beard, Geoffrey, *The Work of Robert Adam*, Edinburgh, John Bartholomew & Son, 1978.

Beauchamp, K.G., *Exhibiting Electricity*, Londra, The Institution of Electrical Engineers, 1997.

Beebe, Lucius, *The Big Spenders*, Garden City, New York, Doubleday, 1966.

Beeton, Isabella, *The Book of Household Management*, Londra, S.O. Beeton, 1861.

Belanger, Terry, *Lunacy and the Arrangement of Books*, New Castle, Delaware, Oak Knoll Press, 2003.

Bentley, Peter J., *The Undercover Scientist: Investigating the Mishaps of Everyday Life*, Londra, Random House, 2008.

Berenbaum, May R., *Bugs in the System: Insects and Their Impact on Human Affairs*, Reading, Mass., Helix Books, 1995.

Beresford, John (ed.), *The Diary of a Country Parson: The Reverend James Woodforde* (5 vol.), Oxford, Clarendon Press, 1924.

Bernstein, William, *A Splendid Exchange: How Trade Shaped the World*, Londra, Atlantic Books, 2008.

Berry, R.J. (ed.), *Biology of the House Mouse*, Londra, Zoological Society of Londra, 1981.

Best, Gary Dean, *The Dollar Decade: Mammon and the Machine in 1920s America*, Westport, Conn., Praeger Publishers, 2003.

Binney, Marcus, *SAVE Britain's Heritage, 1975-2005: Thirty Years of Campaigning*, Londra, Scala Publishers, 2005.

Boardman, Barrington, *From Harding to Hiroshima*, New York, Dembner Books, 1985.

Bodanis, David, *The Secret Garden*, New York, Simon & Schuster, 1992.

Bodanis, David, *Electric Universe: The Shocking True Story of Electricity*, New York, Crown Publishers, 2005.

Boorstin, Daniel J., *The Americans: The National Experience*, New York, Random House, 1965.

Boorstin, Daniel J., *The Discoverers*, Londra, Penguin, 1983.

Boucher, Bruce, *Palladio: The Architect in His Time*, New York, Abbeville Press, 1994.

Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History*, Londra, Virago Press, 2005.

Bourne, Jonathan, şi Vanessa Brett, *Lighting in the Domestic Interior: Renaissance to Art Nouveau*, Londra, Sotheby's, 1991.

Bourne, Russell, *Cradle of Violence: How Boston's Waterfront Mobs Ignited the American Revolution*, Hoboken, N.J., John Wiley & Sons, 2006.

Bowers, Brian, *A History of Electric Light and Power*, Londra, Science Museum, 1982.

Brady, Patricia, *Martha Washington: An American Life*, New York, Viking, 2005.

Brand, Stewart, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, New York, Viking, 1994.

Brands, H.W., *The First American: The Life and Times of Benjamin Franklin*, Londra, Doubleday, 2000.

Breen, T.H., *The Marketplace of Revolution: How Consumer Politics Shaped American Independence*, Oxford, Oxford University Press, 2004.

Brett, Gerard, *Dinner Is Served: A History of Dining in England, 1400-1900*, Londra, Rupert Hart-Davis, 1968.

Bridenbaugh, Carl, *Early Americans*, New York, Oxford University Press, 1981.

Briggs, Asa, *Victorian People: Some Reassessments of People, Institutions, Ideas and Events, 1851-1867*, Londra, Odhams Press, 1954.

Brimblecombe, Peter, *The Big Smoke: A History of Air Pollution in London Since Medieval Times*, Londra, Methuen, 1987.

Brittain-Catlin, Timothy, *The English Parsonage in the Early Nineteenth Century*, Reading, Spire Books, 2008.

Brodie, Fawn M., *Thomas Jefferson: An Intimate History*, New York, W.W. Norton, 1974.

Brooke, Iris, *English Costume of the Seventeenth Century*, Londra, Adam & Charles Black, 1934.

Brooks, John, *Once in Golconda: A True Drama of Wall Street 1920-1938*, New York, Harper & Row, 1969.

Brothwell, Don şi Patricia Brothwell, *Food in Antiquity: A Survey of the Diet of Early Peoples*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1969.

Brown, Kevin, *The Pox: The Life and Near Death of a Very Social Disease*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 2006.

Brunskill, Ian, şi Andrew Sanders, *Great Victorian Lives: An Era in Obituaries*, Londra, Times Books, 2007.

Brunskill, Ronald, *Brick Building in Britain*, Londra, Victor Gollancz, 1990.

Brunskill, Ronald, şi Alec Clifton-Taylor, *English Brickwork*, Londra, Hyperion/Ward Lock, 1977.

Burchard, John, şi Albert Bush-Brown, *The Architecture of America: A Social and Cultural History*, Boston, Little, Brown, 1961.

Burkhardt, Frederick, şi Sydney Smith (eds.), *The Correspondence of Charles Darwin, 1821-1836*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Burns, Ric, şi James Sanders, *New York: An Illustrated History*, New York, Knopf, 1999.

Bushman, Richard L., *The Refinement of America: Persons, Houses, Cities*, New York, Vintage Books, 1992.

Busvine, James R., *Insects and Hygiene: The Biology and Control of Insect Pests of Medical and Domestic Importance in Britain*, Londra, Methuen, 1951.

Byles, Jeff, *Rubble: Unearthing the History of Demolition*, New York, Harmony Books, 2005.

Cadbury, Deborah, *Seven Wonders of the Industrial World*, Londra, Harper Perennial, 2004.

Caiman, Sir Kenneth C., *Medical Education: Past, Present and Future,* Edinburgh, Churchill Livingstone, 2007.

Cannadine, David, *The Pleasures of the Past*, Londra, Collins, 1989.

Cannadine, David, *Aspects of Aristocracy: Grandeur and Decline in Modern Britain*, New Haven, Yale University Press, 1994.

Cannadine, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Londra, Penguin, 2005.

Carpenter, Kenneth J., *The History of Scurvy and Vitamin C*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Carson, Gerald, *The Polite Americans*, New York, William Morrow, 1966.

Carter, Gwendolen M., *The Government of the United Kingdom*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

Carter, W. Hodding, *Flushed: How the Plumber Saved Civilization*, New York, Atria Books, 2006.

Carver, Martin, *Sutton Hoo: Burial Ground of Kings*, Londra, British Museum Press, 1998.

Caspall, John, *Fire and Light in the Home pre-1820,* Woodbridge, Suffolk, Antique Collectors Club, 1987.

Cassidy, Tina, *Birth: A History*, Londra, Chatto & Windus, 2007.

Catchpole, Antonia, David Clark, şi Robert Peberdy, *Burford: Buildings and People in a Cotswold Town*, Londra, Phillimore, 2008.

Catling, Harold, *The Spinning Mule*, Newton Abbot, David & Charles, 1970.

Chadwick, Edwin, *Report from His Majesty's Commissioners for Inquiring into the Administration and Practical Operation of the Poor Laws*, Londra, B. Fellowes, 1834.

Chadwick, George E., *The Works of Sir Joseph Paxton*, Londra, Architectural Press, 1961.

Chadwick, Owen, *The Victorian Church*, Londra, Adam & Charles Black, 1970.

Chandos, John, *Boys Together: English Public Schools 1800-1864*, Londra, Hutchinson, 1984.

Chisholm, Kate, *Fanny Burney: Her Life, 1752-1840*, Londra, Chatto & Windus, 1998.

Churchill, Allen, *The Splendor Seekers*, New York, Grosset & Dunlap, 1974.

Cieraad, Irene (ed.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, Syracuse, New York, Syracuse University Press, 1999.

Clark, H.E., *The English Landscape Garden*, Londra, Pleiades Books, 1948.

Cleland, Liza, Mary Harlow, şi Lloyd Llewellyn-Jones (eds.), *The Clothed Body in the Ancient World*, Londra, Oxbow Books, 2005.

Clifton-Taylor, Alec, *The Pattern of English Building*, Londra, Faber and Faber, 1987.

Cloudsley-Thompson, J.L., *Spiders, Scorpions, Centipedes and Mites*, Londra, Pergamon Press, 1968.

Cockayne, Emily, *Hubbub: Filth, Noise and Stench in England 1600-1770*, New Haven, Yale University Press, 2007.

Cohen, Deborah, *Household Gods: The British and Their Possessions*, New Haven, Yale University Press, 2006.

Coleridge, Arthur, *Chippendale Furniture, Circa 1745-1765*, New York, Clarkson N. Potter, 1968.

Colley, Linda, *Britons: Forging the Nation 1707-1837*, Londra, Pimlico, 1992.

Collingwood, W.G., *The Life of John Ruskin*, Londra, Methuen and Co., 1900.

Collins, Irene, *Jane Austen: The Parson's Daughter*, Londra, Hambledon Press, 1998.

Colquhoun, Kate, *A Thing in Disguise: The Visionary Life of Joseph Paxton*, Londra, Harper Perennial, 2004.
Colquhoun, Kate, *Taste: The Story of Britain Through Its Cooking*, Londra, Bloomsbury, 2007.
Corson, Richard, *Fashions in Hair: The First Five Thousand Years*, Londra, Peter Owen, 1965.
Corson, Richard, *Fashions in Makeup from Ancient to Modern Times*, Londra, Peter Owen, 2003.
Cossons, Neil (ed.), *The Making of the Modern World: Milestones of Science and Technology*, Londra, John Murray, 1992.
Cowan, Henry J., *The Master Builders: A History of Structural and Environmental Design from Ancient Egypt to the Nineteenth Century*, New York, John Wiley & Sons, 1977.
Cowan, Ruth Schwartz, *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*, New York, Basic Books, 1983.
Coward, Barry, *The Stuart Age: England, 1603-1714* (ediţia a II-a), Londra, Longman, 1980.
Cox, Margaret, *Life and Death in Spitalfields, 1700 to 1850*, York, Council for British Archaeology, 1996.
Crinson, Mark, şi Jules Lubbock, *Architecture, Art or Profession? Three Hundred Years of Architectural Education in Britain*, Manchester, Prince of Wales Institute of Architecture, 1994.
Crompton, Frank, *Workhouse Children*, Londra, Sutton Publishing, 1997.
Crossley, Fred H., *Timber Building in England: From Early Times to the End of the Seventeenth Century*, Londra, B.T. Batsford, 1951.
Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard şi Kay Staniland, *Textiles and Clothing c. 1150-c. 1450*, Londra, HMSO, 1992.

Cruickshank, Dan, *The Story of Britain's Best Buildings*, Londra, BBC, 2002.

Crystal, David, *The Stories of English*, Londra, Allen Lane, 2004.

Cullwick, Hannah, *The Diaries of Hannah Cullwick, Victorian Maidservant*, Londra, Virago, 1984.

Cummings, Richard Osborn, *The American and His Food: A History of Food Habits in the United States*, Chicago, University of Chicago Press, 1970.

Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor: Representations of Childhood Since the Seventeenth Century*, Oxford, Blackwell, 1991.

Cunnington, C. Willett, şi Phillis Cunnington, *The History of Underclothes*, Londra, Faber and Faber, 1951.

Curl, James Stevens, *The Victorian Celebration of Death*, Londra, Sutton Publishing, 2000.

Dale, Antony, *James Wyatt: Architect, 1746-1813*, Oxford, Basil Blackwell, 1936.

Dalzell, Robert R., şi Lee Baldwin Dalzell, *George Washington's Mount Vernon: At Home in Revolutionary America*, Oxford, Oxford University Press, 1998.

Daniels, Jonathan, *The Time Between the Wars: Armistice to Pearl Harbor*, New York, Doubleday, 1966.

Daumas, Maurice (ed.), *A History of Technology and Invention: Progress Through the Ages* (3 vol.), New York, Crown Publishing, 1979.

David, Saul, *The Indian Mutiny: 1857*, Londra, Viking, 2002.

Davidson, Marshall B., *The American Heritage History of Colonial America*, Boston, American Heritage, 1967.

Davies, Norman, *The Isles: A History*, Londra, Macmillan, 1999.

Davies, Stevie, *A Century of Troubles: England 1600-1700*, Londra, Pan Macmillan/Channel 4, 2001.

Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street Life in London, 1870-1914*, Londra, Rivers Oram Press, 1996.

Davis, Dorothy, *A History of Shopping*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1966.

Davis, Pearce, *The Development of the American Glass Industry*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1949.

De Botton, Alain, *The Architecture of Happiness*, New York, Pantheon, 2006.

Deetz, James, *In Small Things Forgotten: The Archaeology of Early American Life*, New York, Doubleday, 1977.

DeLaine, J., şi D.E. Johnston (eds.), *Roman Baths and Bathing*, Portsmouth, Rhode Island, *Journal of Roman Archaeology*, 1999.

Desmond, Adrian, şi James Moore, *Darwin*, Londra, Michael Joseph, 1991.

De Sola Pool, Ithiel, *Forecasting the Telephone: A Retrospective Technology Assessment*, Norwood, N.J., Ablex Publishing, 1983.

Díaz-Andreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford, Oxford University Press, 2007.

Dillon, Francis, *The Pilgrims*, Garden City, N.Y., Doubleday, 1975.

Dirks, Nicholas B., *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 2006.

Dolan, Eric J., *Leviathan: The History of Whaling in America*, New York, W.W. Norton, 2007.

Douglas, Ann, *Terrible Honesty: Mongrel Manhattan in the 1920s*, New York, Noonday Press/Farrar, Straus and Giroux, 1995.

Downes, Kerry, *Sir John Vanbrugh: A Biography*, Londra, Sidgwick & Jackson, 1987.

Dutton, Ralph, *The English Country House*, Londra, B.T. Batsford, 1935.

Dyer, Christopher, *Making a Living in the Middle Ages: The People of Britain 850-1520*, New Haven, Yale University Press, 2002.

Ede, Janet, şi Norma Virgoe, *Religious Worship in Norfolk: The 1851 Census of Accommodation and Attendance at Worship*, Norwich, Norfolk Record Society, 1998.

Eden, Mary, şi Richard Carrington, *The Philosophy of the Bed*, Londra, Hutchinson, 1961.

Ekirch, A. Roger, *At Day's Close: A History of Nighttime*, Londra, Phoenix, 2006.

Elliott, Charles, *The Transplanted Gardener*, New York, Lyons & Burford, 1995.

Emsley, John, *The Elements of Murder: A History of Poison*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Evans, G. Blakemore (ed.), *The Riverside Shakespeare*, Boston, Houghton Mifflin Co., 1974.

Evenson, A. Edward, *The Telephone Patent Conspiracy of 1876: The Elisha Gray–Alexander Bell Controversy and Its Many Players*, Jefferson, N.C., McFarland and Co., 2000.

Fagan, Brian, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*, Londra, Granta, 2004.

Farrell-Beck, Jane, şi Colleen Gau, *Uplift: The Bra in America*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002.

Felstead, Alison, Jonathan Franklin şi L. Pinfield, *Directory of British Architects, 1834-1900*, Londra, Mansell, 1993.

Fernandez-Armesto, Felipe, *Food: A History*, Londra, Pan, 2001.

Filby, Frederick A., *A History of Food Adulteration and Analysis*, Londra, George Allen & Unwin, 1934.

Flanders, Judith, *The Victorian House: Domestic Life from Childbirth to Deathbed*, Londra, HarperCollins, 2003.

Flanders, Judith, *Consuming Passions: Leisure and Pleasure in Victorian Britain*, Londra, Harper Perennial, 2007.

Flannery, Tim, *The Weather Makers: The History and Future Impact of Climate Change*, Melbourne, Text Publishing, 2005.

Fletcher, Anthony, *Growing Up in England: The Experience of Childhood, 1600-1914*, New Haven, Yale University Press, 2008.

Forbes, Esther, *Paul Revere and the World He Lived In*, Boston, Houghton Mifflin, 1942.

Fort, Tom, *The Grass Is Greener: Our Love Affair with the Lawn*, Londra, HarperCollins, 2000.

Fortey, Adrian, *Objects of Desire: Design and Society Since 1750*, Londra, Thames & Hudson, 1995.

Foss, Michael, *The Age of Patronage: The Arts in Society 1660-1750*, Londra, Hamish Hamilton, 1971.

Fowler, Brenda, *Iceman: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric Man Found in an Alpine Glacier*, Londra, Macmillan, 2001.

Fraser, Antonia, *King Charles II*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1979.

Fraser, Antonia, *The Weaker Vessel: Woman's Lot in Seventeenth-Century England*, Londra, Phoenix Press, 1984.

Freedman, Paul, *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*, New Haven, Yale University Press, 2008.

Gardiner, Juliet, *Wartime: Britain 1939-1945*, Londra, Headline, 2004.

Garrett, Elisabeth Donaghy, *At Home: The American Family 1750-1870*, New York, Henry N. Abrams, 1990.

Garrett, Laurie, *The Coming Plague: Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1994.

Gascoigne, John, *Joseph Banks and the English Enlightenment: Useful Knowledge and Polite Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Gayle, Margot, şi Carol Gayle, *Cast-Iron Architecture in America: The Significance of James Bogardos*, New York, W.W. Norton & Co., 1998.

Gelis, Jacques, *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy and Birth in Early Modern Europe*, Boston, Northeastern University Press, 1991.

George, Wilma, *Biologist Philosopher: A Study of the Life and Writings of Alfred Russel Wallace*, Londra, Abelard-Schuman, 1964.

Gerin, Winifred, *Charlotte Brontë: The Evolution of Genius*, Oxford, Clarendon Press, 1967.

Gilbert, Christopher, *The Life and Works of Thomas Chippendale*, Londra, Christie's, 1978.

Girouard, Mark, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*, New Haven, Yale University Press, 1978.

Girouard, Mark, *Life in the French Country House*, New York, Alfred A. Knopf, 2000.

Gloag, John, şi Derek Bridgwater, *A History of Cast Iron in Architecture*, Londra, George Allen & Unwin, 1948.

Glynn, Ian, şi Jennifer Glynn, *The Life and Death of Smallpox*, Londra, Profile Books, 2004.

Godfrey, Eleanor S., *The Development of English Glassmaking 1560-1640*, Oxford, Clarendon Press, 1975.

Goodwin, Lorine Swainston, *The Pure Food, Drink and Drug Crusaders, 1879-1914*, Jefferson, N.C., McFarland & Co., 1999.

Gosnell, Mariana, *Ice: The Nature, the History, and the Uses of an Astonishing Science*, New York, Alfred A. Knopf, 2005.
Gotch, J. Alfred, *The Growth of the English House: From Early Feudal Times to the Close of the Eighteenth Century* (ediţia a II-a), Londra, Batsford, 1909.
Gray, Charlotte, *Reluctant Genius: Alexander Graham Bell and the Passion for Invention*, New York, Arcade Publishing, 2006.
Green, Charles, *Sutton Hoo: The Excavation of a Royal Ship-Burial*, Londra, Merlin Press, 1963.
Green, Harvey, *The Light of the Home: An Intimate View of the Lives of Women in Victorian America*, New York, Pantheon, 1983.
Green, Sally, *Prehistorian: A Biography of Vere Gordon Childe*, Bradford-on-Avon, Wiltshire, Moonraker Press, 1981.
Grenville, Jane, *Medieval Housing*, Londra, Leicester University Press, 1997.
Grohskopf, Bernice, *The Treasure of Sutton Hoo: Ship-Burial for an Anglo-Saxon King*, Londra, Robert Hale, 1971.
Grosvenor, Edwin S., şi Morgan Wesson, *Alexander Graham Bell: The Life and Times of the Man Who Invented the Telephone*, New York, Harry N. Abrams, 1997.
Guinness, Desmond, şi Julius Trousdale Sadler, Jr, *The Palladian Style in England, Ireland and America*, Londra, Thames & Hudson, 1976.
Halliday, Stephen, *The Great Stink of London: Sir Joseph Bazalgete and the Cleansing of the Victorian Capital*, Stroud, Gloucesstershire, Sutton Publishing, 1999.
Halperin, John, *The Life of Jane Austen*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1984.

Hanson, Neil, *The Dreadful Judgement: The True Story of the Great Fire of London, 1666*, Londra, Doubleday, 2001.

Hanson, Neil, *The Confident Hope of a Miracle: The True History of the Spanish Armada*, Londra, Doubleday, 2003.

Hardyment, Christina, *From Mangle to Microwave: The Mechanization of Household Work*, Cambridge, Polity Press, 1985.

Hardyment, Christina, *Home Comfort: A History of Domestic Arrangements*, Londra, Viking, 1992.

Harris, Eileen, *Going to Bed*, Londra, HMSO, 1981.

Harris, Eileen, *Keeping Warm*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1982.

Harris, Eileen, *The Genius of Robert Adam: His Interiors*, New Haven, Yale University Press, 2001.

Hart-Davis, Adam, *What the Tudors and Stuarts Did for Us*, Londra, Boxtree/Pan Macmillan, 2002.

Hartley, Sir Harold, *The Royal Society: Its Origins and Founders*, Londra, Royal Society, 1960.

Harvey, John, *English Medieval Architects: A Biographical Dictionary Down to 1550*, Londra, B.T. Batsford, 1954.

Headley, Gwyn, şi Wim Meulenkamp, *Follies: A National Trust Guide*, Londra, Jonathan Cape, 1986.

Heffer, Simon, *Moral Desperado: A Life of Thomas Carlyle*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1995.

Hemlow, Joyce (ed.), *The Journals and Letters of Fanny Burney (Madame d'Arblay)*, vol. 6, Oxford, Clarendon Press, 1975.

Henderson, W.O., *The Life of Friedrich Engels*, Londra, Frank Cass, 1976.

Herbert, Victor, *Nutrition Cultism: Facts and Fictions*, Philadelphia, George F. Sticley Co., 1980.

Hibbert, Christopher, *London: The Biography of a City*, New York, William Morrow & Co., 1969.
Hibbert, Christopher, *The Court at Windsor: A Domestic History*, Londra, Penguin, 1982.
Hibbert, Christopher, *Redcoats and Rebels: The War for America, 1770-1781*, Londra, Grafton Books, 1990.
Hibbert, Christopher, *Queen Victoria: A Personal History*, Londra, HarperCollins, 2000.
Hibbert, Christopher, *Elizabeth I: A Personal History of the Virgin Queen*, Londra, Penguin, 2001.
Hill, Rosemary, *Stonehenge*, Londra, Profile Books, 2008.
Hill, Rosemary, *God's Architect: Pugin and the Building of Romantic Britain*, Londra, Penguin, 2008.
Hirst, Francis W., *Life and Letters of Thomas Jefferson*, Londra, Macmillan, 1926.
Hix, John, *The Glass House*, Londra, Phaidon, 1974.
Hobsbawm, E.J., *Industry and Empire*, Londra, Penguin, 1968.
Hodder, Ian, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, Londra, Thames & Hudson, 2006.
Holderness, B.A., *Pre-Industrial England: Economy and Society from 1500 to 1750*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1976.
Holme, Thea, *The Carlyles at Home*, Londra, Persephone, 2002.
Horn, Pamela, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Dublin, Gill and Macmillan, 1975.
Horn, Pamela, *Pleasures and Pastimes in Victorian Britain*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1999.
Howarth, Patrick, *The Year Is 1851*, Londra, William Collins Publishers, 1951.

Hoyt, William G., şi Walter B. Langbein, *Floods*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1955.

Hughes, Kathryn, *The Short Life and Long Times of Mrs Beeton*, Londra, Fourth Estate, 2005.

Hunt, Tristram, *Building Jerusalem: The Rise and Fall of the Victorian City*, Londra, Phoenix, 2005.

Hutchinson, Horace G., *Life of Sir John Lubbock, Lord Avebury*, Londra, Macmillan, 1914.

Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, Basingstoke, Palgrave/Macmillan, 2002.

Inwood, Stephen, *A History of London*, Londra, Macmillan, 1998.

Inwood, Stephen, *City of Cities: The Birth of Modern London*, Londra, Macmillan, 2005.

Israel, Paul, *Edison: A Life of Invention*, New York, John Wiley & Sons, 1998.

Jackson-Stops, Gervase, *The Country House in Perspective*, Londra, Pavilion, 1990.

Jacobs, Jane, *The Economy of Cities*, Londra, Jonathan Cape, 1970.

Jenkins, David (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles* (2 vol.), Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Jenkins, Simon, *England's Thousand Best Houses*, Londra, Penguin, 2004.

Jennings, Anthony, *The Old Rectory: The Story of the English Parsonage*, Londra, Continuum, 2009.

Jespersen, Otto, *Growth and Structure of the English Language* (ediţia a IX-a), Garden City, N.Y., Doubleday, 1956.

John, Eric, *Reassessing Anglo-Saxon England*, Manchester, Manchester University Press, 1996.

Johnson, Malcolm, *St Martin-in-the-Fields*, Chichester, West Sussex, Phillimore & Co., 2005.

Johnson, Matthew, *Housing Culture: Traditional Architecture in an English Landscape*, Londra, UCL, 1993.

Johnston, Shirley, *Palm Beach Houses*, New York, Rizzoli International, 1991.

Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 1999.

Jones, Maldwyn Allen, *American Immigration*, Chicago, University of Chicago Press, 1960.

Jupp, Peter C., şi Clare Gittings, *Death in England*, Manchester, Manchester University Press, 1999.

Kay, Jane Holtz, *Lost Boston*, Boston, Houghton-Mifflin, 1980.

Keay, John, *The Spice Route: A History*, Londra, John Murray, 2005.

Kelly, Alison, *The Book of English Fireplaces*, Londra, Country Life Books, 1968.

Kelly, Alison, *Mrs Coade's Stone*, Upton-upon-Severn, Self-Publishing Association/Georgian Group, 1999.

Kelly, Ian, *Beau Brummell: The Ultimate Dandy*, Londra, Hodder & Stoughton, 2005.

Keneally, Thomas, *The Great Shame and the Triumph of the Irish in the English-Speaking World*, New York, Nan Talese/Doubleday, 1999.

King, Ross, *The Judgment of Paris: The Revolutionary Decade That Gave the World Impressionism*, New York, Walker & Co., 2006.

Kipple, Kenneth R., şi K.C. Ornelas (eds.), *The Cambridge World History of Food*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Kisseloff, Jeff, *You Must Remember This: An Oral History of Manhattan from the 1890s to World War II*, New York, Harcourt Brace

Jovanovich, 1989.
Kostof, Spiro, *America by Design*, New York, Oxford University Press, 1987.
Koven, Seth, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2004.
Kronenberger, Louis (ed.), *Atlantic Brief Lives: A Biographical Companion to the Arts*, Boston, Atlantic Monthly Press, 1965.
Kurlansky, Mark, *Salt: A World History*, Londra, Vintage, 2003.
Kurlansky, Mark, *The Big Oyster: New York in the World, a Molluscular History*, Londra, Jonathan Cape, 2006.
Kyvig, David E., *Daily Life in the United States, 1920-1939*, Westport, Conn., Greenwood Press, 2002.
Lacey, Robert, *Sir Walter Ralegh*, Londra, History Book Club, 1973.
Lacey, Robert, şi Danny Danziger, *The Year 1000: What Life Was Like at the Turn of the First Millennium*, Londra, Abacus, 2003.
Laing, Alastair, *Lighting: The Arts and Living*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1982.
Laing, Lloyd, *The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland, c. 400-1200 AD*, Londra, Methuen, 1975.
Lamb, H.H., *Historic Storms of the North Sea, British Isles and Northwest Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
Lambton, Lucinda, *Vanishing Victoriana*, Londra, Elsevier/Phaidon, 1976.
Lambton, Lucinda, *Lucinda Lambton's A to Z of Britain*, Londra, HarperCollins, 1996.
Lancaster, John, *Engineering Catastrophes: Causes and Effects of Major Accidents*, Cambridge, Abington Publishing, 1997.
Larwood, Jacob, *The Story of London's Parks*, Londra, Chatto &Windus, 1881.

Lasdun, Susan, *The English Park: Royal, Private and Public*, Londra, Andre Deutsch, 1991.

Laslett, Peter, *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age* (ediţia a II-a), New York, Scribner, 1993.

Leahy, Kevin, *Anglo-Saxon Crafts*, Londra, Tempus, 2003.

Leapman, Michael, *The World for a Shilling: How the Great Exhibition of 1851 Shaped a Nation*, Londra, Headline, 2001.

Leapman, Michael, *Inigo: The Troubled Life of Inigo Jones, Architect of the English Renaissance*, Londra, Headline, 2003.

Lees-Milne, James, *Earls of Creation: Five Great Patrons of Eighteenth-Century Art*, Londra, Hamish Hamilton, 1962.

Levi, Peter, *The Life and Times of William Shakespeare*, Londra, Macmillan, 1998.

Lewis, R.A., *Edwin Chadwick and the Public Health Movement,1832-1854*, Londra, Longmans, Green and Co., 1952.

Lind, Carla, *The Lost Buildings of Frank Lloyd Wright*, Londra, Thames & Hudson, 1996.

Lindsay, Jack, *1764: The Hurlyburly of Daily Life Exemplified in One Year of the Eighteenth Century*, Londra, Frederick Muller, 1959.

Lingeman, Richard, *Small Town America: A Narrative History 1620–The Present*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1980.

Little, Lester D. (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Plague of 541-750*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Littlejohn, David, *The Fate of the English Country House*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

Lofts, Norah, *Domestic Life in England*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1976.

Longford, Elizabeth, *Wellington: A New Biography*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 2001.

Loudon, Mrs, *Practical Instructions in Gardening for Ladies*, Londra, John Murray, 1841.

Lovill, Justin (ed.), *Ringing Church Bells to Ward Off Thunderstorms and Other Curiosities from the Original Notes and Queries*, Londra, Bunbury Press, 2009.

Lubbock, Jules, *The Tyranny of Taste: The Politics of Architecture and Design in Britain 1550-1960*, New Haven, Yale University Press, 1995.

Lucie-Smith, Edward, *Furniture: A Concise History*, New York, Oxford University Press, 1979.

Luyrette, Henri, *Gustave Eiffel*, New York, Rizzoli International, 1985.

Lynes, Russell, *The Domesticated Americans*, New York, Harper & Row, 1963.

McCurdy, Howard E., *Space and the American Imagination*, Washington, Smithsonian Institution Press, 1997.

McCusker, John J., şi Russell R. Menard, *The Economy of British America, 1607-1789*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1985.

McGee, Harold, *On Food and Cooking. The Science and Lore of the Kitchen*, Londra, Unwin Hyman, 1986.

Macinnis, Peter, *The Killer Beans of Calabar and Other Stories*, Sydney, Allen & Unwin, 2004.

Mackay, James A., *Sounds Out of Silence: A Life of Alexander Graham Bell*, Edinburgh, Mainstream Publishing, 1997.

McLaughlin, Jack, *Jefferson and Monticello: The Biography of a Builder*, New York, Henry Holt, 1988.

McPhee, John, *In Suspect Terrain*, New York, Noonday Press/Farrar, Straus & Giroux, 1987.
McWilliams, James E., *A Revolution in Eating: How the Quest for Food Shaped America*, New York, Columbia University Press, 2005.
Mann, Charles C., *1491: New Revelations of the Americas Before Columbus*, New York, Vintage, 2005.
Margetson, Stella, *The Long Party: High Society in the Twenties and Thirties*, Farnborough, D.C. Heath, 1974.
Mark, Robert, *Light, Wind and Structure: The Mystery of the Master Builders*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1990.
Marsden, Christopher, *The English at the Seaside*, Londra, Collins, 1947.
Marston, Maurice, *Sir Edwin Chadwick*, Londra, Leonard Parsons, 1925.
Mathias, Peter, *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain, 1700-1914* (ediţia a II-a), Londra, Methuen, 1983.
Matthews, Leonard H. (ed.), *The Whale*, Londra, George Allen & Unwin, 1968.
Meacham, Standish, *Life Apart: The English Working Class 1880-1914*, Londra, Thames & Hudson, 1977.
Melosi, Martin V., *Garbage in the Cities: Refuse, Reform and the Environment 1880-1980*, College Station, Texas A&M University Press, 1981.
Melosi, Martin V., *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000.
Mennim, Michael, *Hall Houses*, York, William Sessions, 2005.
Mercer, David, *The Telephone: The Life Story of a Technology*, Westport, Conn., Greenwood Press, 2006.
Mercer, Eric, *Furniture 700-1700*, Londra, Weidenfeld 8c Nicolson, 1969.

Miles, David, *The Tribes of Britain*, Londra, Weidenfield & Nicolson, 2005.

Miller, Ross, *American Apocalypse: The Great Fire and the Myth of Chicago*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.

Mingay, G.E. (ed.), *The Agricultural Revolution: Changes in Agriculture 1650-1880*, Londra, Adam & Charles Black, 1997.

Mitchell, James K., şi Kenichi Soga, *Fundamentals of Soil Behavior*, New York, John Wiley & Sons, 2005.

Mitford, Nancy, *The Sun King: Louis XIV at Versailles*, Londra, Sphere, 1969.

Moran, Joe, *Queuing for Beginners: The Story of Daily Life from Breakfast to Bedtime*, Londra, Profile Books, 2007.

Mordant Crook, J., *The Rise of the Nouveaux Riches: Style and Status in Victorian and Edwardian Architecture*, Londra, John Murray, 1999.

Morley, John, *Death, Heaven and the Victorians*, Londra, Studio Vista, 1971.

Morris, Richard, *Churches in the Landscape*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1989.

Mowl, Timothy, *William Beckford: Composing for Mozart*, Londra, John Murray, 1998.

Moxham, Roy, *Tea: Addiction, Exploitation, and Empire*, Londra, Constable, 2003.

Mumford, Lewis, *The City in History: Its Transformations and its Prospects*, Londra, Sector & Warburg, 1961.

Nasaw, David, *Going Out: The Rise and Fall of Public Amusements*, New York, Basic Books, 1993.

Newman, Lucile F. (ed.), *Hunger in History: Food Shortage, Poverty and Deprivation*, Oxford, Basil Blackwell, 1990.

Newton, Norman T., *Design on the Land: The Development of Landscape Architecture*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 1971.

Oakley, J. Ronald, *God's Country: America in the Fifties*, New York, Dembner Books, 1986.

Oliphant, Margaret, *The Curate in Charge* (ediţia a II-a), Londra, Macmillan, 1876.

Olmsted, Frederick Law, *Walks and Talks of an American Farmer in England*, Londra, David Bogue, 1852.

Olson, Sherry H., *Baltimore: The Building of an American City*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980.

Ordish, George, *The Great Wine Blight*, Londra, Sidgwick & Jackson, 1987.

Owen, David, *The Walls Around Us: The Thinking Person's Guide to How a House Works*, New York, Villard, 1992.

Owen, David, *Sheetrock & Shellac: A Thinking Person's Guide to the Art and Science of Home Improvement*, New York, Simon & Schuster, 2006.

Owen-Crocker, Gale R., *Dress in Anglo-Saxon England*, Londra, Boydell Press, 1986.

Palladio, Andrea, *The Four Books of Architecture* (ediţie-facsimil), Londra, Isaac Ware, 1738.

Palmer, Arlene, *Glass in Early America*, New York, W.W. Norton, 1993.

Parissien, Steven, *Adam Style*, Londra, Phaidon, 1992.

Parissien, Steven, *Palladian Style*, Londra, Phaidon, 1994.

Parissien, Steven, *The Georgian House*, Londra, Aurum Press, 1995.

Paston-Williams, Sara, *The Art of Dining: A History of Cooking and Eating*, Londra, National Trust, 1993.

Patton, Mark, *Science, Politics and Business in the Work of Sir John Lubbock: A Man of Universal Mind*, Aldershot, Ashgate, 2007.

Peatross, C. Ford (ed.), *Historic America: Buildings, Structures and Sites*, Washington, D.C., Library of Congress, 1983.

Petersen, Christian, *Bread and the British Economy, circa 1770-1870*, Aldershot, Scolar Press, 1995.

Petroski, Henry, *The Evolution of Useful Things*, New York, Vintage Books, 1994.

Pettigrew, Jane, *Tea: A Social History*, Londra, National Trust, 2001.

Picard, Liza, *Elizabeth's London: Everyday Life in Elizabethan London*, Londra, Orion Books, 2003.

Picard, Liza, *Restoration London*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1997.

Picard, Liza, *Dr Johnson's London: Life in London, 1740-1770*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2000.

Picard, Liza, *Victorian London: The Life of a City 1840-1870*, Londra, Phoenix, 2005.

Piponnier, Francoise, şi Perrine Mane, *Dress in the Middle Ages*, New Haven, Yale University Press, 1997.

Planel, Philippe, *Locks and Lavatories: The Architecture of Privacy*, Londra, English Heritage, 2000.

Piatt, Colin, *The Architecture of Medieval Britain: A Social History*, New Haven, Yale University Press, 1990.

Plumridge, Andrew, şi Wim Meulenkamp, *Brickwork: Architecture and Design*, New York, Harry N. Abrams, 1993.

Pollan, Michael, *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*, Londra, Penguin Books, 2007.

Pollard, Justin, *Seven Ages of Britain*, Londra, Hodder & Stoughton, 2003.

Porter, Roy, *Flesh in the Age of Reason*, Londra, Allen Lane, 2003.
Postgate, Raymond, *Story of a Year: 1848*, Londra, Jonathan Cape, 1955.
Pryce, Will, *Buildings in Wood: The History and Traditions of Architecture's Oldest Building Material*, New York, Rizzoli International, 2005.
Pullar, Philippa, *Consuming Passions: A History of English Food and Appetite*, Londra, Book Club Associates, 1977.
Quiney, Anthony, *Town Houses of Medieval Britain*, New Haven, Yale University Press, 2003.
Raby, Peter, *Alfred Russel Wallace: A Life*, Londra, Chatto & Windus, 2001.
Rackham, Oliver, *The History of the Countryside*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1986.
Rapport, Mike, *1848: Year of Revolution*, New York, Basic Books, 2008.
Rathje, William, şi Cullen Murphy, *Rubbish! The Archaeology of Garbage*, Tucson, University of Arizona Press, 2001.
Reader, John, *Cities*, Londra, William Heinemann, 2004.
Reader, John, *Propitious Esculent: The Potato in World History*, Londra, William Heinemann, 2008.
Reynolds, Andrew, *Later Anglo-Saxon England: Life and Landscape*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1999.
Reynolds, Reginald, *Beds, With Many Noteworthy Instances of Lying On, Under or About Them*, Londra, Andre Deutsch, 1952.
Ribeiro, Aileen, *Dress in Eighteenth-Century Europe, 1715-1789*, Londra, B.T. Batsford, 1984.
Richardson, Tim, *The Arcadian Friends: Inventing the English Landscape*, Londra, Bantam Press, 2007.

Riis, Jacob A., *How the Other Half Lives: Studies Among the Poor*, Londra, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1891.

Rivers, Tony, Dan Cruickshank, Gillian Darley şi Martin Pawley, *The Name of the Room: A History of the British House and Home*, Londra, BBC, 1992.

Roach, Mary, *Bonk: The Curious Coupling of Sex and Science*, New York, W.W. Norton & Co., 2008.

Romer, John, *The History of Archaeology*, New York, Facts on File, 2001.

Root, Waverley, şi Richard de Rochemont, *Eating in America: A History*, New York, William Morrow, 1976.

Rose, Michael, *The English Poor Law 1780-1930*, Newton Abbot, David & Charles, 1971.

Rosenthal, Joel T. (ed.), *Essays on Medieval Childhood: Responses to Recent Debates*, Donington, Lincolnshire, Shaun Tyas, 2007.

Roth, Leland M., *American Architecture: A History*, Boulder, Colorado, Westview Press, 2001.

Roueché, Berton, *Curiosities of Medicine: An Assembly of Medical Diversions 1552-1962*, Londra, Victor Gollancz, 1963.

Russell, E. John, *A History of Agricultural Science in Great Britain: 1620-1954*, Londra, George Allen & Unwin, 1966.

Rybczynski, Witold, *Home: A Short History of an Idea*, Londra, Pocket Books, 1987.

Rybczynski, Witold, *Waiting for the Weekend*, New York, Viking, 1991.

Rybczynski, Witold, *City Life: Urban Expectations in a New World*, Londra, Scribner, 1995.

Rybczynski, Witold, *A Clearing in the Distance: Frederick Law Olmsted and America in the Nineteenth Century*, New York, Scribner, 1999.

Rybczynski, Witold, *The Look of Architecture*, New York, Oxford University Press, 2001.

Rybczynski, Witold, *The Perfect House: A Journey with the Renaissance Master Andrea Palladio*, New York, Scribner, 2002.

Salmon, Frank, *Building on Ruins: The Rediscovery of Rome and English Architecture*, Aldershot, Ashgate Press, 2000.

Salvadori, Mario, *Why Buildings Stand Up: The Strength of Architecture*, New York, W.W. Norton, 1980.

Salvadori, Mario, şi Matthys Levy, *Structural Design in Architecture*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1967.

Sambrook, Pamela A., *The Country House Servant*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing/ National Trust, 2004.

Savidge, Alan, *The Parsonage in England: Its History and Architecture*, Londra, SPCK, 1964.

Scheller, William G., *Barons of Business: Their Lives and Lifestyles*, Los Angeles, Beaux Arts Editions, 2002.

Schlereth, Thomas J., *Victorian America: Transformations in Everyday Life, 1876-1915*, New York, HarperCollins, 1991.

Schneer, Jonathan, *The Thames: England's River*, Londra, Little, Brown, 2005.

Schofield, John, *Medieval London Houses* (ediţia a II-a), New Haven, Yale University Press, 2003.

Scott, Geoff, *Building Disasters and Failures: A Practical Report*, Londra, The Construction Press Ltd, 1976.

Scott, George Ryley, *The Story of Baths and Bathing*, Londra, T. Werner Laurie Ltd, 1939.

Selinus, Olle, *Essentials of Medical Geology: Impacts of the Natural Environment on Public Health*, Amsterdam, Elsevier, 2005.

Shapiro, Laura, *Something from the Oven: Reinventing Dinner in 1950s America*, New York, Viking, 2004.

Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*, Londra, Collins, 1976.

Simmons, I.G., *An Environmental History of Great Britain from 10,000 Years Ago to the Present*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2001.

Simmons, I.G., *Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2008.

Simo, Melanie L., *Loudon and the Landscape: From Country Seat to Metropolis*, New Haven, Yale University Press, 1988.

Sinclair, David, *The Pound: A Biography*, Londra, Century, 2000.

Skaggs, Jimmy M., *The Great Guano Rush: Entrepreneurs and American Overseas Expansion*, New York, St Martin's Press, 1994.

Smith, Anthony, *The Body*, Londra, George Allen & Unwin, 1968.

Smith, Bernard J., şi Patricia A. Warke (eds.), *Processes of Urban Stone Decay*, Londra, Donhead, 1995.

Smollett, Tobias, *The Expedition of Humphry Clinker*, Athens, Georgia, University of Georgia Press, 1990.

Sokolov, Raymond, *Why We Eat What We Eat*, New York, Summit Books, 1991.

Solnit, Rebecca, *Wanderlust: A History of Walking*, Londra, Verso, 2002.

Southern, R.W., *The Making of the Middle Ages*, Londra, Hutchinson's University Library, 1953.

Spann, Edward K., *The New Metropolis: New York City, 1840-1857*, New York, Columbia University Press, 1981.

Sproule, Anna, *Lost Houses of Britain*, Newton Abbot, David & Charles, 1982.

Standage, Tom, *A History of the World in Six Glasses*, New York, Walker & Co., 2005.

Starkey, David, *Elizabeth: The Struggle for the Throne*, Londra, HarperCollins, 2001.

Steele, Valerie, *Fashion and Eroticism: Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age*, New York, Oxford University Press, 1985.

Steele, Valerie, *The Corset: A Cultural History*, New Haven, Yale University Press, 2001.

Steinbach, Susie, *Women in England, 1760-1914: A Social History*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2004.

Steingarten, Jeffrey, *The Man Who Ate Everything: And Other Gastronomic Feats, Disputes, and Pleasurable Pursuits*, New York, Alfred A. Knopf, 1998.

Stenton, F.M., *Anglo-Saxon England*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

Stern, Robert A.M., *Pride of Place: Building the American Dream*, Boston, Houghton-Mifflin, 1986.

Stewart, Amy, *The Earth Moved: On the Remarkable Achievements of Earthworms*, Londra, Frances Lincoln, 2004.

Stewart, Rachel, *The Town House in Georgian London*, New Haven, Yale University Press, 2009.

Strasser, Susan, *Never Done: A History of American Housework*, New York, Pantheon, 1982.

Stringer, Chris, *Homo Britannicus: The Incredible Story of Human Life in Britain*, Londra, Allen Lane, 2006.

Strong, Roy, *Tudor and Jacobean Portraits*, Londra, HMSO, 1960.

Strong, Roy, *A Little History of the English Country Church*, Londra, Vintage Books, 2008.

Stroud, Dorothy, *Capability Brown*, Londra, Faber and Faber, 1999.
Sullivan, Robert, *Rats: A Year with New York's Most Unwanted Inhabitants*, Londra, Granta, 2005.
Summerson, John, *Architecture in Britain 1530 to 1830*, Londra, Penguin, 1963.
Summerson, John, *The Unromantic Castle and Other Essays*, Londra, Thames & Hudson, 1990.
Summerson, John, *The Life and Work of John Nash, Architect*, Londra, Allen & Unwin, 1980.
Sutherland, Daniel E., *The Expansion of Everyday Life, 1860-1876*, New York, Harper & Row, 1986.
Tannahill, Reay, *Food in History*, Londra, Eyre Methuen, 1973.
Tannahill, Reay, *Sex in History*, Londra, Abacus, 1981.
Taylor, Christopher, *Village and Farmstead: A History of Rural Settlement in England*, Londra, George Philip & Son, 1983.
Taylor, Derek, *Ritzy: British Hotels 1837-1987*, Londra, Milman Press, 2003.
Templer, John A., *The Staircase: Studies of Hazards, Falls and Safer Design*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1992.
Thane, Elswyth, *Potomac Squire*, New York, Duell, Sloan and Pearce, 1963.
Thomas, Charles, *Celtic Britain*, Londra, Thames & Hudson, 1936.
Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Londra, Penguin, 1968.
Thompson, F.M.C. (ed.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950* (vol. 2), Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
Thompson, M.W., *General Pitt-Rivers: Evolution and Archaeology in the Nineteenth Century*, Bradford-on-Avon, Moonraker Press, 1977.

Thornton, Peter, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven, Yale University Press, 1979.

Thurber, James, *The Years with Ross*, New York, Ballantine Books, 1972.

Thurley, Simon, *Hampton Court: A Social and Architectural History*, New Haven, Yale University Press, 2003.

Thurley, Simon, *Lost Buildings of Britain*, Londra, Viking, 2004.

Tinniswood, Adrian, *The Polite Tourist: A History of Country House Visiting*, Londra, National Trust, 1989.

Tipper, Jess, *The Grubenhaus in Anglo-Saxon England: An Analysis and Interpretation of the Evidence from a Most Distinctive Building Type*, Yedingham, North Yorkshire, Landscape Research Centre, 2004.

Tomalin, Claire, *Samuel Pepys: The Unequalled Self*, Londra, Viking, 2002.

Toy, Edward T., *Getting Dressed*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1981.

Traill, David A., *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*, Londra, John Murray, 1995.

Trevelyan, G.M., *Illustrated English Social History, Volume 3: The Eighteenth Century*, Londra, Penguin, 1966.

Trigger, Bruce G., *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology*, Londra, Thames & Hudson, 1980.

Trollope, Frances, *Domestic Manners of the Americans*, New York, Alfred A. Knopf, 1949.

Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*, New York, Knopf, 1978.

Tunis, Edwin, *Colonial Living*, Cleveland, Ohio, World Publishing, 1957.

Turner, Jack, *Spice: The History of a Temptation*, Londra, Vintage, 2005.

Turner, Roger, *Capability Brown and the Eighteenth-Century English Landscape*, Londra, Phillimore, 1999.

Uglow, Jenny, *A Little History of British Gardening*, Londra, Chatto & Windus, 2004.

Upton, Dell, şi John Michael Vlatch (eds.), *Common Places: Readings in American Vernacular Architecture*, Athens, Georgia, University of Georgia Press, 1986.

Vanderbilt II, Arthur, *Fortune's Children: The Fall of the House of Vanderbilt*, Londra, Michael Joseph, 1990.

Van Dulken, Stephen, *Inventing the Nineteenth Century: The Great Age of Victorian Inventions*, Londra, British Library, 2001.

Vidal, Gore, *The Last Empire: Essays 1992-2000*, New York, Doubleday, 2001.

Vinten-Johansen, Peter, Howard Brody, Nigel Paneth, Stephen Rachman, şi Michael Rip, *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

Vitruvius, *The Ten Books of Architecture*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1914.

Wagner, Gillian, *Barnardo*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1979.

Waller, John, *The Real Oliver Twist: Robert Blincoe: A Life That Illuminates an Age*, Cambridge, Icon Books, 2005.

Ware, Susan (ed.), *Forgotten Heroes*, New York, Free Press, 1998.

Warner, Jessica, *Craze: Gin and Debauchery in an Age of Reason*, New York, Four Walls Eight Windows, 2002.

Watkin, David, *Regency: A Guide and Gazetteer*, Londra, Barrie & Jenkins, 1982.

Watts, Sheldon, *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*, New Haven, Yale University Press, 1997.

Waugh, Alexander, *Fathers and Sons*, Londra, Review Books, 2004.
Webster, Robin G.M. (ed.), *Stone Cleaning and the Nature, Soiling and Decay Mechanisms of Stone*, Londra, Donhead, 1992.
Weightman, Gavin, *The Frozen-Water Trade: A True Story*, New York, Hyperion, 2003.
Weightman, Gavin, *The Industrial Revolutionaries: The Creation of the Modern World, 1776-1914*, Londra, Atlantic Books, 2007.
Weinreb, Ben, şi Christopher Hibbert, *The London Encyclopaedia*, Londra, Macmillan, 1985.
Weisman, Alan, *The World Without Us*, Londra, Virgin Books, 2007.
West, Anthony James, *The Shakespeare First Folio: The History of the Book* (2 vol.), Oxford, Oxford University Press, 2001.
Wharton, Edith, şi Ogden Codman, Jr, *The Decoration of Houses*, New York, W.W. Norton, 1998.
Wheen, Francis, *Karl Marx*, Londra, Fourth Estate, 1999.
White, Gilbert, *The Natural History of Selborne*, Londra, Penguin, 1977.
Wilbur, Marguerite Eyer, *The East India Company and the British Empire in the Far East*, New York, Richard R. Smith, 1945.
Wilkinson, Philip, *The Shock of the Old: A Guide to British Buildings*, Londra, Channel 4 Books, 2001.
Willes, Margaret, *Reading Matters: Five Centuries of Discovering Books*, New Haven, Yale University Press, 2008.
Wilson, Bee, *Swindled: From Poison Sweets to Counterfeit Coffee – the Dark History of the Food Cheats*, Londra, John Murray, 2008.
Winkle, Kenneth J., *The Young Eagle: The Rise of Abraham Lincoln*, Dallas, Taylor Trade Publishing, 2001.
Wise, Sarah, *The Italian Boy: Murder and Grave-Robbery in 1830s London*, Londra, Jonathan Cape, 2004.

Wolmar, Christian, *Fire and Steam: How the Railways Transformed Britain*, Londra, Atlantic Books, 2007.

Wood, Margaret, *The English Medieval House*, Londra, Bracken Books, 1983.

Wood, Peter, *Poverty and the Workhouse in Victorian Britain*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1991.

Woodforde, John, *The History of Vanity*, Londra, St Martin's Press, 1992.

Woolf, Virginia, *The London Scene*, Londra, Snow Books, 1975.

Worsley, Giles, *England's Lost Houses from the Archives of Country Life*, Londra, Aurum Press, 2002.

Wright, Lawrence, *Warm and Snug: The History of the Bed*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1962.

Wright, Lawrence, *Clean and Decent: The Fascinating History of the Bathroom and the Water-Closet*, Londra, Penguin, 2000.

Wright, Ronald, *A Short History of Progress*, Toronto, Anansi Press, 2004.

Yafa, Stephen, *Cotton: The Biography of a Revolutionary Fiber*, New York, Penguin, 2006.

Yarwood, Doreen, *The Architecture of England: From Prehistoric Times to the Present Day*, Londra, B.T. Batsford, 1963.

Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, New York, Simon & Schuster, 1991.

Youings, Joyce, *Sixteenth Century England*, Londra, Penguin, 1984.

Pentru note şi trimiteri bibliografice, vă rugăm să accesaţi www.billbryson.co.uk/at home.

Mulţumiri

Ca de fiecare dată, le sînt foarte îndatorat multor oameni pentru ajutorul şi îndrumarea de specialitate pe care mi le-au oferit în pregătirea acestei cărţi, în special următorilor:

În Anglia: profesorii Tim Burt, Maurice Tucker şi Mark White de la Durham University; reverendul Nicholas Holtam de la biserica St Martin-in-the-Fields, Londra; Prea Sfinţia Sa Michael Sadgrove de la catedrala Durham; Keith Blackmore de la *The Times*; Beth McHattie şi Philip Davies de la English Heritage; Aosaf Afzal, Dominic Reid şi Keith Moore de la Royal Society şi personalul de la London Library şi Durham University Library.

În Statele Unite: Elizabeth Chew, Bob Self, Susan Stein, Richard Gilder şi Bill Beiswanger de la Monticello; Dennis Pogue de la Mount Vernon; Jan Dempsey de la Wenham Public Library din Massachusetts şi personalul de la Lauinger Library de la Georgetown University şi de la Drake University Library din Des Moines.

Le sînt, de asemenea, îndatorat în mult prea multe feluri pentru a fi amintite lui Carol Heaton, Fred Morris, Gerry Howard, Marianne Velmans, Deborah Adams, Sheila Lee, Dan McLean, Alison Barrow, Larry Finlay, Andrew Orme, Daniel Wiles şi Tom şi Nancy Jones. Trebuie să le mulţumesc în special copiilor mei Catherine şi Sam pentru ajutorul enorm şi plin de bunăvoinţă. Mai presus de orice, şi ca întotdeauna, cele

mai multe mulţumiri merg către iubita şi infinit de răbdătoarea mea soţie, Cynthia.

Lista ilustraţiilor

Index[*]

D

H

Î

J

K

O

P

S

Ş

T

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.